

โทรเลขกับการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5

โดย

วิภัต เลิศรัตนรังษี

ดุขฉนินพนรนี้เป้นส่วนหนึ่งของการศีกษาตามหลักสูตร

ปรัชญาดุขฉนินพนร

สาขาวิชาประวัติศาสตร์

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ปีการศึกษา 2565

TELEGRAPH AND THE CENTRALIZATION OF STATE POWER
DURING THE REIGN OF KING RAMA V

BY

WIPAT LERTLATTANARANGSRI

A DISSERTATION SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF
THE REQUIREMENTS FOR THE DEGREE OF
DOCTOR OF PHILOSOPHY PROGRAM IN HISTORY
FACULTY OF LIBERAL ARTS
THAMMASAT UNIVERSITY
ACADEMIC YEAR 2022

หัวข้อคุณูปนิพนธ์	โทรเลขกับการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5
ชื่อผู้เขียน	วิภัส เลิศรัตนรังษี
ชื่อปริญญา	ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชา/คณะ/มหาวิทยาลัย	ประวัติศาสตร์ ศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์	รองศาสตราจารย์ ดร.จุฬาร เอื้อรักสกุล
ปีการศึกษา	2565

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้ต้องการแสดงให้เห็นว่าโทรเลขเป็นสิ่งจำเป็นต่อกระบวนการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงได้กำหนดวิธีการศึกษาเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกเป็นการศึกษา “แรงจูงใจ” ว่าทำไมกรุงเทพฯ ถึงตัดสินใจปรับปรุงการสื่อสารด้วยการใช้งานโทรเลข โดยจะแสดงให้เห็นว่าระบบไปรษณีย์ที่ใช้อยู่ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 มีปัญหาอย่างไร และโครงการโทรเลขถือกำเนิดขึ้นมาจากจุดประสงค์อะไร ส่วนที่สองจะเป็นการอธิบายว่าทำไมเทคโนโลยีและโครงสร้างพื้นฐานโทรเลขถึงตอบโจทย์การรวมศูนย์อำนาจของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยจะแสดงให้เห็นว่าตั้งแต่การกำหนดเส้นทาง การก่อสร้าง จนไปถึงการบำรุงรักษาเสาสายโทรเลขได้สร้างเงื่อนไขให้ชนชั้นนำที่กรุงเทพฯ เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องปฏิรูปการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคอย่างไร ตลอดจนแสดงให้เห็นว่าการร่นระยะเวลาการสื่อสารด้วยโทรเลขที่เกิดขึ้นตลอดทั้งรัชกาลจะส่งผลต่อการใช้อำนาจของรัฐอย่างไร

เมื่อทำการศึกษาแล้วก็พบว่า ความล่าช้าของการสื่อสารด้วยไปรษณีย์เกิดจากการที่ไปรษณีย์มักไปหยุดพักอยู่ตามศาลากลางของเมืองต่างๆ มากกว่าที่จะเดินทางเพื่อนำส่งไปยังกรุงเทพฯ ในทันที ซึ่งความล่าช้านี้มีสาเหตุมาจากระบบการปกครองหัวเมืองมากกว่าระยะทางที่ห่างไกลหรือขีดจำกัดการเดินทางอย่างที่อธิบายกัน

ส่วนการเกิดขึ้นของโครงการโทรเลขจะมาจากแรงจูงใจ 2 ประการ ประการแรกคือความต้องการจะติดต่อกับเจ้าอาณานิคมที่อยู่รอบข้าง ทำให้เกิดโครงการโทรเลขระหว่างประเทศขึ้นมา 3 เส้นทาง ประการที่สองคือความต้องการจะติดต่อกับข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงเทศาภิบาลในหัวเมือง ทำให้เกิดโครงการโทรเลขภายในประเทศขึ้นมา 14 เส้นทาง แต่อย่างไรก็ตาม ก็ไม่ได้มีแต่รัฐที่ต้องการใช้เทคโนโลยีหรือโครงสร้างพื้นฐานสมัยใหม่เป็นเครื่องมือเท่านั้น แต่เทคโนโลยีหรือ

โครงสร้างพื้นฐานสมัยใหม่ก็เรียกร้องการบริหารแบบรัฐสมัยใหม่ด้วยเช่นกัน พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จึงโยกย้ายกรมโทรเลขในสังกัดของสมุหพระกลาโหมให้มาขึ้นตรงกับพระองค์เองในปี 2424 เพื่อแก้ปัญหาเรื่องความขัดกันระหว่าง “อำนาจตามหน้าที่” กับ “อำนาจตามพื้นที่” ที่ขัดขวางการทำงานของกรมโทรเลข เช่นเดียวกับการวางสายโทรเลขออกไปยังหัวเมืองก็มอบหมายให้ข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงเทศาภิบาลซึ่งเป็นกลไกที่กรุงเทพฯ ใช้ในการรวบอำนาจหัวเมืองเข้าสู่ศูนย์กลางเป็นผู้รับผิดชอบ

นับตั้งแต่ปี 2420 เป็นต้นไป โครงการโทรเลขจะกลายเป็นเงื่อนไขที่ทำให้กรุงเทพฯ เข้าไปกระชับอำนาจปกครองจากหัวเมืองห่างไกลได้โดยตรง เช่น การคาดโทษหรือปลดเจ้าเมืองที่ไม่ให้ความร่วมมือ การเขียนกรมการเมืองที่ไม่ยอมส่งมอบแรงงานให้ครบตามคำสั่ง ตลอดจนการข่มขู่และขูดรีดทรัพยากรจากเจ้าประเทศราชเพื่อมาสร้างทางโทรเลข

การใช้งานโทรเลขยังส่งผลให้การเมืองการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 แตกต่างไปจากยุคสมัยก่อนหน้า เพราะความเร็วของโทรเลขสามารถร่นระยะเวลาการสื่อสารจากเดิมได้ถึงร้อยละ 99 ซึ่งนอกจากจะทำให้การเมืองระหว่างประเทศเข้มข้นขึ้นเพราะการสื่อสารข้ามทวีปเกิดขึ้นในเวลาอันสั้นแล้ว การปกครองส่วนภูมิภาคที่เคยทำได้เพียงตอบสนองไปตามสถานการณ์ก็เปลี่ยนไปเป็นการควบคุมและสั่งการโดยตรงถึงหัวเมืองแบบร่วมเวลาจริง (real time) บรรดาข้าหลวงเทศาภิบาลที่ไม่กล้าตัดสินใจเรื่องสำคัญต่างๆ ก็มีโทรเลขมาขอรับนโยบายจากกรุงเทพฯ ได้ตลอดเวลา ส่วนเครือข่ายโทรเลขที่สร้างออกไปเชื่อมต่อกับหัวเมืองไม่เพียงจะแสดงให้เห็นมิติของการขยายอำนาจในเชิงพื้นที่เท่านั้น แต่ยังเพิ่มขีดความสามารถในการผูกขาดความรุนแรงภายในพระราชอาณาเขตขึ้นมาอีกด้วย

แต่สำคัญที่สุดคือเครือข่ายโทรเลขที่เชื่อมโยงกันทั้งภายในและระหว่างประเทศ จึงเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่พระเจ้าอยู่หัวจะทรงใช้อำนาจเหนือดินแดนได้อย่างเบ็ดเสร็จ เพราะในขณะนี้ พระองค์สามารถออกคำสั่งจากที่ใดเวลาใดก็ได้ โดยไม่จำเป็นต้องประทับอยู่ในกรุงเทพฯ หรือภายในประเทศก็ตาม จากที่กล่าวไปทั้งหมดจึงสรุปได้ว่า โทรเลขเป็นสิ่งจำเป็นต่อกระบวนการรวมศูนย์อำนาจของรัฐที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5

คำสำคัญ: รัชกาลที่ 5, โทรเลข, การสื่อสาร, การรวมศูนย์อำนาจ

Dissertation Title	TELEGRAPH AND THE CENTRALIZATION OF STATE POWER DURING THE REIGN OF KING RAMA V
Author	Wipat Lertlattanarangsri
Degree	Doctor of Philosophy
Major Field/Faculty/University	History Liberal Arts Thammasat University
Dissertation Advisor	Associate Professor Julaporn Euarukskul, Ph.D.
Academic Year	2022

ABSTRACT

This thesis aims to demonstrate that telegraphy was imperative in the process of centralizing state power during the reign of King Rama V. The research divided into two parts. First, it examines the "motivation" of why Rama V deemed that the telegraph would solve the problems of the existing communication system - Bai Bok Thong Tra, and each telegraph project was created for what particular purposes. Second, it explains why and how the utilization of telegraph technology and infrastructure served Rama V's unflinching determination to centralize state power. In sum, the thesis proposes that the introduction of telegraph projects demonstrated an urgent need for reforms in both central and regional governance, and indicates how the new fast-paced communication by telegraph affect the exercise of state power throughout the reign.

The study finds that the Bai Bok system is an extremely time-consuming process because instead of travelling continuously from a particular city to Bangkok, the Bai Bok paused at every city halls lined up along the way. This suggests that "time-pause is more importance than "time-distance" and moreover, the practical difficulty of communication was caused not by the long distances and travel limits of the time, but by the administrative system of the districts as well.

The emergence of the telegraph projects then came from the two motivations arising from the colonization of neighboring states. First, the immediate need to connect with the British, thus creating 3 international telegraph routes. Second, the urgency to connect and control more effectively over the governor-general and the governor in the districts brought about 14 domestic telegraph routes. It was realized however, that modern technology or infrastructure also required modern government administration. Rama V therefore in 1881, took a direct control of the Telegraph Department previously under the Ministry of Defense. The move also solved the existing conflict between "Duty authority" and "Area authority". Furthermore, the governor-general and the provincial governors, the main targets whom Rama V intended to take over their power, were assigned the responsibility for supervising the telegraph lines to the provinces.

Therefore, from 1877, the telegraph project became a condition that allowed Bangkok to directly strengthen power over far-distant provinces, for example, punishing or firing governors or heads of vassal states who refused to surrender power to Rama V or summoned resources and labor for the construction of telegraph projects as requested by the King.

Over time, telegrams transformed state governance and functions in the reign of Rama V. Precisely, the speed of a telegram was 99% faster than the previous communication means. It enabled for the first time ever, the ability of Bangkok to control most of Siam's territory in *real time*. In addition, city governors no longer make important decisions independently but had to send telegrams to ask for decisions from Bangkok. At the same time, the telegraph network not only expanded state power over the territory truly effective but also increased the ability to monopolize and utilize the means of violence within the royal territory more realistically because it allowed Bangkok to command armies in the districts without having to reach the front line.

Most importantly, it was the telegraph network that connected the kingdom internally and internationally. Therefore, for the first time in Thai history, the King achieved the absolute power over the kingdom, for now, he could deliver his commands throughout the territory from wherever, inside or outside the country.

The study thus sufficiently concluded that the telegraph was essential to the process of centralizing state power during the reign of King Rama V.

Keywords: King Rama V, Telegraph, Communication, Centralization of power.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้รับทุนปริญญาเอก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประจำปีการศึกษา 2561 จึงขอขอบพระคุณมา ณ ที่นี้

สำหรับความช่วยเหลือประดามีต้องขอขอบพระคุณ รศ.ดร.จุฬาร เอื้อรักสกุล อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ศ.ดร.สมเกียรติ วันทะนะ ศ.ดร.อิจิโร คากิซากิ รศ.ดร.วิศรุต พึ่งสุนทร และ อ.ดร.ตามไท ดิลกวิทยรัตน์ ซึ่งเป็นคณะกรรมการสอบที่ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ต่อการแก้ไขวิทยานิพนธ์

นอกจากนี้ยังต้องขอขอบพระคุณ ผศ.ดร.ศรัณยู เทพสงเคราะห์ อ.เรวัต หินอ่อน ผศ.สิทธารถ ศรีโคตร คุณชัยวุฒิ ต้นไชย อ.ดร.ปราน จินตะเวช คุณพิพัฒน์ พสุธารชาติ คุณสิกขา สองคำชุม ผศ.ดร.ตฤณ ไอยะรา คุณอัญชลี ตุ่มสุภาพ คุณปรียาภรณ์ กันทะลา และคุณปรีดาภรณ์ เอี่ยมแจ้ง สำหรับมิตรภาพและความช่วยเหลือทางวิชาการตลอดหลายปีมานี้

และด้วยความระลึกถึง อ.ดร.วาสิฏฐี ชัยชนะ ผู้ล่วงลับที่ชักชวนให้มาเรียนต่อ ในหลักสูตรปริญญาเอกของสาขาประวัติศาสตร์ ผู้เขียนยังต้องขอขอบพระคุณคณาจารย์ของภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่ให้โอกาสผู้เขียนได้เข้ามาลองผิดลองถูกในสาขานี้ทั้งที่ไม่เคยมีพื้นเพมาก่อนก็ตาม

สุดท้ายนี้ ต้องขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงต่อเจ้าหน้าที่งานบัณฑิตศึกษาของคณะศิลปศาสตร์ หอสมุดปรีดีพนมยงค์ หอสมุดแห่งชาติ และหอจดหมายเหตุแห่งชาติ สำหรับความช่วยเหลือในทุกๆ อย่างที่จำเป็นตลอดการเรียนรู้และทำวิทยานิพนธ์

วิภาส เลิศรัตนรังษี

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(1)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(3)
กิตติกรรมประกาศ	(6)
สารบัญตาราง	(10)
สารบัญภาพ	(12)
รายการสัญลักษณ์และคำย่อ	(14)
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ที่มาและความสำคัญ	1
1.2 ทบทวนวรรณกรรม	3
1.3 วัตถุประสงค์	21
1.4 สมมติฐาน	21
1.5 วิธีการศึกษาและหลักฐาน	24
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	26
1.7 โครงสร้างวิทยานิพนธ์	27
1.8 คำชี้แจงทั่วไป	28
บทที่ 2 ปัญหาการสื่อสารช่วงต้นรัชกาลที่ 5	29
2.1 การสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมือง	30
2.2 ปัญหาของการสื่อสารด้วยใบบอก	38

2.3 สรุป	55
บทที่ 3 ยุคสมัยของโทรเลขไฟฟ้า	56
3.1 กำเนิดและพัฒนาการของเทคโนโลยีโทรเลข	57
3.2 การขยายเส้นทางโทรเลขของจักรวรรดิอังกฤษ	66
3.3 โครงการโทรเลขในสมัยรัชกาลที่ 4	70
3.4 โลกอาณานิคมที่ยุวกษัตริย์ทรงพบเห็น	76
3.5 สรุป	81
บทที่ 4 วางสายโทรเลขไปหาอังกฤษและฝรั่งเศส	82
4.1 สมุหพระกลาโหมจัดตั้งกรมโทรเลข	84
4.2 โฉม่น้ำวงสุลอังกฤษ ร่วมมือกงสุลฝรั่งเศส	88
4.3 ท่าทีของอังกฤษหลังคดีพระปริชาลการ	93
4.4 จัดตั้งกรมไปรษณีย์และโทรเลข	96
4.5 การเปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศของกรุงเทพฯ	101
4.6 สรุป	107
บทที่ 5 วางสายโทรเลขไปหาข้าหลวงใหญ่	109
5.1 อังกฤษขยายอิทธิพลเข้าสู่ล้านนา	113
5.2 ฝรั่งเศสขยายอิทธิพลในอินโดจีน	118
5.3 สลายระบบเหมืองเมืองในหัวเมืองฝ่งอันตามัน	131
5.4 ระบบการปกครองที่ไม่เอื้อต่อการใช้งานโทรเลข	138
5.5 สรุป	145

บทที่ 6 โครงการโทรเลขของกระทรวงมหาดไทย	146
6.1 การปะทะกับทหารฝรั่งเศสที่แม่น้ำโขง	149
6.2 โครงการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล	157
6.3 แกไขการปกครองให้เป็นแบบแผนเดียวกัน	177
6.4 สรุป	191
บทที่ 7 โทรเลขกับการปราบกบฏหัวเมือง	193
7.1 กบฏผีบุญในมณฑลอีสาน	197
7.2 กบฏเงี้ยวในมณฑลพายัพ	202
7.3 สรุป	209
บทที่ 8 ร่นระยะเวลาการสื่อสารในสมัยรัชกาลที่ 5	211
8.1 เส้นทางโทรเลขภายในพระราชอาณาเขต	214
8.2 ร่นระยะเวลาการสื่อสารด้วยโทรเลข	224
8.3 ความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เชิงเวลา	232
8.4 สรุป	242
บทที่ 9 สรุป	243
รายการอ้างอิง	249
ประวัติผู้เขียน	268

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
1.1 พื้นที่และเวลาในงานวิจัยการสร้างรัฐรวมศูนย์อำนาจในสมัยรัชกาลที่ 5	11
2.1 สมการการสื่อสารที่เกิดขึ้นบนเงื่อนไขความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูลกับ วิธีการส่งใบบอก	40
2.2 การเดินทางจากหัวเมืองชั้นนอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ตอนต้นทศวรรษ 2430	42
2.3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับ 104 หัวเมือง ระหว่างปี 2424-2428 (วัน)	44
2.4 การสื่อสารจากหัวเมืองเข้ามายังกรุงเทพฯ ในฤดูกาลต่างๆ ช่วงต้นทศวรรษ 2430	50
2.5 เปรียบเทียบการเดินทางกับการสื่อสารจากหัวเมือง	51
3.1 พัฒนาการของโทรเลขในบริบทโลกกับเหตุการณ์ภายในสยาม (ค.ศ.1792-1872/ปี 2336-2416)	58
3.2 แสดงลำดับเมืองอาณานิคมที่เสด็จเยือนกับปีที่เปิดใช้โทรเลขถึงอังกฤษ (ค.ศ.)	77
4.1 การจัดลำดับความสำคัญของโครงการโทรเลข	93
4.2 การเปิดใช้โทรเลขในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ค.ศ./พ.ศ.)	105
5.1 เงื่อนไขเชิงบริบทที่ทำให้เกิดโครงการโทรเลขระหว่างปี 2426-2429 (ค.ศ.1883-1886)	112
5.2 โครงการโทรเลขที่เปิดใช้งานในระหว่างปี 2420-2434	139
6.1 ข้อเสนอจัดตั้ง 15 มณฑลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพในปี 2436	159
6.2 การจัดตั้งมณฑลข้าหลวงใหญ่ในปี 2436	163
6.3 การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลในระหว่างปี 2437-2438	166
6.4 การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลในระหว่างปี 2439-2440	171
6.5 แสดงการเปิดใช้โทรเลขของแต่ละมณฑลในปี 2444	185
6.6 โครงการโทรเลขที่เปิดใช้งานในระหว่างปี 2420-2444	188
8.1 แสดงระยะเวลาสื่อสารด้วยโทรเลขจากยุโรปมายังกรุงเทพฯ ในปี 2440	216
8.2 โครงการโทรเลขที่เปิดใช้งานได้ในปี 2453	218
8.3 แสดงการเปิดใช้โทรเลขของแต่ละมณฑลในปี 2453	221

ตารางที่	หน้า
8.4 แสดงระยะเวลาสื่อสารด้วยโทรเลขด่วนในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ โดยเปรียบเทียบกับใบบอกในสมัยรัชกาลที่ 5	226
8.5 แสดงจำนวนหัวเมืองที่เปิดใช้งานโทรเลขได้ในแต่ละช่วงเวลาในสมัยรัชกาลที่ 5	233
8.6 แสดงพื้นที่เชิงเวลาการสื่อสารในสมัยรัชกาลที่ 5	235

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
1.1 เปรียบเทียบระยะทางโทรเลขและทางรถไฟสะสมในสมัยรัชกาลที่ 5	12
2.1 แบบจำลองขั้นตอนการส่งไปบอกในช่วงต้นรัชกาลที่ 5	33
2.2 อาณาเขต “วงราชธานี” ตามประกาศสมัยรัชกาลที่ 4	35
2.3 วิธีคิดระยะเวลาการสื่อสาร (TC) จากไปบอกที่ไม่ต้องการเวลา	39
2.4 แบบจำลองระยะเวลาการเดินทางตอนต้นทศวรรษ 2430	41
2.5 แบบจำลองระยะเวลาสื่อสารช่วงครึ่งหลังของทศวรรษ 2420	50
2.6 แสดงการหาระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1)	52
3.1 โค้ดโทรเลขของซัปโป	61
3.2 โทรเลขไฟฟ้าแบบหน้าปิดเข็มและรหัส	63
3.3 รหัสสมอร์ส	64
3.4 เส้นทางโทรเลขจากยุโรปถึงเอเชียระหว่างคริสต์ทศวรรษที่ 1850-1870	68
3.5 โครงการโทรเลขของอังกฤษในปี 2401 (ค.ศ.1858)	73
3.6 เส้นทางโครงการโทรเลขของนายริดในปี 2409	75
4.1 การแบ่งอำนาจปกครองตามพื้นที่ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5	85
4.2 เส้นทางโทรเลขตามคำแนะนำของบริติชอินเดียในปี 2418	87
4.3 โครงการโทรเลขสายทวาย ปีนัง และไซ่ง่อน	91
4.4 แผนผังความสัมพันธ์ทางการเมืองในโครงการโทรเลขระหว่างประเทศ	93
4.5 เส้นทางโทรเลขจากปากน้ำ-บางปะอิน (ปี 2420-2421)	97
4.6 โครงการโทรเลขทวายและไซ่ง่อนในปี 2424	102
5.1 โครงการโทรเลขและที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในระหว่างปี 2426-2429	110
5.2 โครงการโทรเลขสายเชียงใหม่และมะละแหม่งปี 2427	116
5.3 โครงการโทรเลขสายจำปาสัก, หลวงพระบาง, หนองคาย, นครราชสีมา และจันทบุรี	122
5.4 โครงการโทรเลขสายสงขลา, ภูเก็ต และไทรบุรี	132

ภาพที่	หน้า
5.5 เส้นทางโทรเลขและที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในปี 2434	141
6.1 โครงการโทรเลขของกระทรวงมหาดไทยในปี 2435	151
6.2 การวางสายโทรเลขไปหาข้าหลวงใหญ่ ข้าหลวงเทศาภิบาล และการจัดตั้ง มณฑลในระหว่างปี 2420-2440	162
6.3 เส้นทางโทรเลขสายนานในปี 2437	170
6.4 เส้นทางโทรเลขสายปัตตานีในปี 2439	175
6.5 เส้นทางโทรเลขและที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในปี 2440	176
6.6 เส้นทางโทรเลขและที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในปี 2444	190
7.1 เส้นทางโทรเลขที่กำหนดว่าจะทำขึ้นหลังกบฏผีบุญในปี 2445	201
8.1 เส้นทางโทรเลขและที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในปี 2449	213
8.2 ระยะเวลาการสื่อสารด้วยโทรเลขด่วนในสมัยรัชกาลที่ 6 กับรัชกาลที่ 7 (หน่วย: นาที)	229
8.3 แบบจำลองแสดงการร่นพื้นที่เชิงเวลาของการสื่อสารในสมัยรัชกาลที่ 5	236

รายการสัญลักษณ์และคำย่อ

สัญลักษณ์/คำย่อ	คำเต็ม/คำจำกัดความ
กค.	กระทรวงการคลัง
กต.(ล)	กระทรวงการต่างประเทศ เอกสารเย็บเล่ม
กส.	กระทรวงเกษตรราธิการ
บ.	เบ็ดเตล็ด
นก.	หนังสือกราบบังคมทูล
ม.	กระทรวงมหาดไทย
ยธ.	กระทรวงโยธาธิการ
ร.	รัชกาลที่
รล.	กรมราชเลขาณูการ
สต.	บัญชีสารตรา
สป	เอกสารส่วนบุคคล
หจช.	สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
หช.	สำนักหอสมุดแห่งชาติ
(อ)	สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ แฟ้มพิเศษ

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญ

เวลา 00: 45 นาฬิกาของวันที่ 23 ตุลาคม 2453 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พระชนมายุ 58 พรรษา อยู่ในราชสมบัติ 43 ปี เสด็จสวรรคตที่พระที่นั่งอัมพรสถาน ในพระราชวังดุสิต¹ พระราชบัลลังก์ถูกส่งต่อให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามกุฎราชกุมาร พระชนมายุ 29 พรรษาในทันที จากนั้นคณะองคมนตรีก็ประชุมด่วนเพื่อหารือเรื่องการจัดงานพระบรมศพและประกาศการสวรรคต²

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งในขณะนั้นเป็นเสนาบดีมหาดไทย ตรัสเล่าเหตุการณ์ให้พระธิดาฟังว่า “พอได้สดิ่ก็รีบโทรเลขส่งไปยังเมืองต่างๆ ว่าให้ระวังดูแลเหตุการณ์ให้ดี อย่าให้มีเรื่องขึ้นได้”³ คำบอกเล่าของพระองค์ยังสอดคล้องกับบันทึกความทรงจำของหลวงสุนทรนุรักษ์ (กระจ่าง วรรณโกวิท) ที่ระบุว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา ทรงได้รับโทรเลขแจ้งข่าวนี้ “เมื่อจวนสว่าง”⁴

หากว่ากันตามบันทึกข้างต้น เมืองสงขลาซึ่งเป็นเมืองเอกของมณฑลนครราชสีมา จะได้ทราบข่าวนี้หลังจากพระเจ้าอยู่หัวสวรรคตไปเพียง 5 ชั่วโมงเท่านั้น เพราะคำว่า “จวนสว่าง” น่าจะหมายถึงช่วงย่ำรุ่งหรือประมาณ 6 นาฬิกาที่เป็นเวลาเปิดทำการของโทรเลขในหัวเมือง และเป็นไปได้ดีกว่า 15 มณฑลที่เหลือก็น่าจะได้ทราบข่าวในเวลาไล่เลี่ยกัน เพราะกระทรวงมหาดไทย

¹ “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 27*, 1782.

² ราม วชิราวุธ, *ประวัติต้นรัชกาลที่ 6*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2555), 49-50.

³ พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ.หญิง, *สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น*, (กรุงเทพฯ: คลังสมอง, 2534), 308.

⁴ สุนทรนุรักษ์ (กระจ่าง วรรณโกวิท), หลวง, *มหาดเล็กรายงาน: เส้นทางชีวิตหลวงสุนทรนุรักษ์ (กระจ่าง วรรณโกวิท)*, (นนทบุรี: ต้นฉบับ, 2553), 56.

ยังมีคำสั่งห้ามไม่ให้ข้าราชการออกนอกพื้นที่จนกว่าการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในวันรุ่งขึ้นจะผ่านพ้นไป⁵

แต่ถ้าย้อนกลับไปเมื่อหนึ่งศตวรรษก่อน หลังจากพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 สวรรคต ในวันที่ 7 กันยายน 2352 ไปเพียง 3 วันก็เกิดกรณีเจ้าฟ้าหมื่นคิดการกบฏ เมื่อราชสำนักทำการสอบสวนในระหว่างวันที่ 10-13 กันยายนเรียบร้อยแล้ว จึงจัดพิธีราชาภิเษกในวันที่ 17 กันยายน และส่งท้องตราที่จะแจ้งข่าวการผลัดแผ่นดินให้หัวเมืองได้ทราบในอีก 2 วันถัดมา⁶ ส่วนการผลัดแผ่นดินเข้าสู่รัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏวันเวลาที่ราชสำนักแจ้งให้หัวเมืองได้ทราบเพราะในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 มีแต่ร่างสารตราเท่านั้น แต่ถ้าเราอนุมานตามแบบแผนในสมัยรัชกาลที่ 2 จะสันนิษฐานได้ว่าต้องใช้เวลาไม่ต่ำกว่า 10 วันอีกเช่นกัน เพราะพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 สวรรคต ในวันที่ 21 กรกฎาคม 2367 ส่วนการบรมราชาภิเษกจัดขึ้นในวันที่ 1 สิงหาคม ฉะนั้น การแจ้งข่าวให้หัวเมืองได้ทราบจึงน่าจะเกิดขึ้นในเดือนสิงหาคมเป็นต้นไป⁷

จากแบบแผนที่เกิดขึ้นในช่วง 3 รัชกาลแรกของกรุงเทพฯ ข่าวการผลัดแผ่นดินจะถูกประกาศให้ทราบหลังการสวรรคตไปแล้ว 10-12 วัน สาเหตุที่ต้องใช้เวลามากเพราะต้องรอให้เกิดความชัดเจน ดังจะเห็นได้จากการปราบปรามผู้ทำชิงราชสมบัติและการทำพิธีราชาภิเษกเพื่อประกาศความชอบธรรม แต่ที่ประกาศการผลัดแผ่นดินเข้าสู่รัชกาลที่ 6 ได้ทันทีเพราะการสืบราชสมบัติได้ถูกกำหนดไว้อย่างชัดเจนแล้ว

อย่างไรก็ดี นอกจากเงื่อนไขทางการเมืองการปกครองที่ทำให้การเปลี่ยนผ่านเกิดขึ้นอย่างราบรื่นและรวดเร็วแล้ว เงื่อนไขอีกประการคือการมีเครือข่ายโทรเลขที่ทั้งรวดเร็วและเชื่อมโยงภายในพระราชอาณาจักรเข้าด้วยกัน ราชสำนักจึงสามารถประกาศข่าวการผลัดแผ่นดินไปทั่วพระราชอาณาจักรได้ภายใน 5-6 ชั่วโมงหลังการสวรรคต และออกคำสั่งห้าม

⁵ สุนทรนุรักษ์ (กระจาง วรณโกวิท), หลวง, *มหาดเล็กรายงาน: เส้นทางชีวิตหลวงสุนทรนุรักษ์ (กระจาง วรณโกวิท)*, 56. และ “พระราชพิธีศรีสังฆานการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 27*, 1789-1792.

⁶ *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จุลศักราช 1171 – 1174*, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2562), 25-28. และทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), *เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 – 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค)*, (กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2555), 381-399.

⁷ *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1*, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2530), 14-23. และ ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), *เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 – 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค)*, 986-987.

ไม่ให้ข้าราชการทั้งหมดออกนอกพื้นที่ก่อนที่พระราชพิธีสำคัญในกรุงเทพฯ จะเสร็จสิ้น จึงจะเห็นได้ว่า นี่คือการครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่บรรยากาศของความเปลี่ยนแปลงไม่ได้จำกัดอยู่แค่ในเขตกำแพงพระนครเท่านั้น เพราะยังมีข้าราชการอีกหลายพันคนทั่วพระราชอาณาจักรที่ได้ทราบข่าวการผลัดแผ่นดินไปพร้อมกัน และถ้าปราศจากความช่วยเหลือจากเทคโนโลยีการสื่อสารแล้วราชสำนักก็คงไม่สามารถออกคำสั่งได้อย่างรวดเร็วและทั่วถึงตลอดทั้งดินแดนเช่นนี้

จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทำให้ผู้เขียนเกิดคำถามว่า แล้วความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เกี่ยวข้องกับการเข้ามาของโทรเลขมากน้อยเพียงใด เพราะถ้าไปดูข้อมูลเกี่ยวกับโครงการโทรเลขจะพบว่า ราชสำนักตัดสินใจลงทุนในโครงการโทรเลขมาตั้งแต่ต้นรัชกาล ทำให้การวางสายโทรเลขจึงเริ่มต้นขึ้นก่อนและเป็นเอกเทศจากทางรถไฟอย่างน้อย 2 ทศวรรษ ตลอดทั้งรัชกาลยังมีการวางสายโทรเลขทั่วพระราชอาณาจักรเป็นระยะทางไม่ต่ำกว่า 7 พันกิโลเมตร พอถึงต้นทศวรรษ 2440 ที่เปิดใช้ทางรถไฟหลวงสายแรก ปลายสายโทรเลขก็เข้าถึงทุกภูมิภาคและเชื่อมต่อกับเมืองประเทศราชได้ทั้งหมดแล้ว

ในเมื่อโทรเลขเป็นโครงสร้างพื้นฐานสมัยใหม่เพียงอย่างเดียวที่เกิดขึ้นครอบคลุมทั้งในแง่พื้นที่และเวลาตลอดสมัยรัชกาลที่ 5 ผู้เขียนจึงต้องการหาคำตอบใน 4 ประเด็นดังต่อไปนี้ ประเด็นแรก ระบบการสื่อสารก่อนการเข้ามาของโทรเลขทำงานอย่างไร และทำไมถึงถูกยกเลิก ประเด็นที่สอง อะไรคือเงื่อนไขเชิงบริบทที่ทำให้ราชสำนักตัดสินใจลงทุนในโครงการโทรเลขซึ่งเป็นเทคโนโลยีการสื่อสารที่ทันสมัยที่สุดในเวลานั้น ประเด็นที่สาม โครงสร้างและระบบการเมืองการปกครองก่อนการปฏิรูปตอนกลางทศวรรษ 2430 ส่งผลให้รัฐสยามต้องปรับตัวอย่างไรเพื่อเข้าไปบริหารจัดการหรือรองรับความทันสมัยของโครงการโทรเลข ประเด็นสุดท้าย อะไรคือคุณสมบัติที่ทำให้เทคโนโลยีโทรเลขตอบโจทย์กระบวนการรวมศูนย์อำนาจที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5

1.2 ทบทวนวรรณกรรม

ในหัวข้อนี้จะแบ่งการนำเสนอเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกจะแสดงให้เห็นว่าทำไมงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในปัจจุบันถึงยังไม่สามารถตอบคำถามที่ตั้งเอาไว้ได้ ส่วนที่สองจะแสดงให้เห็นว่ากรณีศึกษาของประเทศอื่นๆ จะเป็นแนวทางในการตอบคำถามได้อย่างไร และส่วนสุดท้ายจะเป็นการอภิปรายสรุปว่าผู้เขียนจะออกแบบงานวิจัยเพื่อตอบคำถามที่ตั้งไว้ได้อย่างไร

สถานะและข้อจำกัดของการศึกษาในปัจจุบัน

สาเหตุที่งานวิจัยที่ผ่านมายังไม่สามารถตอบคำถามทั้ง 4 ประการข้างต้นได้เพราะมีข้อจำกัดอย่างน้อย 3 ประการ ประการแรกคือการศึกษาที่เน้นแรงจูงใจ (motive) มากกว่าวิธีการ (means) ทำให้งานวิจัยส่วนใหญ่ไม่ได้ต้องการหาคำตอบว่าชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 5 ประสบความสำเร็จในการปรับเปลี่ยนความต้องการจะรวมศูนย์อำนาจให้เป็นรูปธรรมได้อย่างไร ประการที่สองคืองานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการปรับปรุงการสื่อสารในสมัยรัชกาลที่ 5 เน้นประวัติองค์มากกว่าเรื่องการสื่อสาร ทำให้งานวิจัยที่ผ่านมาไม่ได้ให้ความสำคัญกับโครงการโทรเลขที่เกิดขึ้นมาแต่ละเส้นทางหรือแสวงหาผลลัพธ์ของการปรับปรุงการสื่อสารว่าเป็นอย่างไร ส่วนประการสุดท้ายจะแสดงให้เห็นว่าการเน้นพื้นที่และเวลาในงานวิจัยที่เกี่ยวข้องส่งผลให้เกิดการเน้นโครงการรถไฟมากกว่าโครงการโทรเลขโดยไม่ตั้งใจ

เน้น “แรงจูงใจ” มากกว่า “วิธีการ”

นับตั้งแต่เบเนดิกท์ แอนเดอร์สัน (2558)⁸ กับสมเกียรติ วันทะนะ (2525)⁹ ได้เสนอว่ารัฐไทยสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นยุคสมัยที่แตกต่างจากช่วงเวลาก่อนหน้า เพราะมีลักษณะการรวมศูนย์อำนาจที่คล้ายคลึงกับรัฐสมบูรณาญาสิทธิ (Absolutist state) ที่เกิดขึ้นในยุโรป ข้อเสนอดังกล่าวก็เป็นที่ยอมรับของนักวิชาการด้านประวัติศาสตร์และรัฐศาสตร์มาจนถึงปัจจุบัน แต่เนื่องจากจุดประสงค์ของแอนเดอร์สันและสมเกียรติต้องการชี้ให้เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินพึงจะมีอำนาจสมบูรณาญาสิทธิในสมัยรัชกาลที่ 5 เท่านั้น จึงเป็นหน้าที่ของนักวิชาการที่เห็นด้วยกับข้อเสนอนี้ที่จะต้องตอบคำถามว่าทำไมถึงเกิดยุคสมัยดังกล่าวขึ้นมาได้

เมื่อสำรวจงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจะพบว่า การศึกษาส่วนใหญ่ยังให้ความสำคัญกับ “แรงจูงใจ” (motive) เป็นหลัก โดยแบ่งได้เป็นแรงจูงใจทางการเมืองในงานวิจัยของเดช บุนนาค (2548)¹⁰ และชัยอนันต์ สมุทวณิช (2554)¹¹ ที่เสนอว่ารัฐต้องรวมศูนย์อำนาจอย่างเด็ดขาดเพื่อรับมือกับแรงกดดันจากเจ้าอาณานิคมพร้อมๆ กับแก้ปัญหาการเมืองภายใน คำอธิบายนี้ยังได้รับ

⁸ แอนเดอร์สัน, เบเนดิกท์, *ศิษย์รัฐไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา*, (นนทบุรี: ฟาเดียกัน, 2558).

⁹ สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435 – 2475,” *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์* 17, 1(2533): 23-44

¹⁰ เดช บุนนาค, *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458*, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548).

¹¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *100 ปีแห่งการปฏิรูประบอบราชการ: วิวัฒนาการอำนาจรัฐและอำนาจการเมือง*, (กรุงเทพฯ: สถาบันนโยบายศึกษา, 2554).

การสนับสนุนจากวิทยานิพนธ์สาขาประวัติศาสตร์จำนวนมาก ซึ่งต่อมาถูกรวบรวมเป็นหนังสือ ภายใต้การบรรณาธิการของวุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ่องสกุล (2524)¹² อีกส่วนหนึ่งจะเน้นไปที่แรงจูงใจทางเศรษฐกิจ หรือการเข้ามาของระบบทุนนิยมโลกผ่านลัทธิจักรวรรดินิยมในเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ งานวิจัยที่บุกเบิกแนวทางนี้ได้แก่ ไชยันต์ รัชชกุล (2560)¹³ และกุลลดา เกษบุญชู มีต์ (2562)¹⁴ ที่มองว่ารัฐต้องผูกขาดอำนาจและทรัพยากรภายในเพื่อส่งออก ปรับปรุง การคลังเพื่อรองรับการจัดเก็บภาษีแทนการเก็บส่วย ตลอดจนเลิกไพร่เลิกทาสที่เป็นการบังคับให้ ทำงานด้วยกฎหมายแบบก่อนทุนนิยม¹⁵ นอกเหนือจาก 2 แนวทางนี้แล้ว นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2550, 2555) ได้เสนอว่าแนวโน้มของการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิไม่ได้เป็นปฏิกิริยาต่อลัทธิจักรวรรดินิยมและทุนนิยมโลกเท่านั้น แต่อาจย้อนกลับไปไกลถึงช่วงหลังเสียกรุงครั้งที่ 2¹⁶ โดยมีอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2538) ที่สานต่อข้อเสนอนี้ว่ามีความต้องการจะรวมศูนย์อำนาจเคลื่อนไหวอยู่ใน สามัญสำนึกของกษัตริย์กรุงเทพฯ มาตั้งแต่ก่อนรัชกาลที่ 5 แล้ว¹⁷

จะเห็นได้ว่า งานวิจัยชิ้นสำคัญๆ จะให้น้ำหนักกับ “แรงจูงใจ” ที่ผลักดันให้ชนชั้นนำ สยามต้องสร้างรัฐรวมศูนย์อำนาจมากกว่าที่จะสนใจ “วิธีการ” (means) ที่ใช้เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ ดังกล่าว ส่วนงานวิจัยที่ให้ความสำคัญกับ “วิธีการ” ชิ้นสำคัญๆ ก็ไม่ได้มุ่งหมายที่จะตอบคำถามเรื่อง การรวมศูนย์อำนาจโดยตรง เป็นต้นว่าธงชัย วินิจจะกุล (2556) ที่ยกตัวอย่างการทำแผนที่สมัยใหม่ เพื่อไปอธิบายว่าจินตนาการรูปร่างของรัฐรวมศูนย์อำนาจที่เพิ่งเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้นำไปสู่

¹² วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ่องสกุล บรรณาธิการ, *มณฑลเทศาภิบาล: วิเคราะห์เปรียบเทียบ*, (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524).

¹³ ไชยันต์ รัชชกุล, *อาณานิคมสมบูรณาญาสิทธิราชย์: การก่อรัฐไทยสมัยใหม่จากคักดินาสู่ทุนนิยมรอบนอก*, (กรุงเทพฯ: อาน, 2560)

¹⁴ กุลลดา เกษบุญชู มีต์, *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย*, (นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2562)

¹⁵ การปรับปรุงการคลังดู Brown, Ian, *The Creation of the Modern Ministry of Finance in Siam 1885-1910*, (Houndmills: Macmillan, 1992) ส่วนความสัมพันธ์แบบก่อนทุนนิยมดู มาร์กซ, คาร์ล, *การก่อรูปของเศรษฐกิจก่อนระบบทุนนิยม*, (กรุงเทพฯ: สมมติ, 2561).

¹⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2555), 528; นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์*, (นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2555), (14).

¹⁷ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475*, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555).

การสร้างชาตินิยมที่โหดร้ายทารุณในเวลาต่อมาได้อย่างไร¹⁸ อิจิโร คากิซากิ (2005) ที่ใช้เงื่อนไขการขนส่งไปอธิบายว่าทางรถไฟที่ถูกสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้กรุงเทพฯ กลายเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจได้อย่างไร¹⁹ ส่วนภิญญพันธุ์ พงนะลาวัณย์ (2565) ที่แม้จะกล่าวถึงเทคโนโลยีหลายอย่างที่รัฐใช้ผูกขาดอำนาจและความรู้แต่ก็ศึกษาไว้แค่মনทลพายัพเท่านั้น²⁰

แม้จะยังไม่ชัดเจนว่าเทคโนโลยีกับการรวมศูนย์อำนาจของรัฐเกี่ยวข้องกันอย่างไรก็ตาม แต่บรรณจักรก็ได้ปฏิเสธความสัมพันธ์ดังกล่าวไปแล้ว ดังที่เขากล่าวว่า “ขณะเดียวกันก็มักจะกล่าวว่าการปฏิรูปการปกครองนี้ดำเนินไปโดยการรับอิทธิพลทางเทคโนโลยีด้านการสื่อสารคมนาคม และรูปแบบการปกครองอาณานิคมของตะวันตก ทั้งนี้โดยมิได้คำนึงถึงพลังทางภูมิปัญญาที่อยู่เบื้องหลัง”²¹ ส่วนนิติที่แม้จะไม่ปฏิเสธออกมาตรงๆ แต่จากการนำเสนอว่าเทคโนโลยีและความรู้ของตะวันตกเป็นสิ่งที่ยืนยันการเปลี่ยนความคิดและวัฒนธรรมของชนชั้นนำสยามเท่านั้น ทำให้เขาถูกวิจารณ์ว่าไม่ให้น้ำหนักกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง²² กล่าวอีกอย่างก็คือไม่ปรากฏความสัมพันธ์เชิงสาเหตุโดยตรงระหว่างความเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีกับการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในงานของนิติและบรรณจักร ความเห็นดังกล่าวจึงแตกต่างจากงานวิจัยหลายชิ้นก่อนหน้านี้ที่แม้ว่าเงื่อนไขทางเทคโนโลยีจะถูกจัดไว้ต่ำกว่าแรงจูงใจก็ตาม แต่พวกเขาก็ยอมรับว่าความเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีอำนวยความสะดวกให้การรวมศูนย์อำนาจของรัฐให้เกิดขึ้น²³

ผู้เขียนตระหนักดีว่า ธรรมชาติของการสร้างข้อถกเถียงย่อมต้องเน้นสาเหตุหนึ่งด้วยการไปลดความสำคัญอีกสาเหตุเป็นธรรมดา แม้ว่าในงานวิจัยหลายชิ้นที่กล่าวไปจะเห็นตรงกันว่าการรวมศูนย์อำนาจของรัฐเป็นกระบวนการที่ซับซ้อนจนไม่อาจเกิดขึ้นจากสาเหตุใดสาเหตุหนึ่งเท่านั้น แต่เราก็จะเห็นการโต้แย้งประเด็นเหล่านี้ผ่านแรงจูงใจทางการเมือง เศรษฐกิจ หรือไม่ก็พลวัตภายในเกิดขึ้นอยู่เป็นปกติ ซึ่งในที่นี้เห็นว่า ในบรรดาข้อโต้แย้งทั้งหมดเป็นความพยายามแก้ปมปัญหาเรื่อง

¹⁸ ธงชัย วินิจจะกูล, *กำเนิดสยามจากแผนที่ ประวัติศาสตร์ภูมิภคยาของชาติ*, (กรุงเทพฯ: อ่าน, 2556).

¹⁹ Kakizaki, Ichiro, *Laying the Tracks: The Thai Economy and its Railways 1885-1935*, (Kyoto, Japan: Kyoto University Press, 2015).

²⁰ ภิญญพันธุ์ พงนะลาวัณย์, *สยามมานานิคมมณฑลพายัพ: ปฏิบัติการสำรวจและผลิตพื้นที่เมือง ชนบท ป่าเขา กับการสร้างความศิวิไลซ์*, (เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2565).

²¹ บรรณจักร สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475*, 3-4.

²² นิติ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์*, 301-302.

²³ คำอธิบายทำนองนี้ปรากฏอยู่หลายบทความใน วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชค อ่องสกุล บรรณาธิการ, *มณฑลเทศาภิบาล: วิเคราะห์เปรียบเทียบ*.

แรงจูงใจเหมือนๆ กัน ทว่าไม่มีงานชิ้นใดที่พยายามจะตอบคำถามว่าชนชั้นนำสยามประสบความสำเร็จในการเปลี่ยนแปลงแรงจูงใจให้เป็นรูปธรรมได้อย่างไร กล่าวอีกอย่างก็คือ การศึกษา “วิธีการ” ยังเป็นประเด็นที่ถูกละเลยหรือให้น้ำหนักน้อยเกินไปในแวดวงผู้ที่ศึกษากระบวนการรวมศูนย์อำนาจของรัฐ

เน้น “ประวัติองค์กร” มากกว่า “การสื่อสาร”

หากนับตั้งแต่ปี 2505 ที่อุดม สุนทรกุล เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง “การขยายการไปรษณีย์สู่ชนบทประเทศไทย” ต่อคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ก็นับเป็นเวลา 6 ทศวรรษพอดี (ปี 2505-2566) ที่มีการวิจัยเกี่ยวกับการปรับปรุงการสื่อสารในประเทศไทย แต่ตลอดเวลาที่ผ่านมา มีวิทยานิพนธ์และงานวิจัยเกี่ยวข้องกับการปรับปรุงการสื่อสารในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยตรงเพียง 5 ชิ้น คือ 1. อุดม สุนทรกุล (2505) 2. ปิยนาด บุณนาค เรื่อง “การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (2518) 3. งามตา ลีตระกูล เรื่อง “กิจการไปรษณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. 2426 – 2466” (2521) 4. สุวรรณ วิวัฒน์ เรื่อง “การไปรษณีย์โทรเลขในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (2534) และ 5. ปิยนาด บุณนาคและคณะ เรื่อง “พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม” (2553)²⁴ ที่ในความเห็นของผู้เขียนแล้ว งานวิจัยและวิทยานิพนธ์ที่กล่าวถึงมีจุดร่วมกัน 3 ประการดังต่อไปนี้

ประการแรก งานวิจัยและวิทยานิพนธ์ที่ผ่านมาเป็นการศึกษาประวัติการจัดตั้งองค์กร รูปแบบการดำเนินงาน และการให้บริการว่าเป็นอย่างไร ส่วนคำอธิบายว่าทำไมราชสำนักถึงตัดสินใจนำระบบไปรษณีย์และโทรเลขเข้ามาใช้ ผู้เขียนพบว่างานวิจัยเกือบทั้งหมดให้เหตุผลครอบคลุมใน 2 ประเด็น ประเด็นแรกเป็นเรื่องของวิสัยทัศน์ของผู้ปกครองที่ต้องการสร้างสรรค์ความเจริญให้กับบ้านเมืองได้ทัดเทียมอารยประเทศ จึงต้องนำเขาระบบการสื่อสารที่ทันสมัยและเป็นมาตรฐานเดียวกับตะวันตกเข้ามาใช้²⁵ คำอธิบายทำนองนี้จึงไม่ต่างจากคำอธิบายของทฤษฎีการทำให้เป็นสมัยใหม่ (modernization theory) ที่มักปรับใช้อธิบายการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5

²⁴ อุดม สุนทรกุล, “การขยายการไปรษณีย์สู่ชนบทประเทศไทย,” (วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2505); ปิยนาด บุณนาค, *การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518); งามตา ลีตระกูล, “กิจการไปรษณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. 2426-2466,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521); สุวรรณ วิวัฒน์, “การไปรษณีย์โทรเลขในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2534). และ ปิยนาด บุณนาค และคณะ, *พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม*, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ, 2553).

²⁵ อุดม สุนทรกุล, “การขยายการไปรษณีย์สู่ชนบทประเทศไทย,” 112. และ งามตา ลีตระกูล, “กิจการไปรษณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. 2426-2466,” 1.

กับประเด็นอื่นๆ ด้วย²⁶ ประเด็นที่สองจะเป็นปัญหาว่าระบบการสื่อสารดั้งเดิมล่าช้าหรือล่าช้าหลังจนต้องปฏิรูปการสื่อสาร ในงานวิจัยของปิยนาก (2518, 2553) กล่าวอย่างตรงไปตรงมาว่าการคุกคามของจักรวรรดินิยมทำให้พระเจ้าอยู่หัวต้องตัดสินใจตัดสินใจปฏิรูปการปกครองในลักษณะพลิกแผ่นดิน การวางรากฐานการสื่อสารสมัยใหม่ก็เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการดังกล่าวเพราะการสื่อสารกับการปกครองหัวเมืองเกี่ยวข้องกัน สภาพการสื่อสารแบบดั้งเดิมที่ล่าช้าทำให้การตรวจตราควบคุมหัวเมืองจากส่วนกลางทำได้ลำบาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลและกระจัดกระจาย ราชสำนักจึงต้องปรับปรุงการสื่อสารเพื่อสร้างเอกภาพในการปกครอง²⁷ อย่างไรก็ตามข้อเสนอของปิยนาก (2553) ก็เป็นคำอธิบายเชิงบริบทกว้างๆ เท่านั้น ไม่มีการให้รายละเอียดไปกว่านี้ ผู้เขียนคิดว่าเป็นเพราะกรอบแนวคิดหลักของงานวิจัยเป็นเรื่อง “พระมหากษัตริย์: พระผู้นำของแผ่นดิน” (Leadership)²⁸ จึงมุ่งเน้นไปที่การตัดสินใจอันชาญฉลาดของชนชั้นนำที่นำความการสื่อสารที่ทันสมัยเข้ามาสู่สังคมไทยและเพื่อประโยชน์สาธารณะ

ประการที่สอง งานวิจัยที่ผ่านมากล่าวถึงความสำคัญของการปรับปรุงการสื่อสารด้วยไปรษณีย์และโทรเลข แต่กลับไม่ปรากฏว่ามีงานวิจัยชิ้นใดที่แสดงผลลัพธ์ของการปรับปรุงการสื่อสารที่เป็นรูปธรรม คุณูปการที่สำคัญจึงเป็นการรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการจัดตั้งที่ทำการไปรษณีย์หรือเส้นทางโทรเลข เป็นต้นว่าอุดม (2505) ได้รวบรวมการเปิดที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในระหว่างปี 2428-2429 ไว้อย่างละเอียด²⁹ แต่เขาไม่ได้อธิบายว่าทำไมราชสำนักถึงเร่งขยายที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว แม้แต่ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นหลังจากการเปิดให้บริการไปรษณีย์หัวเมืองเป็นอย่างไรก็ไม่มีคำอธิบายเอาไว้ งามตา (2521) และปิยนาก (2518, 2553) ได้รวบรวมข้อมูลการเปิดใช้เส้นทางโทรเลขในสมัยรัชกาลที่ 5³⁰ แต่ผู้เขียนพบว่ายังไม่ครบถ้วนทุกเส้นทาง รวมถึงอธิบายไม่ได้ว่าทำไมต้องสร้างไปยังเส้นทางต่างๆ ประเด็นนี้จึงแตกต่างจากการปรับปรุงการขนส่งด้วยทางรถไฟ อธิโร คากิซากิ (2542) ได้ทำการรวบรวมข้อมูลระยะเวลาการเดินทางทั้งก่อนและหลังจากเปิดทางรถไฟเพื่อแสดงให้เห็นว่าการปรับปรุงการขนส่งด้วยทางรถไฟ

²⁶ ดูการอภิปรายใน อวรุทธ ธีระเอก, “การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2557), 8-14.

²⁷ ปิยนาก บุนนาค และคณะ, *พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม*, 142-143, 485.

²⁸ ปิยนาก บุนนาค และคณะ, *พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม*, 2-13.

²⁹ อุดม สุนทรະกุล, “การขยายการไปรษณีย์สู่ชนบทประเทศไทย,” 20-21.

³⁰ ปิยนาก บุนนาค และคณะ, *พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม*, 178. และ งามตา ลิมตระกูล, “กิจการไปรษณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. 2426-2466,” 58-61.

ช่วยร่นระยะเวลาการเดินทางลงไปได้มากน้อยเท่าใด³¹ เพราะถ้าเราเข้าใจได้ว่าการปรับปรุงการขนส่งสร้างความเปลี่ยนแปลงอย่างไร ก็จะสามารถใช้ข้อมูลพื้นฐานนี้ไปวิเคราะห์ได้ว่าทำไมเศรษฐกิจและการปกครองของสยามจึงเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและรวมศูนย์เข้าสู่กรุงเทพฯ มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5³²

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะไม่มีการประมวลข้อมูลและแสดงผลของการปรับปรุงการสื่อสารอย่างเป็นรูปธรรม แต่ในงานวิจัยที่เกี่ยวข้องได้ให้ข้อสรุปตรงกันว่าการปรับปรุงการสื่อสารนั้นสร้างความเปลี่ยนแปลงต่อเศรษฐกิจ สังคม และการปกครอง ในบทสรุปของงามตา (2521) ถึงขนาดกล่าวเอาไว้ว่า

“การปฏิบัติงานของผู้ปกครองทุกฝ่ายในชนบทจึงมีระเบียบเรียบร้อยขึ้น เพราะข้าราชการบริหารและประชาชนต่างก็เอื้ออำนวยต่อกันในการที่จะสร้างความสะดวกสบายและความเจริญให้กับท้องถิ่นของตน โดยให้ความร่วมมือและสนับสนุนให้เปิดบริการไปรษณีย์โทรเลขขึ้น และในขณะเดียวกันก็ช่วยกันดำรงรักษาความเป็นเอกราชของประเทศไทยไว้ร่วมกัน”³³

ประการที่สาม การปรับปรุงการสื่อสารมักถูกศึกษาอย่างเป็นเอกเทศโดยที่ไม่สนใจบริบทแวดล้อม ตามที่กล่าวไปว่าวิทยานิพนธ์ของอุดม (2505) งามตา (2521) และ สุวรรณ (2534) ให้ความสำคัญกับตัวองค์กรคือกรมไปรษณีย์โทรเลข การจัดโครงสร้าง และภาคบริการ แต่ปัญหาที่พบคือไม่มีการจัดวางการปรับปรุงการสื่อสารลงใน “บริบท” ทางประวัติศาสตร์ว่าทำไมถึงต้องจัดตั้งหน่วยงานนี้ขึ้นมา ทั้งที่การปรับปรุงการสื่อสารนั้นเกิดขึ้นตั้งแต่ทศวรรษแรกของรัชกาลที่ 5 แม้จะมีงานวิจัยของปิยนาถ (2518, 2553) ที่พยายามจะจับวางลงในบริบทดังที่กล่าวไป แต่ก็ไม่ได้แจกแจงว่าราชสำนักตัดสินใจวางสายโทรเลขแต่ละเส้นทางด้วยเหตุผลอะไร หรืออุดม (2505) ที่ไม่ได้อธิบายว่าทำไมการเปิดเส้นทางไปรษณีย์หัวเมืองถึงเกิดขึ้นในระหว่างปี 2428-2429 (ค.ศ.1885-1886) ในประเด็นนี้จึงแตกต่างไปจากการศึกษาการปรับปรุงการขนส่งด้วยทางรถไฟที่การศึกษามักเริ่มต้นด้วยการจัดวางลงใน “บริบท” เป็นสำคัญ เพราะการจัดวางลงในบริบทจะช่วยให้ตอบคำถามได้ว่ากิจการ

³¹ ดู คาพิชากิ, อิจิโร, *การพัฒนาเส้นทางคมนาคมในประเทศไทย ค.ศ.1897-1941: การย่นระยะเวลาจากกรุงเทพฯ*, (ญี่ปุ่น: มหาวิทยาลัยนครโยโกฮามา, 2542).

³² ดู วิภาส เลิศรัตนรังษี, “รัฐกับความเร็ว: การคมนาคมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม,” *ศิลปวัฒนธรรม* 37, 10(2559): 128-145.

³³ งามตา ลิ้มตระกูล, “กิจการไปรษณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. 2426-2466,” 99-100.

รถไฟไทยถือกำเนิดขึ้นมาภายใต้เงื่อนไขอะไร หนึ่งในข้อถกเถียงสำคัญคือการเป็นทางรถไฟเพื่อการเมืองที่เสนอว่าราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 สร้างรถไฟโดยมีจุดมุ่งหมายทางการเมืองหรือเพื่อป้องกันประเทศเป็นหลัก การมีอยู่ของข้อเสนอดังกล่าวทำให้คากิซากิสามารถพัฒนาข้อถกเถียงว่าด้วยการหมุนเวียนสินค้าด้วยทางรถไฟจนเกิดการรวมตัวทางเศรษฐกิจของประเทศขึ้นมาได้³⁴

เน้น “รถไฟ” มากกว่า “โทรเลข”

นอกจากข้อจำกัดของงานวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยตรงแล้ว งานวิจัยที่เกี่ยวกับการสร้างรัฐรวมศูนย์อำนาจในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ไม่ได้ให้น้ำหนักกับโครงการโทรเลขเท่ากับโครงการทางรถไฟด้วยเช่นกัน ตามความเห็นของผู้เขียนแล้วมีปมปัญหาสำคัญ 2 ประการดังต่อไปนี้

ประการแรก การให้น้ำหนักกับตัวแบบทางรถไฟจากการดูงานอาณานิคมช่วงต้นรัชกาลมากเกินไป ข้อเสนอนี้ได้รับความสนใจมากขึ้นหลังจากชาญวิทย์ เกษตรศิริ (2546) ได้เสนอว่าแม่แบบในการปฏิรูปสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่น่าจะใช่การเสด็จประพาสยุโรปอย่างที่อธิบายกันมาก่อน แต่น่าจะเป็นการเสด็จประพาสอาณานิคมในช่วงต้นรัชกาลระหว่างปี 2413-2414 ต้องกล่าวไว้ด้วยว่า คำอธิบายดังกล่าวเป็นการต่อยอดข้อเสนอจากสังฆิธานนท์ สหาย (2559) ที่ศึกษาเกี่ยวกับการเสด็จประพาสอินเดีย สหายกล่าวว่าตลอดการเสด็จประพาสได้ประทับรถไฟกว่า 200 ชั่วโมง และพระองค์ยังให้ความสนใจกับการปราบกบฏซีปอยเป็นพิเศษเพราะในเหตุการณ์นั้นมีการใช้ทางรถไฟโยกย้ายกองทัพมาปราบกบฏได้อย่างรวดเร็ว³⁵ แม้ว่าชาญวิทย์จะกล่าวว่าการที่ได้ประทับรถไฟในอินเดียจะเป็นแรงบันดาลใจให้ก่อเกิดโครงการรถไฟก็ตาม แต่ “กว่าจะมีรถไฟสายแรกของรัฐสยาม กรุงเทพฯ ถึงอยุธยา ก็ตกเป็นปี 2439 ซึ่งก็หมายความว่ารัชกาลที่ 5 ยุวกษัตริย์ประทับรถไฟในอินเดียครั้งนั้น พ.ศ.2414 หรือ 20 กว่าปีก่อนมีในสยาม”³⁶ คำถามก็คือ ถ้าการเสด็จเยือนอินเดียและได้ประทับรถไฟเป็นแรงบันดาลใจที่ทำให้เกิดกิจการรถไฟในสยามจริงๆ แล้วทำไมราชสำนักต้องรอเวลากว่า 25 ปีกว่าจะเปิดใช้ทางรถไฟหลวงสายแรก ช่วงเวลาที่หายไปนั้นเกิดปัญหาหรืออุปสรรคใดขึ้น ตามความเห็นของผู้เขียน คำอธิบายของคากิซากิ (2550) ที่กล่าวว่า กรุงเทพฯ ล้มเหลวในการขนส่งเสบียงในการปราบฮ่อครั้งที่ 3 ระหว่างปี 2428-2429 เป็นสาเหตุ

³⁴ คากิซากิ, อิจิโร, “รถไฟกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2,” *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*, 29(2550): 1-45.

³⁵ สหาย, สังฆิธานนท์, *ยุวกษัตริย์ รัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2559), บทที่ 7.

³⁶ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จ อินเดีย พ.ศ.2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย” ใน *รัชกาลที่ 5: สยามกับอนุชาเนย์และชมพูทวีป*, 30-46. แม้แต่งานวิจัยล่าสุดเกี่ยวกับการประพาสอินเดียก็ยังอธิบายในแนวทางนี้เช่นกัน ดู สาวิตรี เจริญพงศ์, *ยุวกษัตริย์พระปิยมหาราชประพาสอินเดีย*, (กรุงเทพฯ: ศูนย์อินเดียศึกษาแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2565), 64.

ให้ต้องตัดสินใจปรับปรุงการขนส่งจะใกล้เคียงข้อเท็จจริงมากกว่า³⁷ เพราะราชสำนักหันมาสนใจโครงการทางรถไฟอย่างจริงจังในช่วงทศวรรษ 2430 และเปิดใช้รถไฟหลวงสายแรกได้ในทศวรรษถัดไป

ประการที่สอง งานวิจัยเกี่ยวกับการรวมศูนย์อำนาจของรัฐนำเสนอภาพความเปลี่ยนแปลงใน “ช่วงกลางรัชกาล” ที่ศูนย์กลางมากเกินไป ทำให้มองไม่เห็นการขยายเส้นทางโทรเลขหลายพันกิโลเมตรที่กำลังเกิดขึ้นในหัวเมือง เพราะถ้าแบ่งรัชสมัยอันยาวนานของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เป็น 3 ช่วงเวลาคือ “ต้นรัชกาล” (ปี 2411-2425) ที่ยังมีเสนาบดีคนสำคัญคอยคานอำนาจพระเจ้าอยู่หัว “กลางรัชกาล” (ปี 2426-2440) ที่พระเจ้าอยู่หัวรวมศูนย์อำนาจ (centralization) ทั้งในส่วนกลางกับส่วนภูมิภาคด้วยการจัดตั้งมณฑลได้เกือบทั้งประเทศ และ “ท้ายรัชกาล” (2441-2453) ที่แก้ไขการปกครองหัวเมืองให้เป็นแบบแผนเดียวกัน (consolidation) ไปจนถึงสิ้นสุดรัชกาลที่ 5 ผู้เขียนพบว่างานวิจัยของ วุฒิชัย มุลสิลป์ (2542) เดช บุนนาค (2548) ไชยันต์ รัชชกุล (2560) และกุลลดา เกษบุญชู มีต์ (2562) ได้เน้นพื้นที่และเวลาในสมัยรัชกาลที่ 5 แตกต่างกันไปตามตารางที่ 1.1 ต่อไปนี้

ตารางที่ 1.1 พื้นที่และเวลาในงานวิจัยการสร้างรัฐรวมศูนย์อำนาจในสมัยรัชกาลที่ 5

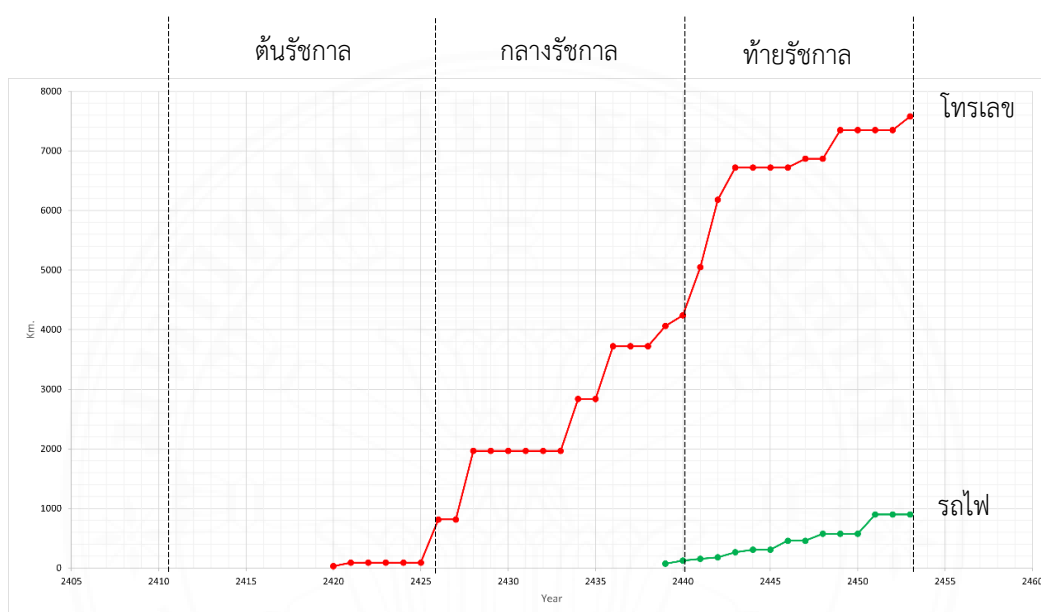
พื้นที่-เวลา	ต้นรัชกาล (2411 – 2425)	กลางรัชกาล (2426 – 2440)	ท้ายรัชกาล (2441 – 2453)
ส่วนกลาง	กุลลดา (2562)	วุฒิชัย (2542)	
ส่วนกลาง-ภูมิภาค		ไชยันต์ (2560)	
ส่วนภูมิภาค			เดช (2548)

สำหรับกุลลดา (2562) การสร้างรัฐรวมศูนย์อำนาจจะต้องผ่านกระบวนการช่วงชิงทรัพยากรระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับเสนาบดีคนสำคัญมาก่อน ทำให้พื้นที่และเวลาในงานวิจัยของกุลลดาจึงเน้นส่วนกลางในช่วงต้นรัชกาลที่เสนาบดีตระกูลบุนนาคยังเรืองอำนาจอยู่³⁸ แต่หลังจากสมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์ริวงศ์ (ช่วง บุนนาค) พินาศในปี 2425 พระเจ้าอยู่หัวก็จะรวบอำนาจการนำในราชสำนักได้แล้ว ทำให้การปฏิรูปตามแนวคิดของพระองค์จะเกิดขึ้นในช่วง “กลางรัชกาล” อย่างชัดเจน วุฒิชัย (2542) จะให้น้ำหนักกับการปฏิรูปที่ศูนย์กลางคือการยกเลิก

³⁷ คากิซากิ, อิจิโร, *ย้อนรอยรถไฟไทย: สืบสานและต่อยอด*, (กรุงเทพฯ: สถาบันการขนส่ง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2562), 10.

³⁸ กุลลดา เกษบุญชู มีต์, *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย*, บทที่ 2.

อัครมหาเสนาบดีและจตุสดมภ์มาเป็นการแบ่งอำนาจตามหน้าที่ 12 กระทรวง³⁹ ส่วนไชยน์ต์ (2560) จะแสดงให้เห็นว่าการรวบอำนาจไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะศูนย์กลางเท่านั้น แต่ยังเกิดขึ้นในส่วนภูมิภาคด้วยเพราะมีการส่งข้าหลวงใหญ่ไปประจำการในหัวเมืองประเทศราชตั้งแต่ตอนนั้นแล้ว⁴⁰ ข้อเสนอของเขาจึงแตกต่างจากเตช (2548) เพราะเตชให้ความสำคัญกับระบบเทศาภิบาลจึงต้องเน้นไปที่ช่วง “ท้ายรัชกาล” ที่กระทรวงมหาดไทยเริ่มแก้ไขการปกครองให้เป็นแบบแผนเดียวกัน⁴¹

ภาพที่ 1.1 เปรียบเทียบระยะทางโทรเลขและทางรถไฟสะสมในสมัยรัชกาลที่ 5

หมายเหตุ: ระยะทางโทรเลขสะสมนี้รวมส่วนที่อยู่ในหัวเมืองประเทศราชที่กรุงเทพฯ สละให้อังกฤษและฝรั่งเศสในระหว่างปี 2447-2452 เข้าไปด้วย

จะสังเกตได้ว่า การที่จตุรรมสายตาของช่วง “กลางรัชกาล” อยู่ที่ศูนย์กลางมากกว่าส่วนภูมิภาค นอกจากจะทำให้ไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในภูมิภาคอื่นๆ เหมือนกับที่ไชยน์ต์ (2560) ศึกษาไว้ในภาคเหนือแล้ว ยังทำให้งานวิจัยที่ผ่านมามองไม่เห็นการขยายเส้นทางโทรเลขเกือบ

³⁹ วุฒิชัย มูลศิลป์, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการวางรากฐานประชาธิปไตย, (กรุงเทพฯ: 2020 เวิลด์ มีเดีย, 2542).

⁴⁰ ไชยน์ต์ รัชกุล, อาณานิคมสมบูรณาญาสิทธิราชย์: การก่อรัฐไทยสมัยใหม่จากศักดินาสู่ทุนนิยมรอบนอก, บทที่ 4.

⁴¹ เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, บทที่ 4 – 5.

4 พันกิโลเมตรในภาพที่ 1.1 โดยไม่ตั้งใจเช่นกัน เพราะกว่าที่ส่วนภูมิภาคจะกลายเป็นจุดรวมสายตาก็ในช่วง “ท้ายรัชกาล” ที่บุกเบิกการศึกษาโดยเดช (2548) ซึ่งผู้เขียนพบว่าการจัดตั้งมณฑลส่วนใหญ่ก็เกิดขึ้นหลังจากเปิดใช้โทรเลขได้แล้ว⁴² ทำให้การปรับปรุงการสื่อสารจึงไม่ได้เป็นภารกิจสำคัญของข้าหลวงแต่ละมณฑลเหมือนกับทางรถไฟที่เร่งก่อสร้างในทศวรรษ 2440 เป็นต้นไป และทำให้เกิดความเข้าใจว่าทางรถไฟเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่ถูกสร้างออกไปเพื่อรวมศูนย์อำนาจเพียงอย่างเดียว⁴³

กรณีศึกษาในประเทศอื่นๆ

ในหัวข้อนี้จะกล่าวถึงงานวิจัยที่มีลักษณะร่วมเวลาข้ามพื้นที่ โดยจะแสดงให้เห็นว่าการศึกษาประวัติศาสตร์โทรเลขในสังคมอื่นๆ มีลักษณะเป็นอย่างไร ทั้งนี้ผู้เขียนจะเริ่มต้นด้วยข้อสังเกตของ Yakup Bektas (2000) ที่ว่า กิจกรรมโทรเลขที่อยู่นอกยุโรปและอเมริกาเหนือมีลักษณะร่วมกันคือมักเป็นเอกเทศจากกิจการรถไฟ แม้แต่การเขียนประวัติศาสตร์โทรเลขก็เป็นเชิงการเมืองการปกครองมากกว่าการพาณิชย์⁴⁴ ในทัศนะของ Roland Wenzlhuemer (2015) ก็เห็นด้วยว่าการขยายเส้นทางโทรเลขนอกยุโรปและอเมริกาเหนือถูกผลักดันโดยจักรวรรดินิยม ทำให้การอธิบายว่าโทรเลขถูกใช้เป็นเครื่องมือในการปกครองจึงไม่เชิงเป็นการค้นพบเสียทีเดียว เพราะนักจักรวรรดินิยมตั้งใจให้เป็นเช่นนั้นอยู่แล้ว⁴⁵

ด้วยเหตุนี้ การให้ความสำคัญกับผู้กำหนดนโยบายหรือนักจักรวรรดินิยมจึงปรากฏอยู่ในงานเขียนประวัติศาสตร์โทรเลขมาตั้งแต่ยุคบุกเบิก ไม่ว่าจะเป็นงานของ Christiana Phelps Harris (1969) Paul M. Kennedy (1971) และ Mel Gorman (1971)⁴⁶ ซึ่งจุดเปลี่ยนสำคัญจะ

⁴² โปรดดูบทที่ 6

⁴³ เช่น การบรรยายสาธารณะของ รศ.ดร.ฮารังศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์ เมื่อวันที่ 1 เมษายน 2565 ได้ย้่าว่าทางรถไฟคือเครื่องมือในการดึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางในสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดดู “ไม่เอาแล้วอีก 130 ปี ได้เวลาปลดล็อกท้องถิ่น” ใน ยูทูบช่อง “คณะก้าวหน้า – Progressive Movement,” เข้าถึงเมื่อวันที่ 27 พฤษภาคม 2565

⁴⁴ Bektas, Yakup, “The Sultan’s Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880,” *Technology and Culture*. 41, 4(2000): 669 – 696

⁴⁵ Wenzlhuemer, Roland, *Connecting the Nineteenth-Century World: The Telegraph and Globalization*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 78.

⁴⁶ Harris, Christiana Phelps, “The Persian Gulf Submarine Telegraph of 1864,” *The Geographical Journal*, 135, 2(1969): 169–190; Kennedy, Paul M., “Imperial Cable Communications and Strategy, 1870-1914,” *The English Historical Review*, 86, 341(1971): 728–752; Gorman, Mel,

มาเกิดขึ้นในคริสต์ทศวรรษ 1860 เมื่อมีนักประวัติศาสตร์อเมริกันอย่าง Daniel R. Headrick (1941 -) ได้ออกมาตั้งข้อสังเกตว่า ลำพังแรงจูงใจของชนชั้นนำและกลุ่มผลประโยชน์ เช่น นักสำรวจ พ่อค้า นักการเมือง นักการทหาร นักการทูต หรือนักจักรวรรดินิยม ไม่น่าจะเพียงพอต่อการอธิบายว่าทำไมจักรวรรดินิยมถึงขยายตัวด้วยความเร็วและความกว้างในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 จนถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เพราะตามความเห็นของเขาแล้ว ลำพังความเชี่ยวชาญ ความต้องการ และความมั่งคั่งยังไม่เพียงพอที่จะแปรเปลี่ยนความทะเยอทะยานให้เป็นรูปธรรมได้หากปราศจากเทคโนโลยีที่เอื้ออำนวย ข้อเสนอดังกล่าวนี้จึงได้กลายเป็นคำอธิบายหลักในหนังสือเล่มเล็กๆ ของเขาที่มีชื่อว่า *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century* (ค.ศ.1981/ปี 2524)⁴⁷

ในหนังสือ *The Tools of Empire* ได้ให้มุมมองใหม่ว่า การขยายตัวของจักรวรรดินิยมอยู่บนฐานของความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีหลายอย่างด้วยกัน ตั้งแต่ยารักษาโรค เรือกลไฟ รถไฟ อาวุธสมัยใหม่ และโทรเลข สิ่งเหล่านี้จะอำนวยความสะดวกให้นักจักรวรรดินิยมได้แผ่ขยายอำนาจ ดังที่ Headrick ได้ยกตัวอย่างว่า การพิชิตแอฟริกาได้ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะนักการเมืองอังกฤษหันมาให้ความสนใจพื้นที่ดังกล่าวเท่านั้น แต่เพราะการค้นพบยาควินินและยารักษาโรคต่างๆ ทำให้ผู้บุกเบิกชาวอังกฤษสามารถเข้าไปยังพื้นที่ดังกล่าวได้โดยไม่เสียชีวิตเพราะไข้มาลาเรีย⁴⁸ กล่าวอีกอย่างก็คือ Headrick กำลังเสนอให้เพิ่มตัวแปร “วิธีการ” ที่เหมาะสมเข้าไปอธิบายร่วมกับ “แรงจูงใจ” หรือความทะเยอทะยานของนักจักรวรรดินิยมด้วย เพราะต่อให้มีแรงจูงใจมากล้นเพียงใด แต่ถ้าไม่ปราศจากวิธีการที่เหมาะสมก็ย่อมไม่ประสบความสำเร็จ ในทำนองเดียวกัน แม้จะมีวิธีการที่เหมาะสมอยู่ตรงหน้าแล้ว แต่ถ้าปราศจากแรงจูงใจก็ไม่อาจสร้างความเปลี่ยนแปลง

“Sir William O’Shaughnessy, Lord Dalhousie, and the Establishment of the Telegraph System in India,” *Technology and Culture*, 12, 4(1971): 581–601.

⁴⁷ Headrick, Daniel R., *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, (New York: Oxford University Press, 1981).

⁴⁸ Headrick, Daniel R., *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, 58-80. หนังสือของเขาแบ่งเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกว่าเครื่องมือที่ใช้ทะลวงทะลุเข้าไปอย่าง เรือกลไฟและควินิน ที่ทำให้ชาวยุโรปสามารถยึดครองพื้นที่ที่เคยเข้าถึงได้ยากหรืออันตรายจากไข้มาลาเรียได้ ส่วนที่สองว่าด้วยอาวุธปืนที่ทำให้พิชิตและปกครองคนพื้นเมืองได้ ส่วนที่สามว่าด้วยการปฏิบัติการคมนาคมที่เกิดขึ้นหลังการใช้เรือกลไฟ การเปิดใช้คลองสุเอซ ทางรถไฟ และโทรเลข

ให้เกิดขึ้นได้⁴⁹ กล่าวอีกอย่างก็คือ Headrick มองว่าความเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นได้เมื่อแรงจูงใจและวิธีการมาบรรจบกันพอดี

ในส่วนของโทรเลขได้ถูกกล่าวไว้ในหัวข้อการปฏิวัติการคมนาคม โดย Headrick เน้นไปที่ความพยายามจะขยายเส้นทางโทรเลขใต้น้ำ (สายเคเบิล) ของอังกฤษเป็นหลัก เขายกตัวอย่างว่าการมีวางสายเคเบิลข้ามแอตแลนติกทำให้ลอนดอนส่งข้อความไปยกเลิกคำสั่งโยกย้ายกองทัพอังกฤษจากแคนาดาไปอินเดีย ทำให้ลอนดอนประหยัดทั้งเวลาและงบประมาณได้ถึง 5 หมื่นปอนด์ แต่กรณีที่โดดเด่นมากคือช่วงเกิดกบฏซิปอยในปี ค.ศ.1857 (ปี 2400) เพราะโทรเลขทำให้กองทัพอังกฤษรู้ตัวและปราบปรามการจลาจลได้ทันที่ นอกจากนี้ การพัฒนาคุณภาพของฉนวนและการสำรวจท้องน้ำใต้ทะเลลึกก็ช่วยให้การใช้งานสายโทรเลขใต้น้ำได้ยาวนานขึ้นและมีคุณภาพจนทำให้คริสต์ทศวรรษ 1870 อุสาหกรรมและเส้นทางโทรเลขใต้น้ำเติบโตอย่างรวดเร็ว ทำให้ในเวลาปกติโทรเลขจะเป็นเครื่องมือในการปกครองและการทูต แต่เมื่อเกิดวิกฤติการณ์จะกลายเป็นอาวุธล่องหน⁵⁰

นับตั้งแต่คริสต์ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา กรอบแนวคิดที่ Headrick วางเอาไว้ก็ถูกยอมรับเป็นวงกว้างและยังขยายวัตถุการศึกษาออกไปได้เรื่อยๆ เช่น Vincent Kuitenbrouwer (2016) ได้กล่าวถึงการใช้วิทยุของเนเธอร์แลนด์เพื่อปกครองอาณานิคมหลังสงครามโลกครั้งที่ 1⁵¹ Daqing Yang (2011) ก็ใช้แนวคิดนี้ไปอธิบายว่าเครือข่ายโทรคมนาคมได้สร้างและสลายจักรวรรดิญี่ปุ่นช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 อย่างไร⁵² ส่วน Erick Baark (2000) นำไปใช้ศึกษากลุ่ม

⁴⁹ Headrick, Daniel R., *Power over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present*, (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2012), 1-3.

⁵⁰ Headrick, Daniel R., *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, 157-164. หลังจากนั้นเขาออกหนังสืออีกเล่มว่าด้วยโทรเลขกับการเมืองระหว่างประเทศชื่อว่า *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics, 1851-1945*, (New York: Oxford University Press, 1991).

⁵¹ Bektas, Yakup, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880," *Technology and Culture*. 41, 4(2000): 669 – 696, Yang, Daqing, *Technology of Empire: Telecommunication and Japanese Expansion in Asia, 1883 – 1845*. (Harvard: Harvard University Asia Center, 2011), และ Kuitenbrouwer, Vincent, "Radio as a Tool of Empire: Intercontinental Broadcasting from the Netherlands to the Dutch East Indies in the 1920s and 1930s," *Itinerario*. 40, 1(2016): 83-103.

⁵² Yang, Daqing, *Technology of Empire: Telecommunications and Japanese expansion in Asia, 1883 – 1945*, (London: Harvard University Press, 2010)

ทุนเดนมาร์กที่มีอิทธิพลต่อการก่อสร้างโทรเลขในจีนช่วงปลายราชวงศ์ชิง⁵³ นอกจากนี้ วิธีวิทยา ดังกล่าวยังสามารถปรับใช้อธิบายกับการปกครองภายในของอาณาจักรต่างๆ ได้เช่นกัน ดังที่ Yakup Bektas (2000) ได้ชี้ให้เห็นว่า โครงการโทรเลขของออตโตมันที่แม้จะเกิดขึ้นภายใต้บริบทของสงครามไครเมียก็ตาม แต่สุดท้ายก็ได้อาศัยโทรเลขนี้เป็นเครื่องมือในการกระชับอำนาจการปกครองภายในไปพร้อมกันด้วย เขาได้ยกตัวอย่างการใช้โทรเลขควบคุมการทำงานของข้าหลวงอย่างใกล้ชิด การบังคับให้ข้าหลวงต้องดูแลรักษาเสาสายโทรเลขอย่างเข้มงวด ตลอดจนใช้เป็นเครื่องมือที่จะทำให้ประชาชนติดต่อกับสุลต่านได้โดยตรงเพื่อลดอำนาจของข้าหลวงตามหัวเมืองต่างๆ⁵⁴ ซึ่งปรากฏการณ์ในทำนองนี้ Thomas E Ewing (2013) ระบุว่าเกิดขึ้นในเปอร์เซียและอียิปต์อีกด้วย⁵⁵

อย่างไรก็ตาม การศึกษาแบบ Headrick ก็ถูกวิจารณ์ว่าพึ่งพาแนวคิดที่กำหนดทางเทคโนโลยี (technological determinism) มากเกินไป เพราะคำอธิบายของเขาไม่สนใจว่าการสื่อสารด้วยโทรเลขจะเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับระบบการเมืองการปกครอง วัฒนธรรม หรือค่านิยมของแต่ละสังคมอย่างไร เป็นเหตุให้ข้อเสนอของเขาเริ่มถูกตั้งคำถามมากขึ้นเรื่อยๆ⁵⁶ และโดยเฉพาะจาก Paul Fletcher (2013) ที่ท้าทายสมมติฐานของ Headrick ว่าความเร็วของการสื่อสารไม่ได้ทำให้แม่เมืองปกครองอาณานิคมได้อย่างใกล้ชิดเสมอไป เพราะถ้าอ่านใบโทรเลขของข้าราชการอาณานิคมในศรีลังกาจะพบว่า บรรดาข้าราชการอาณานิคมพยายามหลบเลี่ยงการใช้โทรเลขอย่างมาก ข้ออ้างสำคัญคือการใช้งานที่ยุ่งยากและมักจะสื่อสารกันด้วยถ้อยคำที่คลุมเครือ

⁵³ Baark, Erick, "Wires, Codes and People: The Great Northern Telegraph Company in China 1870–90," *China and Denmark: Relations Since 1674*, (Copenhagen: NIAS, 2000).

⁵⁴ Bektas, Yakup, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880," *Technology and Culture*. 41, 4(2000): 669 – 696

⁵⁵ Ewing, Thomas E., "A Most Powerful Instrument for a Despot: The Telegraph as a Trans-national Instrument of Imperial Control and Political Mobilization in the Middle East," Isabella Lohr and Roland Wenzlhuemer (eds.) *The Nation State and Beyond: Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, (New York: Springer, 2013)

⁵⁶ ดู Straeten, Jonas van der and Hasenöhl, Ute, "Connecting the Empire: New Research Perspectives on Infrastructures and the Environment in the (Post)Colonial World," *NTM* 24, 4(2016): 355 – 391 และ Arnold, David, "Europe, technology, and colonialism in the 20th century," *History and Technology* 21, 1(2006): 85 – 106.

ทำให้ไม่เข้าใจคำสั่งว่าจะให้ทำอะไร แม้แต่ข้าหลวงใหญ่ก็ถ่วงเวลาด้วยการส่งหนังสือราชการทางจดหมายเหมือนเดิม ปฏิบัติทั้งหมดนี้ Fletcher อธิบายว่าเป็นกลไกป้องกันไม่ให้ลอนดอนใช้โทรเลขไปพรากอำนาจตัดสินใจไปจากข้าราชการอาณานิคม⁵⁷

ในทำนองเดียวกัน Deep Kanta Lahiri Choudhury (2010) ก็ได้โต้แย้งความเชื่อว่าโทรเลขไฟฟ้าช่วยรักษาอินเดียไว้จากเหตุการณ์กบฏซิปอย โดยพลิกคำอธิบายเสียใหม่ว่ากบฏซิปอยต่างหากที่รักษาโทรเลขของอินเดียไว้ เพราะถ้าไม่เกิดเหตุการณ์ดังกล่าว อังกฤษก็คงไม่หันมาสนใจโทรเลขในอินเดียด้วยการปรับปรุงเครือข่ายขนานใหญ่ โดยเฉพาะปัญหาของเครือข่ายที่ไม่เป็นวงจรคงจะไม่ได้รับการแก้ไขอย่างเร่งรีบ⁵⁸ ส่วน David Paull Nickles (2003) เสนอว่าความเร็วของการสื่อสารกลายเป็นภัยคุกคามชนชั้นปกครองด้วยตนเอง บรรดานักการทูตของอังกฤษรู้สึกได้ว่าอาณานิคมที่เคยมีถูกริบกลับคืนกระทรวงการต่างประเทศด้วยโทรเลข อีกทั้งปริมาณข้อมูลข่าวสารที่มากมายได้สร้างความสับสน หวาดระแวง และความตื่นตระหนกด้วยข่าวลือได้ง่าย ถึงที่สุดแล้ว ความเร็วไปทำให้ใช้อำนาจตัดสินใจที่เคยรอบคอบต้องถูกเร่งเร้าจนอาจทำให้ตัดสินใจผิดพลาด⁵⁹

จะเห็นได้ว่า การเขียนประวัติศาสตร์โทรเลขที่อยู่นอกยุโรปและอเมริกาเหนือจะมีเงื่อนไขของจักรวรรดินิยมเข้ามาเกี่ยวข้อง ส่วนการเขียนประวัติศาสตร์โทรเลขในยุโรปและอเมริกาเหนือที่แม้จะมีส่วนที่ว่าด้วยการใช้อำนาจเช่นเดียวกัน⁶⁰ แต่จุดที่กล่าวได้ว่าโดดเด่นและเป็นลักษณะเฉพาะตัวมากกว่าคือประวัติศาสตร์ธุรกิจและเทคโนโลยี เช่นในงานของ Simone Fari

⁵⁷ Fletcher, Paul, "Communicating Empire: Gauging Telegraphy's Impact on Ceylon's Nineteenth-Century Colonial Government Administration," (Dissertation, Heidelberg University, 2013).

⁵⁸ Choudhury, Deep Kanta Lahiri, *Telegraphic Imperialism: Crisis and Panic in the Indian Empire, c. 1830 – 1920*, (New York: Palgrave Macmillan, 2010)

⁵⁹ ดู Nickles, David Paull, *Under the Wire: How the Telegraph changed Diplomacy*. (Cambridge: Harvard University Press, 2003). และ Fletcher, Paul, "Communicating Empire: Gauging Telegraphy's Impact on Ceylon's Nineteenth-Century Colonial Government Administration," 21 – 23; 186 – 191.

⁶⁰ ดู Beauchamp, Ken, *History of Telegraphy*, (London: The Institution of Engineering and Technology, 2008); Bonea, Amelia, "The Medium and Its Message: Reporting the Austro-Prussian War in the "Times of India", " *Historical Social Research* 35, 1(2010): 167 – 187. เป็นต้น

(2015)⁶¹ และ David Hochfelder (2012)⁶² ที่กล่าวถึงการขยายตัวของธุรกิจโทรเลขในอังกฤษและอเมริกา แม้แต่งานที่พูดถึงการสร้างโลกาภิวัตน์ด้วยสายโทรเลขก็แสดงให้เห็นว่ามีกลุ่มทุนเพียงไม่กี่กลุ่มที่ขับเคลื่อนธุรกิจนี้เช่นเดียวกับกรณีของรถไฟ⁶³ ในงานของ Simone M. Muller and Heidi J.S. Tworek (2015)⁶⁴ และ Muller-Pohl (2013)⁶⁵ ถึงขนาดกล่าวว่าพื้นที่ในมหาสมุทรได้กลายเป็นเขตอิทธิพลขององค์กรนอกัฐอย่างบริษัทโทรเลขรายใหญ่ โดยมีผู้รับเหมาและวิศวกรเป็นนักบุกเบิก เมื่อทุนนิยมโลกอยู่ภายใต้การควบคุมของตัวแสดงเหล่านี้และการขยายตัวยังเกิดตามแนวสายโทรเลข Erick Baark (2000) จึงแสดงให้เห็นว่า แรงกดดันดังกล่าวทำให้บริษัทโทรเลขของเดนมาร์กต้องไปกดดันราชสำนักชิงเพื่อขอสัมปทานวางสายโทรเลขเข้าไปในแผ่นดินจีน

งานเขียนอีกส่วนจะเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เทคโนโลยีและผลกระทบที่เกิดขึ้นเนื่องจากโทรเลขเป็นเทคโนโลยีที่ถูกพัฒนาขึ้นในยุโรปและอเมริกาเหนือ จึงมีงานจำนวนไม่น้อยที่

⁶¹ Fari, Simone, *Victorian Telegraphy Before Nationalization*, (UK: Palgrave Macmillan, 2015). นอกจากนี้ยังมี Barton, Roger Neil, “Brief Lives: Three British Telegraph Companies 1850–56,” *The International Journal for the History of Engineering & Technology* 80, 2(2013): 183-198, Barton, Roger Neil, “New Media: The Birth of Telegraphic News in Britain 1847—68,” *Media History* 16, 4(2010): 379-406. เป็นต้น

⁶² Hochfelder, David, *The Telegraph in America, 1832–1920*, (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2012). นอกจากนี้ยังมี Boff, Richard B. du, “The Telegraph in Nineteenth-Century America: Technology and Monopoly,” *Comparative Studies in Society and History* 26, 4(1984): 571 – 586; John, Richard R., *Network Nation: Inventing American Telecommunications*, (London: Harvard University Press, 2010); Bektas, Yakup, “Displaying the American Genius: The Electromagnetic Telegraph in the Wider World,” *The British Journal for the History of Science* 34, 2(2001): 199-232. เป็นต้น

⁶³ *Railway Imperialism*, (Westpoint, C.T.: Praeger, 1991), Introduction.

⁶⁴ Muller, Simone M. and Tworek, Heidi J.S., “The telegraph and the bank: on the interdependence of global communications and capitalism, 1866-1917,” *Journal of Global History* 10(2015): 259-283.

⁶⁵ Pohl, Simone Muller, “Working the Nation State: Submarine Cable Actors, Cable Transnationalism and the Governance of the Global Media System, 1858–1914,” *The Nation State and Beyond: Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, (New York: Springer, 2013).

เน้นพัฒนาการทางเทคโนโลยี คือเริ่มจากการปฏิวัติฝรั่งเศสที่นำไปสู่การสร้างโทรเลขระบบเซมาฟอร์ การพัฒนาเป็นโทรเลขไฟฟ้าในอังกฤษ และการสร้างระบบมอร์สในอเมริกา⁶⁶ บางส่วนก็แตกแขนง ไปศึกษาความทันสมัย เช่นในงานของ Ben Marsden and Crosbie Smith (2005)⁶⁷ และ Lars Bluma (2013)⁶⁸ ที่นำเสนอกระบวนการสร้างชื่อเสียงและความน่าเชื่อถือให้กับสิ่งประดิษฐ์หรือ แม้แต่ตัวผู้ประดิษฐ์ให้โด่งดังขึ้นมา ส่วน Simone Muller-Pohl (2013) จะกล่าวถึงอีกบทบาทของ วิศวกรและผู้รับเหมาที่ไม่ได้มีคุณสมบัติแค่ความเชี่ยวชาญแต่ยังต้องมีอิทธิพลหรือความสัมพันธ์ ส่วนตัวกับบุคคลสำคัญในรัฐบาลประเทศต่างๆ เพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน⁶⁹ ส่วนความสัมพันธ์ ระหว่างพื้นที่และเวลาที่เปลี่ยนแปลงไปเพราะโทรเลขก็มีกล่าวถึงไว้ในงานของ Iwan Rhys Morus (2000) และ Norman Weiß (2013) ที่เสนอว่า ด้วยเหตุผลทางเทคนิคของโทรเลขยังเรียกร้องให้ โลกต้องกำหนดมาตรฐานเรื่องเวลาให้เป็นหนึ่งเดียวกันขึ้นมา โดยเวลานั้นใช้เวลาของอังกฤษเป็น ศูนย์กลาง⁷⁰ และยังนำไปสู่การจัดตั้งองค์กรระหว่างประเทศแห่งแรกคือ The International Telegraph Union (TIU) ขึ้นมา⁷¹

⁶⁶ โปรดดู Beauchamp, Ken, *History of Telegraphy*; Burns, Russell W., *Communications: An international history of the formative years*, (London: The Institution of Engineering and Technology, 2004). และ Huurdeman, Anton A., *The Worldwide history of telecommunications*, (New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2003).

⁶⁷ Marsden, Ben and Smith, Crosbie, *Engineering Empires: A Cultural History of Technology in Nineteenth-Century Britain*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005).

⁶⁸ Bluma, Lars, "Progress by Technology? The Utopian Linkage of Telegraphy and the World Fairs, 1851-1880," *Global Communication Electric: Business, News and Politics in the World of Telegraphy*, (Frankfurt: Campus, 2013).

⁶⁹ Pohl, Simone Muller, "Working the Nation State: Submarine Cable Actors, Cable Transnationalism and the Governance of the Global Media System, 1858-1914,"

⁷⁰ Morus, Iwan Rhys, "'The Nervous System of Britain': Space, Time and the Electric Telegraph in the Victorian Age," *The British Journal for the History of Science* 33, 4(2000); 455-475.

⁷¹ Weiß, Norman, "Institutionalized Co-operation on International Communication: The International Administrative Unions as a Means of Governing Globalization Processes," *The Nation State and Beyond: Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, (New York: Springer, 2013). ทั้งนี้สามารถศึกษาเกี่ยวกับการประชุมได้จาก Fari, Simone, *The Formative Years of the Telegraph Union*, (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2015).

แนวทางเพื่อตอบคำถามของวิทยานิพนธ์

จากการทบทวนวรรณกรรมทำให้พบว่า งานวิจัยเกี่ยวกับการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5 มักจบลงด้วยคำอธิบายเรื่องแรงจูงใจที่มาจากชนชั้นปกครอง กลุ่มผลประโยชน์อุดมการณ์หรือวัฒนธรรมเป็นหลัก ส่วนวิธีการที่จะช่วยแปรเปลี่ยนความทะเยอทะยานหรือแรงจูงใจให้เป็นรูปธรรมกลับถูกกล่าวถึงน้อยกว่า โดยเฉพาะเรื่องการสื่อสาร แม้ตลอดหลายทศวรรษที่ผ่านมาจะมีการศึกษามาอย่างต่อเนื่องก็ตาม แต่ผู้เขียนก็พบว่าเรื่องเล่าหลักมักเป็นประวัติศาสตร์มากกว่าที่จะกล่าวถึงการสื่อสารในฐานะที่เป็นกิจกรรม ถ้าเจาะจงเฉพาะเรื่องโทรเลขจะพบอีกว่างานวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยตรงมักเน้นแค่การเข้ามาของเทคโนโลยี แต่ไม่อธิบายต่อว่ามีการขยายโครงสร้างพื้นฐานออกไปอย่างไร แม้แต่ฐานข้อมูลเส้นทางโทรเลขในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ยังทำไว้ไม่ครบถ้วน ส่วนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยอ้อมมักกล่าวถึงรถไฟมากกว่าโทรเลข เพราะกรอบแนวคิดของวิจัยไม่เอื้อให้มองเห็นการขยายตัวของเส้นทางโทรเลขหลายพันกิโลเมตรในช่วงกลางรัชกาล แตกต่างจากการขยายเส้นทางรถไฟที่เกิดขึ้นในช่วงขยายระบบเทศบาลพอดี

ในเมื่องานวิจัยที่ผ่านมายังมีข้อจำกัดที่ทำให้ตอบคำถามของวิทยานิพนธ์ไม่ได้ กรอบแนวคิดของ Daniel R. Headrick จึงน่าจะมีประโยชน์ต่อการศึกษา เพราะผู้เขียนคิดการจะตอบคำถามทั้ง 4 ประการได้จำเป็นที่จะต้องเริ่มจากให้น้ำหนักการศึกษา “วิธีการ” อย่างทัดเทียมกับ “แรงจูงใจ” เสียก่อน เพราะลำพังแรงจูงใจอย่างเดียวคงไม่อาจสร้างความเปลี่ยนแปลงได้ถ้าหากขาดวิธีการที่เหมาะสม นอกจากนี้จะต้องศึกษาการสื่อสารในฐานะที่เป็นกิจกรรมมากกว่าองค์กร คือต้องเน้นไปที่ความเปลี่ยนแปลงของวิธีการเคลื่อนย้ายข้อมูลข่าวสารจากผู้ส่งไปถึงผู้รับ เพื่อที่จะได้เข้าใจว่าความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวตอบโจทย์การรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางได้อย่างไร

อย่างไรก็ดี แนวคิดของ Headrick ได้ถูกพัฒนาขึ้นในบริบทที่แวดวงวิชาการในเวลานั้นยังถกเถียงเรื่องแรงจูงใจของชนชั้นนำเป็นหลัก ผู้เขียนจึงคิดว่าวิธีการแบบ Headrick น่าจะทำให้เราได้มุมมองใหม่ๆ ในการศึกษาการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนข้อโต้แย้งต่อแนวคิดของเขาก็จำเป็นต้องเข้าใจเงื่อนไขเชิงบริบทของงานแต่ละชิ้นที่ศึกษา เพราะโทรเลขเพิ่งจะเข้ามามีบทบาทในจักรวรรดิอังกฤษช่วงคริสต์ทศวรรษ 1870 จึงไม่น่าแปลกใจถ้าหากข้าราชการของจักรวรรดิจะมองว่าโทรเลขเป็นสิ่งที่เข้ามาก่อรูปแบบปฏิบัติของพวกเขาที่เคยทำมาก่อน แต่ในกรณีของสยามน่าจะต่างออกไป ดังที่ผู้เขียนจะอภิปรายต่อไปในหัวข้อสมมติฐานว่า การขยายพระราชอำนาจและกลไกของรัฐเกิดขึ้นพร้อมกับโครงการโทรเลข ทำให้ทั้งสองอย่างนี้จึงน่าจะทำงานร่วมกันมากกว่าจะขัดแย้งกันเหมือนอย่างในจักรวรรดิอังกฤษ

1.3 วัตถุประสงค์

เพื่อแสดงให้เห็นว่าโทรเลขเกี่ยวข้องกับอย่างไรกับกระบวนการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5 ผู้เขียนจึงได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาไว้เป็น 4 ประการดังต่อไปนี้

ประการแรก แสดงให้เห็นว่าปัญหาของการสื่อสารด้วยใบบอกในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 เกิดขึ้นจากระบบการปกครองหัวเมืองมากกว่าระยะทางภูมิศาสตร์

ประการที่สอง แสดงให้เห็นว่าโครงการโทรเลขในสมัยรัชกาลที่ 5 มีจุดประสงค์เพื่อเชื่อมต่อกับเจ้าอาณานิคมที่อยู่รอบข้างและข้าหลวงที่ถูกส่งไปประจำการในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร

ประการที่สาม แสดงให้เห็นว่าปัญหาที่เกิดขึ้นตั้งแต่กระบวนการกำหนดเส้นทางการก่อสร้าง ตลอดจนการเปิดใช้งานโทรเลขน่าจะมีส่วนทำให้ราชสำนักตระหนักถึงความจำเป็นเร่งด่วนที่จะต้องปฏิรูปการปกครองแผ่นดินขึ้นมา

ประการที่สี่ แสดงให้เห็นว่าความเร็วและการเชื่อมต่อด้วยสายโทรเลขตอบโจทย์การรวมศูนย์อำนาจเพราะทำให้ผู้มีอำนาจสั่งการออกคำสั่งจากที่ไหนก็ได้ ปัญหาการรบได้โดยไม่ต้องไปถึงแนวหน้า และรวอำนาจตัดสินใจได้อย่างเด็ดขาด ซึ่งรัฐก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่สามารถทำแบบนี้ได้มาก่อน

1.4 สมมติฐาน

สมมติฐานที่ 1 ปัญหาของการสื่อสารด้วยใบบอกในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 น่าจะเกิดจากระบบการปกครองหัวเมืองมากกว่าระยะทางภูมิศาสตร์

จากการทบทวนวรรณกรรมทำให้พบว่า ปัญหาของการสื่อสารมักถูกอธิบายว่าเกิดจากระยะทางภูมิศาสตร์ กล่าวคือ ยิ่งห่างไกลออกไปเท่าใด การสื่อสารยิ่งต้องใช้ระยะเวลามากขึ้นไปเท่านั้น แม้ผู้เขียนจะเห็นด้วยกับคำอธิบายดังกล่าวเพราะเป็นข้อเท็จจริงที่ไม่จำเป็นต้องพิสูจน์ก็ตาม แต่จากการสำรวจหลักฐานในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ทำให้พบว่า หลายหัวเมืองที่อยู่ใกล้ๆ กรุงเทพฯ มีระยะเวลาในการส่งใบบอกนานกว่าหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไป และเมื่อนำระยะเวลาของการสื่อสารด้วยใบบอกที่ผู้เขียนรวบรวมไว้ไปเปรียบเทียบกับระยะเวลาเดินทางเฉลี่ยของคาบิซากิ (Kakizaki, 2015) กลับพบว่า หัวเมืองส่วนใหญ่ใช้ระยะเวลาสื่อสารมากกว่าระยะเวลาในการเดินทาง กล่าวอีกอย่างก็คือ ระยะทางภูมิศาสตร์อาจจะไม่ได้เป็นสาเหตุเดียวหรือเป็นสาเหตุหลักๆ ที่ทำให้การสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองเกิดความล่าช้าเสมอไป

เพื่อที่จะตรวจสอบข้อสังเกตในข้างต้น ผู้เขียนเริ่มจากการศึกษาระบบการสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ว่าทำงานอย่างไร ข้อค้นพบที่ได้จากหลักฐานมี 3 ประการคือ (1) หัวเมืองไม่จำเป็นต้องส่งไปบอกลงมาในทันทีที่เขียนเสร็จ แต่สามารถรวบรวมแล้วส่งไปพร้อมกันหลายฉบับได้ (2) วิธีการเคลื่อนย้ายไปบอกมี 2 วิธีการ วิธีแรกคือหัวเมืองนำไปบอกไปส่งที่กรุงเทพฯ ได้โดยตรง วิธีที่สองคือรวบรวมใส่หีบห่อแล้วฝากส่งต่อกันไปเรื่อยๆ จนกว่าจะถึงกรุงเทพฯ และ (3) หัวเมืองที่ติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้โดยตรงมีแต่หัวเมืองศักดินา (คือเมืองชั้นเอก โท ตรี และจัตวา) ส่วนเมืองชั้นและประเทศราชจะต้องให้เมืองศักดินาที่กำกับดูแลเป็นฝ่ายกราบบังคมทูลแทนให้ ผู้เขียนคิดว่าธรรมเนียมการสื่อสารที่เกิดจากระบบการปกครองหัวเมืองน่าจะมีส่วนในการทำให้การสื่อสารเกิดความล่าช้า ด้วยเหตุนี้จึงได้เสนอสมมติฐานว่า ปัญหาของการสื่อสารในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 จึงน่าจะเกิดจากระบบการปกครองหัวเมืองมากกว่าระยะทางภูมิศาสตร์

สมมติฐานที่ 2 โครงการโทรเลขในสมัยรัชกาลที่ 5 เกิดขึ้นมาเพื่อเชื่อมต่อกับเจ้าอาณานิคมที่อยู่รอบข้างและข้าหลวงที่ถูกส่งไปประจำการในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร

เมื่อผู้เขียนรวบรวมข้อมูลโครงการโทรเลขในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงทำให้ทราบว่า ตั้งแต่ปี 2420 ที่เริ่มวางสายโทรเลขเส้นทางแรกไปจนถึงสิ้นศักราชที่ 5 มีโครงการโทรเลขทั้งหมด 17 โครงการ หากจำแนกตามจุดประสงค์ของโครงการจะแบ่งได้เป็น 2 ประเภทคือ โครงการโทรเลขระหว่างประเทศ 3 เส้นทาง และโครงการโทรเลขภายในประเทศ 14 เส้นทาง

สำหรับโครงการโทรเลขระหว่างประเทศจะมีวัตถุประสงค์ชัดเจนว่าสร้างไปเพื่อติดต่อกับสายโทรเลขของประเทศข้างเคียง ซึ่งในเวลานั้นเป็นอาณานิคมของอังกฤษและฝรั่งเศส ส่วนโครงการโทรเลขภายในประเทศน่าจะเกี่ยวข้องกับการส่งข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงเทศาภิบาลไปประจำตามหัวเมือง เพราะตลอดครึ่งหลังของทศวรรษ 2420 ราชสำนักได้อนุมัติโครงการโทรเลขรวม 10 เส้นทาง โดยจุดหมายปลายทางเกือบทั้งหมดอยู่ที่ทำการข้าหลวงใหญ่ในหัวเมือง ส่วนครึ่งหลังของทศวรรษ 2430 ที่เริ่มปฏิรูปการปกครองหัวเมืองแล้ว มีข้อสังเกตว่าการจัดตั้งมณฑลส่วนใหญ่เกิดขึ้นตามแนวสายโทรเลขที่เปิดใช้งานได้แล้ว จะมีก็เพียง 5 มณฑลคือมณฑลภูเก็ต มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครราชสีมา มณฑลไทรบุรี และมณฑลเพชรบูรณ์ที่จัดตั้งขึ้นก่อนการเปิดใช้โทรเลข ทำให้โครงการโทรเลขของกระทรวงมหาดไทยจึงเร่งรัดให้สร้างเข้าไปยังศูนย์กลางของ 5 มณฑลนี้เป็นอันดับแรก จากที่มาข้างต้นผู้เขียนจึงนำไปสู่สมมติฐานว่า โครงการโทรเลขภายในสมัยรัชกาลที่ 5 น่าจะเกิดขึ้นมาเพื่อเชื่อมต่อกับเจ้าอาณานิคมที่อยู่รอบข้างและข้าหลวงที่อยู่ในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร

สมมติฐานที่ 3 ปัญหาที่เกิดขึ้นในโครงการโทรเลขน่าจะทำให้ราชสำนักตระหนักถึงความจำเป็นเร่งด่วนที่จะต้องปฏิรูปการปกครองแผ่นดินขึ้นมา

โครงการโทรเลขเป็นโครงการขนาดใหญ่ (megaproject) ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ถูกบุกเบิกตั้งแต่ก่อนการปฏิรูปการปกครอง กล่าวอีกอย่างก็คือ โครงการนี้เกิดขึ้นมาภายใต้โครงสร้างการปกครองที่ส่วนกลางยังคงมีอำนาจและเจตคติส่วนภูมิภาคปกครองแบบแบ่งอำนาจตามพื้นที่คือภาคเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือสังกัดกรมมหาดไทย ภาคตะวันออกสังกัดกรมท่า ส่วนภาคตะวันตกและใต้สังกัดกรมพระกลาโหม เจ้าเมืองยังคงเป็นขุนนางที่หาผลประโยชน์โดยตำแหน่ง ไม่ใช่ข้าราชการที่รับเงินเดือนจากส่วนกลาง แรงงานก็มาจากการบังคับให้ทำงานด้วยกฎหมายหรือการเกณฑ์ไพร่ซึ่งในแต่ละภูมิภาคก็มีการบริหารจัดการแตกต่างกันออกไป การเมืองในราชสำนักก็ยังมีเสนาบดีคนสำคัญอย่างสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) คอยคานอำนาจพระเจ้าอยู่หัว แม้แต่หน่วยงานราชการหรือกรมก็มีฐานทรัพยากรมาจากการคุมกำลังคน ไม่ได้ทำหน้าที่เฉพาะอย่างและใช้ระบบงบประมาณ

นอกจากนี้ โทรเลขก็ไม่ได้เป็นเทคโนโลยีหรือสิ่งประดิษฐ์ที่จำกัดตัวเองไว้ในพื้นที่เฉพาะ เคลื่อนย้ายได้อย่างอิสระ หรือไม่ต้องการความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมและผู้คนจำนวนมาก เหมือนนาฬิกากลและเรือกลไฟ ตรงกันข้าม โทรเลขเป็นโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ที่ทั้งบอบบางและซับซ้อนในเวลาเดียวกัน เสาและสายโทรเลขยังเข้าไปสัมพันธ์กับพื้นที่และผู้คนจำนวนมากซึ่งสยามไม่เคยมีประสบการณ์มาก่อน แม้แต่การลงทุนเพื่อสร้างการติดต่อสื่อสารเพียงประการเดียวก็ยิ่งแตกต่างจากการลงทุนในการขุดคลองที่มีประโยชน์ใช้สอยเอนกประสงค์มากกว่า เพราะคลองใช้ขนส่งเรือ เป็นที่ตั้งที่อยู่อาศัย ใช้อุปโภคบริโภค และเป็นปัจจัยการผลิตได้พร้อมกัน

ฉะนั้น การที่ราชสำนักทุ่มเททรัพยากรทั้งเงินและแรงงานจำนวนมากเพื่อให้เกิดโครงการโทรเลขขึ้นมาจึงเป็นเรื่องใหม่ ทำหาย และน่าจะนำไปสู่ความขัดแย้งทั้งภายในราชสำนักและกับหัวเมืองด้วย เพราะหลังจากกรมพระกลาโหมจัดตั้งกรมโทรเลขไว้ในสังกัดเมื่อปี 2418 แล้ว อีก 5 ปีต่อมาถูกย้ายออกไปขึ้นตรงกับพระเจ้าอยู่หัวและมีการอนุมัติโครงการโทรเลขหลายเส้นทางเกิดขึ้น เช่นเดียวกับหลังปฏิรูปการปกครองในปี 2435 ก็มีการปรับเปลี่ยนให้เป็นจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์ มอบหมายให้กระทรวงมหาดไทยเป็นฝ่ายกำหนดเส้นทางโทรเลข และให้ข้าหลวงเทศาภิบาลรับผิดชอบการก่อสร้างแทนการส่งข้าหลวงออกไปคุมงาน เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทั้ง 2 ระลอกนี้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในขณะนั้นด้วย ผู้เขียนจึงมีสมมติฐานว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างการดำเนินโครงการโทรเลขน่าจะมีสาเหตุที่ทำให้เกิดการปฏิรูปการปกครองขึ้นมาด้วย

สมมติฐานที่ 4 ความเร็วและการเชื่อมต่อด้วยสายโทรเลขจะทำให้การรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางในสมัยรัชกาลที่ 5 เกิดขึ้นได้อย่างเด็ดขาด

ความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับการเมืองการปกครองเป็นเรื่องค่อนข้างซับซ้อน ผู้เขียนจึงกำหนดคุณสมบัติของโทรเลขที่จะใช้ศึกษาไว้เพียง “ความเร็ว” กับ “การเชื่อมต่อ” เท่านั้น โดยการเชื่อมต่อจะเกี่ยวกับโครงสร้างพื้นฐานที่ทำหน้าที่ผสมผสานกับกลไกของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นเป็นราชสำนัก มณฑล กองทัพ หรือแม้แต่รถไฟเข้าด้วยกัน ส่วนความเร็วที่เกิดขึ้นจากการแยกการสื่อสารออกจากการเดินทางจะทำให้การวินิจฉัยสั่งการจากกรุงเทพฯ เกิดขึ้นอย่างทันสถานการณ์ ถึงแม้จะยังทำได้ไม่ถึงขนาดร่วมเวลาจริง (real time) แบบในปัจจุบันก็ตาม แต่ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นก็น่าจะมากพอที่ทำให้ข้าหลวงและเจ้าเมืองที่เคยอยู่ห่างไกลรู้สึกใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ ได้อย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน

หากสมมติฐานนี้ถูกต้อง เหตุการณ์สำคัญทางการเมืองที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่คดีพระปริชาลการ (ปี 2421-2422) กบฏพระยาปราบสงครามที่เชียงใหม่ (ปี 2431-2432) วิกฤติการณ์ ร.ศ.112 (ปี 2436) การเสด็จประพาสยุโรป (ปี 2440, 2450) กบฏหัวเมือง (ปี 2444-2445) และการพลัดแผ่นดิน (ปี 2453) ก็เกิดขึ้นภายใต้ความเปลี่ยนแปลงของการใช้อำนาจของรัฐที่มาจากโทรเลขใน 3 ประการคือ (1) ออกคำสั่งจากที่ไหนก็ได้ (2) บัญชาการรบได้โดยไม่ต้องไปถึงแนวหน้า และ (3) รวบอำนาจตัดสินใจอย่างเด็ดขาด

1.5 วิธีการศึกษาและหลักฐาน

วิธีการศึกษาจะประกอบด้วย 2 ส่วน ส่วนแรกจะเป็นการศึกษาแรงจูงใจที่ทำให้กรุงเทพฯ ตัดสินใจปรับปรุงการสื่อสารด้วยโทรเลข ส่วนที่สองจะเป็นการศึกษาวิธีการที่ทำให้เทคโนโลยี/โครงสร้างพื้นฐานโทรเลขตอบโจทยการรวมศูนย์อำนาจ

สำหรับการศึกษา “แรงจูงใจ” จะเริ่มจากการศึกษาปัญหาของการสื่อสารด้วยใบบอกท้องตราเป็นอันดับแรก เพราะถ้าต้องการรู้ว่าโทรเลขเข้ามาเปลี่ยนแปลงการสื่อสารได้อย่างไร จำเป็นต้องเข้าใจสิ่งที่ถูกยกเลิกไปเสียก่อน ส่วนโครงการโทรเลขที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 จะเริ่มจากการสร้างฐานข้อมูลโครงการโทรเลขที่อยู่ในขอบเขตของวิทยานิพนธ์เป็นอันดับแรก เนื่องจากผู้เขียนต้องการใช้ข้อมูลระยะเวลาการสื่อสาร (Time-Communication) ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองที่ใช้ใบบอกกับโทรเลขมาเปรียบเทียบกัน ทำให้ฐานข้อมูลที่สร้างขึ้นจึงเน้นโครงการโทรเลขที่เกิดขึ้นระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองเป็นหลัก ส่วนโครงการที่เกิดขึ้นระหว่างเมืองกับเมืองจะกล่าวถึง

เฉพาะที่จำเป็น ทำให้ชื่อโครงการโทรเลขที่จะปรากฏตลอดทั้งวิทยานิพนธ์จึงเป็นชื่อที่ผู้เขียนตั้งขึ้น จากจุดหมายปลายทางในช่วงเริ่มต้นของโครงการ

สำหรับข้อมูลที่จะนำไปสร้างฐานข้อมูลจะประกอบไปด้วยจุดหมายปลายทาง ระยะเวลาที่เริ่มก่อสร้างจนถึงเปิดใช้งาน ระยะทางที่ก่อสร้าง และหัวเมืองที่อยู่ในแนวเส้นทางต่างๆ ซึ่งการจะได้ข้อมูลเหล่านี้มาจะต้องตั้งคำถามกับหลักฐานว่าใครเสนอโครงการนี้ขึ้นมา เสนอโครงการนี้เมื่อไหร่ เสนอโครงการนี้ขึ้นมาทำไม โทรเลขสายนี้สร้างจากไหนไปไหน วิธีก่อสร้างอย่างไร ใช้แรงงานจากไหน งบประมาณเท่าไร ฯลฯ เมื่อได้ฐานข้อมูลขึ้นมาแล้วจะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical method) คือบรรยายและอธิบายว่าทำไม (Why?) ถึงเกิดโครงการโทรเลขเส้นทางต่างๆ แล้วแต่ละเส้นทางมีจุดประสงค์แยกจากกันหรือร่วมกันอย่างไร เมื่อประเด็นนี้เกี่ยวข้องกับโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ หลักฐานที่ใช้จึงเป็นเอกสารของรัฐหรือชนชั้นนำในสมัยนั้นเป็นหลัก แหล่งข้อมูลสำคัญคือเอกสารจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติที่ยังไม่ตีพิมพ์เป็นส่วนใหญ่ รองลงมาคือพระราชพงศาวดารของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ถึงเสนาบดีและเจ้านายที่เกี่ยวข้องกับโครงการโทรเลข รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ตลอดจนบันทึกความทรงจำ ราชกิจจานุเบกษา และรายงานตรวจราชการหัวเมือง

ส่วนที่สองคือการศึกษา “วิธีการ” ที่ทำให้เทคโนโลยี/โครงสร้างพื้นฐานโทรเลขตอบโจทย์การรวมศูนย์อำนาจของรัฐ โดยผู้เขียนจะแสดงผลลัพธ์ของระยะเวลาการสื่อสาร (Time-Communication) ที่เปลี่ยนแปลงจากใบบอกไปสู่โทรเลข ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงต้องกำหนดคุณสมบัติของหลักฐานทั้งของใบบอกและใบโทรเลขไว้ 4 ประการคือ (1) ต้องแสดงวัน/เวลาที่ส่งและรับเอาไว้อย่างชัดเจน (2) หลักฐานทั้งชุดต้องเป็นหัวข้อเดียวกัน (3) ต้องมีการกระจายตัวของหลักฐานอย่างกว้างขวาง และ (4) ต้องเกิดขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ทั้งนี้ก็เพื่อจำกัดตัวแปรที่สามารถรบกวนจุดประสงค์ของการสื่อสารให้เหลือน้อยที่สุด ส่วนการนำเสนอนอกจากรูปแบบของตารางแล้ว ผู้เขียนจะสร้างแบบจำลองการสื่อสารขึ้นมาเพื่อแสดงให้เห็น “พื้นที่เชิงเวลา” ซึ่งเป็นรูปธรรมของการทำให้เวลาให้มีมิติของพื้นที่ (the spatialization of time) เพื่อที่จะได้เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการปรับปรุงการสื่อสารที่เกิดขึ้นตลอดทั้งรัชกาลที่ 5 โดยพื้นที่เชิงเวลาจะใช้ข้อมูลระยะเวลาการสื่อสารด้วยใบบอกเป็นต้นแบบและสร้างขึ้นเป็นรูปร่างพื้นที่ประเทศไทยที่มี 5 ภูมิภาคคือ ภาคกลางกับตะวันตก (C) ภาคเหนือ (N) ภาคตะวันออก (E) ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (NE) และภาคใต้ (S) กำหนดให้ส่วนที่ยึดยาวออกของแต่ละภูมิภาคในแต่ละฤดูกาลแสดงให้เห็นความใกล้ชิดหรือห่างไกลจากกรุงเทพฯ ส่วนความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการใช้โทรเลขจะถูกเรียกว่า “การร่นพื้นที่เชิงเวลา” เพราะการเปิดใช้โทรเลขในหัวเมืองจะทำให้บางส่วนของภูมิภาคต่างๆ ถูกร่นระยะเวลาการสื่อสารให้เข้ามาใกล้ชิดกรุงเทพฯ

สำหรับโครงสร้างพื้นฐานคือเสาและสายโทรเลขที่ทำหน้าที่แทนคนถือใบบอกท้องตรา นั้น ผู้เขียนจะแสดงการคำนวณว่าการสื่อสารทั้ง 2 ระบบเป็นภาระของระบบไฟร์และหัวเมืองแตกต่างกันอย่างไร โดยการคำนวณหาจำนวนไฟร์ที่ต้องใช้เดินใบบอกจะเริ่มจากการกำหนดความถี่ของการเคลื่อนย้ายใบบอกของแต่ละหัวเมืองขึ้นมาก่อน เพราะจากหลักฐานที่รวบรวมมาได้พบว่าหัวเมืองที่อยู่ในเขตพระราชธานี (รอบๆ กรุงเทพฯ ที่ใช้เวลาเดินทางไปถึงไม่เกิน 24 ชั่วโมง) ส่งใบบอกเข้ามาบ่อยที่สุด หัวเมืองที่พ้นจากพระราชธานีจะส่งใบบอกเข้ามาน้อยกว่าครึ่งหนึ่ง ส่วนประเทศราชจะส่งเข้ามาน้อยที่สุด หากผู้เขียนกำหนดให้หัวเมืองในเขตพระราชธานีเข้ามาส่งใบบอกเดือนละ 1 ครั้งเป็นอย่างน้อยจะเท่ากับปีละ 12 รอบ หัวเมืองที่อยู่นอกพระราชธานีจะเข้ามาส่งน้อยกว่าครึ่งหนึ่งจะเท่ากับปีละ 6 รอบ ส่วนประเทศราชกำหนดไว้ขั้นต่ำที่สุดคือปีละ 1 รอบ จากนั้นกำหนดให้ทุกเมืองต้องเกณฑ์ไฟร์ที่ใช้เดินใบบอกเท่ากับ 4 เวนคนขึ้นมา (จากหลักฐานของเมืองชัยนาท) ซึ่งหน่วย “เวนคน” นี้เกิดจากไฟร์ 1 คนอาจเข้าเวรเดินส่งใบบอกได้หลายครั้ง ผู้เขียนจึงต้องนับจากจำนวนเวรที่ใช้ในการเดินใบบอก ไม่ใช่จำนวนไฟร์จริงๆ เช่น ไฟร์เมืองชัยนาท 1 คน อาจต้องเข้าเวรไปเดินใบบอก 4 ครั้ง ผู้เขียนจะนับเป็น 4 เวนคน ไม่ใช่คนเดียว เป็นต้น จนกระทั่งการมาถึงของโครงสร้างพื้นฐานอย่างเสาและสายโทรเลขเข้ามาแทนที่การเดินใบบอก ไฟร์หัวเมืองก็จะถูกเกณฑ์ไปเฝ้ารักษาสถานีและเสาสายโทรเลขแทน การหาจำนวนไฟร์ที่ต้องใช้จะเปลี่ยนไปคิดตามจำนวนสถานีหรือต่อระยะทาง เมื่อคำนวณได้ดังนั้นก็เลยเปรียบเทียบกันได้ว่า การเดินใบบอกท้องตราหรือการใช้โทรเลข ระบบใดสร้างภาระให้กับไฟร์และหัวเมืองมากกว่ากัน ฉะนั้น หลักฐานที่ต้องใช้เพื่อการคำนวณจึงมาจากใบบอก ท้องตรา และรายงานของวิศวกรรมโทรเลขเป็นหลัก

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ความปรารถนาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้นอกจากการสร้างข้อถกเถียงทางวิชาการตามที่ได้นำเสนอไปข้างต้นแล้ว ยังต้องการเสนอว่าไม่ควรละเลยหรือมองข้ามผลกระทบที่เกิดจากเทคโนโลยีการสื่อสารในประวัติศาสตร์การเมืองไทย ในความเห็นของผู้เขียน ประวัติศาสตร์เทคโนโลยีการสื่อสารอยู่ในสถานะที่เป็นรองงานวิจัยด้านอื่นๆ อยู่มาก เพราะไม่เพียงประวัติศาสตร์เทคโนโลยีจะได้รับความสนใจน้อยแล้ว ในกลุ่มที่ศึกษาประวัติศาสตร์เทคโนโลยีก็สนใจด้านการสื่อสารน้อยที่สุดเช่นกัน วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงเป็นเพียงจุดตั้งต้นของการศึกษาการเมืองไทยในยุคสมัยของโทรเลขเท่านั้น จึงคาดหวังว่าวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะมีประโยชน์และต่อยอดไปสู่การศึกษาเทคโนโลยีการสื่อสารอื่นๆ ต่อไปในอนาคต

1.7 โครงสร้างวิทยานิพนธ์

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้แบ่งออกเป็น 9 บท ในแต่ละบทมีสาระสำคัญดังต่อไปนี้

บทที่ 1 บทนำ ในบทนี้จะกล่าวถึงภาพรวมของวิทยานิพนธ์เริ่มตั้งแต่ที่มาของการศึกษา ปัญหาหรือข้อจำกัดในงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง กรอบแนวคิด จุดประสงค์ วิธีการ ขอบเขต รวมถึงสมมติฐานที่ต้องการจะพิสูจน์

บทที่ 2 ปัญหาการสื่อสารช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ในบทนี้จะว่าด้วยปัญหาในการสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองก่อนการเข้ามาของโทรเลข โดยผู้เขียนจะใช้สมการและแบบจำลองการสื่อสารที่สร้างขึ้นจากหลักฐานในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ในการหาคำตอบ รวมทั้งเสนอคำอธิบายว่าทำไมถึงเป็นเช่นนั้น

บทที่ 3 ยุคสมัยของโทรเลขไฟฟ้า ในบทนี้จะแสดงให้เห็นว่าการขยายเส้นทางโทรเลขของจักรวรรดิอังกฤษในช่วงคริสต์ทศวรรษ 1860-1870 ซึ่งตรงกับครึ่งหลังของรัชกาลที่ 4 ต่อต้นรัชกาลที่ 5 เป็นเงื่อนไขเชิงบริบทที่ทำให้สยามต้องให้ความสำคัญกับโครงการโทรเลข

บทที่ 4 วางสายโทรเลขไปหาอังกฤษและฝรั่งเศส ในบทนี้จะว่าด้วยโครงการโทรเลขระหว่างประเทศในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ที่แกนนำในราชสำนักสนับสนุนเส้นทางโทรเลขแตกต่างกันไปตามผลประโยชน์หรือนโยบายของตัวเอง ผู้เขียนจะแสดงให้เห็นว่าการเมืองภายในประเทศจะสามารถกำหนดเส้นทางโทรเลขระหว่างประเทศได้อย่างไร

บทที่ 5 วางสายโทรเลขไปหาข้าหลวงใหญ่ ในบทนี้จะแสดงให้เห็นว่ากระแสนาณานิคมที่ขึ้นสูงบริเวณหัวเมืองขึ้นกรมมหาดไทยและกรมท่า กับการสลายระบบเหมาเมืองในหัวเมืองขึ้นกรมพระกลาโหมในครึ่งหลังของทศวรรษ 2420 เป็นเงื่อนไขเชิงบริบทที่ทำให้กรุงเทพฯ ตัดสินใจวางสายโทรเลขรวม 10 เส้นทางไปหาข้าหลวงใหญ่ที่ส่งไปรับมือสถานการณ์ดังกล่าวทั่วประเทศ

บทที่ 6 โครงการโทรเลขของกระทรวงมหาดไทย ในบทนี้จะกล่าวถึงโครงการโทรเลขในช่วงที่มีการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นทั่วประเทศ ผู้เขียนจะแสดงให้เห็นว่าการปฏิรูปการปกครองส่งผลต่อการกำหนดนโยบายและการก่อสร้างเส้นทางโทรเลขไปอย่างไร โดยเฉพาะการเร่งเปิดใช้โทรเลขถึงศูนย์กลางของ 5 มณฑลที่ยังเปิดใช้โทรเลขไม่ได้และในหัวเมืองประเทศราช

บทที่ 7 โทรเลขกับการปราบกบฏหัวเมือง ในบทนี้จะว่าด้วยผลกระทบจากการผนวกมณฑลประเทศราชให้เข้ามาอยู่ใต้การปกครองของกรุงเทพฯ ในทศวรรษ 2440 จนเกิดการต่อต้านในทุกภูมิภาคระหว่างปลายปี 2444 จนถึงต้นปี 2445 รวมระยะเวลาเกือบ 6 เดือนติดต่อกัน เนื้อหาจะแสดงให้เห็นว่าโทรเลขได้เข้าไปมีบทบาทในการปราบปรามความไม่สงบได้อย่างไร

บทที่ 8 ร่นระยะเวลาการสื่อสารจากกรุงเทพฯ ในบทนี้จะแสดงให้เห็นการร่นระยะเวลาสื่อสารที่เกิดในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่าสร้างความเปลี่ยนแปลงไปจากช่วงต้นรัชกาลที่ใช้ไปบอกไปอย่างไร และความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เชิงเวลาจะส่งผลกระทบต่อกิจกรรมทางการเมืองตลอดทั้งรัชกาลที่ 5 ไปอย่างไร

บทที่ 9 สรุป ในบทนี้จะเป็นการอภิปรายข้อค้นพบที่ได้จากการศึกษา

1.8 คำชี้แจงทั่วไป

เนื้อหาในวิทยานิพนธ์นี้เกิดขึ้นก่อนการเปลี่ยนวันขึ้นปีใหม่ในปี 2484 ผู้เขียนจึงใช้เวลาตามปฏิทินเก่าคือขึ้นปีใหม่ในวันที่ 1 เมษายน และสิ้นสุดในวันที่ 31 มีนาคม การเปรียบเทียบปฏิทินจันทรคติเป็นสุริยคติอ้างอิงจากเอกสารของกรมวิชาการ กระทรวงธรรมการ ปี 2474⁷² สำหรับปีศักราชจะลดรูปพุทธศักราช (พ.ศ.) โดยระบุว่าเป็นปีแล้วตามด้วยเลขศักราช ถ้านอกเหนือจากนั้นจะระบุชื่อศักราชเสมอ ส่วนชื่อบุคคลในประวัติศาสตร์ หากเป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้เขียนจะเรียกว่า “พระเจ้าอยู่หัว” แต่ถ้าเป็นรัชกาลอื่นๆ จะกล่าวต่อท้ายด้วยเลขรัชกาล เช่น พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทำให้คำว่า “รัชกาลที่” จึงมีนัยยะในเชิงเวลาหรือยุคสมัยมากกว่าที่จะหมายถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลนั้นๆ ส่วนชื่อพระวงศ์และขุนนางจะกล่าวถึงพระยศและบรรดาศักดิ์ตามลำดับเวลาจริง

สำหรับจำนวนหัวเมืองที่ใช้ในการคำนวณตลอดทั้งวิทยานิพนธ์ ผู้เขียนอ้างอิงจาก “ทำเนียบหัวเมือง ป.739” พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่จัดทำขึ้นในปี 2440⁷³ แม้ว่าตั้งแต่ปี 2435-2453 จะมีการยุบรวมหัวเมืองเกิดขึ้นอีกหลายครั้งจนทำให้ 104 เมืองในปี 2440 เหลือเพียง 77 เมืองในปีแรกของรัชกาลที่ 6 ก็ตาม⁷⁴ แต่ผู้เขียนจะกำหนดให้จำนวนหัวเมืองเป็นตัวแปรที่ถูกควบคุมไว้เท่ากับ 104 เมืองเพื่อให้สามารถอธิบายความเปลี่ยนแปลงของการสื่อสารที่เกิดขึ้นได้ในช่วงเวลาต่างๆ ได้ตลอดทั้งรัชกาลที่ 5 การลดจำนวนหัวเมืองจะเกิดขึ้นบนเงื่อนไขเดียวคือการสละอำนาจของกรุงเทพฯ ให้กับอังกฤษและฝรั่งเศสเท่านั้น

⁷² กระทรวงธรรมการ, *ปฏิทินสำหรับคัมภีร์เดือนจันทรคติกับสุริยคติ (ตั้งแต่ ร.ศ.1 – 151)*, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2474).

⁷³ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, *ทำเนียบหัวเมือง ป.397 เอกสารรายชื่อเมืองในพระราชอาณาจักรสยาม*, (ม.ป.ท.: ม.ป.พ.).

⁷⁴ หจข. กส 1/995 กระทรวงมหาดไทยส่งแผนการแบ่งพระราชอาณาเขต ศก 131.

บทที่ 2

ปัญหาการสื่อสารช่วงต้นรัชกาลที่ 5

“แต่ขอทูลเตือนท่านให้ทอดพระเนตรใบบอกครั้งนี้...4 เดือนถ้วนๆ ถึงได้ลงมาถึงกรุงเทพฯ ถ้าใบบอกนี้ทหารที่ป่วยไข้ถือลงมาจึงได้ข้าเหลือเกิน ดังนี้ จะประมาณเอาการอันใดว่าเปนแน่เพนนอนก็ไม่ได้สักอย่างเดียว ยังต้องตราที่ขึ้นไปจากกรุงเทพฯ นี่เพนขาขึ้นจะมีพาเข้าไปสักหกเดือน ดอกกระมัง เปนความจริงมิได้แก่งว่าเลย ถ้าใบบอกแลต้องตราของเรา ยังเดินช้าอยู่ดังนี้แล้ว คงจะได้ถูกเจ็บใหญ่สักครั้งหนึ่งเพนแน่แล้ว หม่อมฉันมีความท้อถอยใจนักแล้วว่า จะบังคับการแผ่นดินอะไรไปได้ตลอด แต่เพียงขอให้จัดการเดินหนังสือให้ดีขึ้นเท่านี้ก็ไม่ได้”

พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบรมราชโอรส สมุหนายก, 2427⁷⁵

พระราชหัตถเลขาข้างต้นเกิดขึ้นหลังจากพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 (ครองราชย์ปี 2411-2453) ได้ทอดพระเนตรใบบอกที่ส่งมาจากทุ่งเชียงคำในระหว่างการปราบฮ่อปี 2427 แต่สิ่งที่ทำให้พระองค์กริ้วไม่ใช่เนื้อหาที่อยู่ภายในนั้น หากแต่เป็นระยะเวลาถึง 4 เดือนเต็มๆ กว่าที่ใบบอกจะเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ความล่าช้าที่เกิดขึ้นยังทำให้พระองค์วิตกว่าคำสั่งที่ส่งไปถึงทุ่งเชียงคำจะเดินทางไปถึงเมื่อใดเช่นกัน จึงจะเห็นได้ว่าการเดินใบบอกต้องตราในสมัยนั้นไม่มีความแน่นอนทั้งในเรื่องระยะเวลาในการสื่อสารและความรวดเร็ว

สาเหตุที่ทำให้การสื่อสารเกิดความล่าช้าก็มาจากหลายปัจจัย เป็นต้นว่าระยะทางภูมิศาสตร์ที่ห่างไกลก็ย่อมจะทำให้ต้องเสียระยะเวลาเดินทางมากขึ้น ความเร็วของการเดินทางทำได้ไม่เกินกำลังสัตว์พาหนะหรือกระแสน้ำ ความยากลำบากของการเดินทางในยุคสมัยที่ไม่มีโครงสร้างพื้นฐานการขนส่งจึงทำให้ต้องเปลี่ยนพาหนะไปเรื่อยๆ หรือแม้แต่ฤดูกาลก็ส่งผลกระทบต่อการเดินทางได้เช่นกัน ในงานวิจัยหลายชิ้นเห็นตรงกันว่าระยะเวลาในการสื่อสารน่าจะเกิดจากระยะเวลา

⁷⁵ หจข. ร.5 พศ 28/96 สำเนาพระราชหัตถเลขา เรื่องพระยาราชวรานุกุลและปราบปรามพวกฮ่อ ทรงดำหนิเรื่องใบบอกส่งช้า จ.ศ.1246.

ในการเดินทางเป็นสำคัญ⁷⁶ แต่ถ้าเราสังเกตจากพระราชหัตถเลขาข้างต้นจะพบว่าพระเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงคิดเช่นนั้น พระองค์ตั้งข้อสังเกตว่า “ถ้าใบบอกนี้ทหารที่ป่วยใช้ถือลงมา” เพราะถ้าใช้ทหารที่สุขภาพดีถือใบบอกลงมาก็คงจะไม่ต้องใช้เวลาถึง 4 เดือนเต็มๆ แม้ว่ารับสั่งนี้พยายามจะหาคำตอบว่าทำไมใบบอกถึงส่งลงมาล่าช้าก็ตาม แต่ผู้เขียนเห็นว่ารับสั่งดังกล่าวเป็นการประชดประชันสมุหนายกว่าไม่สามารถควบคุมการสื่อสารกับแนวหน้าให้ดีมากเสียกว่า

ในบทนี้จึงต้องการหาคำตอบว่าระบบการเดินใบบอกท้องตราในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ทำงานอย่างไรและปัญหาของระบบนี้อยู่ตรงไหน เพื่อที่จะตอบคำถามดังกล่าว ผู้เขียนได้ตั้งสมมติฐานว่าปัญหาของการสื่อสารอาจจะไม่ได้เกิดจากระยะทางภูมิศาสตร์เพียงอย่างเดียว แต่ระบบการปกครองหัวเมืองก็น่าจะมีส่วนสร้างปัญหาได้เช่นกัน

เนื้อหาของบทนี้จึงแบ่งเป็น 2 หัวข้อ หัวข้อแรกจะกล่าวถึงการสื่อสารระหว่างหัวเมืองกับกรุงเทพฯ โดยจะกล่าวถึงแบบแผนการสื่อสาร วิธีการเคลื่อนย้ายข้อมูลข่าวสาร และธรรมชาติของข้อมูลข่าวสารว่าเงื่อนไขเหล่านี้เข้ามาสัมพันธ์กันและทำให้ระบบการสื่อสารทำงานอย่างไร และเมื่อเข้าใจความสัมพันธ์ดังกล่าวแล้ว ในหัวข้อที่สองก็จะว่าด้วยอุปสรรคที่ทำให้การสื่อสารระหว่างหัวเมืองกับกรุงเทพฯ เกิดความล่าช้า โดยจะใช้ข้อมูลจาก “ใบบอก” ในการหาคำตอบดังกล่าว

2.1 การสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมือง

แม้ว่าการสื่อสารหรือการเคลื่อนย้ายข้อมูลข่าวสารจากผู้ส่งไปยังผู้รับจะเป็นกิจกรรมพื้นฐานของทุกสังคมก็ตาม แต่ในช่วงเวลาอันยาวนานก่อนที่การสื่อสารจะกลายเป็นบริการสาธารณะอย่างในปัจจุบัน ระบบการสื่อสารในแทบจะทุกสังคมเป็นส่วนหนึ่งของกลไกการปกครองมาก่อน⁷⁷ ในกรณีของสยามก็เช่นเดียวกัน เพราะจนถึงต้นรัชกาลที่ 5 คำศัพท์ที่หมายถึงกิจกรรมการสื่อสารก็แสดงนัยยะของการปกครองหัวเมืองเอาไว้ กล่าวคือ “ท้องตรา” หรือ “ตรา”

⁷⁶ เดช บุนนาค, *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458*, 3-6. และสมเกียรติ วันทะนะ, “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก,” ใน *เมื่อใดจึงเป็นชาติไทย*, (กรุงเทพฯ: อิลลูมินันส์ เอดิชั่นส์, 2564), 60-61.

⁷⁷ อาจจะมีแค่ยุโรปตะวันตกที่ระบบการสื่อสารกลายเป็นบริการสาธารณะมาตั้งแต่ปี ค.ศ.1500 Wolfgang Behringer (2006) นักประวัติศาสตร์เยอรมันจึงตั้งข้อสังเกตว่า การที่คนส่วนใหญ่เข้าถึงโครงสร้างพื้นฐานการสื่อสารขั้นสูงได้โดยทั่วไปอาจจะเป็นหนึ่งในปัจจัยพื้นฐานที่ทำให้วัฒนธรรมยุโรปแตกต่างจากอารยธรรมอื่นๆ ทั้งหมด ดู Behringer, Wolfgang, “Communications Revolutions: A Historiographical Concept,” *German History* 24, 3(2006): 333-374.

จะหมายถึงหนังสือคำสั่งทางราชการของกรุงเทพฯ ที่ส่งไปยังหัวเมือง “ไบบอก” หรือ “บอก” จะหมายถึงหนังสือรายงานจากหัวเมืองที่ส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯ ด้วยเหตุนี้ พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 (ครองราชย์ปี 2394-2411) จึงออกประกาศตักเตือนไม่ให้ใช้คำว่า “ท้องตรา” กับ “ไบบอก” สลับกัน เพราะถ้าเรียกหนังสือราชการที่ออกจากกรุงเทพฯ ว่าไบบอกก็จะหมายความว่ากรุงเทพฯ กลายเป็นเมืองขึ้นของหัวเมืองในทันที⁷⁸

ส่วนหนังสือราชการที่มีไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองประเทศราชที่แม้จะเรียกว่า “ศุภอักษร” เหมือนกัน แต่ความไม่เท่าเทียมกันนั้นจะปรากฏอยู่ในแบบแผนธรรมเนียมการสื่อสาร เพราะมีตัวอย่างว่าศุภอักษรของกรุงเทพฯ ที่ส่งขึ้นไปเมืองลำปางในปี 2428 มีข้อผิดพลาด เจ้านครลำปางจึงได้บอกข้าหลวงกรุงเทพฯ ว่าจะส่งศุภอักษรลงมาแก้ไขข้อผิดพลาดดังกล่าว แต่เมื่อข้าหลวงได้ทราบความประสงค์แล้วก็รับห้ามปรามทันทีว่า

“ซึ่งเจ้านครลำปางจะมีศุภอักษรไปนั้น จะมีเปนการขัดพระบรมราชโองการแลศุภอักษรไปเถา เพราะธรรมเนียมศุภอักษรจะต้องนำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาในที่ประชุมเวลาเสด็จออกขุนนางพร้อมด้วยข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยจะเปนที่เอิกเริกไป ดูเหมือนกรุงเทพฯ บังคับเมืองนครลำปางไม่ได้”⁷⁹

แม้ข้าหลวงจะเข้าใจดีว่าท้องตราที่มิขึ้นไปนั้นผิดพลาดและเจ้านครลำปางมีเจตนาที่จะแก้ไขความเข้าใจผิดก็ตาม แต่ในฐานะข้าหลวงกรุงเทพฯ เขายอมไม่ได้ที่เมืองประเทศราชจะได้ใช้โอกาสนี้แสดงท่าทีเหมือนขัดคำสั่ง ดังที่ข้าหลวงได้กราบบังคมทูลว่า

“[ถ้า]จะให้เจ้านครลำปางมีศุภอักษรโต้ตอบลงมาง่าย ๆ ราชการข้างหนัวยังมีมาก ถ้าจะมีศุภอักษรบังคับขึ้นไปในราชการเมืองลำปาง ถ้าเจ้านครลำปางไม่ชอบใจก็จะมีศุภอักษรโต้ตอบลงมาง่าย ๆ ก็จะเป็นที่ขุนเคื่องได้ฝาลองรู้ลิพระบาทบ่อย ๆ นั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้คัดทานไว้ ข้าพระพุทธเจ้าก็ให้เจ้านครลำปางมีศุภอักษรลงมาด้วยฉบับหนึ่ง แต่ยังไม่ให้วางเเว ให้รอฟังกระแสพระราชดำริก่อน”⁸⁰

⁷⁸ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2563), 295-296.

⁷⁹ หจช. ร.5 ม 2.12ก/8 ไบบอกเมืองลำปาง (ก.พ.102-ก.ค.104).

⁸⁰ หจช. ร.5 ม 2.12ก/8 ไบบอกเมืองลำปาง (ก.พ.102-ก.ค.104).

จะเห็นได้ว่า นอกจากคำศัพท์จะสื่อให้เห็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองแล้ว ธรรมเนียมการสื่อสารก็แสดงให้เห็นโครงสร้างการปกครองหัวเมืองเช่นเดียวกัน ผู้เขียนยังพบอีกว่า หัวเมืองที่อยู่ใต้การปกครองของกรุงเทพฯ ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงเรียกว่า “เมืองศักดินา”⁸¹ จะสามารถมีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ได้โดยตรง แต่ถ้าเป็น “เมืองขึ้น” หรือเมืองขนาดเล็กที่อยู่ใต้การปกครองของเมืองศักดินาอีกทีหนึ่ง จะมีใบบอกเข้าไป กรุงเทพฯ โดยตรงไม่ได้ ต้องให้เจ้าเมืองศักดินาที่กำกับดูแลเป็นฝ่ายกราบบังคมทูลให้เท่านั้น⁸² เป็นต้นว่า เมืองพนมสารคามเป็นเมืองขึ้นเมืองฉะเชิงเทรา หากพระพนมสารคามต้องการมีใบบอกกราบบังคมทูลเรื่องใดก็ตาม จะต้องให้พระยาฉะเชิงเทราเป็นผู้ทำใบบอกกราบบังคมทูลแทนเท่านั้น⁸³ ส่วนเมืองบรรพตพิสัยเป็นเมืองขึ้นเมืองนครสวรรค์ การแจ้งข่าวตายของพระบรรพตพิสัย จึงเป็นหน้าที่ของพระยานครสวรรค์หาใช้กรรมการเมืองบรรพตพิสัย⁸⁴ กรณีนี้จึงแตกต่างไปจากเมืองตากที่เป็นเมืองศักดินา การแจ้งข่าวตายของพระยาตากกับราชธานีได้โดยตรง ในหนังสืออภินิทราบรรพบุรุษจึงกล่าวว่า “ครั้นกาลล่วงมาไม่ช้า พระยาตากก็ถึงแก่กรรม ฝ่ายหลวงยุกรบัตรสินจึงเป็นผู้ถือบอกข่าวตายลงมายังกรุงศรีอยุธยา”⁸⁵

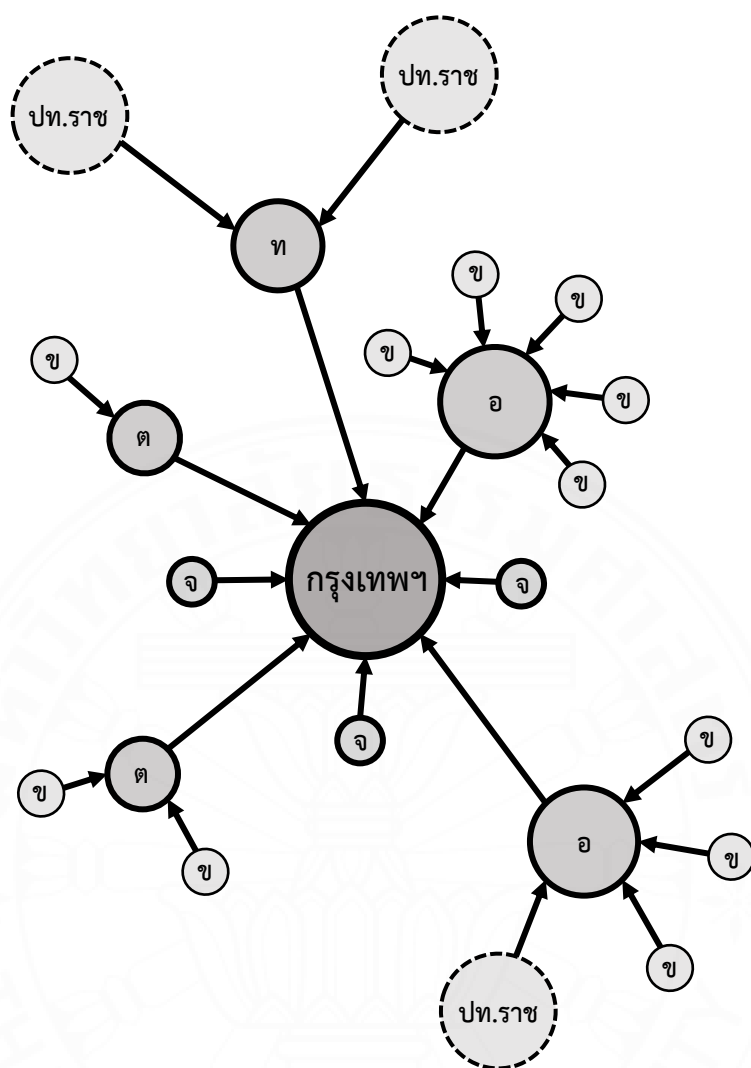
⁸¹ พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงแบ่งหัวเมืองใต้การปกครองเป็นชั้นในกับชั้นนอก พระองค์เรียกหัวเมืองชั้นในว่าเมืองศักดินา ส่วนหัวเมืองชั้นนอกจะหมายถึงเมืองประเทศราช ดู พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 มีนาคม 2507, 217-220.

⁸² รายชื่อเมืองศักดินาและเมืองขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดดูที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ รวบรวมเอาไว้ใน ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, ทำเนียบหัวเมือง ป.๓๔๗ เอกสารรายชื่อเมืองในพระราชอาณาจักรสยาม, (ม.ป.ท.: ม.ป.พ.).

⁸³ หจช. ร.5 ม 2.12ก/8 ใบบอกเมืองฉะเชิงเทรา (มี.ค.96 - ส.ค.103), 78.

⁸⁴ หจช. ร.5 ม 2.12ก/1 ใบบอกเมืองนครสวรรค์ (ม.ค.102 - พ.ย.106), 25.

⁸⁵ อภินิทราบรรพบุรุษและปฐมวงศ์, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), 6.

ภาพที่ 2.1 แบบจำลองขั้นตอนการส่งใบบอกในช่วงต้นรัชกาลที่ 5

หมายเหตุ: พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงแบ่งการปกครองหัวเมืองเป็น 2 ชั้นคือ “หัวเมืองชั้นใน” ที่ทรงเรียกว่า “เมืองศักดินา” ที่ภายในนั้นจะมีการแบ่งเป็น 4 ระดับคือ จัตวา (จ) ตรี (ต) โท (ท) และเอก (อ) ยิ่งมีระดับชั้นสูงมากเท่าใดก็จะมีโอกาสปกครองเมืองขึ้น (ข) มากไปด้วย⁸⁶ ส่วนหัวเมืองชั้นนอกก็คือประเทศราช (ปท.ราช) ที่ปกครองตัวเองได้⁸⁷

⁸⁶ ลาลูแบร์, ซีมอน เดอ, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2557), 250.

⁸⁷ “พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 ทรงในที่ประชุมเสนาบดีเรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ.128,” ใน ศิลปากร 20, 3(2519): 67-70.

เมืองประเทศราชจะไม่จัดว่าเป็นเมืองศักดินา ขั้นตอนการติดต่อกับกรุงเทพฯ จึงทำไม่ต่างจากเมืองขึ้น คือต้องแจ้งให้เมืองศักดินาที่กำกับเป็นฝ่ายกราบบังคมทูลให้เท่านั้น ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 มีเมืองศักดินาที่กำกับเมืองประเทศราชอยู่ 5 เมืองคือ เมืองตากกำกับนครเชียงใหม่ และนครลำปาง⁸⁸ เมืองพิษณุกำกับนครแพร่ นครน่าน และนครหลวงพระบาง⁸⁹ เมืองปราจีนบุรีกำกับเสียมราฐ เมืองศรีโสภณ และเมืองพระตะบอง⁹⁰ เมืองสงขลากำกับตรังกานูและ 7 หัวเมืองแขก ส่วนเมืองนครศรีธรรมราชกำกับเมืองไทรบุรีและเมืองกลันตัน⁹¹ จะเห็นได้ว่าการส่งใบบอกเข้าไปยังกรุงเทพฯ มีแบบแผนปฏิบัติที่สอดคล้องกับหลักการปกครองหัวเมืองอยู่ด้วย แต่ถ้าเป็นการส่งท้องตราจะไม่ปรากฏขั้นตอนเหล่านั้น เพราะกรุงเทพฯ สามารถติดต่อกับหัวเมืองทั้งหมดได้โดยตรง ไม่ว่าจะเป็นเมืองศักดินา เมืองขึ้นเมืองศักดินา หรือเมืองประเทศราชก็ตาม

สำหรับการเคลื่อนย้ายท้องตราและใบบอกพบว่ามีอยู่ 2 วิธีการ วิธีแรกคือการส่งตรง หมายความว่า ผู้ส่งสารสามารถนำสารนั้นไปส่งถึงผู้รับได้โดยตรง (ไม่ว่าสารนั้นจะเป็นท้องตรา ใบบอก หรือศุภอักษรก็ตาม) วิธีที่สองคือการฝากส่ง หมายความว่า ผู้ส่งสารไม่สามารถนำสารนั้นไปส่งถึงผู้รับได้โดยตรง จึงต้องใช้วิธีการฝากส่งต่อๆ กันไปตามระยะทางจนกว่าจะถึงผู้รับ

ส่วนเงื่อนไขที่จะทำให้ผู้ส่งสารต้องตัดสินใจว่าจะ “ส่งตรง” หรือ “ฝากส่ง” ก็น่าจะมีด้วยกัน 2 ประการ ประการแรกคือเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ หากเป็นหัวเมืองที่อยู่ในเขต “วงราชอาณาจักร” คือด้านเหนือไม่เกินลพบุรีหรือสระบุรี ทางตะวันออกไม่เกินบางปะกง ทางใต้ไม่เกินเพชรบุรี ทางตะวันตกไม่เกินราชบุรีและสุพรรณบุรี ซึ่งจะใช้ระยะเวลาเดินทางด้วยเรือพายเรือแจวไม่เกิน 24 ชั่วโมงจากกรุงเทพฯ ก็มีแนวโน้มว่าจะใช้วิธีการส่งตรงได้ เช่นเมืองชัยนาท เมืองลพบุรี ให้หลวงนาเมืองอ่างทองใช้ขุนอินอาญาคุมใบบอกลงมาส่งกรุงเทพฯ เป็นต้น⁹² ส่วนหัวเมืองที่อยู่พ้นไปจากบริเวณนี้ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงเรียกว่า “ที่เปลี่ยวไกล” ก็มีแนวโน้มที่จะใช้วิธีการฝากส่งใบบอกเข้า

⁸⁸ หจช. ร.5 ม 2.12ก/13 บอกเมืองตาก (104 - ม.ค.105), 8. และ หจช. ร.5 ม 2.12ข/12 สารตราถึงเมืองเชียงใหม่ (14 ม.ค. 108).

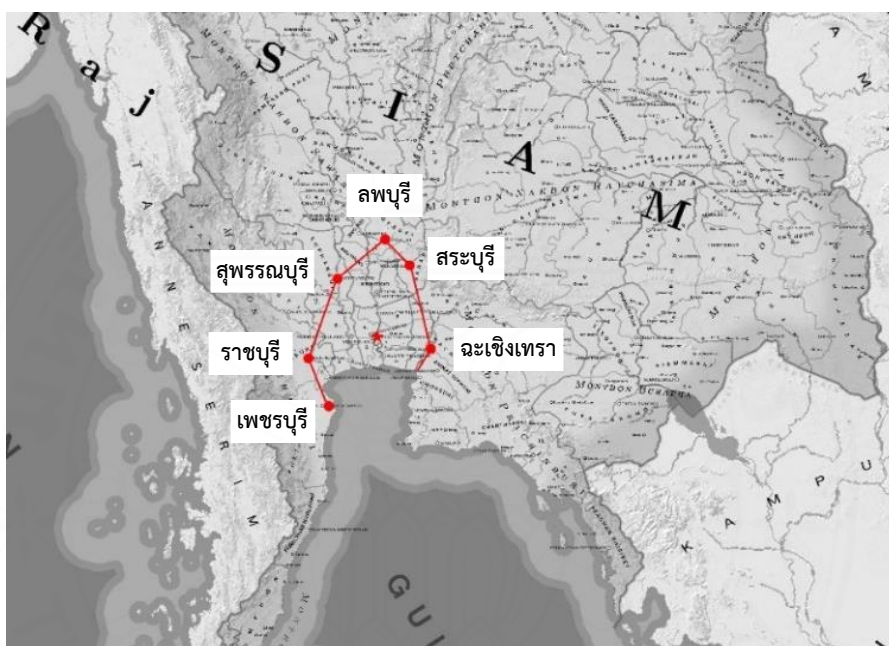
⁸⁹ หจช. ร.5 ม 2.12ก/7 ใบบอกเมืองพิษณุ (ธ.ค.107 - 14 ม.ค.108), 10; หจช. ร.5 ม 2.12ก/2 ใบบอกเมืองน่าน (ก.ค.104 - 15 พ.ค.111), 4; หจช. ร.5 ม 2.12ก/1 บอกกรุงเทพฯ (เม.ย.97 - พ.ย.104), 253.

⁹⁰ หจช. ร.5 ม 2.12ก/3 ใบบอกเมืองปราจีนบุรี (เม.ย.103 - พ.ย.106).

⁹¹ ดู อุดมสมบัติ (จัน), หลวง, *จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ, (ฉบับปรับปรุง)*.

⁹² กรมการเมืองที่มีหน้าที่ส่งใบบอกเป็นการผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันไปเรื่อยๆ ไม่มีตำแหน่งตายตัว ดู หจช. ร.5 ม 2.12ก/3 ใบบอกเมืองชัยนาท (เม.ย. 104 - มิ.ย. 107), 238; หจช. ร.5 ม 2.12ก/1 ใบบอกเมืองลพบุรี (ก.พ. 100 - มิ.ย. 106), 74. และ หจช. ร.5 ม 2.12ก/4 ใบบอกเมืองอ่างทอง (เม.ย. 103 - พ.ย. 105), 21.

ไปกรุงเทพฯ⁹³ ผู้เขียนพบว่าใบบอกที่ถูกฝากส่งลงมาจะถูกรวบรวมไว้ที่หัวเมืองในเขตพระราชธานีบางเมืองก่อนนำส่งเข้ากรุงเทพฯ เช่นใบบอกที่มาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือจะถูกรวบรวมไว้ที่กรุงเทพฯ ใบบอกจากหัวเมืองลาวในที่ราบสูงโคราชจะถูกรวบรวมไว้ที่สระบุรีในฤดูแล้ง แต่ถ้าเป็นฤดูฝนจะถูกรวบรวมไว้ที่ปราจีนบุรี ซึ่งที่เมืองนี้รวบรวมใบบอกจากหัวเมืองเขมรส่วนนอกเอาไว้ด้วย ส่วนใบบอกจากหัวเมืองฝ่ายใต้จะถูกรวบรวมไว้ที่เมืองปากน้ำ⁹⁴

ภาพที่ 2.2 อาณาเขต “วังราชธานี” ตามประกาศสมัยรัชกาลที่ 4
หมายเหตุ: เครื่องหมาย ★ หมายถึงกรุงเทพฯ

เงื่อนไขที่สองคือธรรมชาติของข้อมูลข่าวสาร หากข้อมูลข่าวสารนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ต้องการเวลา เช่น ใบบอกถวายพระราชกุศล ใบบอกรายงานการตัดสินใจ ความเห็น หัวเมืองก็จะรวบรวมใบบอกประเภทนี้ไว้จำนวนมากๆ แล้วค่อยฝากส่งลงมาพร้อมกัน เช่นเดียวกับท้องตราที่ไม่ใช่คำสั่งเร่งด่วน

⁹³ ดูบริเวณที่เรียกว่า “วังราชธานี” ได้ใน จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4*, 125-128.

⁹⁴ ดู หจข. ร.5 ม 2.12ก/1 บอกกรุงเทพฯ (เม.ย.97 - พ.ย.104), หจข. ร.5 ม 2.12ก/3 ใบบอกเมืองปราจีนบุรี (เม.ย.103 - พ.ย.106). และ อุดมสมบัติ (จัน), หลวง, *จดหมายเหตุอุดมสมบัติ ฉบับปรับปรุง*, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2545).

อย่างพระราชกำหนดใหม่ ประกาศตกเตือนให้เก็บค่านา ส่งส่วย หรือบรรณาการประจำปี กรุงเทพฯ ก็ใช้วิธีการฝากส่งด้วย จึงมีตัวอย่างว่า กรมการเมืองสกลนครเชิญท้องตราไปถึงเมืองนครพนม กรมการเมืองชัยนาทเชิญท้องตราไปถึงเมืองอุทัยธานี กรมการเมืองพนมसारคามเชิญท้องตราไปถึงเมืองเสียมราฐ สังฆะ และพระตะบอง เป็นต้น⁹⁵

แต่ถ้าข้อมูลข่าวสารนั้นเป็นสิ่งที่ต้องการเวลา เช่น ใบบอกแจ้งข่าวศึกสงคราม โรคระบาด ภัยธรรมชาติ และใบบอกที่ลงมาพร้อมกับส่วยภาษี ต่อให้เป็นหัวเมืองที่อยู่เปลี่ยวไกลก็ต้องส่งกรมการเมืองถือใบบอกลงมาแจ้งข่าวด้วยตัวเอง เช่น เมืองเพชรบูรณ์ใช้ขุนวิเศษ เมืองปราจีนบุรีใช้ขุนรองปลัดเมือง เมืองนครสวรรค์ใช้ขุนตระเวนนายด่านคุมใบบอกลงมาส่งกรุงเทพฯ⁹⁶ แต่อย่างไรก็ตาม โอกาสที่หัวเมืองห่างไกลจะคุมใบบอกลงมาส่งด้วยตัวเองคงจะเกิดขึ้นน้อยกว่าหัวเมืองในเขตพระราชธานี เพราะในเสภาขุนช้างขุนแผนสมัยรัชกาลที่ 2 ก็ยังล้อเลียนกรมการเมืองฝ่ายเหนือที่มาส่งใบบอกราชการกองทัพที่กรุงศรีอยุธยาว่า “งุ่มง่าม” เพราะเขาต้องไปเที่ยวถามหาว่าศาลาลูกขุนในอยู่ตรงไหน⁹⁷ ในทำนองเดียวกัน ถ้าหากเป็นคำสั่งที่ต้องการเวลา เช่น ท้องตราระดมไพร่เข้ากองทัพ แจ้งข่าวการสวรรคต เกณฑ์ของทำพระเมรุ กรุงเทพฯ ก็จะมีเรือเร็วคุมท้องตราไปส่งยังหัวเมืองต่างๆ โดยตรง⁹⁸

ส่วนข้อมูลประการสุดท้ายคือข้อมูลที่เกิดขึ้นตามภารกิจ ซึ่งอาจจะต้องการเวลาหรือไม่ ต้องการเวลาก็ได้เช่นกัน แต่มีจุดที่แตกต่างออกไปคือไม่ได้เป็นการสื่อสารตามปกติระหว่างหัวเมืองกับ กรุงเทพฯ แต่จะเป็นการสื่อสารกับข้าหลวงหรือเจ้าภาษีที่กรุงเทพฯ แต่งตั้งให้ออกไปปฏิบัติหน้าที่ชั่วคราวในหัวเมือง คนกลุ่มนี้จะต้องรายงานภารกิจของตัวเองโดยตรงต่อกรุงเทพฯ และยังต้องรับผิดชอบการนำส่งใบบอกด้วยคนของตัวเองโดยไม่เกี่ยวข้องกับกลไกการสื่อสารของหัวเมือง ทำให้การเคลื่อนย้ายใบบอกตามภารกิจจึงเกิดขึ้นแบบ “ส่งตรง” เท่านั้น

⁹⁵ หจข. ร.5 ม 2.12ก/2 ใบบอกเมืองนครพนม (ก.ย.104 - 17 ม.ค.110), 14; หจข. ร.5 ม 2.12ก/5 ใบบอกเมืองอุทัยธานี (ก.ค.104 - ก.พ.106), 23; หจข. ร.5 ม 2.12ก/1 ใบบอกเมืองมโนรมย์ (มี.ค.103 - 20 ก.พ. 110), 23; หจข. ร.5 ม 2.12ก/1 ใบบอกเมืองพนมศก (ต.ค.100 - 7 มี.ค.110).

⁹⁶ ดู หจข. ร.5 ม 2.12ก/2 ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์ (พ.ย.99 - 11 ต.ค. 110), 56; หจข. ร.5 ม 2.12ก/3 ใบบอกเมืองปราจีนบุรี (เม.ย. 103 - พ.ย. 106), 55. และ หจข. ร.5 ม 2.12ก/4 ใบบอกเมืองนครสวรรค์ (ม.ค. 102 - พ.ย. 106), 27

⁹⁷ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน, (กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2555), 458.

⁹⁸ ดู จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จุลศักราช 1171-1174, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2564).

ด้วยเหตุนี้ แบบแผนขั้นตอนการสื่อสารจึงเป็นหนึ่งเดียวกับระบบการปกครองหัวเมือง ส่วนวิธีการเคลื่อนย้ายทั้งแบบ “ส่งตรง” และ “ฝากส่ง” ก็ขึ้นอยู่กับผู้ส่งสารว่าส่งข้อมูลแบบใดกับส่งมาจากที่ใด แต่จากการสำรวจหลักฐานใบบอกในหอจดหมายเหตุแห่งชาติก็พบว่า (1) ข้อมูลส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่ไม่ต้องการเวลา (2) ใบบอกมักถูกฝากส่งลงมาพร้อมกันคราวละหลายๆ และ (3) หัวเมืองที่อยู่ในเขตพระราชธานีมีจำนวนใบบอกต่อปีมากกว่าหัวเมืองบริเวณอื่นๆ เป็นต้นว่าปี 2428 สุพรรณบุรีมีใบบอกเข้าไป 77 ฉบับ อ่างทองมี 99 ฉบับ ฉะเชิงเทรามี 68 ฉบับ ส่วนลพบุรีมี 58 ฉบับ⁹⁹ ส่วนเมืองศักดิ์นาที่อยู่นอกพระราชธานีในปี 2428 รวบรวมข้อมูลได้เพียงหัวเมืองในกลุ่มเจ้าพระยาและหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ดังต่อไปนี้ ชัยนาทมีใบบอกเข้าไป 55 ฉบับ อุทัยธานีมี 46 ฉบับ นครสวรรค์มี 57 ฉบับ เพชรบูรณ์ 13 ฉบับ สุโขทัย 12 ฉบับ¹⁰⁰ ส่วนเมืองประเทศราชรวบรวมได้แค่หัวเมืองล้านนาคือ ปี 2428 ลำพูนมี 8 ฉบับ ปี 2429 แพร่มี 2 ฉบับ และปี 2430 น่านมี 6 ฉบับ¹⁰¹

จากข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นว่า หัวเมืองในเขตพระราชธานีมีใบบอกเข้าไป 5-8 ฉบับ/เดือน ค่าเฉลี่ยนี้คิดเป็น 2 เท่าของจำนวนใบบอกของหัวเมืองในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาและหัวเมืองฝ่ายเหนือที่มีเข้าไป 1-5 ฉบับ/เดือน ส่วนหัวเมืองประเทศราชล้านนาจะมีใบบอกเข้าไป 2-8 ฉบับ/ปี หรือคิดเป็นเพียง 1 ใน 12 ส่วนของหัวเมืองศักดิ์นาเท่านั้น หากผู้เขียนใช้ข้อมูลนี้ไปหาจำนวนไพร่หลวงที่จะถูกเกณฑ์มาเดินใบบอกตลอดทั้งปี โดยกำหนดให้หัวเมืองในเขตพระราชธานีส่งใบบอกเข้าอย่างน้อยปีละ 12 รอบ (เดือนละ 1 ครั้ง) หัวเมืองศักดิ์นานอกพระราชธานีส่งเข้าอย่างน้อยกว่าเท่าตัวคือปีละ 6 รอบ ส่วนหัวเมืองประเทศราชส่งเข้าอย่างน้อยปีละ 1 รอบ ตัวเลขที่จำเป็นอย่างจำนวนหัวเมืองจะอ้างอิงจากตารางที่ 2.3 ข้างหน้า ส่วนจำนวนไพร่จะใช้ 4 เวนคนต่อรอบตามข้อมูลจากเมืองชัยนาท¹⁰²

⁹⁹ หจข. ร.5 ม 2.12ก/1 ใบบอกเมืองลพบุรี (ก.พ.100-มี.ค.106); หจข. ร.5 ม 2.12ก/9 ใบบอก ฉะเชิงเทรา (ก.ย.103-ส.ค.104); หจข. ร.5 ม 2.12ก/4 ใบบอกอ่างทอง (เม.ย.103-พ.ย.105) และ หจข. ร.5 ม 2.12ก/2 ใบบอกสุพรรณบุรี (พ.ค.104-มี.ค.106).

¹⁰⁰ หจข. ร.5 ม 2.12ก/5 ใบบอกเมืองอุทัยธานี (ก.ค.104-ก.พ.106); หจข. ร.5 ม 2.12ก/2 ใบบอกเมือง เพชรบูรณ์; หจข. ร.5 ม 2.12ก/1 ใบบอกเมืองสุโขทัย; หจข. ร.5 ม 2.12ก/4 ใบบอกเมืองนครสวรรค์ (ม.ค.102-พ.ย.106) และ หจข. ร.5 ม 2.12ก/3 ใบบอกเมืองชัยนาท (เม.ย.104-มิ.ย.107).

¹⁰¹ หจข. ร.5 ม 2.12ก/1 ใบบอกเมืองแพร่; หจข. ร.5 ม 2.12ก/2 ใบบอกเมืองน่าน และหจข. ร.5 ม 2.12ก/1 ใบบอกเมืองลำพูน.

¹⁰² หจข. ร.5 ม 2.12ก/3 ใบบอกเมืองชัยนาท (เม.ย. 104 - มิ.ย. 107), 274. สำหรับหน่วย “เวรคน” จะหมายถึงไพร่ที่ต้องเกณฑ์ไปเข้าเวร แต่จำนวนที่เข้าเวรก็ไม่จำเป็นต้องเท่ากับจำนวนไพร่ทั้งหมดนั้นจริงๆ ตัวอย่างว่า เมืองชัยนาทเกณฑ์ไพร่ 4 คนไปส่งใบบอก 1 ครั้ง จะนับว่ามี 4 เวนคน ต่อให้ไพร่ชุดเดียวกันนี้ถูกเกณฑ์ไปส่งใบบอก

ผลการคำนวณจะพบว่า หัวเมืองศักดินาในเขตพระราชธานีต้องใช้ไพร่ 816 เวนคน/ปี นอกพระราชธานีใช้ไพร่ 1,224 เวนคน/ปี ส่วนเมืองประเทศราชใช้ไพร่ 144 เวนคน/ปี เท่ากับว่าหัวเมืองทั้งหมดต้องเกณฑ์ไพร่รวมกันสำหรับเดินใบบอกประมาณ 2,184 เวนคน/ปี

2.2 ปัญหาของการสื่อสารด้วยใบบอก

ในหัวข้อนี้จะว่าด้วยปัญหาของการสื่อสารระหว่างหัวเมืองกับกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยผู้เขียนเลือกที่จะใช้ “ใบบอก” เป็นกรณีศึกษาด้วยเหตุผล 3 ประการต่อไปนี้ ประการแรก ใบบอกเป็นหลักฐานประเภทเดียวที่แสดงข้อมูลทั้งวันที่ปิดผนึกและวันที่ถูกนำส่งถึงกรุงเทพฯ เพราะเจ้าพนักงานศาลาถูกขุนจะเขียนไว้ด้านหลังว่าได้รับวันที่เท่าใดและใครนำมาส่ง ประการที่สอง การใช้ท้องตราเป็นหลักฐานจะมีปัญหาว่าไม่ทราบวันที่ถูกนำส่งถึงหัวเมืองเพราะไม่มีการบันทึกเอาไว้ หรือแม้ว่าจะมีการบันทึกเอาไว้ก็ไม่พบหลักฐานแล้วในปัจจุบัน ประการสุดท้าย การศึกษาจากใบบอกจะทำให้เห็นปัญหาการสื่อสารที่เกิดขึ้นตามมุมมองของกรุงเทพฯ เพราะคำอธิบายทั่วไปมักกล่าวกันว่าระยะทางภูมิศาสตร์ทำให้การส่งใบบอกจากหัวเมืองล่าช้า และส่งผลให้กรุงเทพฯ ไม่สามารถล่วงรู้ความเป็นไปที่ชายแดนของอาณาจักรจนต้องปล่อยให้หัวเมืองจัดการกันเอง¹⁰³

ฉะนั้น เพื่อหาคำตอบว่าปัญหาของการสื่อสารด้วยใบบอกเกิดขึ้นจากสาเหตุใด ผู้เขียนจะอภิปรายผ่าน 3 ตัวแปรที่ได้สร้างขึ้นมามีคือ ระยะเวลาการสื่อสาร (Time-Communication) ระยะเวลาการเดินทาง (Time-Distant) และระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (Time-Pause) ดังต่อไปนี้

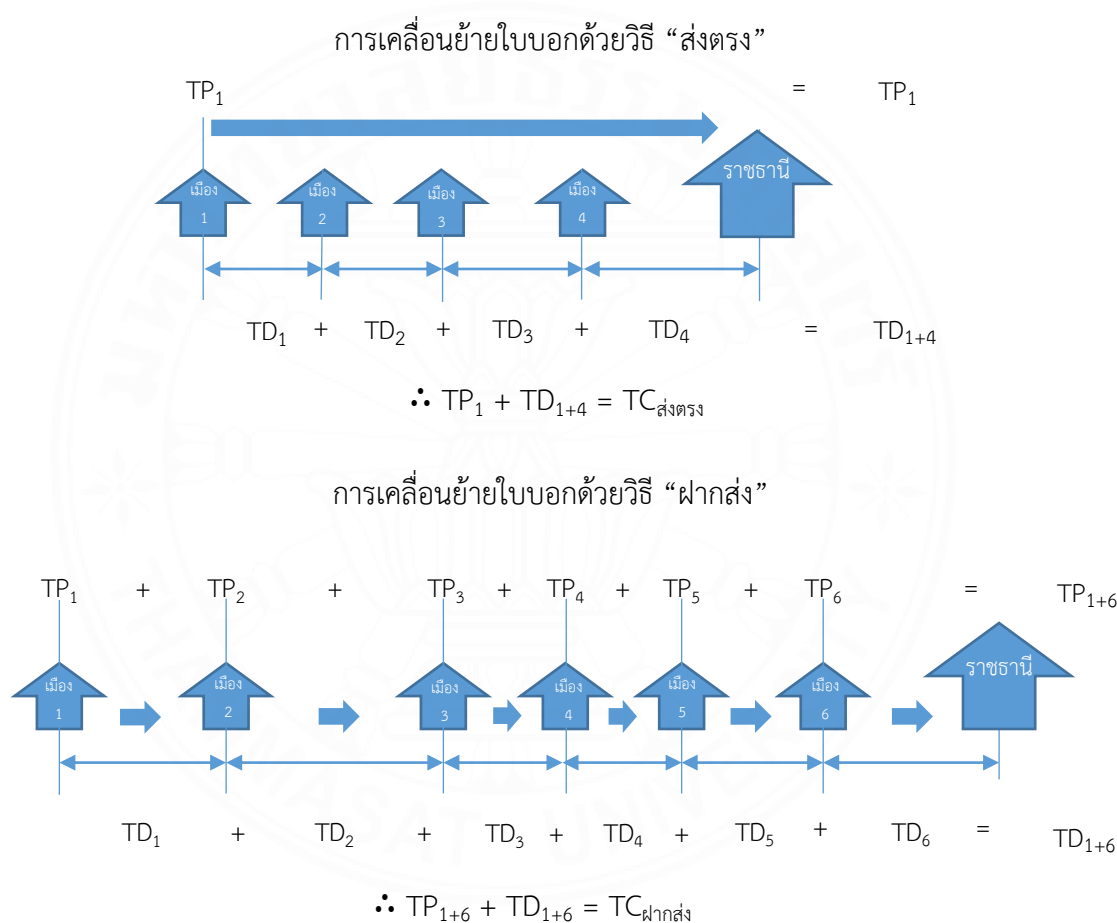
ระยะเวลาการสื่อสาร (Time-Communication: TC)

ระยะเวลาการสื่อสาร หมายถึง ระยะเวลาตั้งแต่วันที่หัวเมืองปิดผนึกใบบอกจนมาถึงวันที่ใบบอกถูกส่งไปถึงกรุงเทพฯ เพราะจากการสำรวจหลักฐานในหอจดหมายเหตุแห่งชาติทำให้พบว่า ใบบอกโดยส่วนใหญ่เป็นใบบอกไม่ต้องการเวลา ทำให้ใบบอกเหล่านี้ไม่ได้ออกเดินทางในทันทีที่ถูกปิดผนึก แต่จะถูกรวบรวมใส่หีบห่อเพื่อนำส่งลงมาพร้อมกันคราวละหลายๆ ด้วยเหตุนี้ ใบบอกบางฉบับจึงต้องรอเวลาส่งเป็นสัปดาห์ เป็นเดือน หรือหลายเดือนกว่าจะได้ออกเดินทาง (departure) จากเมืองต้นทาง หากพิจารณาตามที่กล่าวไว้ในหัวข้อที่แล้ว การเคลื่อนย้ายหีบห่อใบบอกของหัวเมืองชั้นในน่าจะใช้วิธีการ “ส่งตรง” แต่ถ้าเป็นหัวเมืองชั้นนอกก็มีโอกาสสูงมากที่หีบห่อใบบอกจะถูกนำไป

อีกครั้งก็จะนับว่า 4 เวนคน รวม 2 ครั้งเป็น 8 เวนคน ไม่ใช่แค่ 4 คนจริงๆ ดังนั้น หน่วย “เวนคน” จึงไม่ได้หมายถึงจำนวนคนจริงๆ

¹⁰³ เตะ ขุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458, 6.

ฝากส่งไว้ที่ศาลากลางเมืองถัดเพื่อ “ส่งตามระยะทาง” ลงมาจนถึงกรุงเทพฯ จึงเป็นเหตุให้ระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ของใบบอกที่ไม่ต้องการเวลาจึงไม่ได้เกิดขึ้นจาก “ระยะเวลาการเดินทาง” (Time-Distant: TD) ที่เกิดจากการวัดระยะทางภูมิศาสตร์ด้วยเวลาเท่านั้น แต่ยังต้องคิดระยะเวลาที่ใบบอกหยุดนิ่งเพื่อรอการเดินทางตั้งแต่หัวเมืองต้นทางและหัวเมืองปลายทางที่เรียกว่า “ระยะเวลาที่ไม่ได้เดินทาง” (Time-Pause: TP) เข้าไปด้วย หรือกล่าวอีกอย่างก็คือ ระยะเวลาการสื่อสารเป็นผลรวมของระยะเวลาการเดินทางและระยะเวลาที่ไม่ได้เดินทางของใบบอก ($TC = TD + TP$)

ภาพที่ 2.3 วิธีคิดระยะเวลาการสื่อสาร (TC) จากใบบอกที่ไม่ต้องการเวลา

จากภาพที่ 2.3 ความแตกต่างของระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ที่เกิดจากวิธีการ “ส่งตรง” และ “ฝากส่ง” มีด้วยกัน 2 ประการ ประการแรก ระยะทางภูมิศาสตร์ทำให้เกิด “ระยะเวลาเดินทาง” (TD) ขึ้นมา แม้ว่าตามตรรกะแล้ว หัวเมืองในเขตพระราชธานีที่อยู่ใกล้กับกรุงเทพฯ ควรจะใช้เวลาในการเดินทางน้อยที่สุดก็ตาม แต่จากข้อมูลระยะเวลาเดินทางที่อิจิโร คาซึกิ (2005) รวบรวมเอาไว้แสดงให้เห็นว่า หัวเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ไม่จำเป็นต้องมีระยะเวลาเดินทางน้อยกว่า

หัวเมืองที่อยู่ไกลออกไปเสมอไป ความใกล้หรือไกลจากกรุงเทพฯ ขึ้นกับเงื่อนไขวิธีการเดินทางและฤดูกาลมากกว่าระยะทางภูมิศาสตร์¹⁰⁴ (ข้อมูลในส่วนนี้ผู้เขียนจะนำไปรวมไว้ในตารางที่ 2.3 ข้างหน้า)

ประการที่สอง ธรรมชาติของข้อมูลข่าวสารและวิธีการเคลื่อนย้ายใบบอกทำให้เกิด “ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง” (TP) ขึ้นมา กล่าวคือ การรวบรวมใบบอกที่ไม่ต้องการเวลาไว้ครวละหลายๆ ทำให้เกิดตัวแปร TP_1 ขึ้นมาที่เมืองต้นทางก่อน ถ้าเมืองนั้นใช้วิธีการส่งตรงถึงกรุงเทพฯ ระยะเวลาที่ไม่เดินทางสะสมก็จะมีค่าเท่ากับ TP_1 เท่านั้น แต่ถ้าหัวเมืองใช้วิธีการฝากส่งใบบอกมาตามระยะทางการที่หีบห่อใบบอกไปหยุดนิ่งตามศาลากลางของเมืองต่างๆ เพื่อรอการเคลื่อนย้ายจะทำให้เกิดตัวแปร $TP_2, TP_3, TP_4, TP_5, TP_6$ ขึ้นมา ทำให้ระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทางสะสมของวิธีการฝากส่งเท่ากับ $TP_1 + TP_2 + TP_3 + TP_4 + TP_5 + TP_6$ หากจะมีกรณีเดียวที่ไม่เกิดตัวแปร TP ขึ้นมาคือการส่งใบบอกที่ต้องการเวลาซึ่งจะใช้วิธีการส่งตรงเท่านั้น

จากที่ได้กล่าวไป ทำให้สามารถแจกแจงความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติของข้อมูลกับวิธีการส่งใบบอกให้ออกมาในรูปของสมการการสื่อสารได้เป็น 3 รูปแบบดังตารางที่ 2.1 ต่อไปนี้

ตารางที่ 2.1 สมการการสื่อสารที่เกิดขึ้นบนเงื่อนไขความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูลกับวิธีการส่งใบบอก

	ส่งตรง	ฝากส่ง
ข้อมูลต้องการเวลา	$TC = TD_{1-x}$	-
ข้อมูลไม่ต้องการเวลา	$TC = TD_{1-x} + TP_1$	$TC = TD_{1-x} + TP_{1-x}$

ระยะเวลาการเดินทาง (Time-Distance: TD)

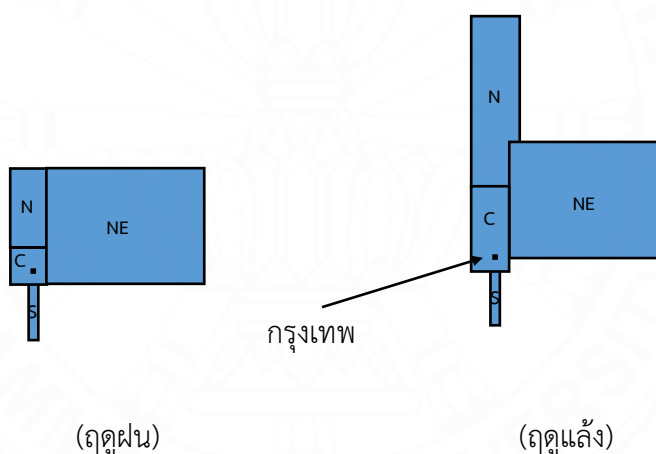
ตัวแปรที่อาจจะเป็นที่รู้จักกันมากที่สุดคือ “ระยะเวลาการเดินทาง” (TD) เพราะตัวแปรนี้มักเป็นคำตอบของคำถามว่า อะไรเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการสื่อสารและการปกครองในอดีต เตช บุนนาค (2548) กล่าวไว้ตั้งแต่หน้าแรกๆ ในหนังสือของเขาว่า “พื้นที่กว้างขวางของราชอาณาจักรและการคมนาคมที่ยากลำบาก มีส่วนในการอธิบายว่าทำไมรัฐบาลกลางจึงทราบข่าวคราวจากหัวเมืองไกลได้น้อยมาก และปล่อยให้เหตุการณ์ต่างๆ ทางชายแดนดำเนินไปเอง” และ “ความยากลำบากของการติดต่อสื่อสารที่จะต้องผ่านระยะทางไกลๆ และการที่ปราศจากเขตแดนที่กำหนดไว้อย่างชัดเจนจึงเป็นปัญหาส่วนหนึ่งในการปกครองส่วนภูมิภาคก่อนปี 2435”¹⁰⁵ หากว่ากัน

¹⁰⁴ Kakizaki, Ichiro, *Laying the Tracks: The Thai Economy and its Railways 1885-1935*, (Kyoto, Japan: Kyoto University Press, 2015), Chapter 2.

¹⁰⁵ เตช บุนนาค, *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458*, 3-6.

ตามคำอธิบายนี้ ปัญหาของการสื่อสารก็มาจากระยะทางภูมิศาสตร์ ในความหมายว่า ยิ่งห่างไกลออกไปเท่าใดก็จะยิ่งใช้เวลาในการสื่อสารมากขึ้นเท่านั้น

แม้ว่าผู้เขียนจะเห็นด้วยกับคำอธิบายของเดชก็ตาม แต่ถ้าดูจากงานวิจัยของคากิซาคิ ที่ได้เสนอระยะเวลาการเดินทางเฉลี่ยในช่วงทศวรรษ 2430 เอาไว้จะพบว่า หัวเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ไม่จำเป็นต้องมีระยะเวลาเดินทางน้อยกว่าหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปเสมอไป เพราะความใกล้หรือไกลจากกรุงเทพฯ ยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของวิธีการเดินทางและฤดูกาลอีกด้วย เพื่อแสดงให้เห็นว่าทำไมถึงเป็นเช่นนั้น ผู้เขียนได้ปรับแบบจำลองจากต้นฉบับของคากิซาคิมา นำเสนอแบบแยกเป็นภูมิภาค โดยกำหนดให้ C หมายถึงหัวเมืองในภาคกลาง ตะวันตก และตะวันออก, N หมายถึงหัวเมืองในภาคเหนือ, NE หมายถึงหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และ S หมายถึงหัวเมืองในภาคใต้ ส่วนเงื่อนไขการเดินทางคือฤดูฝนและฤดูแล้งกำหนดไว้ตามเดิม เมื่อประมวลทุกอย่างเข้าด้วยกันแล้วจะได้ผลลัพธ์ออกมาเป็นภาพที่ 2.4 ดังต่อไปนี้

ภาพที่ 2.4 แบบจำลองระยะเวลาการเดินทางตอนต้นทศวรรษ 2430

หมายเหตุ: N = ภาคเหนือ, NE = ภาคอีสาน, S = ภาคใต้, C = ภาคกลาง, ตะวันตก และตะวันออก;
หัวเมืองชั้นใน = C, หัวเมืองชั้นนอกและประเทศราช = N + NE + S

จากภาพที่ 2.4¹⁰⁶ จะพบว่า ความใกล้หรือไกลจากกรุงเทพฯ ขึ้นกับเงื่อนไขสิ่งแวดล้อมมากกว่าระยะทางภูมิศาสตร์ กล่าวคือ ฤดูฝนจะทำให้ภาคอีสานอยู่ “ไกล” กรุงเทพฯ

¹⁰⁶ แบบจำลองในภาพที่ 6 เป็นการทำให้เวลามีมิติของพื้นที่ (the spatialization of time) สร้างโดยใช้โปรแกรม Excel เป็นเครื่องมือ เริ่มจากกำหนดจุดศูนย์กลางไว้ที่กรุงเทพฯ จากนั้นก็เริ่มกำหนดพิภพของเมืองต่างๆ

มากที่สุด เพราะฝนเป็นอุปสรรคต่อการเดินทางทางบก แตกต่างจากในภาคเหนือที่ฤดูฝนจะอยู่ “ไกล” กรุงเทพฯ อย่างเห็นได้ชัด เพราะน้ำในแม่น้ำจะอยู่ในระดับสูงจนเรือขึ้นล่องถึงเมืองตาก และเมืองอุตรดิตถ์ได้ ส่วนฤดูแล้งจะให้ผลลัพธ์ในทางตรงกันข้าม ความแห้งของพื้นดินจะเอื้อให้การเดินทางทางบกในภาคอีสาน ทำให้ภูมิภาคนี้ขยับเข้ามาอยู่ “ไกล” กรุงเทพฯ มากขึ้น แต่สำหรับภาคเหนือแล้ว ระดับน้ำในแม่น้ำจะลดลงมากในฤดูแล้ง ทำให้เรือเดินทางได้สั้นลง แล้วยังต้องอาศัยเส้นทางบกมาสนับสนุนการเดินทางอีก ระยะเวลาในการเดินทางที่เพิ่มขึ้นจึงทำให้ภูมิภาคนี้ขยับ “ไกล” ออกไป ส่วนภาคใต้ที่ใช้การเดินทางเรือในทะเลทำให้ความแตกต่างระหว่างฤดูกาลไม่มีผลกระทบต่อการเดินทาง แม้ว่าระยะทางภูมิศาสตร์ระหว่างกรุงเทพฯ-สงขลาจะไกลกว่าระยะทางจากกรุงเทพฯ-เชียงใหม่ก็ตาม แต่ระยะเวลาในการเดินทางระหว่างกรุงเทพฯ-สงขลา กลับสั้นกว่าระยะเวลาเดินทางจากกรุงเทพฯ-เชียงใหม่หลายเท่าตัว จะเห็นได้ว่าลักษณะทางภูมิศาสตร์ของภาคใต้ที่ทอดยาวออกไปไม่มีผลต่อการเดินทาง¹⁰⁷ หากจะกล่าวโดยสรุปก็จะได้ข้อมูลดังตารางที่ 2.2 ต่อไปนี้

ตารางที่ 2.2 การเดินทางจากหัวเมืองขึ้นนอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ตอนต้นทศวรรษ 2430

เดินทางมากรุงเทพฯ	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
ภาคกลาง (C)	ไกล	ไกล
ภาคตะวันออก (C)	ไกล	ไกล
ภาคตะวันตก (C)	ไกล	ไกล
ภาคเหนือ (N)	ไกล	ไกล
ภาคอีสาน (NE)	ไกล	ไกล
ภาคใต้ (S)	ไกล	ไกล

ของแต่ละภูมิภาคด้วยข้อมูล 2 ส่วน ส่วนแรกคือระยะห่างจากกรุงเทพฯ ที่มาจากตารางที่ 2.3 ส่วนที่สองคือทิศทางที่กำหนดตามการมองจากกรุงเทพฯ เมื่อได้พิกัดทั้งระยะห่างและทิศทางแล้วจะสามารถลงตำแหน่งเมืองใน Excel จากนั้นผู้เขียนจะทำการตีกรอบแยกเป็นภูมิภาคต่างๆ ให้ออกมาเป็นภาพที่ 2.4 ดังนั้นระยะห่างของภูมิภาคต่างๆ กับกรุงเทพฯ จึงเป็นสัดส่วนเดียวกันทั้งหมด ทำให้สามารถบอกได้ว่าแต่ละภูมิภาคอยู่ใกล้หรือไกลจากกรุงเทพฯ ในแต่ละฤดูกาลอย่างไร

¹⁰⁷ Kakizaki, Ichiro, *Laying the Tracks: The Thai Economy and its Railways 1885-1935*, Chapter 2.

ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (Time-Pause: TP)

แม้ว่าแบบจำลองที่สร้างจากข้อมูลของคากิซากิจะให้คำอธิบายที่แตกต่างไปจากความเข้าใจโดยทั่วไปก็ตาม แต่ก็ยังไม่ได้คำตอบว่าตัวแปรใดเป็นอุปสรรคต่อการสื่อสารมากที่สุด เพราะยังมีตัวแปร “ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง” (TP) ที่ยังหาค่าไม่ได้ แต่การจะหาค่าของตัวแปรจากหลักฐานก็มีปัญหาเพราะไม่มีข้อมูลบ่งชี้ว่าไบบอกแต่ละฉบับหยุดนิ่งหรือต้องรอเป็นเวลานานเท่าใดก่อนที่จะถูกส่งออกมา ทำให้ไม่มีทางทราบค่า TP_1 ได้อย่างแน่นอน และถ้าเป็นไบบอกที่ฝากส่งกันมาก็ไม่มีทางทราบอีกเช่นกันว่าไบบอกไปแวะพักตามศาลากลางของเมืองต่างๆ อีกกี่วัน ทำให้ไม่ทราบค่า TP_{2-x} ได้อีกเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจะไปหาระยะเวลาสื่อสาร (TC) ที่ได้จากหลักฐานก่อน แล้วจึงแทนค่ากลับไปในสมการเพื่อให้ได้ตัวแปร TP ออกมาในภายหลัง

สำหรับวิธีการหาค่าระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ผู้เขียนได้กำหนดคุณสมบัติที่จำเป็นจากหลักฐานเอาไว้ 2 ประการด้วยกัน ประการแรกคือหลักฐานต้องมีข้อมูลในวันที่ประทับตราปิดผนึกไบบอกกับวันที่ไบบอกเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ (arrival) อย่างครบถ้วน ประการที่สองคือหลักฐานต้องเกิดขึ้นในสภาพแวดล้อมหรือเงื่อนไขการสื่อสารที่ใกล้เคียงกัน หมายความว่า ไบบอกจะต้องเป็นหัวข้อคล้ายคลึงกัน ถูกเขียนขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน และยังต้องกระจายตัวอย่างกว้างขวางอีกด้วย

จากการสำรวจหลักฐานในหอจดหมายเหตุแห่งชาติพบว่า เอกสารชุด กส.4 กระทรวงเกษตรธิการ เป็นหลักฐานชุดเดียวที่มีคุณสมบัติตามที่ต้องการ โดยเป็นไบบอกส่งอากรค่านาในระหว่างปี 2424-2428 จำนวน 386 ฉบับที่มาจาก 49 เมืองทั่วพระราชอาณาจักร ในแง่คุณสมบัติของข้อมูลก็จัดเป็นไบบอกเฉพาะกิจ เพราะการจัดเก็บอากรค่านาดำเนินการโดยข้าหลวง เมื่อจัดเก็บได้ครบถ้วนแล้วจึงจะทำไบบอกสรุปยอดและส่งเข้ามาพร้อมกับหีบเงินค่านาเข้าไปยังกรุงเทพฯ โดยไม่ต้องผ่านกลไกของหัวเมืองแต่อย่างใด

ในส่วนของข้อมูลที่ได้จากหลักฐานจะถูกนำมาแยกตามเมืองและฤดูกาลเป็นลำดับแรก หากเมืองใดมีไบบอกซ้ำกันก็จะเลือกจากฉบับที่มีระยะเวลาการสื่อสารน้อยที่สุด (TC_{min}) มาแสดง แต่ถ้าเมืองใดมีไบบอกเพียงฉบับเดียวจะถือว่าข้อมูลนั้นเป็นระยะเวลาการสื่อสารที่น้อยที่สุดโดยปริยาย เมื่อได้ข้อมูลตัวแปรระยะเวลาการสื่อสาร (TC) และข้อมูลตัวแปรระยะเวลาการเดินทาง (TD) เรียบร้อยแล้ว ผู้เขียนจะนำไปแทนค่าในสมการการสื่อสารหรือ $TC = TD + TP_1$ เพื่อหาค่าตัวแปร TP_1 ออกมา สาเหตุที่คิดระยะเวลาไม่เดินทางเฉพาะที่เมืองต้นทาง (TP_1) เพราะหลักฐานที่ใช้เป็นไบบอกเฉพาะกิจ การเคลื่อนย้ายไบบอกจึงไม่มีการฝากส่งตามระยะทางซึ่งต้องอาศัยกลไกของหัวเมืองเหมือนไบบอกทั่วไป ทำให้การหยุดนิ่งของไบบอกเฉพาะกิจตลอดระยะทางจึงขึ้นอยู่กับารตัดสินใจของเมืองต้นทางซึ่งก็คือข้าหลวง แต่ถ้าเป็นการหยุดนิ่งของไบบอกที่ฝากส่งมาตามระยะทาง (TP_{2-x}) จะอยู่นอกเหนือการควบคุมของเมืองต้นทาง เพราะการหยุดนิ่งนั้นเกิดจากการตัดสินใจของหัวเมืองที่รับฝากหีบเพื่อไบบอกกันเอง

สำหรับของผลลัพธ์ของตัวแปร TP_1 ในตารางที่ 2.3 จะมีความหมายดังต่อไปนี้ หากแสดงผลเป็นบวก จำนวนนั้นหมายถึงระยะเวลาที่ใบบอกรอเวลาก่อนจะออกเดินทางมายังกรุงเทพฯ (TP_1) หากแสดงผลเป็นลบ จำนวนนั้นหมายถึงระยะเวลาการสื่อสารทำได้เร็วกว่าระยะเวลาเดินทาง ($TC < TD$) หากแสดงผลเป็นศูนย์ จำนวนนั้นหมายถึงระยะเวลาการสื่อสารเท่ากับระยะเวลาเดินทาง ($TC = TD$) หากไม่แสดงผล หมายความว่าตัวแปรในสมการไม่พอจะคำนวณได้

ตารางที่ 2.3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับ 104 หัวเมืองระหว่างปี 2424-2428 (วัน)¹⁰⁸

วงราชธานี (เมืองศักดินา 17 เมือง)

เมือง	ระยะเวลาการสื่อสาร (TC_{min})		ระยะเวลาการเดินทาง (TD)		ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1)	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
สิงห์บุรี (จ)	7	5	-	-	-	-
สระบุรี (จ)	3	5	2	2	1	3
ลพบุรี (จ)	3	13	4	4	-1	9
อ่างทอง (จ)	-	-	-	-	-	-
กรุงเก่า (จ)	2	2	1	1	1	1
นครเขื่อนขันธ์ (จ)	2	1	-	-	-	-
ปทุมธานี (จ)	-	3	-	-	-	-
สมุทรปราการ (จ)	4	4	-	-	-	-
นนทบุรี (จ)	1	1	2	2	-1	-1
ฉะเชิงเทรา (จ)	6	4	1	1	5	3
ชลบุรี (จ)	3	4	-	-	-	-
สุพรรณบุรี (จ)	8	24	5	5	3	19
นครชัยศรี (จ)	2	4	-	-	-	-
สมุทรสาคร (จ)	4	7	-	-	-	-
สมุทรสงคราม (ต)	-	-	-	-	-	-
ราชบุรี (ท)	6	4	-	-	-	-
เพชรบุรี (ท)	6	4	4	4	2	0

¹⁰⁸ รายชื่อหัวเมืองเป็นข้อมูลที่กระทรวงมหาดไทยรวบรวมไว้เป็นทำเนียบในปี 2440 ดู คำรณราชานุภาพ, สมเด็จเจ้า กรมพระยา, ทำเนียบหัวเมือง ป.๓๔๗ เอกสารรายชื่อเมืองในพระราชอาณาจักรสยาม.

ตารางที่ 2.3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับ 104 หัวเมืองระหว่างปี 2424-2428 (วัน) (ต่อ)

นอกราชธานี (เมืองศักดินา 51 เมือง)

เมือง	ระยะเวลาการสื่อสาร (TC _{min})		ระยะเวลาการเดินทาง (TD)		ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP ₁)	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
ชัยนาท (จ)	13	-	4	8	9	-
วิเชียรบุรี (ท)	56	61	12	14	44	47
ภูเขียว (จ)	-	-	-	-	-	-
ปราจีน (จ)	22	-	2	2	20	-
นครนายก (จ)	4	4	-	-	-	-
อุทัยธานี (จ)	7	19	-	-	-	-
นครสวรรค์ (ต)	38	16	5	15	33	1
เพชรบูรณ์ (ต)	81	-	-	-	-	-
ระยอง (จ)	-	13	-	-	-	-
จันทบุรี (ต)	10	5	-	-	-	-
ตราด (จ)	29	-	3	3	26	-
ประจันตคีรีเขต (จ)	-	-	-	-	-	-
กาญจนบุรี (จ)	6	24	5	5	1	19
ชุมพร (ต)	10	25	3	3	7	22
หลังสวน (จ)	-	47	-	-	-	-
ไชยา (ต)	-	-	4	4	-	-
กาญจนดิษฐ์ (จ)	-	-	-	-	-	-
นครศรีธรรมราช (อ)	23	15	5	5	18	10
พัทลุง (ต)	72	28	-	-	-	-
สงขลา (ท)	19	-	6	6	13	-
ระนอง (จ)	-	-	-	-	-	-
กระบี่ (จ)	-	-	-	-	-	-
ตะกั่วป่า (ท)	-	-	10	9	-	-
พังงา (ต)	65	-	-	-	-	-
ตะกั่วทุ่ง (จ)	-	-	-	-	-	-
ตรัง (จ)	-	36	9	9	-	27
ภูเก็ต (ต)	-	78	10	10	-	68

ตารางที่ 2.3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับ 104 หัวเมืองระหว่างปี 2424-2428 (วัน) (ต่อ)

นอกวงราชการนี้ (เมืองศักดินา 51 เมือง)

เมือง	ระยะเวลาการสื่อสาร (TC _{min})		ระยะเวลาการเดินทาง (TD)		ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP ₁)	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
กำแพงเพชร (ท)	-	15	-	-	-	-
ตาก (ต)	-	18	9	29	-	-11
พิจิตร (ต)	-	-	-	-	-	-
พิษณุโลก (อ)	12	43	9	29	3	14
พิจัย (ท)	39	72	-	-	-	-
สวรรคโลก (ท)	-	26	-	-	-	-
สุโขทัย (ท)	16	32	-	-	-	-
นครราชสีมา (อ)	-	21	27	15	-	6
หล่มสักดี (ท)	-	-	-	-	-	-
หนองคาย (อ)	-	-	-	-	-	-
ท่าอุเทน (จ)	-	-	-	-	-	-
ไชยบุรี (จ)	-	-	-	-	-	-
นครพนม (ต)	-	52	36	41	-	11
หนองหาน (ต)	-	-	-	-	-	-
สกลนคร (ท)	-	100	45	36	-	64
มุกดาหาร (ต)	-	-	-	-	-	-
กมฺุทาไศรย (จ)	-	-	-	-	-	-
โพนพิสัย (ต)	-	-	-	-	-	-
ชนบท (จ)	-	-	-	-	-	-
ขอนแก่น (ต)	-	38	46	25	-	13
พระตะบอง (ท)	-	-	-	-	-	-
ศรีโสภณ (จ)	-	-	-	-	-	-
เสียมราฐ (ต)	-	-	-	-	-	-
พนมศก (จ)	-	-	-	-	-	-

ตารางที่ 2.3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับ 104 หัวเมืองระหว่างปี 2424-2428 (วัน) (ต่อ)

นอกจากราชธานี (ไม่เป็นเมืองศักดินา 36 เมือง)

เมือง	ระยะเวลาการสื่อสาร (TC _{min})		ระยะเวลาการเดินทาง (TD)		ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP ₁)	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
เชียงใหม่	-	-	22	42	-	-
ลำปาง	-	-	19	37	-	-
เถิน	-	-	-	-	-	-
ลำพูน	49	-	-	-	-	-
แพร่	43	-	16	44	27	-
น่าน	52	-	20	49	32	-
จำปาสัก	-	-	-	-	-	-
อุบลราชธานี	-	-	42	31	-	-
ขุขันธ์	-	-	-	-	-	-
สังขะ	-	-	-	-	-	-
สุรินทร์	-	-	41	23	-	-
ยโสธร	-	-	-	-	-	-
กาฬสินธุ์	-	-	-	-	-	-
กมลาไสย	-	-	-	-	-	-
ภูแล่น	-	-	-	-	-	-
เขมราฐ	-	-	-	-	-	-
สุวรรณภูมิ	-	-	-	-	-	-
มหาสารคาม	-	-	-	-	-	-
เดชอุดม	-	-	-	-	-	-
ศรีสะเกษ	-	41	-	-	-	-
ร้อยเอ็ด	-	-	51	27	-	-
มูลป่าโมกข์	-	-	-	-	-	-
ท่าบ่อ	-	-	-	-	-	-
การวาปี	-	-	-	-	-	-
ไทรบุรี	-	-	-	-	-	-
ปลิศ	-	-	-	-	-	-
สตูล	-	-	8	8	-	-

ตารางที่ 2.3 แสดงข้อมูลเกี่ยวกับการสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับ 104 หัวเมืองระหว่างปี 2424-2428 (วัน) (ต่อ)

นอกจากราชธานี (ไม่เป็นเมืองศักดินา 36 เมือง)

เมือง	ระยะเวลาการสื่อสาร (TC _{min})		ระยะเวลาการเดินทาง (TD)		ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP ₁)	
	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
กลันตัน	-	-	-	-	-	-
ตรังกานู	-	-	-	-	-	-
ตานี	-	-	7	7	-	-
ยะหริ่ง	-	-	-	-	-	-
รามันห์	-	-	-	-	-	-
สายบุรี	-	-	-	-	-	-
ระแงะ	-	-	-	-	-	-
หนองจิก	-	-	-	-	-	-
ยะลา	-	-	14	13	-	-

หมายเหตุ: ในวงเล็บ () หมายถึงระดับชั้นของเมืองศักดินาดังนี้ อ = เมืองเอก, ท = เมืองโท, ต = เมืองตรี, จ = เมืองจัตวา

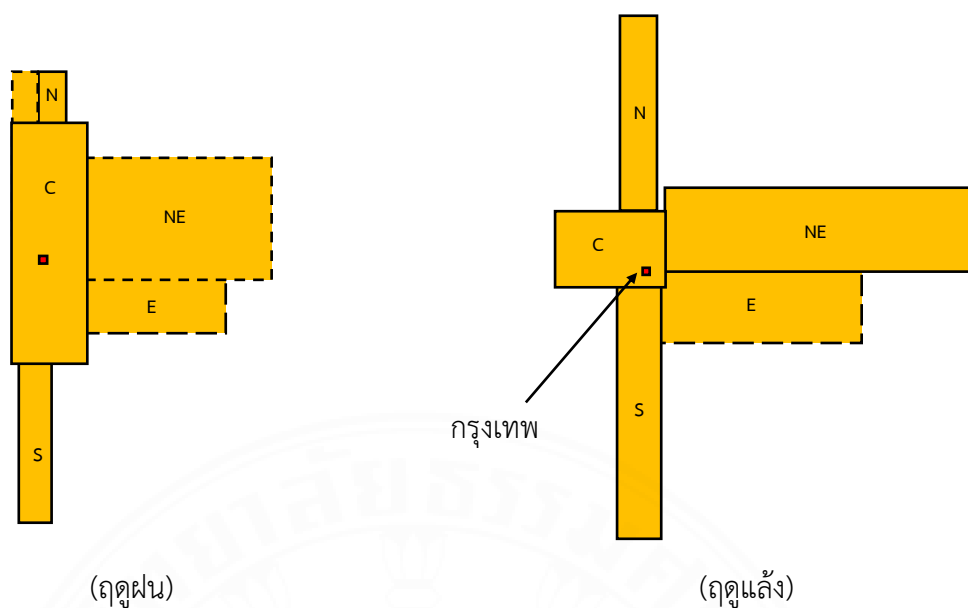
แม้ว่าการแทนค่าตัวแปร TC และ TD ลงในสมการการสื่อสารจะทำให้สามารถหาข้อมูลตัวแปร TP₁ ออกมาได้ 26 เมือง และข้อมูลส่วนใหญ่จะบ่งชี้ว่าไบบอกลงอากรค่านามีระยะเวลาหยุดนิ่งสะสมเกิดขึ้นมากกว่าระยะเวลาเดินทาง (TP₁ > TD) ไปแล้วก็ตาม แต่ก็ต้องกล่าวไว้ด้วยว่า ข้อมูล TC และ TD ที่แทนค่าลงในสมการการสื่อสารนั้นมาจากคนละช่วงเวลาและรูปแบบที่มาของข้อมูลก็แตกต่างกัน เพราะข้อมูลระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ของผู้เขียนนำมาจากหลักฐานไบบอกลงอากรในทศวรรษ 2420 แต่ข้อมูลระยะเวลาการเดินทาง (TD) เป็นค่าเฉลี่ยที่คากิซากิสร้างขึ้นจากการเดินทางหลายรูปแบบในทศวรรษ 2430 เหตุผลที่ผู้เขียนนำข้อมูลต่างช่วงเวลามาใส่ในสมการเดียวกันเพราะเงื่อนไขการเดินทางในระหว่างทศวรรษ 2420-2430 ก็ไม่ได้แตกต่างกันอย่างมีนัยยะสำคัญ จึงน่าจะใช้ค่าเฉลี่ยการเดินทางร่วมกันได้ ด้วยเหตุนี้ ข้อมูลตัวแปร TP₁ ที่ปรากฏในตารางที่ 2.3 จึงไม่ใช่คำตอบเดียวเสมอไป หากมีการรวบรวมข้อมูลระยะเวลาการเดินทาง (TD) ในทศวรรษ 2420 ขึ้นมาในอนาคต ผลลัพธ์ของตัวแปร TP₁ ในทั้งสองตารางก็ย่อมจะเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

สำหรับเหตุผลที่ต้องอาศัยสมการในการหาคำตอบก็มาจากข้อจำกัดของหลักฐาน เพราะถึงแม้ว่าจะมีหลักฐานแวดล้อมบ่งชี้ว่ามีตัวแปรระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทาง (TP) เกิดขึ้น

ในระหว่างการเคลื่อนย้ายไปบอกก็ตาม แต่กลับไม่สามารถหาหลักฐานร่วมสมัยเพียงพอที่จะยืนยันการดำรงอยู่ของตัวแปรนี้ได้อย่างชัดเจนและครอบคลุมเหมือนกับตัวแปรระยะเวลาการสื่อสาร (TC) และตัวแปรระยะเวลาการเดินทาง (TD) วิธีการแทนค่าลงในสมการจึงเป็นเพียงวิธีการอย่างหนึ่งในการหาคำตอบหรือสกัดข้อมูลดังกล่าวออกจากหลักฐานเท่าที่หาได้ในปัจจุบัน

ส่วนผลลัพธ์ของระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทาง (TP_1) ที่ได้เป็นข้อมูลเชิงปริมาณนั้น แม้จะแสดงให้เห็นแนวโน้มว่าตัวแปรระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทางเป็นอุปสรรคของการสื่อสารแล้วก็ตาม แต่ด้วยข้อจำกัดของผลลัพธ์เพียง 26 เมืองหรือคิดเป็น 1 ใน 3 ของหัวเมืองทั้งหมด อาจจะยังน้อยเกินไปที่จะสร้างข้อสรุปในทันที ผู้เขียนจึงจะสร้างแบบจำลองระยะเวลาการสื่อสาร (TC) จากข้อมูลในตารางที่ 2.3 ขึ้นมาตรวจสอบข้อค้นพบนี้อีกครั้ง โดยการตรวจสอบจะมีด้วยกัน 2 วิธีการ วิธีแรกคือการหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรระยะเวลาการสื่อสาร (TC) กับระยะเวลาการเดินทาง (TD) ในแต่ละฤดูกาลของแต่ละภูมิภาคว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร หากสอดคล้องกับผลลัพธ์ที่ได้จากสมการการสื่อสาร ความสัมพันธ์ระหว่างทั้ง 2 ตัวแปรดังกล่าวก็ควรจะมีลักษณะที่ “แปรผกผัน” มากกว่า “แปรผันตรง” เพราะเป็นการแสดงให้เห็นว่ามีอุปสรรคบางอย่างเกิดขึ้นจนทำให้ระยะเวลาการเดินทางไม่ได้เป็นสิ่งที่กำหนดระยะเวลาการสื่อสารอย่างที่เราเข้าใจกัน วิธีที่สองคือการนำจำลองระยะเวลาการสื่อสาร (TC) กับแบบจำลองระยะเวลาการเดินทาง (TD) มาทาบกันเพื่อพิจารณาส่วนต่างที่เกิดขึ้น โดยพื้นที่ส่วนต่างจะหมายถึงตัวแปรระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทาง (TP_1)

ในการสร้างแบบจำลองระยะเวลาการสื่อสารขึ้นมานั้น ผู้เขียนจะนำข้อมูลระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ในตารางที่ 2.3 มาสร้างโดยแยกตามภูมิภาคและฤดูกาล หากภูมิภาคใดไม่มีข้อมูลเพียงพอที่จะแสดงในแบบจำลองได้จะแสดงไว้ด้วยเส้นประ หากดูจากภาพที่ 2.5 จะเห็นได้ว่าภาคเหนือในฤดูฝนมีข้อมูลพอที่จะสร้างแบบจำลองได้แต่ฝั่งแม่น้ำน่านเท่านั้น ภาคอีสานในฤดูฝนไม่มีข้อมูลที่จะสร้างแบบจำลองได้เลย ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้ไม่มีข้อมูลในทั้งสองฤดูกาลจึงได้ทำพื้นที่ฐานขนาดเท่ากันด้วยเส้นประแสดงเอาไว้

ภาพที่ 2.5 แบบจำลองระยะเวลาสื่อสารช่วงครึ่งหลังของทศวรรษ 2420

หมายเหตุ: N = ภาคเหนือ, NE = ภาคอีสาน, S = ภาคใต้, C = ภาคกลาง ตะวันตก และหัวเมืองชายทะเล, E = เขมรส่วนนอก; หัวเมืองชั้นใน = C, หัวเมืองชั้นนอกและประเทศราช = N + E + NE + S

สำหรับระยะเวลาในการสื่อสารที่เกิดขึ้นในฤดูกาลต่างๆ จะกำหนดให้พื้นที่ที่ยัดยาวออกไปจากกรุงเทพฯ หมายถึง “ใช้เวลามาก” ส่วนพื้นที่ที่เข้าใกล้กรุงเทพฯ หมายถึง “ใช้เวลาน้อย” เมื่อพิจารณาจากแบบจำลองแล้วจะได้ผลลัพธ์ออกมาดังตารางที่ 2.4 ต่อไปนี้

ตารางที่ 2.4 การสื่อสารจากหัวเมืองเข้ามายังกรุงเทพฯ ในฤดูกาลต่างๆ ช่วงต้นทศวรรษ 2430

การสื่อสารกับกรุงเทพฯ	ฤดูฝน	ฤดูแล้ง
ภาคกลาง (C)	ใช้เวลามาก	ใช้เวลาน้อย
ภาคตะวันออก (C)	-	-
ภาคตะวันตก (C)	ใช้เวลาน้อย	ใช้เวลามาก
ภาคเหนือ (N)	ใช้เวลาน้อย	ใช้เวลามาก
ภาคอีสาน (NE)	-	ใช้เวลามาก
ภาคใต้ (S)	ใช้เวลามาก	ใช้เวลามาก

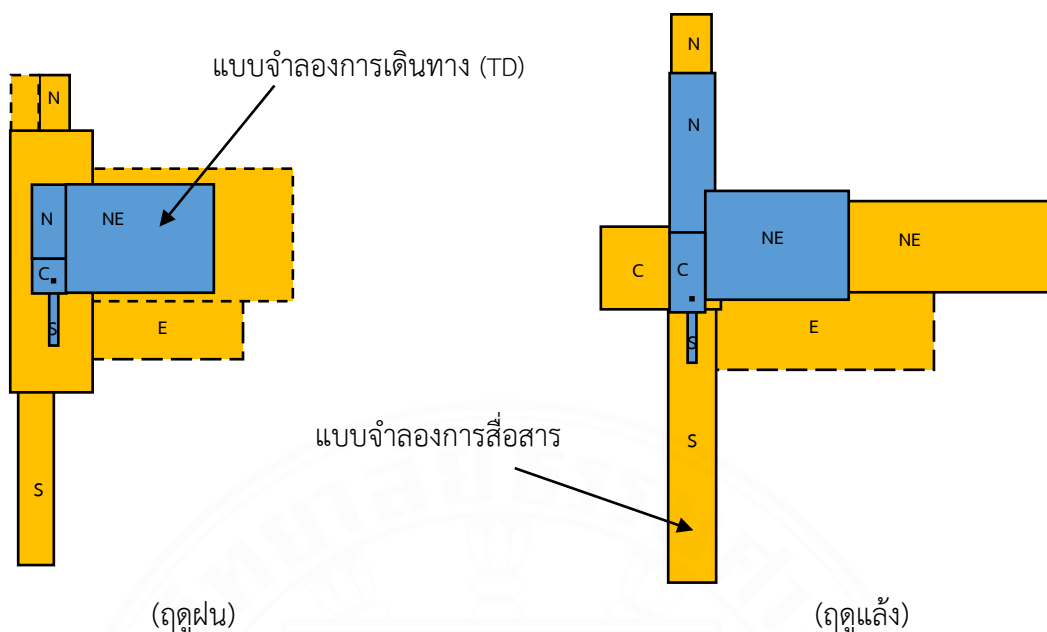
หากนำข้อมูลจากตารางที่ 2.4 มาเทียบกับตารางที่ 2.2 เพื่อหาความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ตัวแปรจะพบว่า ระยะเวลาเดินทาง (TD) ไม่ได้แปรผันตรงกับระยะเวลาสื่อสาร (TC) เสมอไป คงจะมีก็แต่หัวเมืองฝ่ายเหนือเท่านั้นที่อยู่ในเงื่อนไขดังกล่าวทุกฤดูกาล ส่วนภูมิภาคอื่นๆ จะมีบางฤดูกาลที่เกิดความสัมพันธ์แบบแปรผกผัน ส่วนภาคใต้จะแปรผกผันในทุกฤดูกาล และถ้าพิจารณาตามตารางที่ 2.5 ยังจะเห็นได้อีกว่า ความสัมพันธ์แบบ “แปรผกผัน” ยังเกิดขึ้นมากกว่า ความสัมพันธ์แบบ “แปรผันตรง” เสียอีก

ตารางที่ 2.5 เปรียบเทียบการเดินทางกับการสื่อสารจากหัวเมือง

กรุงเทพฯ	ฤดูฝน		ฤดูแล้ง	
	เดินทาง (TD)	สื่อสาร (TC)	เดินทาง (TD)	สื่อสาร (TC)
ภาคกลาง (C)	ใกล้	ใช้เวลามาก	ไกล	ใช้เวลาน้อย
ภาคตะวันออก (C)	ใกล้	-	ใกล้	-
ภาคตะวันตก (C)	ใกล้	ใช้เวลาน้อย	ใกล้	ใช้เวลามาก
ภาคเหนือ (N)	ใกล้	ใช้เวลาน้อย	ไกล	ใช้เวลามาก
ภาคอีสาน (NE)	ไกล	-	ใกล้	ใช้เวลามาก
ภาคใต้ (S)	ใกล้	ใช้เวลามาก	ใกล้	ใช้เวลามาก

หมายเหตุ: ที่ขีดเส้นใต้หมายถึงเกิดความสัมพันธ์แบบ “แปรผกผัน”

จากนั้นผู้เขียนจะทำให้ตัวแปร TP_1 แสดงผลลัพธ์ออกมาด้วยวิธีการซ้อนแบบจำลองในภาพที่ 2.4 และภาพที่ 2.5 ตามสัดส่วนจริงเพื่อหาส่วนต่างหรือระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทาง (TP_1) วิธีการคือกำหนดให้จุดศูนย์กลางคือกรุงเทพฯ ให้อยู่ตรงกัน จากนั้นก็แปรความหมายของพื้นที่ที่ไม่ทับซ้อนกัน โดยพื้นที่ในแบบจำลองระยะเวลาสื่อสาร (TC) ที่ไม่ถูกแบบจำลองระยะเวลาเดินทาง (TD) ทับซ้อนก็คือระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1) หากอุปสรรคของการสื่อสารเกิดจากระยะเวลาการเดินทาง (TD) พื้นที่ที่ไม่เกิดการทับซ้อนจะต้องเกิดขึ้นน้อยมาก เพราะแบบจำลองระยะเวลาเดินทางคงจะมีขนาดใหญ่เกือบจะหาแบบจำลองระยะเวลาสื่อสารได้ทั้งหมด แต่ถ้าอุปสรรคของการสื่อสารเกิดจากระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP) พื้นที่ที่ไม่เกิดการทับซ้อนจะต้องมีขนาดใหญ่ เพราะแบบจำลองระยะเวลาเดินทางจะต้องมีขนาดเล็กมากเมื่อวางทับลงไปแบบจำลองระยะเวลาสื่อสาร

ภาพที่ 2.6 แสดงการหาระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1)

จากภาพที่ 2.6 จะเห็นได้ว่า ระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1) เป็นอุปสรรคของการสื่อสาร มากกว่าระยะเวลาการเดินทาง (TD) อย่างชัดเจน ผลการคำนวณในตารางที่ 2.3 ก็สอดคล้องกัน เพราะในจำนวน 26 เมืองที่หาค่าตัวแปร TP_1 ได้นั้น มีถึง 23 เมืองที่แสดงค่า TP_1 เป็นบวก (ร้อยละ 47 ของหัวเมืองที่มีในตารางที่ 2.3) ยกเว้นเมืองลพบุรี เมืองนนทบุรี และเมืองตาก ที่แสดงค่า TP_1 ออกมาเป็นลบ แสดงว่าการสื่อสารด้วยใบบอกเสียเวลาส่วนใหญ่มากขึ้นไปกับการหยุดพักรอก่อนออกเดินทางต่างหาก

คำถามที่ตามมาก็คือระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP_1) เกิดขึ้นจากอะไร เพราะถึงจะพิสูจน์การดำรงอยู่ของตัวแปรนี้ด้วยวิธีการต่างๆ แล้วก็ตาม แต่ความเป็นมาของตัวแปรนี้ก็ยังเป็นปริศนา หากกลับไปพิจารณาหลักฐานอีกครั้งจะพบว่าใบบอกส่งอากรค่านาจจัดอยู่ในประเภทข้อมูลภารกิจ หมายความว่าข้าหลวงกรมฯสามารถส่งใบบอกไปพร้อมกับหีบเงินค่านาจถึงกรุงเทพฯ ได้โดยตรง เมื่อไม่พบเหตุบังเอิญอื่นอีกว่าทำไมข้าหลวงถึงใช้เวลาานมากกว่าจะส่งใบบอกถึงกรุงเทพฯ ผู้เขียนจึงเสนอคำอธิบายว่า ระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทางของใบบอกค่านาจ (TP_1) เกิดจากอำนาจตัดสินใจของข้าหลวงว่าจะมีใบบอกเข้าไปยังกรุงเทพฯ เมื่อใดก็ได้ ในทำนองเดียวกัน การรับฝากหีบห่อใบบอกก็ทำให้หัวเมืองมีอำนาจตัดสินใจว่าจะส่งหีบห่อใบบอกออกไปเมื่อใดก็ได้ แต่เพราะเราไม่เคยกำหนดตัวแปรระยะเวลาไม่เดินทาง (TP) ขึ้นมาก่อน ทำให้ตัวแปรระยะเวลาเดินทาง (TD) ถูกอธิบายว่าเป็นอุปสรรคของการสื่อสารแต่เพียงอย่างเดียว

เมื่อใช้กรอบแนวคิดนี้ไปตรวจสอบจากหลักฐานก็พบว่า ปัญหาเรื่องหัวเมืองมีอำนาจตัดสินใจที่จะสื่อสารเมื่อใดก็ได้เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว ในจดหมายหลวงอุดมสมบัติที่บันทึกเหตุการณ์ในช่วงเกิดกบฏไทรบุรีระบุว่า เมืองนครศรีธรรมราชที่กำกับดูแลเมืองไทรบุรีไม่ยอมมีใบบอกเข้ามากรุงเทพฯ ทั้งที่เวลานั้นกระแสลมเอื้อให้เรือเดินทางเข้ามาได้ภายใน 14-15 วันก็ตาม ส่วนใบบอกฉบับล่าสุดที่กรุงเทพฯ ได้รับคือ 23 วันมาแล้ว การบ่ายเบี่ยงเช่นนี้ทำให้พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 (ครองราชย์ปี 2367–2394) ถึงขนาดมีรับสั่งว่า “น่าแค้นนักหนาทีเดียว ข้างเมืองปากใต้แล้วมีแต่อย่างนี้ไปเสียหมด ไม่ใคร่บอกกล่าวมาให้รู้โดยเร็วเลย”¹⁰⁹

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ใบบอกจากกองทัพปราบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำต้องใช้เวลากว่า 4 เดือนเต็มๆ กว่าที่จะเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ พระเจ้าอยู่หัวทรงกริ้วเรื่องนี้เป็นอย่างมากถึงขนาดมีรับสั่งกับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ สมุหนายก เอาไว้ว่า “หม่อมฉันมีความท้อถอยใจนักแล้วว่าจะบังคับการแผ่นดินอะไรไปได้ตลอด แต่เพียงขอให้จัดการเดินทางหนังสือให้ดีขึ้นเท่านั้นก็ได้” วันรุ่งขึ้นก็มีคำสั่งแต่งตั้งข้าหลวงออกไปตรวจสอบว่าใบบอกฉบับดังกล่าว “ถูกทิ้ง” อยู่ที่เมืองใด ทั้งยังทรงปรึกษาบทลงโทษกับสมุหนายกด้วยว่า “ควรจะปรับไหม ถ้าเหี้ยนถอดเสียให้ตลอดทางสักคราวหนึ่ง ก็คงจะเร็วไปได้นานเปนแน่”¹¹⁰

ตามความเห็นของผู้เขียน รับสั่งเรื่องใบบอก “ถูกทิ้ง” ก็หมายถึงตัวแปรระยะเวลาที่ไม่เดินทาง (TP) ส่วนคำปรึกษาโทษว่าจะเหี้ยนขุนนางหัวเมืองไปตลอดระยะทางหรือไม่ หมายความว่าใบบอกฉบับนี้ถูกฝากส่งลงมาและไม่ได้หยุดนิ่งแค่เมืองเดียว หากแต่หยุดนิ่งมาตลอดระยะทางจนต้องใช้เวลากว่า 120 วันกว่าจะเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ และเพื่อที่จะแก้ปัญหาดังกล่าว กรุงเทพฯ ได้ส่งข้าหลวงไปจัดตั้งสถานีคนเร็ว (messenger) ตั้งแต่สระบุรีไปจนถึงทุ่งเชียงคำ โดยให้เกณฑ์เกวียนสัตว์พาหนะ และไพร่หลวงร่วม 200 คนจากหัวเมืองรายทางและส่งไปประจำตามสถานีในจุดต่างๆ หน้าที่ของคนเร็วมีเพียงประการเดียวคือจำกัดตัวแปรระยะเวลาที่ไม่เกิดการเดินทาง (TP_{2-x}) ด้วยการรับส่งใบบอกท้องตราต่อๆ กันโดยไม่มีการแวะพัก ทำให้ใบบอกจากทุ่งเชียงคำใช้เวลาเพียง 11 วันก็ส่งถึงกรุงเทพฯ¹¹¹

¹⁰⁹ อุดมสมบัติ (จัน), หลวง, *จดหมายหลวงอุดมสมบัติ (จัน) ฉบับปรับปรุง*, 225, 235, 255.

¹¹⁰ หจข. ร.5 พศ 28/96 สำเนาพระราชหัตถเลขา เรื่องพระยาราชวรานุกุลและปราบปรามพวกฮ่อ ทรงดำหนิเรื่องใบบอกส่งช้า จ.ศ.1246.

¹¹¹ หจข. ร.5 พศ 28/96 สำเนาพระราชหัตถเลขา เรื่องพระยาราชวรานุกุลและปราบปรามพวกฮ่อ ทรงดำหนิเรื่องใบบอกส่งช้า จ.ศ.1246. และ หจข. ร.5 พศ 28/98 เรื่องเดินทางหนังสือบอกข้า เรื่องเสนอชื่อข้าหลวงขึ้นไปรักษาเมืองจำปาศัก.

จะเห็นได้ว่า “อำนาจตัดสินใจที่จะสื่อสาร” ที่เป็นที่มาของตัวแปรระยะเวลาไม่เกิดการเดินทาง (TP) เกิดมาจาก 2 ส่วน ส่วนแรกคือเจ้าเมืองมีอำนาจตัดสินใจว่าจะส่งไปบอกไปยังกรุงเทพฯ เมื่อใดก็ได้ (TP_1) กรณีเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็เข้าข่ายนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ปรากฏความพยายามจะแก้ปัญหาเช่นกัน โดยเริ่มจากแม่ทัพและข้าหลวงของกรุงเทพฯ ก่อนบรรดาเจ้าเมืองดังที่ทรงกำชับแม่ทัพที่ส่งไปปราบฮ่อครั้งที่ 3 ในปี 2429 ว่าต้องมีไปบอกลงมาอย่างช้าคือทุกๆ 15 วัน ($TP_1 = 15$)¹¹² และมีรับสั่งกับข้าหลวงใหญ่ที่จะเดินทางไปรับตำแหน่งที่หลวงพระบางในปีเดียวกันว่า

“การที่จะมีไปบอกข่าวคราวไว้นั้น ถ้าได้ทราบข่าวอันใด ถึงจะไม่แนกให้ไปบอกลงมาเสียก่อนแลบอกว่ายังสงสัยอยู่ไม่แน อย่าให้นิ่งไว้ต่อได้ความแน่นอนจึงบอกลงมาอย่างแบบแต่ก่อนๆ จะบอกอะไรต้องให้ได้ความก่อนนั้น ในกาลนี้จะถือตามนั้นไม่ได้”¹¹³

กล่าวอีกอย่างก็คือ นับแต่นั้นต่อไปข้าหลวงต้องไม่รอให้เหตุการณ์จบไปแล้วค่อยมีไปบอกลงมา แต่ให้มีไปบอกลงมาทุกครั้งเมื่อเกิดข้อมูลใหม่ๆ ทั้งนี้เพราะข่าวสารจะมีคุณค่าหรือประโยชน์ในตอนที่ยังเป็นเรื่องใหม่ หรือยังเป็นเรื่องที่ไม่มีใครรู้มาก่อน แต่ที่ผ่านมาขุนนางหัวเมืองจะไม่มีไปบอกลงมาจนกว่าจะเก็บความได้ครบถ้วน จึงทำให้ล่าช้า

ส่วนที่สองคือหัวเมืองรายทางเป็นคนใช้ดุลพินิจว่าจะส่งไปบอกที่ได้รับฝากมาเมื่อใดก็ได้ (TP_{2-x}) ทำให้ไปบอกจากทุ่งเชียงคำต้องใช้เวลาถึง 120 วันกว่าจะเดินทางถึงกรุงเทพฯ และยังเป็นที่มาของรับสั่งกับสมุหนายกว่า “ท้อถอยใจ” ว่าจะปกครองบ้านเมืองต่อไปอย่างไรถ้าหากจัดการเดินไปบอกให้ดีขึ้นก็ยังไม่ได้ ผู้เขียนคิดว่าสมุหนายกก็ทรงมีข้อจำกัดในการแก้ปัญหานี้เช่นกันเพราะภายใต้กลไกการปกครองที่ใช้อยู่ ถ้าไม่ส่งข้าหลวงไปเชิญเจ้าเมืองกรมการเมืองที่เป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความล่าช้า ก็ต้องใช้ “คนเร็ว” ทำหน้าที่แทนหัวเมืองไปเลย แต่จะเห็นได้ว่าราชสำนักเลือกใช้วิธีแรกและจะไม่ยอมใช้คนเร็วทำหน้าที่ในเวลาปกติ เพราะคนเร็วเป็นระบบที่สิ้นเปลืองทรัพยากรค่อนข้างมาก ลำพังสถานีคนเร็วจากสระบุรีถึงทุ่งเชียงคำต้องใช้กำลังคนคิดเป็นร้อยละ 10 จากจำนวนไพร่ทั้งหมดที่ใช้เดินไปบอกตลอดทั้งปีแล้ว จึงไม่น่าแปลกใจถ้าหากกรุงเทพฯ จะใช้คนเร็วทำหน้าที่ในช่วงเวลาคับขันเท่านั้น ส่วนหัวเมืองจะยังเป็นกลไกขับเคลื่อนการสื่อสารของอาณาจักรต่อไป

¹¹² มานิจ ชุมสาย, ม.ล., *เอกสารประวัติศาสตร์เรื่องไทยปราบฮ่อ (จากใต้ฐานสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงปารีส)*, (กรุงเทพฯ: เฉลิมนิมิต, 2527), 17-18.

¹¹³ หจข. สบ 17 บันทึกgrayวันของกรมพระสมมตฯ จ.ศ.1247/2 (จ.ศ.1248), 276.

จนถึงปลายทศวรรษ 2420 ก่อนที่จะถูกแทนที่ด้วยระบบการสื่อสารสมัยใหม่อย่างไปรษณีย์และโทรเลขในที่สุด

2.3 สรุป

จากการศึกษาพบว่า ระยะทางภูมิศาสตร์ที่ห่างไกลหรือขีดจำกัดการเดินทางที่เร็วได้ไม่เก็นกำลังม้าหรือกระแสลมกระแสน้ำ ไม่ได้เป็นสาเหตุเดียวที่ทำให้การสื่อสารด้วยใบบอกเกิดความล่าช้า แต่ยังมีสาเหตุที่เกิดจากระบบการปกครองหัวเมืองรวมอยู่ด้วย ข้อค้นพบจากหลักฐานแสดงให้เห็นว่า ข้อมูลข่าวสารที่หมุนเวียนอยู่ในพระราชอาณาจักรมักเป็นเรื่องที่ไม่ต้องการเวลา หากเป็นใบบอกก็ไม่ต้องรีบร้อนส่งลงมากรุงเทพฯ ในทันทีที่เขียนเสร็จ แต่จะรวบรวมใบบอกเอาไว้คราวละหลายๆ แล้วจัดส่งลงมาเป็นหีบห่อลงไปพร้อมกัน หากเป็นหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจากพระราชธานีก็มักจะใช้วิธีการ “ฝากส่ง” หีบห่อนั้นลงมาตามระยะทางจนกว่าจะถึงกรุงเทพฯ จึงจะเห็นได้ว่า สาเหตุที่ทำให้ใบบอกล่าช้าเกิดจากเงื่อนไข 2 ประการ ประการแรกคือหัวเมืองต้นทางมีอำนาจตัดสินใจว่าจะสื่อสารกับกรุงเทพฯ เมื่อใดก็ได้ ประการที่สองคือหัวเมืองปลายทางที่รับฝากหีบห่อใบบอกก็มีอำนาจตัดสินใจว่าจะเคลื่อนย้ายหีบห่อดังกล่าวไปส่งยังเมืองถัดไปเมื่อใดก็ได้เช่นกัน

เมื่อการเดินทางใบบอกต้องพึ่งพาไกลของหัวเมืองมากเช่นนี้ ทำให้เมื่อถึงต้นรัชกาลที่ 5 ระยะเวลาที่ใบบอกไปหยุดพักตามเมืองต่างๆ (Time-Pause) ได้เกิดขึ้นสะสมมากกว่าระยะเวลาเดินทางเฉลี่ยในสมัยนั้น (Time-Distance) ไปแล้ว ราชสำนักก็รับรู้ปัญหานี้และแก้ไขด้วยการส่งข้าหลวงไปเชิญเจ้าเมืองกรมการที่รับหีบห่อใบบอกเอาไว้จนล่าช้า ยกเว้นแต่ในกรณีที่จำเป็นต้องสื่อสารอย่างเร่งด่วนก็จะจัดตั้ง “คนเร็ว” ขึ้นมาทำหน้าที่แทนหัวเมือง แม้ว่าระบบดังกล่าวจะมีประสิทธิภาพสูงมากเพราะสามารถร่นระยะเวลาการสื่อสาร (Time-Communication) ได้ถึงร้อยละ 90 ก็ตาม แต่ลำพังเส้นทางกรุงเทพฯ-ทุ่งเชียงคำแห่งเดียวก็ต้องเกณฑ์ไพร่ที่มากถึงร้อยละ 10 ของจำนวนไพร่ทั้งหมดที่เดินใบบอกไปแล้ว ความสิ้นเปลืองดังกล่าวทำให้ระบบคนเร็วไม่สามารถใช้งานในสถานการณ์ปกติได้ นั่นจึงเป็นหนึ่งในเหตุผลที่ระบบการสื่อสารที่ทันสมัยจะถูกนำเข้ามาใช้แทนการเดินทางใบบอกท้องตราที่เป็นปัญหาในสายตาของราชสำนักเวลานั้น

บทที่ 3

ยุคสมัยของโทรเลขไฟฟ้า

“The Electric Telegraph has saved India”

คำจารึกที่อนุสรณ์สถานการส่งโทรเลข, อินเดีย¹¹⁴

หากปัญหาของการเดินไปบอกท้องตราเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นภายใน ในบทนี้ก็จะว่าด้วยปัจจัยที่มาจากภายนอก นั่นคือการขยายเครือข่ายโทรเลขของจักรวรรดิอังกฤษมาทางเอเชียตะวันออกเฉียง เพราะหลังจากเกิดกบฏซีปอยในอินเดียปี ค.ศ.1857 (ปี 2400 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 4) รัฐบาลลอนดอนได้ตัดสินใจยุบบริษัทอินเดียตะวันออก (East India Company) ที่ปกครองอินเดียมาอย่างยาวนานแล้วจัดตั้งบริติชอินเดีย (British India) ขึ้นมาบริหารแทน¹¹⁵ อีก 2 ปีต่อมา ลอนดอนก็ประกาศว่าจะวางสายโทรเลขมาถึงอินเดียเพื่อแก้ปัญหาการสื่อสาร เพราะการส่งข่าวจากอินเดียไปลอนดอนทำได้เร็วที่สุดคือ 40 วัน¹¹⁶

ปี ค.ศ.1865 (ปี 2408) การวางสายโทรเลขมาถึงอินเดียก็ประสบความสำเร็จ แต่ดูเหมือนว่าความต้องการของลอนดอนจะไม่ได้จบแค่อินเดียเท่านั้น แผนการขั้นตอนไปคือการขยายเส้นทางโทรเลขจากอินเดียไปยังอาณานิคมของอังกฤษในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จนถึงออสเตรเลีย โดยส่วนต่อขยายที่ว่านี้จะไปเปิดใช้งานได้ตอนต้นคริสต์ทศวรรษ 1870 ซึ่งตรงกับขวบปีแรกๆ ของรัชกาลที่ 5 พอถึงในบทนี้จึงต้องการเสนอว่า ความต้องการของอังกฤษที่จะวางสายโทรเลขจากอินเดียไปยังอาณานิคมของตัวเองในระหว่างปี ค.ศ.1866-1871 (ปี 2409-2413) น่าจะเป็นเงื่อนไขเชิงบริบทที่ทำให้สยามสนใจโครงการโทรเลขระหว่างประเทศมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ตลอดจนเป็น “แม่แบบ” ให้กับการปกครองด้วยสายโทรเลขที่จะเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อไปอีกด้วย

¹¹⁴ สัจฉินันท์ สหาย, *ยุวกษัตริย์ รัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย*, (13), 221.

¹¹⁵ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “คำนำเสนอ,” ใน สัจฉินันท์ สหาย, *ยุวกษัตริย์ รัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2559), (25).

¹¹⁶ ความน่าสนใจก็คือ โครงการโทรเลขจากลอนดอนมายังอินเดียเกิดขึ้นในปีเดียวกับการชุดคลองสุเอซคือ ปี ค.ศ.1859 (ปี 2402) แต่ที่ผ่านมานักประวัติศาสตร์ไทยมักให้ความสำคัญกับการเปิดใช้คลองสุเอซว่าเป็นจุดพลิกผันทางประวัติศาสตร์ที่นำไปสู่การล่าอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างรุนแรงและรวดเร็วขึ้นเท่านั้น โปรดดู ฉลอง สุนทรวาณิชย์, “รัชกาลที่ 5 กับลัทธิอาณานิคมและสยาม,” *รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป*, 267-268.

เพื่อแสดงให้เห็นว่า การขยายเครือข่ายโทรเลขของจักรวรรดิอังกฤษเป็นเงื่อนไขสำคัญตามที่ได้กล่าวไป ในบทนี้จะแบ่งการนำเสนอเป็น 4 หัวข้อ เริ่มจากประวัติศาสตร์ของการกำเนิดและพัฒนาการของเทคโนโลยีโทรเลขตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 จนถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นหัวข้อแรก หัวข้อที่สองจะกล่าวถึงสงครามไครเมียและกบฏซีปอยที่ทำให้จักรวรรดิอังกฤษตัดสินใจวางสายโทรเลขมายังเอเชีย ซึ่งความต้องการนี้จะเร่งรัดการพัฒนาคุณภาพของสายเคเบิลจนประสบความสำเร็จตอนกลางคริสต์ศตวรรษ 1860 หัวข้อที่สามจะว่าด้วยความสนใจโครงการโทรเลขระหว่างประเทศของสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่กว่าที่จะบรรลุข้อตกลงกับบริษัทโทรเลขของอังกฤษได้ก็ผลักดันดินเข้าสู่รัชกาลที่ 5 ส่วนหัวข้อสุดท้ายจะชี้ให้เห็นว่ายุคสมัยของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เริ่มต้นพร้อมๆ กับยุคสมัยที่อังกฤษใช้โทรเลขปกครองจักรวรรดิพоди ด้วยเหตุนี้ แม่แบบที่พระเจ้าอยู่หัวได้รับกลับมาจากการดูงานในอาณานิคมน่าจะไม่ได้มีแค่การส่งข้าหลวงไปปกครองคนพื้นเมืองหรือใช้โครงสร้างพื้นฐานไปดูแลขับทรัพยากรและผูกขาดความรุนแรงเท่านั้น แต่น่าจะได้ซึมซับวิธีการปกครองจักรวรรดิด้วยสายโทรเลขกลับมาอีกด้วย

3.1 กำเนิดและพัฒนาการของเทคโนโลยีโทรเลข

ในหัวข้อนี้ต้องการแสดงให้เห็นว่า กำเนิดและพัฒนาการของเทคโนโลยีโทรเลขมีความเป็นมาอย่างไรโดยเปรียบเทียบกับการเมืองภายในของสยาม ผู้เขียนจึงรวบรวมข้อมูลเพื่อแสดงให้เห็นการเปรียบเทียบแบบร่วมเวลาข้ามพื้นที่ไว้ในตารางที่ 3.1 โดยตารางนี้จะไปสิ้นสุดเมื่อสยามตัดสินใจเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายโทรเลขระดับโลกในช่วงต้นรัชกาลที่ 5¹¹⁷

¹¹⁷ ข้อมูลในบริบทโลกจะมีอ้างอิงในเนื้อหาต่อไป การแปลง ค.ศ. เป็น พ.ศ. บางปีจะไม่ได้บวกด้วย 543 ตรงๆ เนื่องจากปีนั้นอาจจะมีเหตุการณ์ที่น่าสนใจ รวมถึงปฏิทินไทยก่อนปี 2494 ขึ้นวันขึ้นปีใหม่ในเดือนเมษายน ไม่ใช่ มกราคมแบบปฏิทินยุโรป ส่วนข้อมูลในช่องบริบทสยาม ผู้เขียนนำมาจาก สมเกียรติ วันทะนะ, *โลกที่อำนาจเป็นใหญ่* (วไลย อีสริ่ง โลก): *ความคิดทางการเมืองไทยจากพระเจ้าเอกทัศถึงรัชกาลที่ 4*, (กรุงเทพฯ: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2563).

ตารางที่ 3.1 พัฒนาการของโทรเลขในระบบโลกและพัฒนากการของการเมืองภายในสยาม (ค.ศ. 1792-1872/ปี2336-2416)

ค.ศ.	โทรเลขบริบทโลก	เหตุการณ์ในสยาม	พ.ศ.
1792	ฝรั่งเศสสอนมิตระบบเซมาฟอร์ และให้โคล้ด ชัปป์ (Claude Chappe) สร้างโทรเลขเส้นทางแรกจากปารีสไปยังลีสส์	สมัยรัชกาลที่ 1	2336 -
1797	อังกฤษใช้โทรเลขระบบเซมาฟอร์		2343
1800	อเมริกาเหนือ (แคนาดา) ใช้โทรเลขระบบเซมาฟอร์		
1810	อินเดียใช้โทรเลขระบบเซมาฟอร์	พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 สวรรคต	2352
1837	อังกฤษ, วิลเลียม คูก (William Cooke) และชาลส์ วีตสตัน (Charles Wheatstone) คิดค้นโทรเลขไฟฟ้าแบบหน้าปิดเข็ม	สมัยรัชกาลที่ 3	2380
1844	อเมริกา, แซมมวล มอร์ส (Samuel Morse) ประสบความสำเร็จในการทดลองโทรเลขแม่เหล็กไฟฟ้าระบบมอร์ส	สมัยรัชกาลที่ 3, หมอบลัดเลย์ลงข่าวโทรเลขแม่เหล็กไฟฟ้าของมอร์สในบางกอกรีคอร์เดอร์ (เป็นครั้งแรกที่สยามได้รู้จักโทรเลข)	2388
1847	อังกฤษใช้ยางกัตา-เปอร์ชา (Gutta-percha) เป็นฉนวนหุ้มสายเคเบิล		
1851	อังกฤษวางสายเคเบิลข้ามช่องแคบไปถึงฝรั่งเศส	พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 สวรรคต	2394
1855	อังกฤษและฝรั่งเศสใช้โทรเลขไฟฟ้าในสงครามไครเมีย	สมัยรัชกาลที่ 4, สยามลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ	2398
1857	อินเดีย, เกิดกบฏซิปอย อังกฤษประกาศสัมพันธ “โทรเลขไฟฟ้าช่วยรักษาอินเดียไว้” และจัดตั้งบริติชอินเดีย	สมัยรัชกาลที่ 4, สยามส่งราชทูตไปอังกฤษครั้งแรก หม่อมราโชทัยได้พบเห็นการใช้งานโทรเลขครั้งแรก	2400

ตารางที่ 3.1 พัฒนาการของโทรเลขในระบบโลกและพัฒนากิจการการเมืองภายในสยาม (ค.ศ. 1792-1872/ปี2336-2416) (ต่อ)

ค.ศ.	โทรเลขบริบทโลก	เหตุการณ์ในสยาม	พ.ศ.
1858	-อังกฤษวางสายเคเบิลข้ามมหาสมุทรแอตแลนติกไปสหรัฐอเมริกา แต่ไม่นานจากนั้นก็ใช้การไม่ได้ -อังกฤษเจรจากับบอตโตมันเพื่อขอสร้างทางโทรเลขผ่านไปยังอินเดีย -บริติชอินเดียวางแผนสร้างโทรเลขในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	สมัยรัชกาลที่ 4, ฝรั่งเศสรบชนะญวน เข้ามาตั้งมั่นที่ไซ่ง่อน, ราชสำนักติดต่ออังกฤษให้ส่งผู้แทนเข้ามาเจรจาเรื่องโทรเลข	2401
1865	-อังกฤษเปิดใช้โทรเลขถึงอินเดีย -จัดการประชุมสากลโทรเลขครั้งแรกที่ฝรั่งเศส (the International Telegraph Union)		
1866	-อังกฤษประสบความสำเร็จในการวางเคเบิลข้ามแอตแลนติก -นายริตสานต่อโครงการโทรเลขของบริติชอินเดีย	สมัยรัชกาลที่ 4, นายริตเข้ามาเจรจากับราชสำนักสยาม จะสร้างโทรเลขจากย่างกุ้งไปป็นัง โดยจะสร้างเส้นทางเข้ามากรุงเทพฯ ด้วย	2409
1868	บริษัทโทรเลขของเดนมาร์ก (GNTC) เสร็จจากกับรัฐบาลเมจิเพื่อวางสายเคเบิลจากรัสเซียมาขึ้นที่นางาซากิ	พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 สืบราชสมบัติ, เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) สำเร็จราชการแผ่นดิน, กรุงเทพฯ มอบสัมปทานให้นายริตสร้างโทรเลขผ่านหัวเมืองฝ่ายใต้ไปป็นัง	2411
1870	บริษัทโทรเลขของอังกฤษ (EATC) เปิดใช้สายเคเบิลจากอังกฤษถึงบอมเบย์ (มุมไบ) และจากมัทราสไปยังป็นังและสิงคโปร์		2413

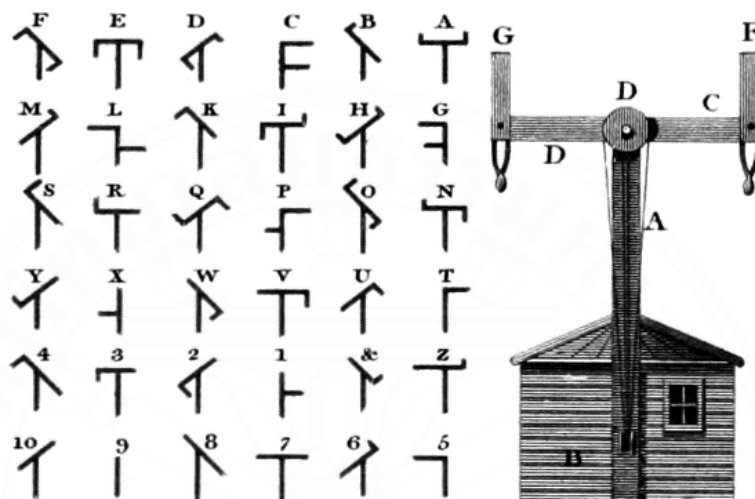
ตารางที่ 3.1 พัฒนาการของโทรเลขในระบบโลกและพัฒนากการของการเมืองภายในสยาม (ค.ศ. 1792-1872/ปี2336-2416) (ต่อ)

ค.ศ.	โทรเลขบริบทโลก	เหตุการณ์ในสยาม	พ.ศ.
1871	เปิดใช้สายเคเบิลจากสิงคโปร์ ไซ่ง่อน ฮองกง เชียงไฮ้ และนางาซากิ	พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เียน สิงคโปร์และชาวครั้งแรก ทรงได้มีโทรเลขไปถึงสมเด็จพระนางเจ้าวิดกเรียจากสิงคโปร์	2413
1872	เปิดโทรเลขจากยุโรปเหนือ รัสเซีย ลงมาถึงนางาซากิ การสื่อสารจากยุโรปมาถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นวงจรรี่แรก	พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เียนอินเดีย ประทับรถไฟครั้งแรก	2414
1873	พระเจ้าอยู่รัชกาลที่ 5 บรมราชาภิเษกครั้งที่ 2		2416
1874	สยามตัดสินใจวางสายโทรเลขระหว่างประเทศด้วยตัวเอง		2417

โทรเลขเป็นเทคโนโลยีการสื่อสารที่ถือกำเนิดขึ้นมาด้วยวัตถุประสงค์เพียงประการเดียวคือ แยก “ข้อความ” (message) ออกจาก “คนส่งสาร” (messenger) หรือจะเรียกว่าแยกการสื่อสารออกจากการเดินทางก็ได้ ในประวัติศาสตร์ปรากฏพยายามที่จะส่งข้อความในลักษณะนี้มานานแล้ว แต่วิธีการที่รู้จักกันอย่างการใช้ควัน ธง กลอง หรือกระจก ก็ให้ผลลัพธ์ได้เพียงระดับหนึ่ง คือส่งได้เฉพาะข้อความที่นัดแนะกันเอาไว้ก่อน แต่ยังส่งข้อความที่ซับซ้อนไม่ได้ ทำให้การส่งข้อความที่ซับซ้อนหรือยืดยาวจึงต้องใช้คน (หรือนกที่ได้รับการฝึก) เพื่อส่งสารเรื่อยมาอีกหลายศตวรรษ

แต่เมื่อเกิดการปฏิวัติฝรั่งเศสในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 นักประดิษฐ์ชาวฝรั่งเศสชื่อ โคลด ชัปป์ (Claude Chappe, 1763-1805) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า การปฏิวัติได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของหลายสิ่งหลายอย่าง แต่มีอยู่อย่างหนึ่งที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงเลยตั้งแต่สมัยโรมันคือการสื่อสารที่ยังต้องใช้คนส่งสารอยู่เหมือนเดิม ในปี ค.ศ. 1792 (ปี 2335) ชัปป์ได้เสนอเครื่องมือส่งข้อความระยะไกลที่เรียกว่าโทรเลขให้รัฐบาลพิจารณา โดยระบบส่งข้อความแบบเซมาฟออร์ (Semaphore system) ที่ใช้กับโทรเลขนี้จะช่วยให้ปาริสรบข้อความที่ห่างไกลออกไปถึง 230

กิโลเมตรได้ภายใน 1 ชั่วโมงเท่านั้น¹¹⁸ ซึ่งต้องกล่าวไว้ด้วยว่า โทรเลขของซัปป์เกิดขึ้นภายใต้บริบทที่ฝรั่งเศสกำลังเปิดศึกกับประเทศที่ปกครองด้วยระบบกษัตริย์ในยุโรปอย่างอังกฤษ เนเธอร์แลนด์ โปรตุเกส ออสเตรีย และสเปนที่ต้องการตอบโต้การปลดพระเจ้าหลุยส์ที่ 16 เพื่อเปลี่ยนฝรั่งเศสเป็นสาธารณรัฐ¹¹⁹

ภาพที่ 3.1 โค้ดโทรเลขของซัปป์

ที่มา: Kaushik Patowary, “Semaphore: The World’s First Telegraph,” Amusing Planet, accessed June 22, 2023, <https://www.amusingplanet.com/2017/01/semaphore-worlds-first-telegraph.html>

แม้ว่าโทรเลขของซัปป์จะส่งข้อความได้เร็วกว่าการใช้คนส่งสาร ทำให้ตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 จนถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีหอส่งสัญญาณทั่วฝรั่งเศสกว่า 556 แห่งรวมระยะทางกว่า 5 พันกิโลเมตรก็ตาม¹²⁰ แต่การใช้งานก็ค่อนข้างยุ่งยากและยังใช้คนจำนวนมาก ปัญหา

¹¹⁸ Marsden, Ben and Smith, Crosbie, “The most gigantic electrical experiment: The Trial of Telegraphy,” *Engineering Empires: A Cultural History of Technology in Nineteenth-Century Britain*, (Basingstoke [England]: Palgrave Macmillan, 2005), 186.

¹¹⁹ สำหรับบริบทของฝรั่งเศสในเวลาดังกล่าว ดู สมเกียรติ วันทะนะ, *การสร้างระบอบประชาธิปไตยของอังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมนี*, (กรุงเทพฯ: สมาคมรัฐศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2562), 292-302.

¹²⁰ หลายประเทศในยุโรปรวมถึงอเมริกาก็นำระบบเซมาฟอร์ไปใช้งานด้วย ดู Headrick, Daniel R., *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics, 1851 – 1945*, (New York:

สำคัญคือการอ่านรหัสจากหอสัญญาณที่ต้องการสภาพอากาศที่เป็นใจจึงใช้งานได้แค่ตอนกลางวันเท่านั้น ทำให้ในเวลาต่อมาโทรเลขของซัปป์จึงถูกจำแนกประเภทให้เป็นโทรเลขสายตา (Optical Telegraph) เพื่อให้แตกต่างไปจากโทรเลขไฟฟ้า (Electrical Telegraph) ที่พัฒนาขึ้นโดยวิลเลียม คูก (William Cooke) และชาลส์ วีตสตัน (Charles Wheatstone) นักประดิษฐ์ชาวอังกฤษช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 จุดเด่นของโทรเลขไฟฟ้าชนิดนี้คือใช้หน้าปัดเข็มในการบอกข้อความ ทำให้การอ่านได้สะดวกกว่าระบบเซมาฟอร์ รวมไปถึงไฟฟ้าก็ส่งข้อความได้รวดเร็วและส่งได้ตลอดเวลา แต่ด้วยวิสัยทัศน์ของนักประดิษฐ์ทั้งสองที่เห็นว่าสิ่งประดิษฐ์หนึ่งย่อมเติมเต็มสิ่งประดิษฐ์อื่นๆ พวกเขาจึงขายเทคโนโลยีนี้ให้กับบริษัทรถไฟ ทำให้โทรเลขกลายเป็นเครื่องมือควบคุมการจราจรทางรางในอังกฤษเป็นหลัก ส่วนฝรั่งเศสที่มีทางรถไฟน้อยกว่าในอังกฤษจึงไม่เห็นความจำเป็นของเทคโนโลยีนี้ในระยะแรก¹²¹

Oxford University Press, 1991), 11. และ Marsden, Ben and Smith, Crosbie, “The most gigantic electrical experiment: The Trial of Telegraphy,” 186.

¹²¹ Headrick, Daniel R., *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics*, 1851 – 1945, 12-13. ข้อโต้แย้งของอังกฤษคือเส้นทางโทรเลขเติบโตไปตามเส้นทางรถไฟ เพราะหลังจากนายทุนบริษัทรถไฟเห็นความสำคัญของโทรเลขแล้วก็เร่งขยายเครือข่ายไปทั่วเกาะอังกฤษ บริษัท The Electric Telegraph Company (ETC) ซึ่งเป็นกลุ่มนายทุนบริษัทรถไฟและบริษัทโทรเลขที่รวมตัวกันได้ให้เหตุผลของการผูกขาดเทคโนโลยีไว้ว่าพวกเขาอยากจะทำให้ระบบการสื่อสารมีเอกภาพและมีมาตรฐานเดียวกัน บริษัท ETC ได้สร้างโทรเลขไฟฟ้าหลายเส้นทางเชื่อมเมืองใหญ่, ท่าเรือ, และตลาด ทั้งในและนอกอังกฤษ ภายใน 6 ปีบริษัทก็มีเส้นทางโทรเลขไฟฟ้ากว่า 4 พันไมล์ ถึงปี ค.ศ. 1857 เมืองใหญ่ในอังกฤษก็เชื่อมกันหมดด้วยสายโทรเลข การสื่อสารด้วยโทรเลขก็กลายเป็นเรื่องปกติ ธุรกิจให้บริการโทรเลขก็เติบโตด้วยเช่นกัน ลักษณะสำคัญคือแต่ละบริษัทจะเลือกพื้นที่การให้บริการเฉพาะกลุ่ม เช่น The Magnetic Telegraph Company ให้บริการระหว่างอังกฤษกับไอร์แลนด์, The London District Telegraph Company ให้บริการในเขตชานเมือง, The Universal Private Telegraph Company ให้บริการในเขตอุตสาหกรรมหนัก เป็นต้น ดู Fari, Simone, *Victorian Telegraphy Before Nationalization*, (London: Palgrave Macmillan, 2015), 23-28. และ Ben Marsden and Crosbie Smith, “The most gigantic electrical experiment: The Trial of Telegraphy,” 197.

ภาพที่ 3.2 โทรเลขไฟฟ้าแบบหน้าปัดเข็มและรหัส

ที่มา: “Electrical telegraph,” Wikipedia, accessed June 22, 2023,
https://en.wikipedia.org/wiki/Electrical_telegraph

หากข้ามไปอีกฝั่งหนึ่งของมหาสมุทรแอตแลนติก โทรเลขไฟฟ้าที่จะเป็นคู่แข่งกับระบบหน้าปัดเข็มก็ถือกำเนิดขึ้น ผลงานนี้เป็นของแซมมวล มอร์ส (Samuel Morse, 1791-1872) แนวคิดของการสร้างอุปกรณ์ที่ทำงานร่วมกับระบบแม่เหล็กไฟฟ้า การส่งข้อความจะทำโดยการกดคันเคาะจะทำให้วงจรไฟฟ้าปิด กระแสไฟฟ้าจะไหลเข้าไปในขดลวดของเครื่องรับ ทำให้ขดลวดของเครื่องรับเกิดสนามแม่เหล็ก จึงดูดแผ่นเหล็กมากระทบแกนเหล็ก ทำให้เกิดเสียงที่มีจังหวะเดียวกับคันเคาะได้ การปิดเปิดวงจรทำให้เกิดเป็นเสียงสัญญาณโทรเลข แล้วจึงแปลงสัญญาณดังกล่าวเป็นข้อความ โดยกำหนดรหัสเอาไว้ 2 อย่างคือ เคาะแล้วกดไว้ (กดยาว) จะได้เครื่องหมายขีด (-) กับเคาะแล้วปล่อย (กดสั้น) จะได้เครื่องหมายจุด (.) โดยอักษรแต่ละตัวจะมีจุด-ขีดกำหนดเอาไว้ เรียกว่ารหัสมอร์ส (Morse code) หลังจากเขาพัฒนาเทคโนโลยีดังกล่าวไม่ต่ำกว่าสิบปีก็ประสบความสำเร็จในปี ค.ศ.1844¹²² (ปี 2387 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3) ผลงานของมอร์สถูกพิสูจน์ให้เห็นว่าใช้งานได้ง่าย

¹²² คำอธิบายวิธีทำงานของโทรเลขระบบมอร์สมาจาก ประเมศวร์ กุมารบุญ, “หน่วยงานโทรเลขคมนาคมแรกแห่งสยามที่คนไทยไม่มีใครเคยรู้จักมาก่อน “กรมสายตลิตราฟ””, www.gotoknow.org (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อวันที่ 24 ธันวาคม 2564. ทั้งนี้ มอร์สพัฒนาระบบโทรเลขแม่เหล็กไฟฟ้าของเขาหลายครั้งตลอด 12 ปี แต่มาประสบความสำเร็จในการได้แน่นอนในปีดังกล่าวดู เฮล์, วิลมา พรินทซ์ฟอร์ด, แซมมวล มอร์ส ผู้คิดโทรเลข, (พระนคร: ก้าวหน้า, 2512), 131-135.

กว่า ประหยัดกว่า (เพราะใช้สายโทรเลขสายเดียว แต่ระบบหน้าปิดเข็มจะต้องใช้สองสาย) และส่งข้อความได้รวดเร็วกว่าทุกระบบที่มีมาก่อนหน้า เพราะในขณะที่ระบบเซมาฟอร์ส่งข้อความได้แค่ 150 คำต่อวัน แต่ระบบมอร์สของเขาเริ่มต้นจากส่งได้ 10 คำต่อนาที¹²³

A ● -	J ● - - -	S ● ● ●
B - ● ● ●	K - ● -	T -
C - ● - ●	L ● - ● ●	U ● ● -
D - ● ●	M - -	V ● ● ● -
E ●	N - ●	W ● - -
F ● ● - ●	O - - -	X - ● ● -
G - - ●	P ● - - ●	Y - ● - -
H ● ● ● ●	Q - - ● -	Z - - ● ●
I ● ●	R ● - ●	

ภาพที่ 3.3 รหัสมอร์ส

ที่มา: “Morse code,” Discovery world, accessed June 22, 2023,

<https://discoveryworld.org/education/discovery-world-at-home/morse-code/>

ภายในเวลาเพียงครึ่งศตวรรษ โทรเลขก็พัฒนาจากระบบเซมาฟอร์มาเป็นระบบมอร์สที่ใช้ไฟฟ้าได้แล้ว แต่ไม่ว่าเทคโนโลยีจะพัฒนาไปอย่างไรก็ตาม สิ่งหนึ่งที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยของซัปจนมาถึงมอร์สคือเงื่อนไขแรก (first principle) ของเทคโนโลยีโทรเลขที่ต้องการแยกการสื่อสารออกจากการเดินทาง¹²⁴ ส่วนที่แตกต่างกันคือระบบปฏิบัติการของเทคโนโลยี หากกล่าวโดยสรุปก็คือความพยายามจะตอบสนองต่อธรรมชาติของการสื่อสารที่ต้องการพาหะที่ให้นำสารจากผู้ส่งไปถึงผู้รับ แม้ว่าเทคโนโลยีของซัปจะเป็นจุดเริ่มต้นของการส่ง “ข้อความ” ที่ซับซ้อนโดยไม่ต้องพึ่งพา “คนส่งสาร” ก็ตาม แต่ก็ต้องใช้อากาศเป็นพาหะมาทำหน้าที่แทนคนส่งสาร ดังนั้นสภาพอากาศจึงเป็นตัวแปรที่สำคัญที่สุด หากสภาพอากาศไม่เอื้อให้เกิดการมองเห็นก็ย่อมจะส่งข้อความไม่ได้ แต่เมื่อเปลี่ยนมาเป็นระบบไฟฟ้า พาหะก็คือกระแสไฟฟ้าที่วิ่งไปตามเส้นลวด โทรเลข

¹²³ แมคนีล, เจ. อาร์, *ประวัติศาสตร์มนุษย์ฉบับย่อ The Human Web*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2552), 329.

¹²⁴ Flych, Patrice, *Dynamics of modern communication: the shaping and impact of new communication technologies*, (London: Sage Publications, 1995), Chapter 1, และ Carey, James W, *Communication as culture: essays on media and society*, (New York: Routledge, 2009), Chapter 8.

ไฟฟ้าจึงต้องการโครงสร้างพื้นฐาน (Infrastructure) เพื่อรองรับการเคลื่อนที่ของข้อมูลด้วย ซึ่งโครงสร้างพื้นฐานดังกล่าวมีทั้งทางบกและทางน้ำ หากเป็นสายโทรเลขทางบกจะเป็นสายลวดทองแดงชุบสังกะสี ร้อยสายผ่านลูกถ้วยเซรามิกที่ติดตั้งอยู่บนเสาไปตลอดระยะทาง แต่ถ้าเป็นสายโทรเลขที่วางลงใต้น้ำจะต้องมีฉนวนหุ้มสายลวดอย่างหนาแน่น ซึ่งในปี ค.ศ.1847 (ปี 2390 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3) มีการค้นพบว่ายางกัตตา-เปอร์ชา (gutta-percha) ที่พบได้เฉพาะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีคุณสมบัติที่จะใช้เป็นฉนวนได้เป็นอย่างดี อังกฤษจึงเปลี่ยนวัสดุหุ้มสายสื่อสารมาเป็นยางชนิดนี้ทั้งหมด¹²⁵

การค้นพบวัสดุทำฉนวนคุณภาพสูงนั้นสำคัญมาก เพราะจะทำให้การวางสายเคเบิลข้ามมหาสมุทรหรือทะเลเข้าใกล้ความเป็นจริงมากขึ้น ในปี ค.ศ.1851 (ปี 2394) หรือหลังจากค้นพบยางกัตตา-เปอร์ชาไป 4 ปีอังกฤษก็ประสบความสำเร็จในการวางสายเคเบิลข้ามช่องแคบไพลังฝรั่งเศส พอถึงปี ค.ศ.1858 (ปี 2401) ก็สามารถวางสายเคเบิลข้ามมหาสมุทรแอตแลนติกไปยังสหรัฐอเมริกาได้เป็นครั้งแรก แต่ความสำเร็จนี้ก็อยู่ได้ไม่กี่สัปดาห์เพราะความเค็มของน้ำทำปฏิกิริยาไฟฟ้าเคมีกับสายเคเบิลจนเสียหาย อังกฤษต้องใช้เวลาวิจัยพัฒนาวัสดุทำฉนวนไปอีกหลายปีถึงจะใช้งานได้จริงในปี ค.ศ.1866 (ปี 2409)¹²⁶ อย่างไรก็ตาม การใช้สายเคเบิลนั้นจะให้ประสบการณ์ที่ต่างไปจากโทรเลขสายบก ประการแรกคือการวางสายเคเบิลนั้นซับซ้อนกว่าการปักเสาพาดสาย เพราะต้องใช้คลื่นสะท้อนลงไปถึงท้องน้ำว่าจะไม่เจอกับยอดเขาหรือหน้าผาใต้สมุทร แม้แต่เรือที่บรรทุกเคเบิลต้องมีขนาดใหญ่

¹²⁵ ยางชนิดนี้พบได้เฉพาะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ดัตช์ และฝรั่งเศส ผลจากการตัดต้นยางไปหลายล้านต้น จึงทำให้เกิดเป็นภัยพิบัติทางนิเวศวิทยาครั้งใหญ่ที่สุดในยุควิกตอเรียน นักวิทยาศาสตร์ประเมินว่า 1 ใน 3 ของป่าในซารากังจะหายไปถ้าไม่หยุดการตัดต้นยางนี้ ต่อมานักวิทยาศาสตร์เยอรมันก็ค้นพบวัสดุทำฉนวนที่จะใช้แทนกัตตา-เปอร์ชาได้ และประหยัดกว่า 10 เท่า ธุรกิจการตัดยางจึงได้เลิกละทิ้งไป ดู Tully, John. "A Victorian Ecological Disaster: Imperialism, the Telegraph, and Gutta-Percha," *Journal of World History* 20, 4(2009): 559 – 579.

¹²⁶ หลังจากล้มเหลวในการเปิดใช้เคเบิลแอตแลนติกในปี ค.ศ.1858 แล้ว ปีต่อมาก็มีความพยายามอีกครั้งแต่ใช้งานได้เพียงเดือนเดียวก็ล้มเหลวอีก ทำให้โครงการนี้ถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างหนัก นักลงทุนก็หมดความเชื่อมั่นจนต้องหยุดการวางสายเคเบิลข้ามแอตแลนติกแล้วใช้เวลาไปพัฒนาเทคโนโลยีอีกหลายปี จนกระทั่งปี ค.ศ.1865-1866 ถึงได้เริ่มวางสายเคเบิลแอตแลนติกอีกครั้ง ความพยายามรอบนี้ถูกรายงานเป็นข่าวให้ชาวสยามทราบโดยหมอบลัดเลย์ในหนังสือพิมพ์บางกอกเรคอร์ดเดอร์ด้วย ดู *หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder*, (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2537), 77, 204, 207. และ Winseck, Dwayne R. and Pike, Robert M., *Communication and Empire: Media, Markets, and Globalization, 1860-1930*, (USA: Duke University Press, 2007), 19–25.

มาก อีกประการจะเป็นเรื่องของยุทธศาสตร์ การวางสายบจะต้องพาดผ่านหลายประเทศ ไม่ว่ารัฐหรือเอกชนก็ต้องเจรจากับทุกๆ รัฐบาลไปตลอดระยะทาง ตลอดจนถึงรักษาความสัมพันธ์อันดีเอาไว้โดยตลอดเช่นกัน หากไม่แล้วก็มีโอกาสที่จะถูกตัดการสื่อสารจากในพื้นที่ต่างๆ ได้ตลอดเวลา การวางแผนเปิดจึงหลีกเลี่ยงข้อพิพาทได้มากกว่าสายบก¹²⁷ ส่วนปัญหาใหญ่ของการใช้สายเคเบิลจึงเป็นเรื่องเทคโนโลยี เพราะถ้าสายเคเบิลเสียหายแล้วจะซ่อมแซมไม่ได้เลย ต้องเปลี่ยนทั้งหมด แต่ถ้าเป็นสายบกยังซ่อมแซมเป็นบางจุดได้ รวมถึงปัจจัยสิ่งแวดล้อมอย่างความเค็มของน้ำ คุณภาพของฉนวน ความแข็งแรงของท่อน้ำที่รองรับสายเคเบิล ฯลฯ ทั้งหมดนี้ทำให้ต้องการเทคโนโลยีและความก้าวหน้าของการสำรวจทางทะเลอย่างมากด้วย¹²⁸

3.2 การขยายเส้นทางโทรเลขของจักรวรรดิอังกฤษ

นอกจากความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีแล้ว การเกิดขึ้นของสงครามไครเมีย (Crimean War, 1853-1856/2396-2399) และกบฏซีปอย (Sepoy Mutiny, 1857/2400) ในช่วงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ก็เป็นเงื่อนไขที่ทำให้สายโทรเลขของอังกฤษต้องมุ่งไปทางตะวันออก

สงครามไครเมียเป็นสงครามที่อังกฤษและฝรั่งเศสร่วมมือกันต่อต้านการขยายอำนาจของรัสเซียที่ลงมาถึงอาณาจักรออตโตมัน นักประวัติศาสตร์สงครามเห็นว่า สงครามนี้เป็นสงครามแรกในยุคของการปฏิวัติอุตสาหกรรม ดังจะดูได้จากเทคโนโลยีทางทหาร จำนวนอาวุธ กระสุน โทรเลข และรถไฟที่ถูกกระดมเข้ามาใช้เพื่อปฏิบัติการทางทหารอย่างเต็มรูปแบบ ในปี ค.ศ.1855 (ปี 2398)

¹²⁷ แต่ก็มีโอกาสถูกเกี่ยวสายเคเบิลขึ้นมาตัดได้เช่นกันหากเกิดข้อพิพาท ทว่าโอกาสดังกล่าวก็น้อยมากเมื่อเทียบกับการพาดสายไปตามทางบก ดู Kennedy, P.M., "Imperial Cable Communications and Strategy, 1870-1914," *The English Historical Review*, Vol. 86, No. 341 (Oct., 1971), 728- 752.

¹²⁸ Headrick, Daniel R., *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics, 1851 – 1945*, 30. และ Ewing, Thomas E., "A Most Powerful Instrument for a Despot: The Telegraph as a Trans-national Instrument of Imperial Control and Political Mobilization in the Middle East," Isabella Lohr and Roland Wenzlhuemer (eds.) *The Nation State and Beyond: Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, (New York: Springer, 2013).

อังกฤษตัดสินใจวางสายโทรเลขไฟฟ้าระบบหน้าปิดเพิ่มไปถึงทะเลดำและแหลมไครเมียเพื่อใช้ในการบัญชาการรบ แต่ฝรั่งเศสก็ยังคงไว้ใจกับระบบเชมาฟอร์ของตัวเองต่อไป¹²⁹

หลังสิ้นสุดสงครามไครเมียไปปีเดียวก็เกิดกบฏครั้งใหญ่จากทหารพื้นเมืองในอินเดีย เรียกว่ากบฏซีปอย ลอนดอนจึงตัดสินใจบริษัท East India Company (EIC) ในปี ค.ศ.1858 (ค.ศ. 2401) แล้วจัดตั้งบริติชอินเดียที่มีข้าหลวงใหญ่ซึ่งต่อมาได้รับการยกย่องเป็นอุปราช (Viceroy) สืบมรดกและดินแดนในปกครองต่อไป รัฐบาลอังกฤษยังได้จัดตั้งกระทรวงอินเดียโดยให้มีรัฐมนตรีกำกับราชการโดยตรงจากลอนดอน¹³⁰ แต่การตัดสินใจสำคัญก็ไม่มีเพียงเท่านั้น เพราะกว่าที่ข่าวการจลาจลจะไปถึงลอนดอนต้องใช้เวลากว่า 40 วัน รัฐบาลอังกฤษจึงตัดสินใจวางสายโทรเลขไปยังอินเดียเพื่อแก้ปัญหาการสื่อสารในคราวเดียวกันด้วย แต่การจะทำเช่นนั้นได้จะต้องวางสายโทรเลขผ่านตะวันออกกลางหรือบริเวณอาณาจักรออตโตมันเสียก่อน นักลงทุนชาวอังกฤษพยายามที่จะวางสายเคเบิลผ่านทะเลแดงในปี ค.ศ.1859 (ปี 2402) แต่สายเคเบิลก็เสียหายก่อนที่จะได้เปิดใช้งาน¹³¹ ทำให้อังกฤษต้องเปลี่ยนแผนไปใช้เส้นทางจากยุโรป ผ่านอาณาจักรออตโตมัน แล้วทอดสายเคเบิลลงอ่าวเปอร์เซียไปขึ้นที่อินเดียแทน¹³² ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลอังกฤษจึงต้องยื่นข้อเสนอที่ไม่อาจปฏิเสธได้แก่ สุลต่านแห่งออตโตมันด้วยการออกทุนสร้างโทรเลขให้ทั้งหมด เมื่อสุลต่านยินยอมให้ก่อสร้างแล้ว อังกฤษแบ่งระยะทางเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกคืออังกฤษจะพาดสายจากยุโรปมาถึงอาณาจักรออตโตมัน ส่วนบริติชอินเดียจะวางสายเคเบิลมาทางอ่าวเปอร์เซีย ทั้ง 2 เส้นทางนี้มาบรรจบกันในปี ค.ศ.1865 (ปี 2408) ทำให้อังกฤษสามารถติดต่อกับอินเดียโดยตรงได้เป็นครั้งแรก¹³³

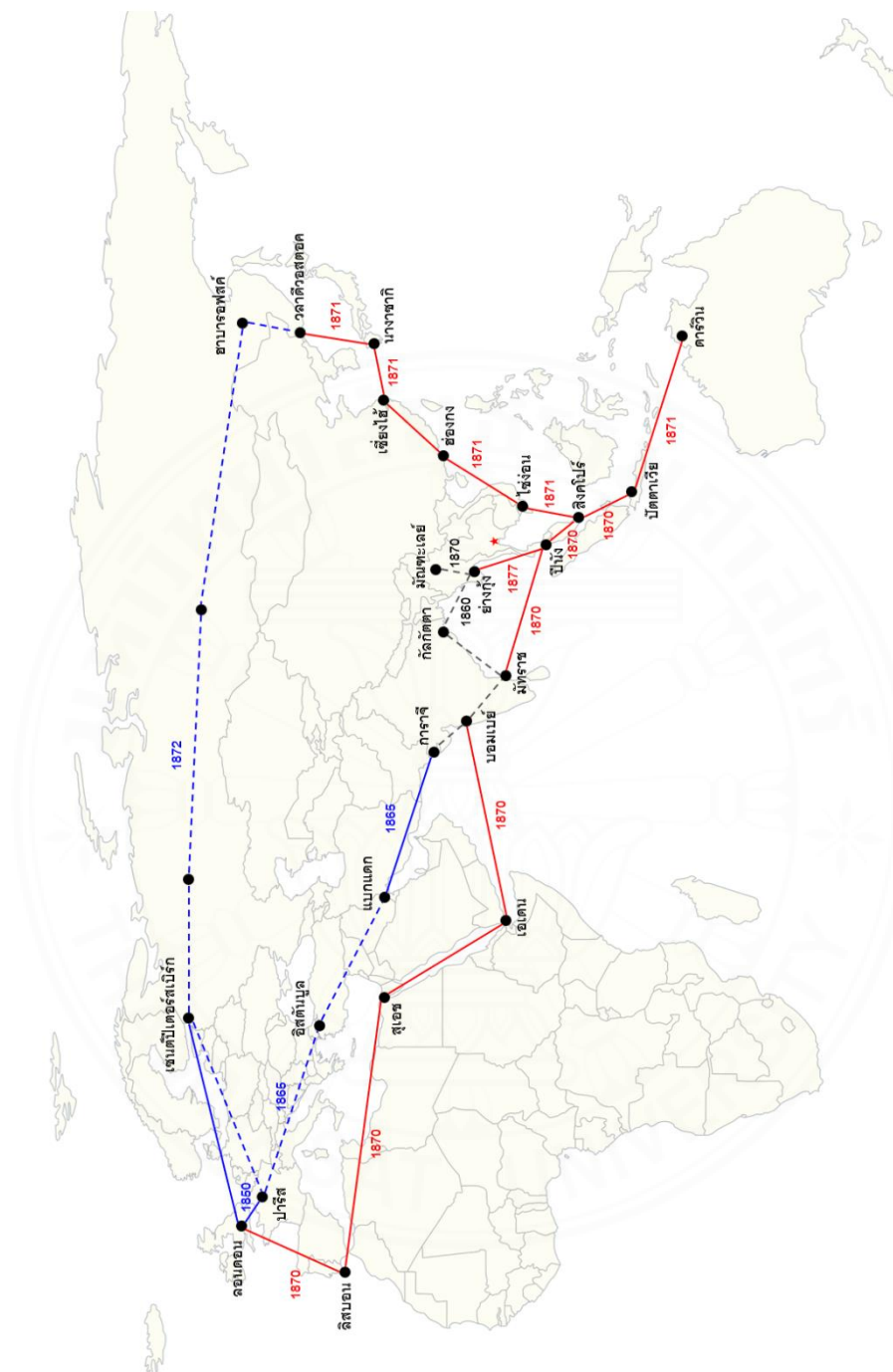
¹²⁹ สุรชาติ บำรุงสุข, *สงครามจากยุคบุพกาลสู่ศตวรรษที่ 21*, (กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยยุทธศาสตร์, 2541), 112. และ Bektas, Yakub, "The Crimean War as a technological enterprise," *Notes Rec* 71 (2017): 233–262.

¹³⁰ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "คำนำเสนอ," ใน สัจฉิพานันท์ สหาย, *ยุวกษัตริย์ รัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2559), (25).

¹³¹ Lahiri Choudhury, Deep Kanta, *Telegraphic Imperialism: Crisis and Panic in the Indian Empire, c. 1830 – 1920*, 85-88.

¹³² Headrick, Daniel R., *The tentacles of progress: technology transfer in the age of imperialism, 1850-1940*, (New York: Oxford University Press, 1988), 100. และ Winseck, Dwayne R. and Pike, Robert M., *Communication and Empire: Media, Markets, and Globalization, 1860-1930*, 26-28.

¹³³ Headrick, Daniel R., *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics, 1851 – 1945*, 21. แต่สายโทรเลขเส้นนี้ก็ยังมีปัญหามาก ทำให้บริษัทซีเมนต์เสนอให้สร้างจากปรัสเซีย

ภาพที่ 3.4 เส้นทางโทรเลขจากยุโรปถึงเอเชียระหว่างคริสต์ทศวรรษที่ 1850 - 1870
หมายเหตุ: เส้นประหมายถึงโทรเลขทางบก เส้นที่บ่งหมายถึงโทรเลขใต้น้ำ

รัสเซีย มาถึงเปอร์เซียอีกเส้นทางหนึ่ง ดู Headrick, Daniel R., *The tentacles of progress: technology transfer in the age of imperialism, 1850-1940*, 101.

อย่างไรก็ตาม รัฐบาลอังกฤษก็ไม่ได้คาดหวังว่าจะใช้โทรเลขทางบกตลอดไป เพราะยังมีการวิจัยและพัฒนาสายเคเบิลต่อมาจนในปี ค.ศ.1866 (ปี 2409) ก็สามารถวางสายเคเบิลข้ามแอตแลนติกได้สำเร็จ ความก้าวหน้าสำคัญนี้ไปกระตุ้นให้นักลงทุนขอรับสัมปทานวางสายเคเบิลผ่านทะเลแดงในอีก 2 ปีต่อมา โดยมีเส้นทางจากทะเลเมดิเตอร์เรเนียน คลองสุเอซ ทะเลแดง ทะเลอาหรับ แล้วมาขึ้นฝั่งที่บอมเบย์ (มุมไบ) เส้นทางนี้เปิดใช้ได้ในปี ค.ศ.1870 (ปี 2413) และสร้างผลกำไรเป็นอย่างมาก นักลงทุนกลุ่มนี้จึงรวมตัวกันตั้งบริษัท The Eastern and Associated Telegraph Company (EATC)¹³⁴ และในปีเดียวกันนั้น บริษัทในเครือของ EATC ก็ได้เปิดใช้สายเคเบิลจากมัทราสข้ามอ่าวเบงกอลไปยังปีนัง สิงคโปร์ ปัตตาเวีย และเตรียมจะเปิดใช้สายจากปัตตาเวียไปจนถึงออสเตรเลียและนิวซีแลนด์ในปี ค.ศ.1871 (ปี 2414)¹³⁵

จากความก้าวหน้าของอังกฤษ โดยเฉพาะการเปิดใช้โทรเลขถึงอินเดียในปี ค.ศ.1865 (พ.ศ.2408) กระทรวงอาณานิคมของฝรั่งเศสจึงมีความคิดที่จะวางสายเคเบิลมายังอาณานิคมที่อินโดจีนบ้าง แต่ถูกปิดตกไปด้วยเหตุผลทางการเงิน¹³⁶ ทำให้สายเคเบิลในระยะทางตั้งแต่สิงคโปร์ ไซ่ง่อน ฮองกง เชียงไฮ้ และญี่ปุ่นจึงถูกสร้างโดยบริษัทของอังกฤษ เส้นทางนี้เปิดใช้ได้ในปี ค.ศ.1871 (ปี

¹³⁴ Winseck, Dwayne R. and Pike, Robert M., *Communication and Empire: Media, Markets, and Globalization, 1860-1930*, 37-38. และ Headrick, Daniel R., *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics, 1851 – 1945*, 14-19, 21, 40-43. เครือข่ายของ EATC น่าสนใจ เพราะเป็นบริษัทข้ามชาติรายใหญ่ที่ครอบครองสายเคเบิลกว่า 1 ใน 3 ของทั้งโลกในเวลานั้นด้วย ดู Muller, Simone M. and Tworek, Heidi J.S. “The telegraph and the bank: on the interdependence of global communications and capitalism, 1866 – 1917,” *Journal of Global History* 10(2015): 259 – 283.

¹³⁵ หนึ่งในบริษัทในเครือของ EATC ที่ร่วมสร้างเส้นทางนี้คือ The Eastern Extension Australasia and China Telegraph Company (EEAC) ส่วนเหตุผลที่สร้างเส้นทางจากอินเดียถึงออสเตรเลียเพราะเป็นความต้องการของออสเตรเลียที่จะติดต่อกับอังกฤษทางโทรเลขให้ได้ ดู Lahiri Choudhury, Deep Kanta, *Telegraphic Imperialism: Crisis and Panic in the Indian Empire, c. 1830 – 1920*, (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 112-113. และ Headrick, Daniel R., *The tentacles of progress: technology transfer in the age of imperialism, 1850-1940*, 104-105.

¹³⁶ Headrick, Daniel R., *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics, 1851 – 1945*, 53.

2414) หมายความว่าจีนจะติดต่อกับยุโรปได้เป็นครั้งแรกด้วย¹³⁷ ส่วนทางตอนเหนือของทวีปคือตั้งแต่ยุโรปเหนือ รัสเซีย จีน และญี่ปุ่น ก็มีบริษัท The Great Northern Telegraph Company (GNTC) ซึ่งเป็นกลุ่มทุนเดนมาร์กกำลังวางสายโทรเลขคู่ขนานมาเช่นกัน จุดบรรจบกันของทั้งสองเส้นทางอยู่ที่เมืองนางาซากิของญี่ปุ่นในปี ค.ศ.1872 (ปี 2415)¹³⁸ กล่าวอีกอย่างก็คือ สายโทรเลขที่มาจากยุโรปทั้งทางบกและทางน้ำได้มาถึงเอเชียตะวันออกครบเป็นวงจรครั้งแรกเมื่อต้นคริสต์ทศวรรษที่ 1870 ตรงกับต้นรัชกาลที่ 5

3.3 โครงการโทรเลขในสมัยรัชกาลที่ 4

แม้ว่าโทรเลขไฟฟ้าจากยุโรปจะเชื่อมต่อกับเอเชียได้ตอนต้นรัชกาลที่ 5 ก็ตาม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าเทคโนโลยีนี้เพิ่งเป็นที่รู้จักของภูมิภาคเอเชียแต่อย่างใด ในกรณีสยาม โทรเลขถูกแนะนำให้เป็นที่รู้จักตั้งแต่ปี 2388 (ค.ศ.1845) ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3 จากบทความเรื่อง Electro-Magnetic Telegraph ในหนังสือพิมพ์บางกอกเรคคอร์ดเดอร์ (Bangkok Recorder)¹³⁹ แต่หลังจากบทความนี้แล้วก็ไม่มีการกล่าวถึงโทรเลขไปอีกเกือบทศวรรษ จนกระทั่งปี 2400 ที่สยามส่งราชทูตไปลอนดอนเพื่อเจริญสัมพันธไมตรี ในจดหมายเหตุนายทูตและนิราศลอนดอนของหม่อมราโชทัย (ม.ร.ว.กระต่าย อิศรางกูร) ได้กล่าวถึงโทรเลขเอาไว้หลายแห่ง¹⁴⁰ พอถึงปี 2404 (ค.ศ.1861) ราชทูตปรัสเซียเดินทางมากรุงเทพฯ

¹³⁷ คือ The China Submarine Telegraph ที่ก่อตั้งโดยชาวอังกฤษในปี ค.ศ.1869 (ปี 2412) และถูกควมรวมกับ EEAC ในอีก 4 ปีต่อมา ดู Knuesel, Ariane, “British Diplomacy and the Telegraph in Nineteenth-Century China,” *Diplomacy and Statecraft*, 18 3(2007): 517-537. และ “1871 Singapore - Hong Kong Cable,” *History of the Atlantic Cable & Undersea Communications from the first submarine cable of 1850 to the worldwide fiber optic network*, atlantic-cable.com (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อวันที่ 23 ธันวาคม 2464.

¹³⁸ ดู Ahvenainen, Jorma, *The Far Eastern Telegraphs: The History of Telegraphic Communications Between the Far East, Europe, and America Before the First World War*, (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1981). และ Baark, Erik, “Wires, Codes and People: The Great Northern Telegraph Company in China 1870-90,” *China and Denmark: relations since 1674*, (UK: Nordic Institute of Asian Studies, 2001), 122.

¹³⁹ หนังสือจดหมายเหตุ *The Bangkok Recorder*, (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิราช, 2537), 54.

¹⁴⁰ ปิยนารถ บุนนาค และคณะ, *พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม*, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ, 2553), 130-131. ในนิราศลอนดอน หม่อมราโชทัยเขียนถึงโทรเลขเอาไว้ว่า “สำหรับ

เพื่อทำสนธิสัญญาพระราชไมตรี หนึ่งในเครื่องบรรณาการก็มีอุปกรณ์ส่งสัญญาณโทรเลขด้วย จึงนับได้ว่าเป็นโทรเลขเครื่องแรกที่ปรากฏตัวในพระบรมมหาราชวังก็ได้¹⁴¹

ถ้าใช้การทดลองของมอร์สที่ประสบความสำเร็จในปี ค.ศ.1844 (ปี 2387) เป็นหมุดหมาย ขบวนการทดลองของเขาเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ใน 1 ปี แต่กว่าที่ขุนนางสยามได้เห็นการทำงานของโทรเลขต้องใช้เวลา 12 ปี และกว่าที่โทรเลขเครื่องแรกจะปรากฏตัวในกรุงเทพฯ ต้องใช้เวลาถึง 17 ปี

อย่างไรก็ดี การทำความรู้จักกับเทคโนโลยีดังกล่าวก็คงไม่สำคัญเท่ากับชนชั้นนำในราชสำนักสยามคิดอย่างไรต่อโครงการนี้ ประเด็นจึงไม่ได้อยู่ที่ความทันสมัยที่ต้องตามให้ทันเพียงอย่างเดียว แต่ยังเกี่ยวข้องกับนโยบายของราชสำนักในเวลานั้นด้วย เพราะโทรเลขต้องการโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ ต้องใช้งบประมาณ ผู้เชี่ยวชาญ และแรงงานเป็นจำนวนมาก แม้แต่การเลือกเส้นทางที่จะสร้างต้องคำนวณผลได้เสียทางการเมืองตลอดจนผลตอบแทนทางเศรษฐกิจและการเงิน ผู้เขียนพบว่าหมอบลัดเลย์ได้เขียนบทความกระตุ้นให้พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ตัดสินใจลงทุนในโครงการโทรเลขอย่างต่อเนื่อง จนถึงขนาดมีวิวาทะกับพระเจ้าอยู่หัวผ่านหนังสือพิมพ์เมื่อปี 2408 (ค.ศ.1866)¹⁴² ซึ่งวิวาทะนี้เกิดจากพื้นที่แตกต่างกัน สำหรับหมอบลัดเลย์ที่มาจากอเมริกาที่บูรณาการอำนาจของประเทศด้วยทางรถไฟและสายโทรเลข เขาย่อมไม่เข้าใจว่าทำไมกรุงเทพฯ ถึงได้ปฏิเสธการลงทุนที่ต้องการเข้ามาสร้างทางรถไฟและโทรเลขปีละหลายสิบล้าน เพราะเมืองใหญ่อย่างกรุงเทพฯ ก็เปิดใช้โทรเลขถึงอินเดียตั้งแต่ปี 2403 (ค.ศ.1860)¹⁴³ ส่วนฝั่งหนึ่งที่ตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสในปี 2401 ก็เปิดใช้โทรเลขสายแรกไปยังเปียนฮวาในปี 2405 (ค.ศ.

บอกเหตุแจ้งแห่งกิจจา ด้วยไฟฟ้าเร็วจริงยิ่งกว่าลม” ดู หม่อมราโชทัย, *นิราศลอนดอนและจดหมายเหตุเรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ*, (กรุงเทพฯ: ศยาม, 2553), 115.

¹⁴¹ ออยเลนบวร์ก, กราฟ ฟรีดริช ชู, *สยาม จดหมายบันทึกจากปี ค.ศ.1862 ของกราฟ ฟรีดริช ชู ออยเลนบวร์ก ราชทูตเยอรมันคนแรกที่มาเยือนสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, อัมภา โอตระกูลแปล, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2562), 55. สันนิษฐานว่าทดลองโทรเลขตามที่พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 เคยอ้างถึงในปี 2408 ก็น่าจะหมายถึงโทรเลขบรรณาการชุดนี้ ดู *หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder*, 334.

¹⁴² *หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder*, 333-334.

¹⁴³ ไกรฤกษ์ นานา, *ไขปริศนาประเด็นอำนาจในประวัติศาสตร์ไทย*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2558), 147. ควรกล่าวไว้ด้วยว่า เมืองอย่างกรุงเทพฯ อยู่ภายในปกครองของอังกฤษ หลังสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่ 2 ในปี 2395 (ค.ศ. 1852) หรือ 8 ปีก่อนเปิดใช้โทรเลขสายแรกนี้ ดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *พม่า: ประวัติศาสตร์และการเมือง*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2552), 36-37.

1862)¹⁴⁴ ฉะนั้นท่าทีที่นิ่งเฉยของสยามจึงให้หมอบลัดเลย์ไม่เข้าใจ จนทำให้เขารู้สึกไปว่าสยามกำลังจะปิดประเทศเลยทีเดียว

ในทัศนะของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 การวางสายโทรเลขภายในประเทศยังไม่มี ความจำเป็นเพราะความต้องการจะสื่อสารยังน้อย หากลงทุนไปก็จะได้ไม่ได้รับผลตอบแทนทางการเงินที่คุ้มค่ากลับมา¹⁴⁵ หรือแม้แต่โครงการโทรเลขสายปากน้ำ (กรุงเทพฯ – ปากน้ำ) ที่จะเอื้อต่อการค้าขายก็ทรงปฏิเสธด้วยเหตุผลว่าระยะทางจากปากน้ำมาถึงพระนครก็ไม่ได้ไกลกันมาก หากส่งหนังสือฝากมากับเรือกลไฟที่มีขึ้นล่องอยู่เป็นประจำก็จะใช้เวลาเพียง 3-4 ชั่วโมงก็ได้รับจดหมายแล้ว¹⁴⁶ แต่ถ้าเป็นโครงการโทรเลขระหว่างประเทศจะทรงให้ความสนใจเป็นพิเศษ เพราะหลังจัดตั้งบริติชอินเดียในปี ค.ศ.1858 (ปี 2401) อังกฤษก็ตั้งใจจะขยายเครือข่ายโทรเลขจากอินเดียไปทั่วเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จนถึงจีน¹⁴⁷ บรรดารัฐเอกราชที่ได้ทราบข่าวนี้ต่างให้ความสนใจและหนึ่งในนั้นก็มีสยามรวมอยู่ด้วย ผู้เขียนคิดว่าสยามสนใจโทรเลขระหว่างประเทศก็เพื่อสนับสนุนการค้าขายที่จะเกิดขึ้นจากการลงนามในสนธิสัญญาพระราชไมตรี (สนธิสัญญาเบาว์ริง) ไปเมื่อปี 2398 จึงมีหลักฐานว่าสยามเป็นฝ่ายติดต่อไปยังกงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ให้ช่วยเชิญตัวแทนบริษัทโทรเลขเข้ามาเจรจาในปี 2401¹⁴⁸ แต่หนังสือพิมพ์อังกฤษในอีก 2 ปีให้หลังรายงานว่า หลังจากพาดสายจากกัลกัตตามาถึงย่างกุ้งแล้วก็

¹⁴⁴ หลังจากเปิดใช้โทรเลขสายแรกไปราว 1 ทศวรรษ ในเขตปกครองของฝรั่งเศสมีเส้นทางโทรเลขรวม 6,600 กิโลเมตร พอถึงปี 2427 ที่ญวนตกเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสทั้งหมด ฝรั่งเศสจึงได้วางสายโทรเลขจากไซ่ง่อนไปยังฮานอย เส้นทางนี้แล้วเสร็จในปี 2431 ดู Dommen, Arthur J., *The Indochinese Experience of the French and the Americans: Nationalism and Communism in Cambodia, Laos, and Vietnam*, (Bloomington: Indiana University Press, 2002), 28.

¹⁴⁵ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, *พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2548), 131-132. และ หจช. ร.5 บ/41 เรื่องคำแปลพงศาวดารยวน พระราชกระแสรัชกาลที่ 4 (11 มี.ค.127 – 29 ต.ค.128).

¹⁴⁶ *ทำเนียบนามภาค 1 – 4 และทำเนียบข้าราชการวังหลัง*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, 2563), 366.

¹⁴⁷ Winseck, Dwayne R. and Pike, Robert M., *Communication and Empire: Media, Markets, and Globalization, 1860-1930*, 38-40.

¹⁴⁸ ปิยนาด บุนนาค และคณะ, *พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม*, 131

เตรียมจะพาดสายผ่านพื้นที่ของอังวะเข้าสู่จีนตอนใต้แทนภาคเหนือของสยามเพราะการเจรจานั้น
ล้มเหลว¹⁴⁹

ภาพที่ 3.5 โครงการโทรเลขอังกฤษในปี 2401 (ค.ศ.1858)

ที่มา: historicalmaps.yale-nus.edu.sg

หลังจากการเจรจากับอังกฤษล้มเหลวไปในปี 2403 พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ก็ทรงหันไป
ให้ความสนใจเส้นทางโทรเลขสายไชน่ฮอนและปีนัง¹⁵⁰ แต่ในระหว่างที่เส้นทางใหม่ก็ยังไม่มีความคืบหน้า
นั้น ปี 2409 (ค.ศ.1866) หรือ 1 ปีหลังจากอังกฤษเปิดใช้เคเบิลมาถึงอินเดีย นายวิลเลียม เฮนรี ริด
(William Henry Reid) ก็ได้เข้ามาสานต่อโครงการโทรเลขที่เจรจากับอังกฤษล้มเหลวไปอีกครั้งหนึ่ง เขา
ได้ขยายโครงการให้ใหญ่โตกว่าแผนเดิมอย่างมากเพราะจะวางสายโทรเลขจากย่างกุ้งไปถึงสยาม มลายู

¹⁴⁹ ไกรฤกษ์ นานา, *ไขปริศนาประเด็นอำพรางในประวัติศาสตร์ไทย*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2558), 147.

ควรกล่าวไว้ด้วยว่า เมืองย่างกุ้งเพิ่งอยู่ในปกครองของอังกฤษ หลังสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่ 2 ในปี 2395 (ค.ศ. 1852) หรือ 8 ปีก่อนเปิดใช้โทรเลขสายแรกนี้ ดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *พม่า: ประวัติศาสตร์และการเมือง*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2552), 36-37.

¹⁵⁰ หข. จมท. ร.5 มัด 99/4 เจ้าพระยาภาณุถึงมิสเตอร์แฮนริสตอบเรื่องเตลิกราฟ.

สิงคโปร์ ชาว ออสเตรเลีย นิวซีแลนด์ อินโดจีน ไปจนถึงจีน ทั้งยังอ้างว่าเจ้าหน้าที่อาณานิคมของอังกฤษ ฝรั่งเศส และดัชต์ต่างก็ให้การสนับสนุนแนวคิดดังกล่าวแล้ว¹⁵¹

หลังจากราชสำนักได้ฟังข้อเสนอของนายริดแล้วก็สนใจ เพราะโครงการนี้จะวางสายโทรเลขจากเมืองย่างกุ้งลงมาถึงเมืองทวาย ต่อจากนั้นจะแยกเป็นสองสาย สายหนึ่งพาดเข้ามายังกรุงเทพฯ อีกสายหนึ่งจะต่อลงไปถึงเมืองมะริด โดยส่วนที่พาดเข้ามาในพระราชอาณาเขตสยามจะมีเส้นทางตามลำดับดังนี้ เมืองกระ เมืองระนอง เมืองตะกั่วป่า เมืองพังงา เมืองกระบี่ ถึงเมืองตรัง จะแยกสายหนึ่งไปเมืองนครศรีธรรมราช ส่วนอีกสายหนึ่งจะพาดเข้าเขตแดนเมืองประเทศราช คือ เมืองสตูล เมืองปะลิส เมืองไทรบุรี แล้วจึงจะพ้นเขตอำนาจของสยามไปข้ามทะเลคาต่อไปจนถึงเมืองสิงคโปร์¹⁵²

แต่หลังจากนายริดเข้ามาเจรจาแล้วก็เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท 2 ปีเต็มๆ จนพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ก็ยังเข้าพระทัยว่าโครงการดังกล่าวคงจะล้มเหลวไปแล้ว¹⁵³ ทว่า นายริดได้เดินทางกลับกรุงเทพฯ อีกครั้งในปี 2411 (ค.ศ.1868) หรือหลังจากพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 สวรรคตไปแล้ว 3 เดือนเพื่อทำสัญญาหมายความว่าการลงนามในสัญญาจะเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยผู้มีอำนาจลงนามในตอนนั้นคือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่เพิ่งจะได้เลื่อนจากสมุหพระกลาโหมเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

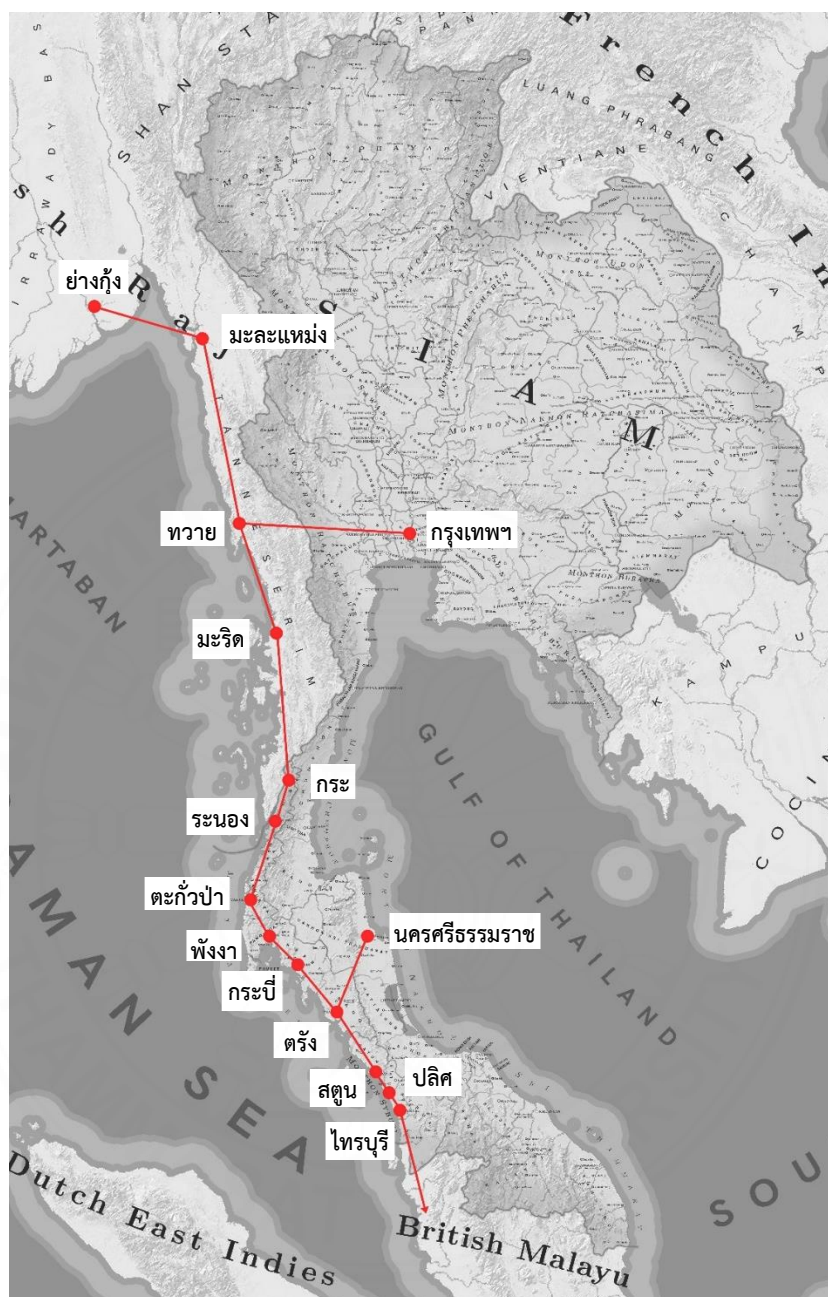
ในสัญญาระบุว่าสยามจะมอบสัมปทาน 99 ปีให้กับบริษัทโดยมีข้อแลกเปลี่ยนว่าบริษัทจะต้องออกค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างทั้งหมด ส่วนที่ดินที่กำหนดไว้ในระยะทางกว้าง 5 วาจากเสาโทรเลขจะให้อำนาจบริษัทในการตัดฟันต้นไม้ แต่ถ้าพาดสายเข้าไปในที่ดินของราษฎรจะต้องตกลงราคาชดเชยเสียก่อน รวมถึงจะอนุญาตให้มีกองตระเวนรักษาเสาสายไปตลอดทางด้วย ส่วนระยะเวลาก่อสร้างกำหนดไว้ 3 ปีนับตั้งแต่วันที่ลงนามในสัญญาครบทั้งหมด หมายความว่า หลังจากเจ้าประเทศราชลงนามครบในปี 2413 นายริดจะต้องก่อสร้างให้เสร็จภายในปี 2416 หากไม่แล้วสยามจะมีสิทธิที่จะเพิกถอนสัญญาได้ทันที¹⁵⁴

¹⁵¹ Winseck, Dwayne R. and Pike, Robert M., *Communication and Empire: Media, Markets, and Globalization, 1860-1930*, 39-40.

¹⁵² หข. จมท. ร.4 เล่ม 10/68 พระราชกระแส เรื่องข้อสัญญาทำเตลิกกราฟ ณะวัน 6 เดือน 2 แรม 4 ค่ำ ปี มะโรงสัมฤทธิศก จ.ศ.1230.

¹⁵³ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, *พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, 132.

¹⁵⁴ หข. จมท. ร.4 เล่ม 10/68 พระราชกระแส เรื่องข้อสัญญาทำเตลิกกราฟ ณะวัน 6 เดือน 2 แรม 4 ค่ำ ปี มะโรงสัมฤทธิศก จ.ศ.1230.

ภาพที่ 3.6 เส้นทางโครงการโทรเลขของนายริดในปี 2409

3.4 โลกอาณานิคมที่ยุวกษัตริย์ทรงพบเห็น

หลังจากพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 สวรรคตในเดือนตุลาคม 2411 ที่ประชุมเจ้านาย เสนาบดี และพระราชาคณะ ได้กราบบังคมทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณุตประชานาถ พระชนมายุ 15 พรรษาสืบราชสมบัติต่อในทันที แต่ในระหว่าง 5 ปีที่ยังมี พระชนมายุไม่ครบผนวช ที่ประชุมฯ เห็นชอบให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) เป็นผู้สำเร็จราชการ แผ่นดินไปก่อน พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้เวลานี้เรียนรู้ราชการและเสด็จเยือนอาณานิคมรอบๆ สยาม ถึง 2 ครั้งเพื่อศึกษาดูงาน เริ่มจากเสด็จเยือนปีนัง สิงคโปร์ กับปัตตาเวียตอนปลายปี 2413 และเสด็จเยือนอินเดียกับพม่าตอนปลายปี 2414 ความน่าสนใจก็คือ การเยือนปีนังและสิงคโปร์เกิดขึ้น หลังจาก 2 เมืองนี้เปิดใช้โทรเลขถึงลอนดอนได้เพียง 2 เดือนเท่านั้น¹⁵⁵ ทำให้พระองค์สามารถส่ง โทรเลขถึงสมเด็จพระนางเจ้าวิตกเรียที่ลอนดอนและได้รับการตอบกลับในอีกวันถัดมา¹⁵⁶

ในการเสด็จเยือนอินเดีย พระเจ้าอยู่หัวได้ประทับรถไฟพระที่นั่งเดินทางไปยังเดอहरัด เพื่อทอดพระเนตรสถานที่สำคัญในเหตุการณ์กบฏซีปอยเมื่อ 14 ปีก่อน ซึ่งในระหว่างทางจะต้องผ่าน “อนุสรณ์สถานการส่งโทรเลข” ที่อังกฤษสร้างขึ้นเพื่อระลึกถึงวีรกรรมของเจ้าพนักงานโทรเลข 2 นาย ที่ส่งข้อความไปเตือนกองทัพอังกฤษที่ห่างไกลออกไปให้รู้ตัวว่าทหารซีปอยก่อกบฏ ด้วยเหตุนี้ อังกฤษจึงสร้าง อนุสรณ์สถานเป็นเสาโอเบลิสก์จารึกข้อความว่า “The Electric Telegraph has saved India” ขึ้น

¹⁵⁵ สิงคโปร์เปิดใช้โทรเลขถึงลอนดอนวันที่ 4 มกราคม ค.ศ.1871 ส่วนพระเจ้าอยู่หัวออกเดินทางจาก กรุงเทพฯ ไปเยือนสิงคโปร์วันที่ 9 มีนาคม ค.ศ.1871 (ปี 2413) ดู “Eastern Extension Telegraph Company Singapore Cable Offices - 1895,” *History of the Atlantic Cable & Undersea Communications from the first submarine cable of 1850 to the worldwide fiber optic network*, atlantic-cable.com (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม 2565.

¹⁵⁶ อิมทิพย์ ปัตตะโชติ ชูฮาร์โต, ตามรอย “รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสเกาะชาวสามครา”, (กรุงเทพฯ: บัว สรวง, 2555), 26. และ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวีย ครั้งแรก แลเสด็จประพาสอินเดีย, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), 13-15. ควรกล่าวไว้ด้วยว่า นี่ คือครั้งแรกที่พระเจ้าแผ่นดินสยามได้มีประสบการณ์ในการส่งโทรเลขจริงๆ แม้ว่าพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จะมี รับสั่งในปี 2408 ว่าโทรเลขไม่ใช่เครื่องมือที่วิเศษน่าตื่นตาตื่นใจอย่างที่หนังสือพิมพ์ยกย่องกัน เพราะเคยมีการ ทดลองใช้โทรเลขในพระบรมมหาราชวังก็ตาม แต่ก็ยังเป็นสายโทรเลขทดลองระยะทางสั้นๆ เท่านั้น ผู้เขียนสันนิษฐาน ว่า การทดลองดังกล่าวน่าจะเกิดขึ้นหลังปี 2404 ที่ราชทูตปรัสเซียนำเครื่องโทรเลขมาถวายด้วย ดู หนังสือจดหมายเหตุ *The Bangkok Recorder*, 333-334.

ตรงบริเวณที่เคยเป็นสถานีดังกล่าวเพื่อยกย่องความสำคัญของโทรเลขต่อการรักษาอำนาจของอังกฤษในอินเดียเอาไว้¹⁵⁷

ตารางที่ 3.2 แสดงลำดับเมืองอาณานิคมที่เสด็จเยือนกับปีที่เปิดใช้โทรเลขถึงอังกฤษ (แสดงเป็นปี ค.ศ.)

เมืองอาณานิคม	การปกครองโดย กระทรวงอาณานิคม และกระทรวงอินเดีย	ปีเปิดใช้โทรเลข ถึงอังกฤษ	ปีที่รัชกาลที่ 5 เสด็จเยือนครั้งแรก
สิงคโปร์	1867	1871	1871
ปีนัง	1867	1871	1871
ย่างกุ้ง	1862	1865	1872
อินเดีย	1858	1865	1872

หมายเหตุ: ในปี 1867 สิงคโปร์และปีนังโอนจากกระทรวงอินเดียไปสังกัดกระทรวงอาณานิคม ส่วนอินเดียและย่างกุ้งอยู่ในสังกัดกระทรวงอินเดีย

หากดูจากตารางจะพบว่า การเสด็จเยือนอาณานิคมเกิดขึ้นพร้อมกับการเปิดใช้เครือข่ายโทรเลขที่เชื่อมโยงอาณานิคมอังกฤษในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับลอนดอนได้พอดี ปีนังและสิงคโปร์ที่แม้จะเป็นสถานีการค้าของอังกฤษมานาน แต่ก็เพิ่งถูกบริหารโดยตรงจากลอนดอน

¹⁵⁷ สัจฉิหันท สหาย, *ยุทธศตริย์ รัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย*, (13), 221. ทั้งนี้ เรื่องเล่าและอนุสรณ์สถานดังกล่าวเป็นสิ่งที่อังกฤษใหม่ประชาสัมพันธ์ถึงความสำคัญของโทรเลขกับการปกครองอาณานิคมของตนเองมาตั้งแต่ปี 2400 (ค.ศ.1857) ก็ว่าได้ แต่ในงานวิจัยของ Deep Kanta Lahiri Choudhury (2010) กลับเผยให้เห็นด้านตรงข้ามของคำขวัญดังกล่าว เขากล่าวว่าอินเดียเริ่มใช้โทรเลขไฟฟ้าตั้งแต่ปี ค.ศ.1851 (ปี 2394) ก่อนเกิดจลาจลมีเครือข่ายโทรเลขรวม 4 พันไมล์ เชื่อมเมืองใหญ่และกองทัพไว้แล้ว ทว่าคุณภาพของโทรเลขอินเดียนั้นมีปัญหาเนื่องจากใช้วัสดุคุณภาพต่ำต่อจำนวน รวมถึงไม่สร้างให้ครบเป็นวงจรตามคำแนะนำของผู้เชี่ยวชาญ จึงถือได้ว่าเป็นโชคเข้าข้างอังกฤษด้วยซ้ำที่กลุ่มกบฏไม่ได้ตัดสายโทรเลขในส่วนที่สำคัญ ทำให้เจ้าพนักงานโทรเลขถึงส่งข้อความไปหากองทัพที่ปัญหาได้ทันเวลา ข้อความที่กล่าวว่าโทรเลขไฟฟ้าช่วยรักษาอินเดียไว้จึงเป็นเพียงโฆษณาชวนเชื่อเท่านั้น และแท้ที่จริงควรกล่าวว่า การจลาจลต่างหากที่รักษาโทรเลขของอินเดียไว้ เพราะหลังจากเหตุการณ์ดังกล่าวอังกฤษตัดสินใจยกเครื่องโทรเลขอินเดียทั้งหมด เปลี่ยนมาใช้วัสดุที่มีคุณภาพ และสร้างเส้นทางให้ครบเป็นวงจร รวมถึงตัดสินใจวางสายเคเบิลจากอังกฤษมาถึงอินเดียด้วย ดู Lahiri Choudhury, Deep Kanta, *Telegraphic Imperialism: Crisis and Panic in the Indian Empire, c. 1830 – 1920*, chapter 2.

ในปี ค.ศ.1867 (ปี 2410)¹⁵⁸ อย่างถูกกฎหมายเป็นส่วนหนึ่งของอินเดียตั้งแต่ปี ค.ศ.1851 (ปี 2394) แต่กว่าที่จะปรับโครงสร้างการปกครองให้ย่างกุ้งเป็นศูนย์กลางของมณฑลพม่าในการปกครองของบริติชอินเดียก็ปี ค.ศ.1862 (ปี 2405)¹⁵⁹ การเปิดใช้โทรเลขระหว่างอินเดียบอกลอนดอนในปี ค.ศ.1865 (ปี 2408) และปี ค.ศ.1870 (ปี 2413) จึงเป็นปัจจัยสำคัญเพราะนอกจากจะทำให้อาณานิคมในภูมิภาคนี้ทยอยติดต่อกับลอนดอนได้โดยตรงแล้ว อินโดจีนของฝรั่งเศส สยามสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ต้องการเข้าร่วมเครือข่ายดังกล่าว แม้แต่พระเจ้ามินดงที่ปกครองพม่าตอนบนก็สนับสนุนให้วางสายโทรเลขจากมัณฑะเลย์มาถึงย่างกุ้งในปี ค.ศ.1870 (ปี 2413)¹⁶⁰

อย่างไรก็ดี ผลกระทบก็ไม่ได้เกิดขึ้นแค่ที่ชายขอบของจักรวรรดิเท่านั้น ผู้เขียนพบว่าภายในจักรวรรดิก็ได้รับผลกระทบจากเปลี่ยนแปลงนี้อยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะข้าหลวงและทูตที่ปฏิบัติงานอยู่โพ้นทะเล จากเดิมพวกเขาเคยมีเวลาเหลือเฟือในการใคร่ครวญถึงขอบเขตการปฏิบัติหน้าที่ตามที่ตนเห็นว่าสมควร หรือหากมีเหตุด่วนก็จะใช้อำนาจตัดสินใจไปก่อนแล้วค่อยรายงานที่หลัง การสื่อสารกับเมืองแม่ที่ล่าช้าทำให้อำนาจของพวกเขาจึงแปรผันตรงกับระยะทาง คือยิ่งห่างไกลจากลอนดอนมากเท่าใด ก็จะมีอำนาจตัดสินใจในฐานะตัวแทนรัฐบาลอังกฤษได้มากขึ้นเท่านั้น ทว่าอำนาจที่เมืองแม่มอบให้ข้าหลวงและทูตโดยไร้การควบคุมก็เหมือนดาบสองคม มีตัวอย่างว่าทูตใช้อำนาจเรียกเรือปืนไปข่มขู่รัฐบาลโดยพลการเป็นประจำ¹⁶¹ ทำให้ลอนดอนต้องการที่จะควบคุมข้าหลวงและทูตของตัวเองไม่ให้มีอำนาจตัดสินใจที่เป็นอิสระจากรัฐบาลได้อีกต่อไป¹⁶²

¹⁵⁸ สิงคโปร์และปีนังเป็นส่วนหนึ่งของนิคมช่องแคบ (Straits Settlements) มาตั้งแต่ปี ค.ศ.1826 (ปี 2369 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3) โดยยึดโยงกับบริษัท EIC และบริหารจากอินเดีย แต่หลังจากเกิดกบฏซิปอยในปี ค.ศ. 1857 (ปี 2400 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 4) มีการยุบบริษัท EIC และปรับโครงสร้างการปกครองให้ลอนดอนเข้ามาบริหารโดยตรง ทำให้นิคมช่องแคบจึงอยู่ในสังกัดของกระทรวงอินเดีย ก่อนที่จะถูกโอนมาขึ้นกระทรวงอาณานิคมอย่างสมบูรณ์ในปี ค.ศ.1867 (ปี 2410 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 4) ดู ไรอัน, เอน เจ, *การสร้างชาติมาเลเซียและสิงคโปร์*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526), 110-119.

¹⁵⁹ ฮอลล์, ดี.จี.อี, *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้: สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิสดาร เล่ม 2*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2549), 582

¹⁶⁰ Thant Myint-U, *The Making of Modern Burma*, (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2001), 113. ทั้งนี้ พระเจ้ามินดง (ครองราชย์ ค.ศ.1853-1878) ให้ทุนนักศึกษาจำนวนหนึ่งไปเรียนวิชาไพบรณีย์โทรเลขจากเมืองย่างกุ้งและกลับกัฏตาเพื่อมาวางระบบโทรเลขเชื่อมพม่าตอนบนกับตอนล่าง และคิดรหัสมอร์สเป็นภาษาพม่าด้วย ดู หม่องทินอ่อง, *ประวัติศาสตร์พม่า*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2556), 244.

¹⁶¹ อำนาจที่วุ่นวายทำให้อังกฤษต้องกระทบกระทั่งกับรัฐบาลในโพ้นทะเลเป็นประจำ ตอนที่กงสุลน็อกซ์เรียกเรือปืนจากฮ่องกงมากรุงเทพฯ เพื่อข่มขู่ราชสำนักสยามในคดีพระปริชาลการปี 2422 ข้าหลวงใหญ่สิงคโปร์กล่าว

ด้วยเหตุนี้ การมาถึงของโทรเลขจึงคุกคามอำนาจของข้าราชการของจักรวรรดิโดยตรง บรรดาข้าหลวงและทูตก็มักอ้างว่าโทรเลขเข้าไปก่อกวนแบบแผนปฏิบัติที่พวกเขาคุ้นเคยมาก่อน เป็นต้นว่าข้อความสั้นๆ ที่ส่งมาโทรเลขสร้างความกำกวม ข้าหลวงใหญ่ศรีลังกาจึงไม่ยอมฟังคำสั่งของกระทรวงอาณานิคมที่ส่งมาโทรเลข และยังคงใช้การเขียนจดหมายโต้ตอบที่ใช้เวลานานอยู่ต่อไป¹⁶³ ส่วนทูตอังกฤษที่จีนก็จะส่งโทรเลขเฉพาะเรื่องสำคัญเร่งด่วนเท่านั้นโดยอ้างว่าค่าส่งโทรเลขสูงมาก¹⁶⁴ แต่ไม่ว่าข้าหลวงและทูตจะต่อต้านการใช้งานโทรเลขอย่างไรก็ตามเส้นทางบังคับทางประวัติศาสตร์ได้แสดงให้เห็นว่าอำนาจตัดสินใจแทบทั้งหมดของทูตและข้าหลวงถูกรวบกลับไปลอนดอนอย่างที่ไม่มียุทธศาสตร์กลับมาอีก ดังที่นักการทูตอังกฤษผู้หนึ่งกล่าวเอาไว้ว่า “ที่ถนนดาวนิงสตรีท (ซึ่งเป็นที่ตั้งของกระทรวงการต่างประเทศ) อย่างน้อยก็มีคนคอยดิ่งลวดในขณะที่ทูตเป็นเพียงหุ่นกระบอกให้ชักเชิด”¹⁶⁵ ส่วนเซอร์แอนดรูว์ คลาร์ก ข้าหลวงใหญ่สิงคโปร์ที่มีบทบาทอย่างมากในการคลี่คลายวิกฤติการณ์วังหน้าในปี 2417 ได้เขียนไว้ในบันทึกของเขาว่า

กับทูตสยามว่าปัญหาทำนองนี้เกิดขึ้นบ่อย แต่ไม่ต้องเป็นกังวลไปเพราะผู้บัญชาการเรือปืนถูกกำชับมาจากลอนดอนว่าถ้าทำอะไรผิดพลาดตามคำสั่งของกงสุลต้องเป็นผู้รับผิดชอบความเสียหายที่เกิดขึ้น ดู สุรศักดิ์มนตรี (เจิม) จอมพล มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา, *ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค 1*, (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2466), 59 – 63. และ ปราณี ขวากูร, “คดีพระปรีชาภักดี (พ.ศ.2421 – 2422) กับการเมืองภายในของไทย,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), 79.

¹⁶² การควบคุม (control) คือการใช้อำนาจที่ผู้ใช้ (initiator) สามารถจำกัดทางเลือกหรือกำหนดพฤติกรรมตอบสนองของผู้รับอำนาจ (recipient) ได้อย่างชัดเจนหรือคาดคะเนได้ค่อนข้างแม่นยำ ดู สมเกียรติ วันทะนะ, *ทฤษฎีอำนาจ*, (กรุงเทพฯ: สมาคมรัฐศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2557), 2. และโปรดดูการทูตในยุคสมัยของโทรเลขใน Nickles, David Paull, *Under the Wire: How the Telegraph changed Diplomacy*, (Cambridge: Harvard University Press, 2003).

¹⁶³ Fletcher, Paul, “The Uses and Limitations of Telegrams in Official Correspondence between Ceylon's Governor General and the Secretary of State for the Colonies, circa 1870-1900,” *Historical Social Research*, Vol. 35, No. 1 (2010): 90-107.

¹⁶⁴ Kmuesel, Ariane, “British Diplomacy and the Telegraph in Nineteenth-Century China,” *Diplomacy and Statecraft*, 18 3(2007): 517-537. กรณีของจีนหลังเกิดกบฏนักมวยที่ทำลายสถานทูตอังกฤษและสายโทรเลข ทำให้นักการทูตเห็นความสำคัญของโทรเลขเพื่อขอความช่วยเหลือ หลังเหตุการณ์นี้นำไปสู่การขยายเส้นทางโทรเลขเข้าสู่จีนเป็นจำนวนมากโดยไม่ขออนุญาตจากรัฐบาลราชวงศ์ชิง

¹⁶⁵ บรรพต กำเนิดศิริ, *ประวัติศาสตร์การทูตยุโรปตั้งแต่สมัยราชาธิปไตยจนถึงปัจจุบัน: พัฒนาการด้านการทูต*, (กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2561), 149-156.

“หลังจากที่ข้าพเจ้าได้แสดงความคิดเห็นต่อสถานการณ์นี้ (คือวิกฤติการณ์วังหน้า) ไปยังกระทรวงอาณานิคมแล้ว ก็ไม่มีอะไรที่จะทำได้นอกจากการรอรบคำสั่ง”¹⁶⁶

จะเห็นได้ว่า โทรเลขได้ย้ายอำนาจตัดสินใจของทูตไปอยู่กระทรวงการต่างประเทศ และย้ายอำนาจตัดสินใจของข้าหลวงไปอยู่กระทรวงอาณานิคม ส่วนจะช้าหรือเร็วกว่าขึ้นกับเงื่อนไขเชิงบริบทของแต่ละพื้นที่ แต่เพราะสายโทรเลขจากลอนดอนมุ่งไปยังอาณานิคมของตัวเองโดยตรงเป็นอันดับแรก ทำให้ข้าหลวงส่วนใหญ่รับคำสั่งจากลอนดอนโดยตรงได้ก่อนทูต คำกล่าวของเซอร์แอนดรูว์ คลาร์กในข้างต้นก็แสดงให้เห็นว่ากระทรวงอาณานิคมติดต่อกับข้าหลวงได้ตั้งแต่กลางคริสต์ทศวรรษ 1870 แตกต่างจากกระทรวงการต่างประเทศที่ยังติดต่อกับทูตไม่ได้ในทันที เพราะมีเงื่อนไขการเปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศของแต่ละประเทศที่ทูตอังกฤษประจำการอยู่ด้วย ในกรณีสยามต้องรอไปจนถึงต้นคริสต์ทศวรรษ 1880 ทำให้ช่วงเวลาก่อนหน้านั้นจึงเกิดการกระทบกระทั่งกันระหว่างราชสำนักสยามกับทูตอังกฤษ เช่นในวิกฤติการณ์วังหน้าปลายปี 2417 (ค.ศ.1875) และคดีพระปรีชาภักการปลายปี 2421 (ค.ศ.1879) แต่ก็ได้ข้าหลวงใหญ่ที่สิงคโปร์ให้ความช่วยเหลือและไกล่เกลี่ยปัญหาให้ จนกระทั่งกรุงเทพฯ เปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศครั้งแรกในปี 2426 (ค.ศ.1883) กระทรวงการต่างประเทศของอังกฤษจึงจะติดต่อกับกงสุลอังกฤษได้โดยตรง เออร์เนสต์ ซาโตว (Ernest Satow) กงสุลอังกฤษที่ประจำการในกรุงเทพฯ ระหว่างปี ค.ศ.1885–1888 (ปี 2428–2431) เขียนไว้ในจดหมายส่วนตัวว่า เขาไม่ชอบชาวสยามสักเท่าไร แต่ต้องทนร่วมงานด้วยเหตุผลทางการเมือง¹⁶⁷ และเขายังได้ปฏิเสธแผนการของข้าหลวงอังกฤษที่เบิร์คที่ต้องการขยายอิทธิพลเข้ามาในเขตพิพาทกับสยามโดยไม่ได้รับอนุญาตจากลอนดอนเสียก่อน¹⁶⁸

¹⁶⁶ กุลลดา เกษบุญชู มีด, *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย*, 339.

¹⁶⁷ Jintrawet, Pran, “On His Majesty’s Foreign Service: The “Royal” Ministry Affairs and Legitimacy of the Siamese Absolutist State (1885-1919),” (Dissertation, Waseda University, 2021), 141-142.

¹⁶⁸ พรณงาม เจริญธรรมสาร, “การปกครองหัวเมืองภายใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), 97.

3.5 สรุป

จะเห็นได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงภายในจักรวรรดิอังกฤษส่งผลกระทบมาถึงสยามที่อยู่ชายขอบของจักรวรรดิใน 2 ช่วงเวลา ช่วงแรกคือคริสต์ทศวรรษ 1860 ซึ่งเป็นช่วงที่อังกฤษตัดสินใจเข้าปกครองอินเดียแทนบริษัทอินเดียตะวันออกและตัดสินใจวางสายโทรเลขจากลอนดอนมาถึงอาณานิคมในเอเชียจนไปถึงออสเตรเลีย โครงการนี้ดึงดูดความสนใจจากหลายประเทศที่ไม่ได้เป็นอาณานิคมของอังกฤษให้เข้ามาร่วมลงทุน ซึ่งรวมไปถึงราชสำนักสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ด้วย แต่กว่าที่ทั้งสองฝ่ายจะบรรลุข้อตกลงได้ก็พลัดแผ่นดินเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ 5 พอดี

ช่วงที่สองคือคริสต์ทศวรรษ 1870 ซึ่งเป็นช่วงที่อังกฤษสามารถเปิดใช้โทรเลขมาถึงอาณานิคมของตัวเองได้สำเร็จ การเสด็จเยือนป็นังและสิงคโปร์ในปี 2414 (ค.ศ.1871) ก็เกิดขึ้นหลังจากเปิดใช้โทรเลขติดต่อกับลอนดอนได้เพียง 2 เดือน แสดงให้เห็นว่าโลกอาณานิคมที่พระเจ้าอยู่หัวทรงพบเห็นเป็นโลกที่เมืองแม่เริ่มรวบอำนาจตัดสินใจจากข้าหลวงเข้าสู่กระทรวงอาณานิคมได้พอดี ส่วนนักการทูตอังกฤษจะมีเงื่อนไขที่ต่างออกไปเพราะยังขึ้นกับการเปิดใช้โทรเลขของประเทศที่ประจำการอยู่ด้วย ในกรณีสยาม กว่าที่กงสุลอังกฤษจะถูกรวบอำนาจตัดสินใจเข้าสู่กระทรวงการต่างประเทศที่ลอนดอนก็หลังจากกรุงเทพฯ เปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศได้ตอนต้นคริสต์ทศวรรษ 1880 จึงอาจกล่าวได้ว่า ความขัดแย้งระหว่างราชสำนักกับกงสุลอังกฤษในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ทศวรรษ 1870 ทั้งกรณีวิกฤติการณ์วังหน้า ค.ศ.1875 (ปี 2417) และคดีพระปรีชาภรณ์ ค.ศ.1879 (ปี 2421) อาจเกิดขึ้นจากการที่ลอนดอนยังไม่สามารถควบคุมกงสุลอังกฤษได้อย่างใกล้ชิด เพราะผู้ที่จะเข้ามาคลี่คลายทั้งสองเหตุการณ์ในช่วงนี้เป็นข้าหลวงใหญ่จากสิงคโปร์

บทที่ 4

วางสายโทรเลขไปหาอังกฤษและฝรั่งเศส

“เมื่อเราต้องชอบกันที่ 2 ชาติคือฝรั่งเศสกับอังกฤษให้เสมอๆ กัน
ให้หึงกันอยู่เสมอดีกว่าที่จะสนิทข้างหนึ่งเกินไปจนข้างหนึ่งมีความริษยาแรงกล้า”
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2425¹⁶⁹

เมื่อได้เวลาอันสมควรที่พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จะทรงว่าราชการแผ่นดินด้วยพระองค์เองแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินก็ถวายคืนพระราชอำนาจในเดือนพฤศจิกายน 2416 หลังจากนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็น “สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์” ดำรงตำแหน่งที่ปรีกษาราชการแผ่นดินต่อไป นอกจากนี้ บุตรชายและน้องชายของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ คือเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ก็เป็นสมุหพระกลาโหมปกครองหัวเมืองฝ่ายตะวันตกและใต้ ส่วนเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เป็นเสนาบดีกรมท่าว่าการต่างประเทศปกครองหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก จึงกล่าวได้ว่า นี่คือช่วงเวลาที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของเสนาบดีตระกูลบุนนาค ที่แม้แต่ในพระนิพนธ์ของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ก็ยังกล่าวเอาไว้ว่า “สพสมัยย่อยะชาติท้อ ถอยนิยม อำนาจราชะการบุน นาคคว่า”¹⁷⁰

ในเมื่อตำแหน่งราชการสำคัญตกเป็นของเสนาบดีตระกูลบุนนาค¹⁷¹ พระเจ้าอยู่หัวจึงต้องรวบรวมพันธมิตรทางการเมืองของพระองค์ไว้ใน “เคาน์ซิลออฟสเตต” (council of state) หรือสภาที่ปรีกษาราชการแผ่นดิน และ “ปริวิเคาน์ซิล” (privy council) หรือสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ โดยทั้ง 2 สภามีหน้าที่ทางนิตินัยคือแบ่งเบาภาระการตัดสินใจในเรื่องสำคัญของบ้านเมืองและให้อำนาจทัดทานพระเจ้าแผ่นดินได้ แต่ในทางพฤตินัยแล้วถูกจัดตั้งขึ้นมาเพื่อผนึกกำลังกันทัดทานอิทธิพลของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เสียมากกว่า¹⁷² เพราะในเดือนกันยายน 2417

¹⁶⁹ หจข. ร.5 นก 19/347 พระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ดำรงตำแหน่งที่ปรีกษาราชการแผ่นดินต่อไป จ.ศ.1244, 1121-1139.

¹⁷⁰ โคลงลิลิตสุภาพมหาสมุทรราชคุณานุสรณ์, (กรุงเทพฯ: วัดบวรนิเวศวิหาร, 2556), 353.

¹⁷¹ ตระกูลบุนนาคและที่มีสายสัมพันธ์กับตระกูลนี้ผ่านการแต่งงานครองตำแหน่งเสนาบดีสำคัญมาตั้งแต่ต้นกรุงเทพฯ แล้ว โปรดดู อาคิน รพีพัฒน์, พระมหากษัตริย์-ขุนนาง: นาย-ไพร่ ในโครงสร้างสังคมไทยยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ: คบไฟ, 2560), 168-169.

¹⁷² กุลลดา เกษบุญชู มีด, ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย, 106-116.

หรือหลังจากเปิดสภาที่ปรึกษาราชการไปเพียงเดือนเดียว เสียงส่วนใหญ่ของสภาที่ปรึกษาส่วน-
พระองค์ก็โหวตให้ไม่ต่ออายุสัมปทานให้กับบริษัทโทรเลขของนายริดตามคำขอของรัฐมนตรี
ต่างประเทศของอังกฤษ¹⁷³ โดยให้เหตุผลว่าบริษัทของนายริดทำผิดสัญญาที่ไม่สามารถส่งมอบ
พื้นที่โครงการได้ภายในปี 2416 ราชสำนักจึงมีสิทธิที่จะไม่ต่อสัญญาสัมปทานให้¹⁷⁴ สมาชิกเสียง
ส่วนใหญ่ยังกราบบังคมทูลว่าราชสำนักควรจะเข้ามาควบคุมโครงการนี้ด้วยตัวเอง เพราะ
งบประมาณที่ใช้ในโครงการโทรเลขก็น้อยกว่าการต่อเรือปืนของกรมพระกลาโหม ส่วนเหตุผลที่
ทำให้สมาชิกสภาที่ปรึกษาลดลงตามมากที่สุดก็คือการป้องกันไม่ให้ชาติหนึ่งชาติใดยกสัญญา
พระราชไมตรีขึ้นมาอ้างเพื่อขอรับสัมปทานเหมือนกับอังกฤษในอนาคต¹⁷⁵

จากจุดเริ่มต้นดังกล่าวจะทำให้โครงการโทรเลขระหว่างประเทศถูกดึงเข้ามาเป็นส่วน
หนึ่งของการเมืองภายในประเทศโดยปริยาย เพราะแกนนำในราชสำนักมีความเห็นเรื่องเส้นทางที่จะ
สร้างไม่ตรงกัน ฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวต้องการวางสายโทรเลขไปทางทวายและไซ่ง่อนเพื่อสร้างสมดุล
อำนาจระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส แต่สมเด็จพระยาฯ ต้องการวางสายโทรเลขไปทางอังกฤษทาง
ปิ่นงเพราะเส้นทางนี้จะผ่านหัวเมืองขึ้นกรมพระกลาโหมที่เป็นเขตอิทธิพลของตน และด้วยความที่
เป็นโครงการระหว่างประเทศ จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่ทั้งสองฝ่ายจะต้องขอความร่วมมือจากกงสุลและ
รัฐบาลอาณานิคมรอบข้าง การดูดซับเอาอำนาจจากภายนอกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองภายใน
จึงเกิดขึ้นโดยปริยาย ด้วยเหตุนี้ ความก้าวหน้าของแต่ละโครงการจึงขึ้นกับสถานการณ์การเมือง
ทั้งภายในและภายนอกที่เกิดขึ้นสลับกันไปตั้งแต่วิกฤติการณ์วังหน้าจนมายุติได้หลังสิ้นสุดคดี
พระปรีชาภักการ

เพื่อแสดงให้เห็นว่า โครงการโทรเลขระหว่างประเทศก็เป็นส่วนหนึ่งของการเมือง
ภายในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ในบทนี้จะแบ่งการนำเสนอเป็น 5 หัวข้อ เริ่มจากการที่บริติชอินเดียให้
การสนับสนุนโทรเลขสายปิ่นงของสมเด็จพระยาฯ จึงทำให้กรมโทรเลขถูกจัดตั้งไว้ในสังกัด
ของสมุหพระกลาโหมเป็นหัวข้อแรก หัวข้อที่สองจะแสดงให้เห็นว่า พระเจ้าอยู่หัวต้องดึงกงสุลน็อกซ์

¹⁷³ หจข. ร.5 กต 24/55 มีมาว่าด้วยสายเทเลกราฟที่จะทำมาจากพม่า

¹⁷⁴ สาเหตุที่ทำให้บริษัทนายริดไม่สามารถเริ่มก่อสร้างได้เพราะมีปัญหาทางการเงิน มีหลักฐานว่านายริดได้
เข้าพบเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เพื่อขอให้ราชสำนักสยามจ่ายเบี้ยประกันบริษัทเป็นเงินปีละ 48,000 บาท แต่
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ได้ตกลงด้วย เขาจึงกลับไปมือเปล่าและไม่ได้ติดต่อกลับมาอีกเลยจนกระทั่งหมดสัญญาในปี
2416 ดู Winseck, Dwayne R. and Pike, Robert M., *Communication and Empire: Media, Markets,
and Globalization, 1860-1930*, 40-41; หข. จมท. ร.5 มัดที่ 101/3 พระราชดำรัสแจ้งการทำเทเลกราฟและคำ
กราบบังคมทูลเรื่องจัดการศาลยุติธรรม. และ หจข. ร.5 กต 14/57 มีตอบไปว่าด้วยเรื่องจะทำสายเทเลกราฟฯ.

¹⁷⁵ หข. จมท. ร.5 มัดที่ 100/3 พระราชดำรัสแจ้งการทำเทเลกราฟ และคำกราบบังคมทูลเรื่องจัดการศาล
ยุติธรรม.

ให้มาสนับสนุนโทรเลขสายทวายเพื่อถ่วงดุลโครงการโทรเลขของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ แต่ในจังหวัดที่โครงการโทรเลขสายทวายเริ่มได้เปรียบทางการเมืองก็ต้องเผชิญกับคดีพระปรีชาภักการ ทำให้ความร่วมมือระหว่างพระเจ้าอยู่หัวกับกงสุลน็อกซ์กลับมาเป็นคู่ขัดแย้งกันอีก หัวข้อที่สามจะชี้ให้เห็นว่าความเร็วโทรเลขช่วยคลี่คลายความตึงเครียดที่เกิดขึ้นในคดีพระปรีชาภักการได้ก่อนที่ราชทูตจะเดินทางไปถึงลอนดอน ฝ่ายอังกฤษเองก็ต้องการควบคุมนักการทูตเพื่อไม่ให้เกิดปัญหาทำนองนี้ขึ้นมาอีก จึงประกาศสนับสนุนโครงการโทรเลขสายทวายอย่างเป็นทางการ ในหัวข้อที่สี่จะกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในกรมโทรเลข เมื่อพระเจ้าอยู่หัวตัดสินใจตั้งกรมโทรเลขออกจากกรมพระกลาโหมให้มาขึ้นตรงกับพระองค์เองในปี 2424 ทั้งนี้เพื่อแก้ปัญหาความขัดกันระหว่าง “อำนาจตามหน้าที่” กับ “อำนาจตามพื้นที่” ของสมุหพระกลาโหมในระหว่างที่บริหารกรมโทรเลข ส่วนหัวข้อสุดท้ายจะว่าด้วยการก่อสร้างโทรเลขระหว่างประเทศไปทางทวายและไซ่ง่อน ซึ่งนอกจากจะทำให้เห็นว่ากรมมหาดไทยและกรมพระกลาโหมมีรูปแบบการทำงานแตกต่างกันอย่างไรแล้ว การเปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศทั้ง 2 เส้นทางในปี 2426 ยังทำให้พระเจ้าอยู่หัวสามารถติดต่อกับรัฐบาลต่างประเทศผ่านราชทูตสยามประจำภาคพื้นยุโรปโดยไม่ต้องพึ่งพากรมทำอีกต่อไป

4.1 สมุหพระกลาโหมจัดตั้งกรมโทรเลข

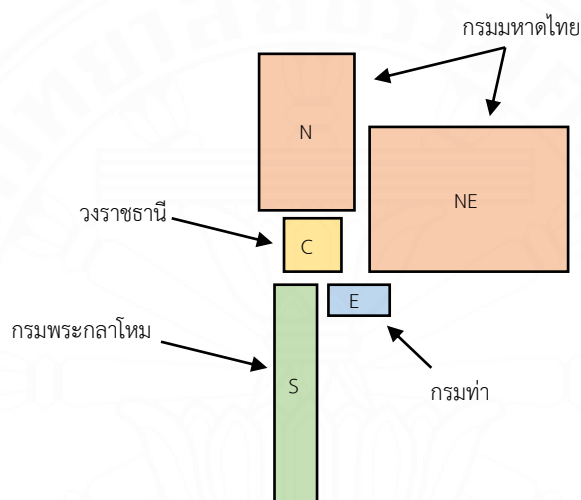
เดือนธันวาคม 2417 ที่ประชุมเสนาบดีได้หารือกันเรื่องเส้นทางโทรเลขที่ประกาศไปว่าจะดำเนินการเองเป็นครั้งแรก เส้นทางแรกที่ถูกเสนอให้พิจารณาคือจากกรุงเทพฯ ถึงปีนังที่มีสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นผู้สนับสนุน เส้นทางนี้นอกจากจะผ่านหัวเมืองขึ้นกรมพระกลาโหมเกือบทั้งหมดแล้ว ยังคล้ายคลึงกับเส้นทางที่นายริดเคยเสนอเอาไว้จึงไม่ต้องเสียเวลาเริ่มต้นนับหนึ่งกันใหม่ แต่พระเจ้าอยู่หัวเห็นว่าเส้นทางดังกล่าวมีระยะทางไกลเกินไป ในแง่ประโยชน์ใช้สอยแล้วก็จำกัดมากเพราะสุดเส้นทางที่กรุงเทพฯ ทำให้ไม่สามารถจูงใจผู้ใช้บริการจากที่อื่นได้ พระองค์จึงเสนอให้สร้างจากกรุงเทพฯ ไปถึงทวายที่เป็นอาณานิคมของอังกฤษในพม่าอีกเส้นทางหนึ่ง¹⁷⁶

สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไม่คัดค้านหากจะวางสายโทรเลขไปทางทวายอีกเส้นทางหนึ่ง เพราะเส้นทางดังกล่าวก็ผ่านหัวเมืองฝ่ายตะวันตกในสังกัดกรมพระกลาโหมอีกเช่นกัน อีกทั้งวงจรการสื่อสารที่เกิดขึ้นก็ยังสร้างแรงจูงใจให้เกิดการใช้บริการอีกด้วย ปัญหาเดียวของเส้นทางทวายคือต้องชักชวนให้บริติชอินเดียนร่วมลงทุนด้วยการวางสายโทรเลขจากย่างกุ้งลงมาถึงทวาย ด้วยเหตุ

¹⁷⁶ พ.ร.บ. ร.5 มัด 100/5 พระราชหัตถ์ถึงพระบรมวงษานุวงศ์ เสนาบดี และเคาซิลว่าด้วยการทำเตลิกกราฟ.

นี้ พระเจ้าอยู่หัวจึงมอบหมายให้สมุหพระกลาโหม (วร บุนนาค) ที่ปกครองหัวเมืองฝ่ายตะวันตก รับหน้าที่ไปเจรจากับอังกฤษ ดังที่เขาแนะนำตัวไว้ในจดหมายว่า

“ทางเตลิคราฟนี้ [โทรเลขทวาย] ข้าพเจ้าเป็นพนักงานดูแล จัดการที่ทำสายเตลิคราฟ เพราะหัวเมืองฝ่ายตะวันตกที่จะเป็นทางสายเตลิคราฟไปจนตลอดพระราชอาณาเขตรนั้น เป็นหัวเมืองขึ้นอยู่กับกรมพระกระลาโหม ข้าพเจ้าได้บังคับทั้งสิ้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจึงได้มีพระบรมราชโองการให้ข้าพเจ้าผู้ซึ่งได้ดูแล จัดการทำสายเตลิคราฟ”¹⁷⁷

ภาพที่ 4.1 การแบ่งอำนาจปกครองตามพื้นที่ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5

หมายเหตุ: N คือหัวเมืองฝ่ายเหนือและล้านนา, NE คือหัวเมืองลาวและเขมรส่วนนอก, C คือพระราชธานี, E คือหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก และ S คือหัวเมืองฝั่งตะวันตกและใต้

ฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวค่อนข้างมั่นใจว่าบริติชอินเดียจะต้องตอบตกลงเพราะทั้งสองฝ่ายมีความสัมพันธ์อันดีมาตั้งแต่การเสด็จเยือนอินเดียในปี 2414 และการทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ในปี 2416 ความมั่นใจที่ว่ำนี้นอกจากจะนำไปสู่การทดลองวางสายโทรเลขภายในพระบรมมหาราชวัง

¹⁷⁷ หจข. ร.5 กต 1/57 สำเนาหนังสือท่านเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ฯ ที่สมุหพระกลาโหม ลงวันที่ 12 เดือนดิเซมเบอร์ คฤศตศักราช 1874 จ.ศ.1230-1239.

ขึ้นแล้ว¹⁷⁸ ยังมีการส่งข้าหลวงออกไปสำรวจเส้นทางโทรเลขพร้อมกันถึง 3 เส้นทางคือ (1) กรุงเทพฯ – ปากน้ำ (2) กรุงเทพฯ – กาญจนบุรี และ (3) กรุงเทพฯ – ไทรบุรี โดยทุกเส้นทางจะอยู่ในเขตปกครองของเสนาบดีกระทรวงกลาโหมทั้งสิ้น¹⁷⁹

อย่างไรก็ดี สถานการณ์ก็ไม่ได้ราบรื่นเสียทีเดียวเพราะหลังจากส่งจดหมายไปอินเดียได้เพียง 2 สัปดาห์ก็เกิดวิกฤติการณ์วังหน้าขึ้นใจกลางพระนคร ความตึงเครียดนี้กินเวลาร่วม 2 เดือนคือระหว่าง 28 ธันวาคม – 25 กุมภาพันธ์ 2417 แม้ว่าในท้ายที่สุด ชัยชนะทางการเมืองจะตกเป็นของพระเจ้าอยู่หัวก็ตาม แต่ผลกระทบจากวิกฤติการณ์ดังกล่าวทำให้พระองค์ต้องชะลอการปฏิรูปหลายอย่างที่เพิ่งเริ่มต้นขึ้น¹⁸⁰ แม้แต่กลไกใหม่อย่างสภาที่ปรึกษาที่ต้องหยุดประชุมไประยะหนึ่ง การปรีชาราชการต้องเปลี่ยนวิธีไปใช้พระราชหัตถเลขาแทนการถามความเห็นแทนการประชุมสภา แต่สำคัญที่สุดคืออำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลับไม่ได้รับผลกระทบจากวิกฤติการณ์นี้ ทั้งยังกล่าวกันว่าเขาเป็นผู้ที่อยู่เบื้องหลังความวุ่นวายทั้งหมด¹⁸¹

หลังจากวิกฤติการณ์วังหน้าผ่านพ้นไป บริติชอินเดียก็ได้ให้คำตอบกลับมาย่างอ้อมๆ ตอนต้นปี 2418 ว่าไม่ได้สนใจที่จะวางสายโทรเลขลงมาทางทวาย ทั้งยังแนะนำว่ามีเส้นทางที่เหมาะสมอีก 3 เส้นทางคือ (1) มะละแหม่ง – ตาก – กรุงเทพฯ (2) กรุงเทพฯ – ไซ่ง่อน และ (3) กรุงเทพฯ – ปิ่นัง ในคำแนะนำนั้นยังระบุข้อดีข้อเสียของแต่ละเส้นทางเอาไว้ว่า ถ้าหากเงื่อนไขของสยามคือการติดต่อกับสิงคโปร์ให้ได้เร็วที่สุด เส้นทางที่ (2) และ (3) ก็เหมาะสม การวางสายไปทางไซ่ง่อนจะทำให้ติดต่อไปสิงคโปร์ อินเดีย พม่า จีน และยุโรปได้ แต่ถ้าทำไปทางปิ่นังก็จะเป็นการส่ง

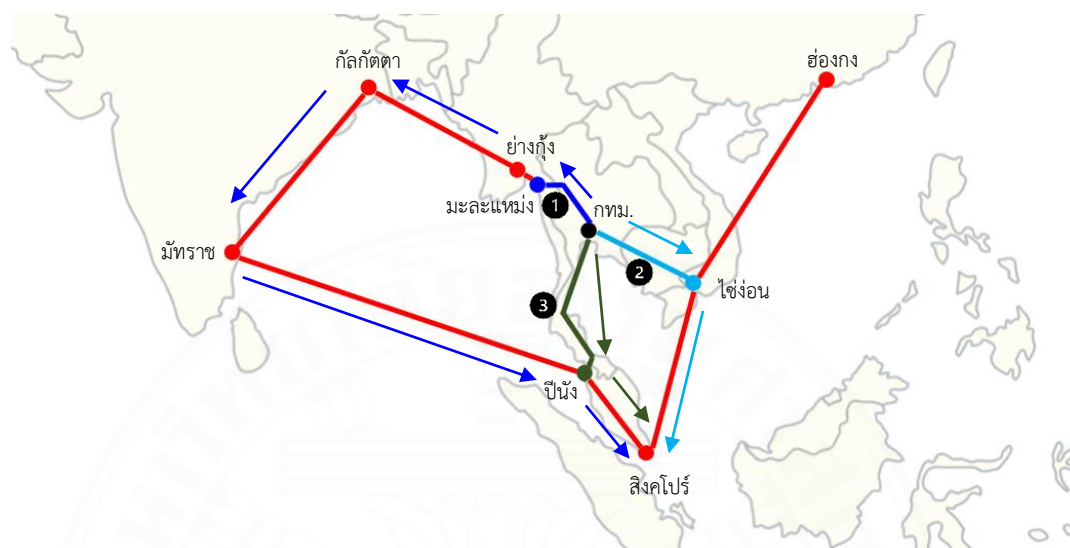
¹⁷⁸ โดยพาดสายจากพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ (ห้องประชุมสภาที่ปรึกษาราชฯ) ไปยังหอรัษฎากรณพิพัฒน์ที่ตั้งกรมพระคลัง ในหนังสือพิมพ์ตรุณวาทีได้ลงข่าวว่า “เตลิดราฟสายนี้ได้ตั้งขึ้นใช้เป็นคราวแรกในกรุงเทพมหานครนี้” ดู เอนก นาวิกมูล, *แรกมีในสยาม ภาค 1*, (กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2559), 102-105.

¹⁷⁹ หจข. ร.5 รล-กท 14/28 ว่าด้วยตรวจทางเตลิดราฟแต่เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี ถึงเขตแดนเมืองทวาย.; กจข. (อ) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 เม.ย. - 9 ต.ค. 2418); หจข. ร.5 รล-กท 12/38 ให้ข้าหลวงนำอินชี่เนียออกไปตรวจทางทำแผนที่สายเตลิดราฟ ณ หัวเมืองฝ่ายใต้ 6 เมือง มีข้อบังคับข้าหลวง 12 ข้อ. และ หจข. ร.5 รล-กท 16/24 ว่าด้วยให้ข้าหลวงอินชี่เนียตรวจทางสายโทรเลข 4 เมือง.

¹⁸⁰ กุลลดา เกษบุญชู มัด, *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย*, 116 – 126.

¹⁸¹ วุฒิชัย มูลศิลป์, “วิกฤติการณ์วังหน้ากับผลกระทบต่อการปฏิรูปการปกครองในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2417 – 2428),” *สายธารแห่งความคิด 3*, (กรุงเทพฯ: กองทุนเพื่อวิชาการ วรณยูพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2552), 198 – 199.

ข่าวตรงถึงสิงคโปร์ ส่วนเส้นทาง (1) ที่ทำไปมะละแหม่งจะมีประโยชน์ใช้สอยน้อยที่สุด เพราะการส่งข่าวไปสิงคโปร์จะต้องอ้อมไปทางอินเดียกับปีนังก่อน¹⁸²

ภาพที่ 4.2 เส้นทางโทรเลขตามคำแนะนำของบริติชอินเดียในปี 2418

หมายเหตุ: สีแดงหมายถึงเครือข่ายโทรเลขของอังกฤษ สีน้ำเงินคือเส้นทางมะละแหม่ง-กรุงเทพฯ สีเขียวคือเส้นทางกรุงเทพฯ-ปีนัง ส่วนสีฟ้าคือเส้นทางกรุงเทพฯ-ไซ่ง่อน ทิศทางของลูกศรแสดงการเคลื่อนย้ายของข้อมูลจากกรุงเทพฯ ไปสิงคโปร์ตามเส้นทางโทรเลข

คำตอบจากบริติชอินเดียทำให้พระเจ้าอยู่หัวทรงผิดหวัง¹⁸³ เพราะนอกจากจะไม่สนับสนุนโครงการโทรเลขของพระองค์แล้ว คำตอบดังกล่าวยังเป็นการสนับสนุนเส้นทางปีนังของสมเด็จพระยาฯ โดยปริยายด้วย แต่ถ้ามองจากมุมมองของบริติชอินเดียจะพบว่า การสนับสนุนเส้นทางทวายจะต้องลงทุนพาดสายจากย่างกุ้งลงมาถึงทวาย¹⁸⁴ แต่ถ้าสนับสนุนสายปีนังจะทำให้อังกฤษได้ประโยชน์โดยไม่ต้องลงทุนอะไร เมื่อสถานการณ์เป็นเช่นนี้ พระเจ้าอยู่หัวก็ต้องยอมให้เริ่มการก่อสร้าง

¹⁸² หจข. ร.5 กต(ล) 10.2/24 การวางสายโทรเลข จ.ศ.1236-1237. และ หจข. ร.5 กต 1/66 สำเนาหนังสือเสกเกรศตอริ ต่อเวอนแมนอินเดีย.

¹⁸³ เพราะ 2 เดือนก่อนหน้าที่จะได้รับคำตอบจากบริติชอินเดีย พระองค์เพิ่งจะแสดงความมั่นใจกับหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ไปว่าน่าจะได้เริ่มก่อสร้างสายทวายและปีนังได้เร็วที่สุดคือต้นปี 2419 ดู กจข. (อ) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 เม.ย. - 9 ต.ค. 2418).

¹⁸⁴ หจข. ร.5 รล-กท 14/28 ว่าด้วยตรวจทางเทเลกราฟแต่เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี ถึงเขตรแดนเมืองทวาย.

สายปิ้งตามที่รับปากกับบริติชอินเดียในทันที¹⁸⁵ พอปลายปี 2418 (27 มีนาคม) กรมโทรเลขก็ถูกจัดตั้งไว้ในสังกัดกรมพระกลาโหม มีสมุหพระกลาโหมเป็นผู้บัญชาการโดยตำแหน่ง ส่วนเจ้ากรมก็ให้เลื่อนหลวงอาวุธอัคนี (ชม รายะเลข) อายุ 33 ปีเป็น “พระโทรเลขธรรณรักษ์” เจ้ากรมโทรเลขคนแรก¹⁸⁶

4.2 โฉมหน้าวงสกุลอังกฤษ ร่วมมือกงสุลฝรั่งเศส

หลังจากชักชวนให้บริติชอินเดียมาร่วมลงทุนในโทรเลขสายทวายรอบแรกล้มเหลวไป พระเจ้าอยู่หัวก็คาดหวังว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ที่จะไปร่วมงานฉลองตำแหน่งสมเด็จพระจักรพรรดินีแห่งอินเดียตอนปลายปี 2419 จะช่วยเจรจาให้อีกครั้ง¹⁸⁷ ทว่าผลลัพธ์ที่ได้ก็ไม่แตกต่างจากการเจรจา รอบแรก อธิบดีกรมโทรเลขของบริติชอินเดียให้เหตุผลว่าเส้นทางจากทวายเข้าเขตสยามอยู่ในเขตป่าทึบและภูเขาสูง ทำให้อังกฤษต้องลงทุนขั้นต่ำ 1.6 แสนบาท ส่วนสยามลงทุนอีก 2.4 แสนบาทและต้องจ่ายค่าประกันสายโทรเลขอีกปีละ 2.4 หมื่นบาทให้ด้วย¹⁸⁸ คงด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงกราบบังคมทูลว่าบริติชอินเดียไม่สนใจโครงการทวายเหมือนเดิม ส่วนการโน้มน้าวให้เปลี่ยนใจก็ไม่ใช้ฤทธิ์ของตน¹⁸⁹ แต่ที่น่าสนใจก็คือท่าทีของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เปลี่ยนไปหลังจากกลับมาจากอินเดีย

¹⁸⁵ หข. จมท. ร.5 มัด 100/1 เจ้าพระยาสุรวงษ์ ถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ให้ตอบขอบใจคอเวนแนนต์อินเดียในการที่จะช่วยเหลือใจใส่ต่อการเติลกราฟ จ.ศ.1237.

¹⁸⁶ หลวงอาวุธอัคนีเคยรับผิดชอบการจัดซื้อจัดจ้างวัสดุอุปกรณ์โทรเลขที่ต้องใช้มาก่อน การเป็นเจ้ากรมทำให้เขาต้องเปลี่ยนสถานะจากขุนนางที่เคยรับเบี้ยหวัดปีละ 120 บาท มาเป็นข้าราชการรับเงินเดือนเดือนละ 100 บาทแทน (รายได้เพิ่มขึ้น 900% ต่อปี) พระโทรเลขธรรณรักษ์ถึงแก่กรรมในตำแหน่งเจ้ากรมโทรเลขในอีก 14 ปีต่อมา นับได้ว่าเป็นเจ้ากรมโทรเลขคนแรกและยังครองตำแหน่งยาวนานที่สุดด้วย ดู กรมศิลปากร, *การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ 5*, (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2521), 220. และ *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 6*, 118-119.

¹⁸⁷ ชัย เรื่องศิลป์, *ยอดคน*, (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2542), 199-200.

¹⁸⁸ มานิจ ชุมสาย, ม.ล., *เรื่องญวน-ไทย กับ เขมรและลาว (รวมรวมจากเอกสารกระทรวงการต่างประเทศของรัฐบาลฝรั่งเศส)*, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญผล, 2522), 84-85.

¹⁸⁹ กข. (อ) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (15 มี.ค. - 28 ก.ค. 2420). และ หข. จมท. ร.5 มัด 99/14 พระอัครมุขตฯ ถึงท่าน ขาพณฯ สมุหพระกลาโหม เรื่องเติลกราฟ จ.ศ.1238.

เพราะเขาไม่กล่าวสนับสนุนเส้นทางทวายอีก หากแต่เสนอให้เพิ่มเส้นทางจากกรุงเทพฯ ไปถึงไซ่ง่อนแทน¹⁹⁰

จะเห็นได้ว่า ความเห็นของบริติชอินเดียทำให้พระเจ้าอยู่หัวเสียเปรียบสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นอย่างมาก พระองค์จึงไม่มีทางเลือกอื่นนอกจากจะตั้งโหมส น็อกซ์ กงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ให้มาสนับสนุนโครงการโทรเลขทวาย โดยคาดหวังว่าความขัดแย้งระหว่างกงสุลน็อกซ์กับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จะเป็นประโยชน์ในการถ่วงดุลโครงการโทรเลขสายปิ่นัง เพราะกงสุลน็อกซ์ยังได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ไปเจรจากับบริษัทโทรเลขของอังกฤษเรื่องการเชื่อมสายโทรเลขที่สถานีปิ่นังด้วย¹⁹¹

เมื่อกงสุลน็อกซ์มีอำนาจต่อรองมากเช่นนี้ทำให้การขอแก้ไขสนธิสัญญาเชียงใหม่ในปี 2419 จึงได้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มาร่วมมือด้วย เหตุผลที่กงสุลน็อกซ์ต้องการแก้ไขเพราะสนธิสัญญานี้ให้อำนาจข้าราชการอังกฤษจากพม่ามากกว่ากงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพฯ กงสุลน็อกซ์จึงต้องการใช้โอกาสนี้แก้ไขสนธิสัญญาเปิดช่องให้ส่ง “รองกงสุลอังกฤษ” จากกรุงเทพฯ ขึ้นไปประจำการที่เชียงใหม่แทน¹⁹² ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ที่แม้จะไม่ออกตัวสนับสนุนสนธิสัญญาเชียงใหม่ก็ตาม แต่ในแง่ความสัมพันธ์กับกงสุลน็อกซ์แล้วก็ค่อนข้างที่จะยำแย่ ในหลายๆ ครั้งก็ข้ามหน้าข้ามตากงสุลน็อกซ์ด้วยการติดต่อกับอินเดียหรือลอนดอนโดยตรง ทั้งยังเคยมีจดหมายขอให้ลอนดอนเปลี่ยนตัวกงสุลอังกฤษมาแล้วเช่นกัน¹⁹³ แต่เมื่อสถานการณ์บีบบังคับให้ต้องคล้อยตามข้อเรียกร้องของกงสุลน็อกซ์

¹⁹⁰ เส้นทางโทรเลขจากกรุงเทพฯ - ไซ่ง่อนเคยอยู่ในความสนใจของราชสำนักรัชกาลที่ 4 ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็มีพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ราชเลขาณการฝ่ายต่างประเทศที่ประกาศสนับสนุนมาตั้งแต่ต้น แต่เขาไม่มีอิทธิพลมากพอที่จะโน้มน้าวราชสำนักได้ อีกทั้งพระเจ้าอยู่หัวก็มีอคติทางการเมืองกับฝรั่งเศส ดังที่มีรับสั่งว่า “ถ้าไม่ต้องเกรงใจอังกฤษแล้วไม่ต้องรังเกียจฝรั่งเศส” ก็น่าจะได้สร้างโทรเลขสายทวายไปตั้งแต่ปี 2419 แล้ว ดู *ดุริยพงศาวดาร เล่มที่ 2* นวंबर 67 วันอังคาร แรม 12 ค่ำ เดือน 6 ปีชวศักราช 1237, 70. และ อนุวัณ สุทธิสงคราม, *เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เจ้าคุณกรมท่า*, (กรุงเทพฯ: เซ็นทรัลเอ็กเพรส, 2522), 514.

¹⁹¹ กจช. (อ) 22/5 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (27 มี.ค. - 18 ก.ย. 2419).

¹⁹² รัตนพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2412-2480),” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), 90.

¹⁹³ หจช. ร.5 นก 19/347 พระบรมราชโองการ พระราชทานแก่พระยาศรีสิงหนเทพซึ่งจะออกไปจัดการทำโทรเลขทางเมืองเขมร แลตรวจราชการเมืองนครจำปาศัก จ.ศ.1244 (1121-1139) ควรกล่าวไว้ด้วยว่า สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ กับกงสุลน็อกซ์เคยมีความสัมพันธ์อันดีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แต่มาแตกหักกันเพราะเรื่องสนธิสัญญาเชียงใหม่ในปี 2416 ดู ปรานี ขวากูร, “คดีพระปรีชาภักการ (พ.ศ.2421-2422) กับการเมืองภายในของไทย,” 75-76.

สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงต้องลงมาลือบปีสมาชิกรัฐสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินให้ลงมติแก้ไขสนธิสัญญาด้วยตัวเอง¹⁹⁴

แต่เพราะพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงต้องการให้มีการแก้ไขสนธิสัญญาเชียงใหม่ในเวลานี้ สภาที่ปรึกษาราชการฯ จึงมีมติคล้ายตามพระราชประสงค์ เมื่อกงสุลนอกซ์ได้ทราบมติดังกล่าวแล้วก็ได้แจ้งผลการเจรจาให้ทราบทันทีว่าบริษัทโทรเลขไม่ยอมให้ต่อสายที่ป็นัง¹⁹⁵

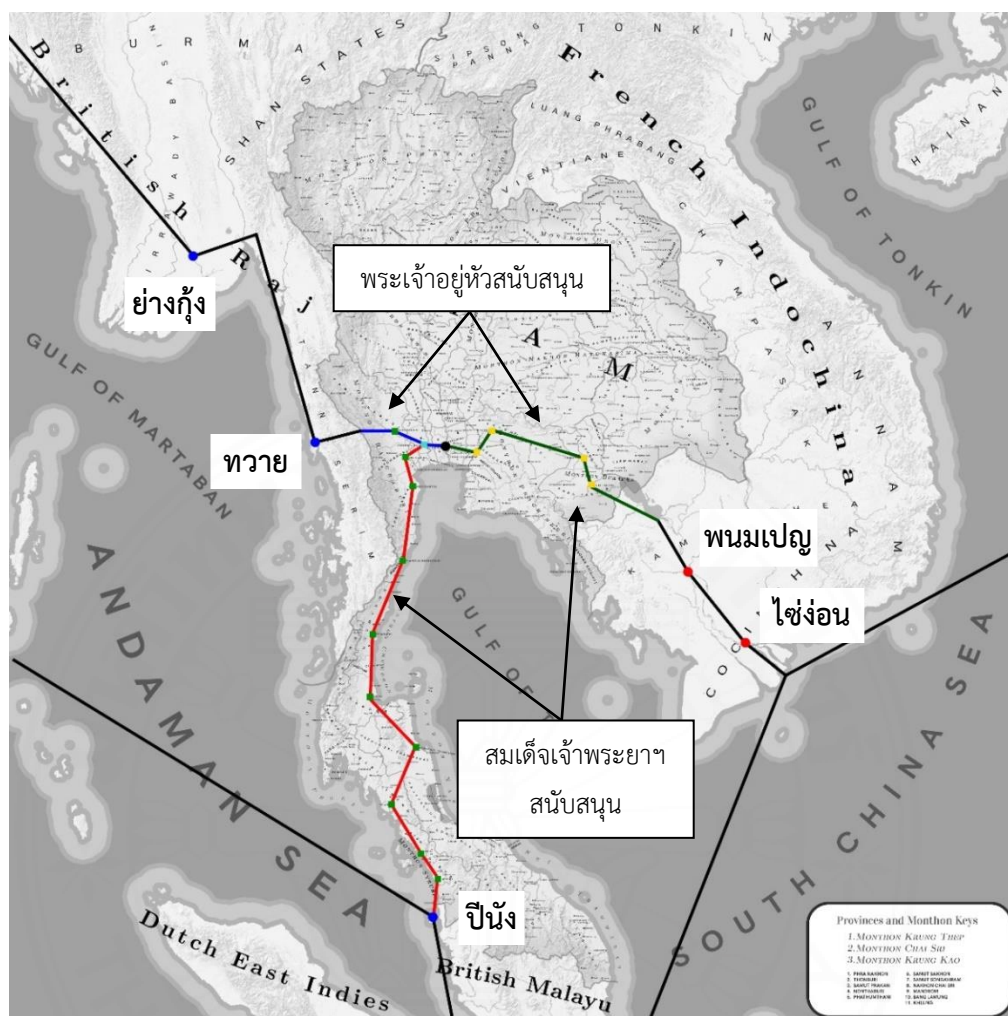
เมื่อมีข่าวแพร่สะพัดว่าการเจรจากับอังกฤษล้มเหลวทั้งสองเส้นทาง กงสุลฝรั่งเศสจึงขอเข้าเฝ้าเพื่อชักชวนให้สยามวางสายโทรเลขไปทางไซ่ง่อนโดยทันที ข้อได้เปรียบของเส้นทางนี้คือการก่อสร้างที่ง่ายกว่าทางทวายและป็นัง ข้าหลวงใหญ่ที่ไซ่ง่อนได้ขอให้สยามเตรียมเสาโทรเลขเอาไว้เท่านั้น ส่วนการก่อสร้างและค่าใช้จ่ายต่างๆ ทางไซ่ง่อนจะดำเนินการให้ทั้งหมด¹⁹⁶ สำหรับไซ่ง่อนแล้ว เส้นทางโทรเลขสายนี้เกิดขึ้นมาเพื่อหันเหกระแสการค้าจากสิงคโปร์มายังไซ่ง่อนพร้อมๆ กับลดอิทธิพลของอังกฤษที่ครอบงำระบบเศรษฐกิจของสยาม แผนการนี้ถูกเตรียมไว้ตั้งแต่ปลายคริสต์ทศวรรษ 1860 (ตรงกับปลายรัชกาลที่ 4) โดยได้ปล่อยข่าวว่าฝรั่งเศสจะวางสายโทรเลขที่เชื่อมไซ่ง่อน พนมเปญ กรุงเทพฯ และทวายเข้าด้วยกัน ทั้งจะมีการทำท่าเรือ ขุดคลอง และศึกษาเครือข่ายเส้นทางการค้าบริเวณทะเลสาบเขมรและฮาเตียน แต่เนื่องจากปัญหาการเมืองในปารีสซึ่งเป็นช่วงระส่ำระสายมากที่สุดหลังยุคนโปเลียน เพราะแพ้งสงครามปรัสเซีย มีการลุกฮือของชนชั้นกรรมาชีพในปารีส จนมาถึงความแตกแยกเป็นฝักฝ่ายว่าจะเอาระบบการปกครองแบบใดกันแน่ ทำให้กว่าจะที่โครงการดังกล่าวจะได้รับการอนุมัติก็ล่วงเข้าสู่ครึ่งหลังของคริสต์ทศวรรษ 1870 (ตรงกับต้นรัชกาลที่ 5) ในสมัยสาธารณรัฐที่ 3 ไปแล้ว¹⁹⁷

¹⁹⁴ จดหมายเหตุพระราชกิจราชนิพนธ์วันภาค 5 และภาค 6 พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอกเพลิน ศรีสาคร และนางกัญหา ศรีสาคร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 21 ธันวาคม 2514, 3-14. และ รัตนพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2412-2480),” 107.

¹⁹⁵ หจข. ร.5 นก 19/347 พระบรมราชโองการ พระราชทานแก่พระยาศรีสิงหเทพซึ่งจะออกไปจัดการทำโทรเลขทางเมืองเขมร แลตรวจราชการเมืองนครจำปาศัก จ.ศ.1244 (1121-1139)

¹⁹⁶ ไซ่ง่อนยังรับประกันอำนาจอธิปไตยของสยามเหนือสายโทรเลขในพระราชอาณาเขตทุกประการ ดู หจข. (อ) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (15 มี.ค. - 28 ก.ค. 2420).

¹⁹⁷ ทัก, แพทริก, *หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม: ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความเป็นเอกราชของสยาม ปี ค.ศ.1858-1907*, (กรุงเทพฯ: วิทยาลัยเสนาธิการทหาร, 2548), 41-42. ส่วนบริบททางการเมืองในฝรั่งเศสที่คาบเกี่ยวกับสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดดู สมเกียรติ วันทะนะ, การสร้างระบอบประชาธิปไตยของอังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมนี, 325-343.

ภาพที่ 4.3 โครงการโทรเลขสายทวาย ปีนัง และไซ่ง่อน

หมายเหตุ: เส้นสีดำคือเครือข่ายโทรเลขของอาณานิคม เส้นสีแดงคือสายปีนัง เส้นสีน้ำเงินคือสายทวาย และเส้นสีเขียวคือสายไซ่ง่อน

การเข้ามาของฝรั่งเศสทำให้กงสุลออกซ์กังวลใจมาก ทำให้ในระหว่างที่ไซ่ง่อนกำลังรอคำตอบจากพระเจ้าอยู่หัวว่าจะตกลงหรือไม่นั้น¹⁹⁸ เขาก็ได้เข้าเฝ้าและยื่นข้อเสนอว่าจะไปโน้มน้าวบริติชอินเดียให้วางสายโทรเลขมายังทวายให้ได้ แม้ว่าข้อเสนอนี้จะเป็นประโยชน์กับฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวก็ตาม แต่พระองค์ก็ยังคงต้องการความร่วมมือกับไซ่ง่อนด้วย จึงมีรับสั่งกับกงสุลฝรั่งเศสว่าถ้าเปิดใช้โทรเลข

¹⁹⁸ มีการส่งเรื่องให้เสนาบดีสภาพิจารณาแต่ก็ไม่มีมติ จึงส่งให้สภาที่ปรึกษาาราชการแผ่นดินพิจารณาแทน ดู หข. จมท. ร.5 มัด 100/5 พระราชหัตถ์ถึงพระบรมวงษานุวงศ์ เสนาบดี และเคาซิลว่าด้วยการทำเดลิกราฟ.

สายทวายและปิ้งได้แล้วก็วางสายโทรเลขไปทางไซ่ง่อนในทันที กงสุลฝรั่งเศสที่ไคยีนรับสั่งตั้งนั้นก็หัวเราะออกมาเพราะเขาคิดว่าทรงปฏิเสธทางอ้อม¹⁹⁹

แม้ว่ากงสุลฝรั่งเศสจะเข้าใจรับสั่งผิดไปก็ตาม แต่สถานการณ์ในตอนนั้นก็ยากที่จะแก้ไขความเข้าใจดังกล่าว เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็ยังคงเดินหน้าโครงการของตัวเองอย่างเป็นเอกเทศถึงแม้ว่ากงสุลน็อกซ์จะขัดขวางการเจรจากับบริษัทโทรเลขไปแล้วก็ตาม แต่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็ใช้วิธีการที่ถนัดด้วยการส่งกัปตันลอฟตัส (พระนิเทศชลธิ์) ไปอินเดียเพื่อเจรจากับบริติชอินเดียโดยตรง การตัดสินใจนี้นอกจากจะข้ามหน้าข้ามตากงสุลน็อกซ์แล้ว ก็ยังไม่ผ่านความเห็นชอบของพระเจ้าอยู่หัวอีกด้วย เมื่อทรงทราบเรื่องแล้วก็กริ้วกัปตันลอฟตัสอย่างมากว่าทำเกินหน้าที่ เพราะเขาสามารถเจรจากับบริติชอินเดียจนสามารถเชื่อมต่อสายโทรเลขที่ปิ้งได้สำเร็จ แม้แต่กงสุลน็อกซ์ก็ได้รับคำสั่งจากอินเดียให้มาสืบระยะทางโทรเลขสายปิ้งกลับไปรายงานด้วยเช่นกัน²⁰⁰

เมื่อโครงการโทรเลขสายปิ้งกลับมาคืบหน้าอีกครั้ง พระเจ้าอยู่หัวจึงมีรับสั่งกับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ อย่างตรงไปตรงมาว่าทรงต้องการให้วางสายโทรเลขไปทางทวายและไซ่ง่อนก่อนเส้นทางปิ้ง²⁰¹ แต่ดูเหมือนว่ารับสั่งดังกล่าวก็หยุดยั้งความต้องการของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เอาไว้ไม่ได้ เพราะหัวเมืองขึ้นกรมพระกลาโหมได้เริ่มตัดไม้ทำเสาโทรเลขตามคำสั่งของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไปแล้ว²⁰² ประกอบกับคนจีนในญีุ่ตก่อการจลาจลในระหว่างปี 2420-2421 จนทำให้ข้าหลวงใหญ่ต้องย้ายที่ทำการออกมาอยู่เมืองตรัง สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังมีเหตุผลให้ต้องวางสายโทรเลขลงไปหาข้าหลวงใหญ่โดยสั่งให้ย้ายแนวเส้นทางให้มาผ่านเมืองตรังก่อนลงไปถึงไทรบุรีและปิ้งด้วย²⁰³

¹⁹⁹ หข. จมท. ร.5 มัด 101/9 พระราชหัตถ์ถึงคุณสุรวงษ์ ว่าด้วยฝรั่งเศสจะช่วยออกทุนในการทำเตลิกกราฟ จ.ศ.1239.

²⁰⁰ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 5 และภาค 6 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 49.

²⁰¹ กจข. (อ) 22/6 พระราชหัตถ์เลขพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (15 มี.ค. - 28 ก.ค. 2420).

²⁰² หข. ร.5 รล-กท 22/26 ว่าด้วยให้ข้าหลวง อินชี่เนีย มาเซอร์เวทำแผนที่แขวงเมืองนครศรีธรรมราช เมืองกาญจนดิฐ เมืองไชยา ถึงเมืองตรัง จ.ศ.1241.

²⁰³ ญัตติ สุธิสสงคราม, เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เจ้าคุณกรมท่า, 213. และ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 5 และภาค 5 พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 49.

4.3 ท่าทีของอังกฤษหลังคดีพระปรีชาภักการ

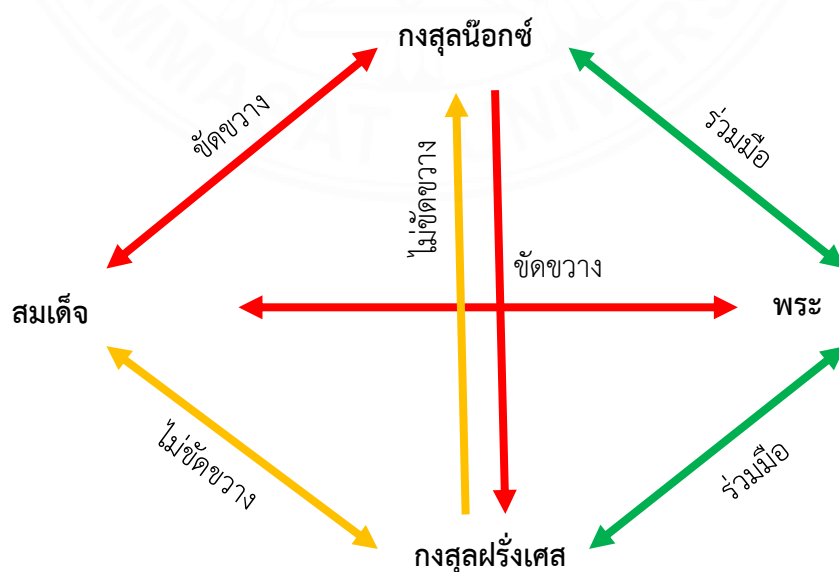
แม้ว่าข้อเสนอจากไซ่ง่อนจะทำให้ระบบการสื่อสารระหว่างประเทศของกรุงเทพฯ สมบูรณ์แบบมากขึ้นคือสายปืทวายและป็นังสร้างไปหาอังกฤษ ส่วนสายไซ่ง่อนสร้างไปหาฝรั่งเศส ก็ตาม แต่สิ่งที่ราชสำนักต้องตัดสินใจให้ได้คือจะจัดลำดับการก่อสร้างอย่างไร เพราะในปี 2420 ราชสำนักยังไม่มีความสามารถเพียงพอที่จะก่อสร้างพร้อมกันทั้ง 3 เส้นทาง

ดังนั้นก่อนที่จะพิจารณากันว่ากรุงเทพฯ จะแก้ปัญหาอย่างไร ในตารางที่ 4.1 และ ภาพที่ 4.4 จะแสดงให้เห็นว่าแต่ละโครงการได้รับการสนับสนุนจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียอย่างไร รวมถึง การเมืองเบื้องหลังของแต่ละโครงการเกิดขึ้นได้บนความสัมพันธ์อย่างไร

ตารางที่ 4.1 การจัดลำดับความสำคัญของโครงการโทรเลข

	สายทวาย	สายป็นัง	สายไซ่ง่อน
พระเจ้าอยู่หัว	1	3	2
สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ	3	1	2
กงสุลอังกฤษ (น็อกซ์)	1	X	X
กงสุลฝรั่งเศส	2	X	1

หมายเหตุ: จัดลำดับความสำคัญตามหมายเลข, X = ไม่สนับสนุน

ภาพที่ 4.4 แผนผังความสัมพันธ์ทางการเมืองในโครงการโทรเลขระหว่างประเทศ

สำหรับพระเจ้าอยู่หัว การเข้ามาของกงสุลฝรั่งเศสทำให้โทรเลขสายทวายที่ทรงสนับสนุนสมเหตุสมผลมากขึ้น ดังที่มีรับสั่งว่า “เมืองเราต้องชอบกันที่ 2 ชาติ คือฝรั่งเศสกับอังกฤษให้เสมอๆ กัน ให้หิงกันอยู่เสมอดีกว่าที่จะสนิทข้างหนึ่งเกินไปจนข้างหนึ่งมีความริศยาแรงกล้า” เพราะหากทำไปหาอังกฤษทั้ง 2 เส้นทางพร้อมตามแผนการเดิม แม้ประโยชน์จะตกอยู่กับสยามก็จริง แต่จะไม่ป้องกันความอิจฉาของฝรั่งเศสได้ จึงควรแบ่งให้อังกฤษและฝรั่งเศสอย่างละครึ่งคือทำไปทางทวายและไซ่ง่อน โดยเฉพาะทางไซ่ง่อนก็จะสามารถติดต่อกับตลาดทางเมืองจีนได้อย่างรวดเร็ว²⁰⁴

แม้รับสั่งดังกล่าวจะให้เหตุผลไว้อย่างน่าสนใจ แต่ก็แสดงให้เห็นว่ามีการเมืองภายในซ้อนทับอยู่ในแผนการนั้นด้วย เพราะไม่ว่าจะพิจารณาอย่างไรก็ตาม ความอยู่รอดของเส้นทางทวายต้องอาศัยความขัดแย้งระหว่างกงสุลน็อกซ์กับสมเด็จพระยาฯ มาเป็นแรงสนับสนุน เพราะนอกจากสมเด็จพระยาฯ จะเปลี่ยนท่าที่ไม่สนับสนุนเส้นทางทวายหลังจากกลับมาจากอินเดียแล้ว กงสุลน็อกซ์เองก็ไม่พูดถึงโครงการโทรเลขสายปิ่นของสมเด็จพระยาฯ อีกเช่นกัน²⁰⁵

อย่างไรก็ดี จะเกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญอีกครั้งตอนปลายปี 2421 (ค.ศ.1879) เมื่อกงสุลน็อกซ์เข้าไปพัวพันในคดีพระปรีชาภการ (สำอาง อนาคตยกุล) มูลเหตุของคดีนี้เกิดจากพระปรีชาภการลักลอบแต่งงานกับบุตรสาวของกงสุลน็อกซ์ สมเด็จพระยาฯ ที่มีความขัดแย้งกับขุนนางตระกูลอนาคตยกุลมาก่อนแล้วจึงได้กล่าวโทษว่าพระปรีชาภการกระทำการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ทั้งยังขุดคุ้ยความผิดที่เขาก่อไว้ที่เมืองปราจีนบุรีขึ้นมาพิจารณา แม้ว่าจุดเริ่มต้นจะมาจากปัญหาการเมืองภายในประเทศก็ตาม แต่ก็ลุกลามจนกลายเป็นการเมืองระหว่างประเทศในที่สุด เพราะกงสุลน็อกซ์ใช้ตำแหน่งหน้าที่เข้าแทรกแซงคดีดังกล่าวเพื่อช่วยลูกเขย เริ่มตั้งแต่การอ่านข่าวหนังสือพิมพ์เรื่องอังกฤษบุกพม่าเพราะไม่พอใจที่จับกุมคนในบังคับอังกฤษให้พระเจ้าอยู่หัวทรงฟัง²⁰⁶ จากนั้นก็เรียกเรือปืนจากฮ่องกงเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อแสดงให้เห็นว่าเขาเอาจริงเอาจังในเรื่องนี้ การเกิดคดีพระปรีชาภการจึงทำให้ความร่วมมือระหว่างพระเจ้าอยู่หัวกับกงสุลน็อกซ์เพื่อถ่วงดุลอำนาจของสมเด็จพระยาฯ ต้องแปรเปลี่ยนไปเป็นความขัดแย้งในที่สุด

แต่เนื่องจากเวลานั้นยังไม่มีโทรเลขระหว่างประเทศในกรุงเทพฯ กงสุลน็อกซ์จึงต้องส่งคำสั่งลงเรือเมล์ไปตีโทรเลขที่สิงคโปร์ ความล่าช้านี้ทำให้ราชสำนักมีเวลารับมือด้วยการส่งพระยา

²⁰⁴ หจข. ร.5 นก 19/347 พระบรมราโชวาท พระราชทานแก่พระยาศรีสิงหเทพซึ่งจะออกไปจัดการทำโทรเลขทางเมืองเขมร แลตรวจราชการเมืองนครจำปาศัก จ.ศ.1244, 1121-1139.

²⁰⁵ หจข. ร.5 กต 24/213-214 มีมาและมีตอบไปว่าด้วยสายเตลิดราฟ

²⁰⁶ ปราณี ขวางกูร, “คดีพระปรีชาภการ (พ.ศ.2421 – 2422) กับการเมืองภายในของไทย,” 75.

ภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ราชเลขาการฝ่ายต่างประเทศไปลอนดอนเพื่อแก้ไขสถานการณ์²⁰⁷ คณะทูตออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปถึงสิงคโปร์ตอนต้นเดือนพฤษภาคม 2422 หรือหนึ่งวันหลังจากเรือปืนออกจากท่าที่สิงคโปร์เข้าไปกรุงเทพฯ²⁰⁸ กองสุลต่านที่สิงคโปร์แนะนำให้พระยาภาสกรวงศ์รับมิโทรเลขไปลอนดอนเพื่อขอให้ห้ามปรามเรือปืน ส่วนข้าหลวงใหญ่สิงคโปร์ได้ให้กำลังใจราชทูตว่าเหตุการณ์จะไม่ร้ายแรงอย่างที่สยามเป็นกังวล เพราะลอนดอนเคยเจอเหตุการณ์ทำนองนี้มาแล้วจึงได้กำชับผู้บัญชาการเรือปืนให้ระมัดระวัง²⁰⁹

หลังจากลอนดอนได้รับโทรเลขจากราชทูตแล้ว เรือปืนก็ถูกเรียกกลับฮ่องกงตามที่ข้าหลวงใหญ่คาดการณ์ไว้ ทำให้กล่าวได้ว่า โทรเลขช่วยให้ความตึงเครียดในกรุงเทพฯ คลี่คลายก่อนที่ทูตจะเดินทางไปถึงลอนดอน และจากคำวนของผู้นเขียนพบว่า ความเร็วของโทรเลขช่วยร่นระยะเวลาการสื่อสารในระหว่างเกิดคดีพระปรีชาภการไปได้ถึงครึ่งปี²¹⁰

จะเห็นได้ว่า ถ้าหากมองย้อนกลับไปตั้งแต่วิกฤติการณ์วังหน้าตอนปลายปี 2417 (ค.ศ. 1874–1875) จนมาถึงคดีพระปรีชาภการตอนปลายปี 2421 (ค.ศ. 1878–1879) จุดร่วมกันของทั้ง 2 เหตุการณ์ก็คือกองสุลต่านกลายเป็นคู่ขัดแย้งของราชสำนักสยาม²¹¹ แม้ว่ากองสุลต่านใหญ่จะไม่อยู่ในกรุงเทพฯ ช่วงวิกฤติการณ์วังหน้าก็ตาม แต่ก็เป็นที่รับรู้กันว่าเขาสนิทสนมกับวังหน้า รักษาการกองสุลต่านให้ที่พักกับวังหน้าตลอด 2 เดือนของวิกฤติการณ์นั้นด้วย ส่วนคดีพระปรีชาภการก็เป็นการใช้

²⁰⁷ ควรกล่าวไว้ด้วยว่า การตัดสินใจส่งทูตไปลอนดอนก็ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างปัจจุบันทันด่วนเสียทีเดียว แต่ได้มีการเตรียมการที่จะส่งทูตไปลอนดอนตอนต้นปี 2422 อยู่แล้ว เมื่อเกิดเหตุการณ์นี้ขึ้นมาก็ได้เลื่อนการเดินทางให้เร็วขึ้น

²⁰⁸ ปราณี ขวางกูร, “คดีพระปรีชาภการ (พ.ศ. 2421 – 2422) กับการเมืองภายในของไทย,” 78, 81-82.

²⁰⁹ สุรศักดิ์มนตรี (เจิม), จอมพล มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา, *ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค 1*, (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2466), 59 – 63. และ ปราณี ขวางกูร, “คดีพระปรีชาภการ (พ.ศ. 2421 – 2422) กับการเมืองภายในของไทย,” 79.

²¹⁰ คณะทูตจะเดินทางไปถึงลอนดอนในอีก 45 วันต่อมา เมื่อไปถึงลอนดอนก็ยังต้องใช้เวลาประมาณ 2 เดือนถึงจะโน้มน้าวรัฐบาลอังกฤษให้ยอมตามข้อเรียกร้องได้สำเร็จ จากนั้นทูตก็มีโทรเลขแจ้งข่าวให้ราชสำนักได้รับทราบล่วงหน้า 3 เดือนก่อนจะเดินทางถึงกรุงเทพฯ จึงกล่าวได้ว่า ช่วงเวลาที่คณะทูตสยามใช้ในการเจรจากับลอนดอนในคดีพระปรีชาภการจริงๆ คือ 2 เดือนเท่านั้น ส่วนอีก 6 เดือนที่เหลือแบ่งเป็นการเดินทางไปกลับ 3 เดือน และธุระอื่นๆ อีก 3 เดือนก่อนเดินทางกลับกรุงเทพฯ ดู ปราณี ขวางกูร, “คดีพระปรีชาภการ (พ.ศ. 2421 – 2422) กับการเมืองภายในของไทย,” 81, 86, 89-90, 113-114.

²¹¹ ในมุมมองของชนชั้นนำสยามแล้ว คดีพระปรีชาภการร้ายแรงกว่าวิกฤติการณ์วังหน้า ดู ญัฐฉิ สุทธิสงคราม, *สมเด็จพระนางเจ้าเรือล่ม*, (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2551), 53.

อำนาจงสุลแทรกแซงการเมืองภายในเพื่อประโยชน์ส่วนตัว ทำให้ท่าทีของกงสุลอังกฤษจึงแตกต่างหรือเป็นตรงกันข้ามกับข้าหลวงใหญ่สิงคโปร์ที่มีแนวโน้มสนับสนุนวังหลวงมาตลอด

ตามความเห็นของผู้เขียน เงื่อนไขที่กำหนดท่าทีของผู้แทนรัฐบาลอังกฤษทั้งกงสุลในกรุงเทพฯ และข้าหลวงใหญ่ที่สิงคโปร์ก็คือการถูกควบคุมโดยตรงจากต้นสังกัด ฝ่ายข้าหลวงใหญ่ถูกควบคุมจากกระทรวงอาณานิคมมาตั้งแต่ต้นคริสต์ทศวรรษ 1870 (หรือก่อนวิกฤติการณ์วังหน้าจะเกิดขึ้น) แต่กงสุลอังกฤษยังไม่ถูกควบคุมโดยตรงจากกระทรวงการต่างประเทศเพราะยังไม่มีโทรเลขระหว่างประเทศในกรุงเทพฯ นั้นจึงอาจเป็นเหตุผลว่าทำไมนายวิลเลียม ปาลเกรฟ (William Palgrave) กงสุลอังกฤษที่ถูกส่งมาแทนนายออกซ์ลิ่งได้เป็นฝ่ายเปิดการเจรจาเกี่ยวกับโครงการโทรเลขสายทวายตอนกลางปี 2424²¹²

4.4 จัดตั้งกรมไปรษณีย์และโทรเลข

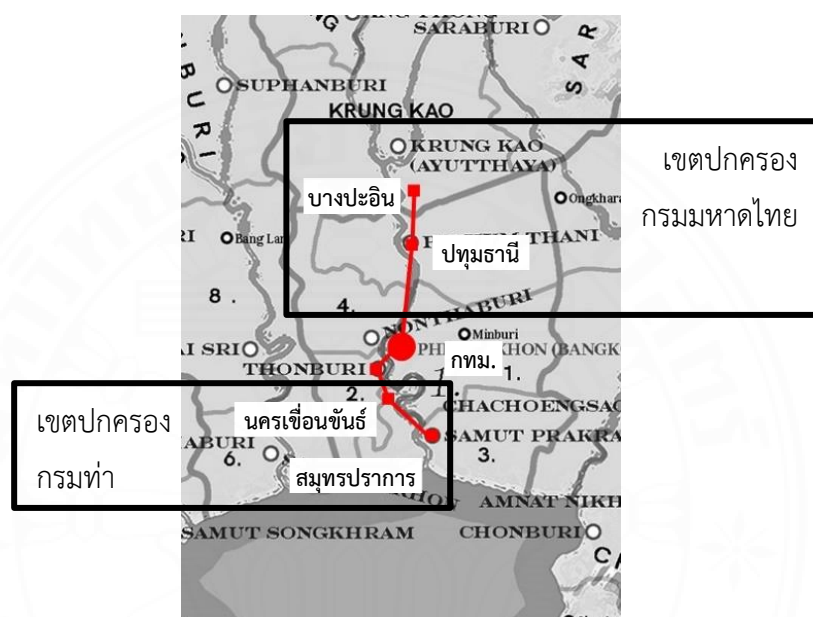
ในระหว่างปี 2417-2423 ที่ยังหาข้อตกลงกับบริติชอินเดียและไช่ฮั่นไม่ได้นั้น กรมโทรเลขที่จัดตั้งมาตั้งแต่ปลายปี 2418 ก็ได้รับคำสั่งให้วางสายโทรเลขภายในประเทศเป็นระยะทางสั้นๆ 2 เส้นทางคือ (1) โทรเลขสายปากน้ำ (กรุงเทพฯ - ปากน้ำ) และ (2) โทรเลขสายกรุงเก่า (กรุงเทพฯ - พระราชวังบางปะอิน) ขึ้นในระหว่างปี 2420-2421 โดยมีผู้ควบคุมงานคือ ม.ร.ว.แดง อิศรเสนา (หม่อมเทวาริราช) ลูกศิษย์นายอลาบาสเตอร์²¹³

แม้ว่าโครงการภายในประเทศจะไม่ต้องอาศัยอำนาจจากภายนอกเข้ามาหนุนหลังเหมือนโครงการระหว่างประเทศก็ตาม แต่ความยุ่งยากก็เกิดจากการปกครองหัวเมืองแบบอำนาจตามพื้นที่ เพราะเส้นทางโทรเลขปากน้ำอยู่ในเขตปกครองกรมท่า ส่วนเส้นทางโทรเลขกรุงเก่าจะอยู่ในเขตปกครองกรมมหาดไทย แต่สมุหพระกลาโหมในฐานะผู้บัญชาการกรมโทรเลขกลับมีอำนาจบังคับบัญชาหัวเมืองทางตะวันตกและได้ที่อยู่นอกเส้นทางดังกล่าว นั่นจึงเป็นอีกเหตุผลว่าทำไมสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ถึงเร่งให้สร้างโทรเลขสายปิ่นแต่บายเบี่ยงที่จะให้เริ่มการก่อสร้างโทรเลขสายไช่ฮั่น เพราะโทรเลขสายปิ่นอยู่ในเขตปกครองกรมพระกลาโหม ส่วนโทรเลขสายไช่ฮั่นอยู่ในเขตปกครองกรมมหาดไทย แต่หลังจากชะลอโครงการสายไช่ฮั่นไปถึง 3 ปีจนข้าหลวงใหญ่ไช่ฮั่น

²¹² หจข. ร.5 นก 7/92 เสกเกตรีเกาเมนอินเดีย แจ้งความมายังมิสเตอร์ปาลกราฟ ขอให้แจ้งให้ราชสำนักสยามทราบเรื่องการเดินสายโทรเลขมาถึงชาแดนสยามเพื่อให้สยามพิจารณาเดินสายต่อไปให้ถึงกรุงเทพฯ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อทุกฝ่าย จ.ศ.1241.

²¹³ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, *คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก (เล่ม 4)*, (กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, 2549), 147-148.

ต้องส่งผู้บัญชาการกองเรือรบมาทวงถามความคืบหน้าตอนปลายปี 2423²¹⁴ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็ยอมที่จะให้สำรวจเส้นทางสายไชน่ฮั่นได้ แต่ก็พยายามจะเอาชนะข้อจำกัดทางอำนาจด้วยการเสนอให้ส่งเจ้านายชั้นสูงไปควบคุมการก่อสร้างแทนการส่งข้าหลวงกรมมหาดไทยออกไปตามธรรมเนียม เพราะวิธีการนี้จะทำให้กรมโทรเลขใช้อำนาจสั่งการหัวเมืองที่อยู่นอกเขตปกครองของกรมพระกลาโหมได้²¹⁵

ภาพที่ 4.5 เส้นทางโทรเลขจากปากน้ำ – บางปะอิน (2420 – 2421)

สำหรับความขัดกันระหว่าง “อำนาจตามหน้าที่” กับ “อำนาจตามพื้นที่” ของสมุหพระกลาโหมจะปรากฏในการก่อสร้างโทรเลขสายกรุงเก่ามากกว่าโทรเลขสายปากน้ำ เพราะสายปากน้ำอยู่ในเขตปกครองของเสนาบดีตระกูลขุนนางเหมือนกัน สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ สามารถเจรจาต่อรองให้เสนาบดีกรมท่าผู้เป็นน้องชายมอบโครงการนี้ให้กับสมุหพระกลาโหมได้ ดังที่มีรับสั่งว่า “แต่ดูกิจรรมท่าน [สมเด็จเจ้าพระยาฯ] อยากจะให้ลูกท่าน [สมุหพระกลาโหม] มีแซ่ในการทำด้วย ด้วยท่านเห็น

²¹⁴ หจข. ร.5 นก 19/347 พระบรมราชโองาท พระราชทานแก่พระยาศรีสิงห์เทพซึ่งจะออกไปจัดการทำโทรเลขทางเมืองเขมรแลตรวจราชการเมืองนครจำปาศัก จ.ศ.1244.

²¹⁵ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 11, วชิรญาณ (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2564.

ว่าจะเปนชื่อเปนเสียงอยู่...แต่การนี้ฉันวางใจกับเธอ [เสนาบตีกรมท่า] คนเดียว ขอให้คิดการให้ตลอดจนได้ ถ้าการสิ่งไรควรจะแบ่งให้ลูกท่านบ้างก็แบ่งไป นอกนั้นขอให้เธอช่วยเปนธุระทั้งสิ้นให้ตลอดไป”²¹⁶ ทำให้ไม่นานหลังจากนั้นก็มีการประกาศว่ากรมพระกลาโหมจะเข้ารับผิดชอบการก่อสร้างโทรเลขสายปากน้ำทั้งหมดแทนกรมท่า²¹⁷ ส่วนโทรเลขสายกรุงเก่าที่จะสร้างไปถึงพระราชวังบางปะอินจะต่างออกไป เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไม่สามารถกดดันหรือต่อรองกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบารามประไพฯ สมุหนายก ได้เหมือนเสนาบตีกรมท่า โครงการดังกล่าวจึงอยู่ในความรับผิดชอบของกรมมหาดไทยโดยมีวิศวกรกรมโทรเลขคือ ม.ร.ว.แดง ควบคุมการก่อสร้างเท่านั้น เมื่อการก่อสร้างแล้วเสร็จในปี 2420 ก็เกิดข้อขัดข้องตามที่สมุหพระกลาโหมกราบบังคมทูลว่า

“ข้าพระพุทธเจ้า เหน็ดด้วยเกล้าฯ ว่า สายโทรเลขตั้งขึ้นแล้ว ต้องตรวจรักษาอยู่เสมอจึงจะได้ราชการ ขุนหมื่นและลูกจ้างในกรมโทรเลขก็น้อยตัว จะขอแรงเจ้าของแขวงอำเภอให้ทำได้ก็เปนครั้งเปนคราวเพราะไม่ใช่เจ้าของกรม ถ้าโปรดเกล้าฯ พระราชทานเลขให้เปนคนสำหรับกรมได้ ก็จะได้ตรวจรักษาอยู่เสมอ เสาถาสายชำรุดก็จะทำได้ทำโดยง่าย”²¹⁸

คำกราบบังคมทูลนี้เกิดจากการที่สมุหพระกลาโหมไม่สามารถอ้างอำนาจหน้าที่ไปสั่งการหัวเมืองขึ้นกรมมหาดไทยให้ไปเฝ้ารักษาเสาสายโทรเลขได้ เขาจึงขอรับพระราชทานไพร่สังกัดกรมโทรเลขจะได้เรียกใช้งานได้โดยไม่ต้องรบกวนกรมมหาดไทยอีก วิศวกรกรมโทรเลขก็เคยกราบบังคมทูลขอไพร่ข้อมือขาว 100 คนมาสังกัดกรมโทรเลขเพื่อความสะดวกในการก่อสร้าง แต่พระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดฯ อนุญาตเหมือนกัน²¹⁹ การที่พระองค์ไม่ยอมให้มีไพร่สังกัดกรมโทรเลขน่าจะเป็นเหตุผลด้านการเมืองมากกว่าการยึดมั่นในหลักแบ่งอำนาจตามหน้าที่

²¹⁶ กช. (อ) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 เม.ย. - 9 ต.ค. 2418).

²¹⁷ ปียนาถ บุนนาค และคณะ, *พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม*, 176.

²¹⁸ หจข. ร.5 นก 2/302 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ที่พัฒนศักดิ์ที่สมุหพระกลาโหม กราบบังคมทูลเรื่องสายโทรเลขทางเมืองสมุทรปราการกับทางพระราชวังบางปะอิน แลเรื่องในกรมโทรเลข จ.ศ.1241.

²¹⁹ หจข. ร.5 นก 43/9 หม่อมเทวาธิราชกราบบังคมทูลเรื่องขอรับคนเข้ารับราชการในกรมโทรเลข จ.ศ. 1246.

เพราะถ้าเทียบกับกรมแผนที่ที่จัดตั้งขึ้นในเวลาไล่เลี่ยกันแล้ว กรมแผนที่ยังได้รับการจัดสรรไพร่สังกัดกรมถึง 50 นาย²²⁰

เมื่อถึงต้นปี 2424 พระเจ้าอยู่หัวก็มีรับสั่งกับสมุหพระกลาโหมโดยตรงไปตรงมาว่า พระองค์ต้องการให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชไปเป็นผู้บัญชาการกรมไพรชนียและโทรเลขที่กำลังจะจัดตั้งขึ้นใหม่

“บัดนี้ฉันจึงขอต่อเธอ [สมุหพระกลาโหม] ให้ท่านเล็ก [สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช] ได้เป็นผู้บังคับบัญชากรมโทรเลข เมื่อจะมีการทำโทรเลขทางใดจะให้เธอคิดอ่านดูแลทำก็คงทำได้ ขอให้เธอช่วยทั้งบำรุงสั่งสอนตามสมควร พอจะได้ทำราชการมีชื่อเสียงไว้บ้าง”²²¹

รับสั่งข้างต้นเริ่มจากโครงการจัดตั้งกรมไพรชนียที่เริ่มมาตั้งแต่ปี 2423 พระเจ้าอยู่หัวมอบหมายให้สมุหพระกลาโหมกับเจ้าหมื่นเสมอใจราช (ม.ร.ว.เทวะหนึ่ง ศิริวงศ์) ทำงานร่วมกัน แต่หลังจากเจ้าหมื่นเสมอใจราชเดินทางกลับมาจากการศึกษาดูงานในต่างประเทศตอนต้นปี 2424²²² พระเจ้าอยู่หัวก็มีรับสั่งกับสมุหพระกลาโหมว่ากรมโทรเลขและกรมไพรชนียมีภารกิจเหมือนกันสมควรแยกไปจัดตั้งหน่วยงานใหม่ที่เรียกว่า “กรมไพรชนียและโทรเลข” โดยมีอธิบดีกรมเป็นหัวหน้าเทียบเท่ากรมเสนาบดี ภายในกรมนี้จะมี “กรมไพรชนีย” และ “กรมโทรเลข” ที่มีเจ้ากรมแยกจาก

²²⁰ หจข. ร.5 พศ 3/319 พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามหินทรเรืองตั้งกรมเซอร์เวจะขอเลขเจ้าเลขนายตาย 50 คน จ.ศ.1244. ต้องกล่าวไว้ด้วยว่า การจัดตั้งกรมตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ไม่ว่าจะเป็น “กรมเจ้า” (หมายถึงเจ้านายที่ได้รับการทรงกรมที่เกิดขึ้นปลายกรุงศรีอยุธยา เป็นการมอบอำนาจให้เจ้านายควบคุมไพร่ได้จำนวนหนึ่ง แต่ไม่มีอำนาจในฝ่ายบริหาร) หรือ “กรมขุนนาง” (หมายถึงหน่วยงานราชการทั่วไป เช่น กรมพระกลาโหม กรมท่า กรมมหาดไทย กรมวัง กรมนา ฯลฯ) ล้วนถูกจัดตั้งขึ้นมาเพื่อคุมกำลังไพร่เป็นสำคัญ ดู สุภรณ์เลิศพาณิชย์กุล, *อยู่อย่างไพร่: ระบบพื้นฐานในสังคมไทยสมัยจารีต*, (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์, 2543).

²²¹ หจข. ร.5 พศ 20/110 เรื่องตั้งโปสต์ออฟฟิศ จ.ศ.1243.

²²² ปี 2423 ที่โครงการโทรเลขสายทวายและไซ่ง่อนมีความชัดเจนขึ้นมากนั้น น่าจะเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้เจ้าหมื่นเสมอใจราช (ม.ร.ว.เทวะหนึ่ง ศิริวงศ์) ได้ทำคำกราบบังคมทูลขอให้จัดการไพรชนียขึ้นด้วย เมื่อมีพระราชดำริเห็นชอบแล้วก็ส่งเจ้าหมื่นเสมอใจราชไปดูงานที่ประเทศจีนและญี่ปุ่นในทันที ต้นปี 2424 เมื่อเจ้าหมื่นเสมอใจราชเดินทางกลับมาจากการศึกษาดูงาน ก็ได้รับสั่งให้สมุหพระกลาโหม (วร บุนนาค) คิดการที่จะทำบัญชีเลขที่บ้านสำหรับการส่งไพรชนียขึ้นมา แต่คล้ายหลังไปไม่ถึงเดือนก็มีรับสั่งขอแยกกรมโทรเลขไปอยู่กับกรมไพรชนียตั้งข้างต้น ดู 100 ปี กรมไพรชนียโทรเลข, (กรุงเทพฯ: กรมไพรชนียโทรเลข, 2526), 54-56.

กันเป็นหน่วยงานในสังกัด²²³ แม้ว่าจุดประสงค์ของการปรับโครงสร้างก็เพื่อแยกกรมโทรเลขออกจากกรมพระกลาโหมก็ตาม แต่พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระนิพนธ์โดยเลือกสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช พระชนมายุ 23 พรรษามาเป็นอธิบดีพระองค์แรก เพราะนอกจากจะเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าองค์เยาว์ร่วมพระราชมารดาเดียวกับพระองค์แล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชยังมีศักดิ์เป็นลูกเขยของสมุหพระกลาโหมอีกด้วย²²⁴ ในบันทึกส่วนพระองค์จึงเขียนไว้ว่า “เมื่อพระชนมพรรษาได้ 23 ปีนั้น พระองค์ได้ทรงเป็นอธิบดี บังคับบัญชาจัดการกรมไปรษณีย์แลโทรเลข ตั้งแต่วัน 7 เดือน 8 ขึ้น 6 ค่ำ ปีมะเสงตรีศก จุลศักราช 1243 [2 กรกฎาคม 2424]”²²⁵ โดยได้รับพระราชทานบ้านของพระปรีชาภักการที่ยึดไว้มาทำเป็นที่ทำการกรมไปรษณีย์และโทรเลข และนับแต่นั้นต่อไป การเจรจาเรื่องใดๆ เกี่ยวกับโทรเลขจะต้องผ่านกรมไปรษณีย์และโทรเลขเท่านั้น ไม่ต้องแยกย้ายกันไปเจรจากับเสนาบดีที่ปกครองเมืองขึ้นเหมือนแต่ก่อนอีก ดังที่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ราชทูตสยามประจำภาคพื้นยุโรปประกาศว่า

“ไทยไม่คิดว่าสายโทรเลขสายใดสายหนึ่งในกรุงสยามเป็นสายหนึ่งๆ ต่างๆ กัน สายไทยติดต่อทั่วถึงกันตลอดพระราชอาณาเขตเป็นสายเดียว อยู่ในกรมเดียวกันทั้งนั้น ไม่ได้คิดจะแยกสายนั้นเป็นสายส่วนเกี่ยวข้องของสายเมืองญวน สายนี้เป็นส่วนเกี่ยวข้องด้วยเมืองอินเดีย ทุกๆ สายเป็นสายของไทยอยู่ในกรมโทรเลขทั้งนั้น”²²⁶

แต่การแก้ปัญหาหนึ่งก็อาจนำไปสู่อีกปัญหาหนึ่งได้เช่นกัน การเปลี่ยนตัวผู้บัญชาการกรมโทรเลขอาจแก้ไขความขัดกันระหว่าง “อำนาจตามหน้าที่” กับ “อำนาจตามพื้นที่” ได้ก็จริง แต่

²²³ กรมไปรษณีย์และโทรเลขเป็น “ชื่อกรม” ที่เหมือนกับกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย กรมท่า ดู ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคปลาย) พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 2*, (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2516), 84. และ หจข. ร.5 นก 13/42 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์พิพัฒนศักดิ์ กราบบังคมทูลว่าด้วยการโปสดออฟิศ จ.ศ.1243.

²²⁴ สัจธรรม, *อาทิตย์อุทัย The Rising Prince เลื่องหนึ่งของพระชนมสมเด็จเจ้าฟ้าจุฑามณี*, (กรุงเทพฯ: ดีเอ็มจี, 2551), 130.

²²⁵ *กำหนดการทำบุญ ณะ วังบูรพาภิรมย์ กรุงเทพฯ ปีจออัฐศก จุลศักราช 1248 แล พระอะภินิหารประวัติของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรมายต์ กับ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช*, (กรุงเทพฯ: กรมไปรษณีย์แลโทรเลข, จ.ศ.1248), 9.

²²⁶ หจข. ร.5 พศ 30/19 พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ราชทูตสยามประจำฝรั่งเศสได้ปรึกษาเรื่องสัญญาโทรเลขกับมิสเตอร์กลาเวอร์รี่เพื่อจะได้ทำสัญญาโทรเลขกับรัฐบาลฝรั่งเศสต่อไป จ.ศ.1246.

การที่กรมโทรเลขเป็นหน่วยงานสมัยใหม่ที่ไม่ใช่ไพร่สังกัดกรม การยกกรมโทรเลขออกจากกรมพระกลาโหมทำให้กรมโทรเลขไม่มีฐานกำลังไพร่สนับสนุนอีกเลย อธิบดีกรมไปรษณีย์และโทรเลขจึงมีหน้าที่ประสานงานกับเสนาบดีที่ปกครองเมืองขึ้นอย่างเท่าเทียมกัน ทำให้มีตัวอย่างว่า เสนาบดีกรมท่าไม่ยอมฟังคำสั่งอธิบดีที่ให้งางสายเคเบิลจากปากน้ำไปถึงกระโจมไฟ เขาอ้างว่ากรมพระคลังมหาสมบัติไม่อนุมัติงบประมาณที่ขอไป ทำให้สายเคเบิลที่ส่งมาแล้วถูกทิ้งให้เสียหาย อธิบดีทรงกริ้วเสนาบดีกรมท่าที่ไม่ฟังคำสั่งจึงได้ประกาศว่าจะเสด็จไปควบคุมการวางสายเคเบิลด้วยพระองค์เอง แรงงานทั้งหมดจะเป็นคนจีนที่จ้างมาทำงานแทนการเกณฑ์ไพร่เมืองขึ้นกรมท่า พระองค์ยังมั่นใจว่าจะทำงานนี้ให้เสร็จได้ภายใน 15 วัน เพราะ “(จะ)ได้เปนชื่อเปนหน้าของข้าพระพุทธเจ้าที่ได้ลงไปทำการหัวเมือง และได้เปนที่ยำเกรงแต่ผู้ซึ่งได้รับทำการมาแต่เดิมแล้ว [คือเสนาบดีกรมท่า] แต่ไม่สำเร็จได้โดยเร็วเปนการค้างอยู่นั่นเอง”²²⁷ ทำให้หลังจากเหตุการณ์นี้แล้วก็ไม่มีเสนาบดีคนใดกล้าขานอำนาจอธิบดีกรมไปรษณีย์และโทรเลขอีกเลย

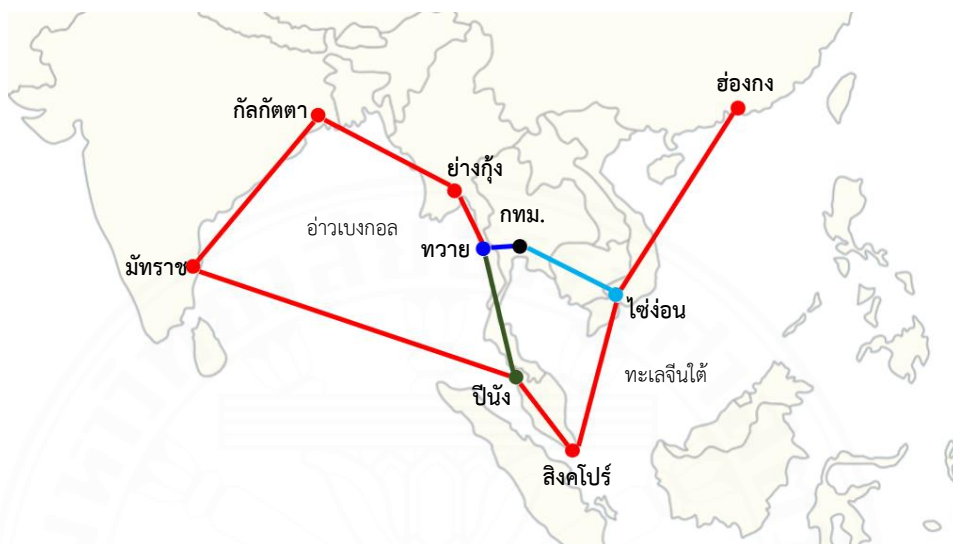
4.5 การเปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศของกรุงเทพฯ

กลางปี 2424 (ค.ศ.1881) หรือหลังการจัดตั้งกรมไปรษณีย์และโทรเลขขึ้นมาแล้ว กงสุลปาลเลอเฟได้เข้าพบอธิบดีเพื่อแจ้งว่าอังกฤษตัดสินใจเพิ่มส่วนต่อขยายจากทวายลงไปถึงมะริดและวางสายเคเบิลจากมะริดลงไปถึงปีนังด้วย ขบวนการต่อส่วนขยายนี้ทำให้สมเด็จพระยาฯ เข้าใจว่าอังกฤษคงไม่สนับสนุนสายปีนังอย่างแน่นอนจนจึงยอมลดโครงการโทรเลขของตัวเองในที่สุด²²⁸ อย่างไรก็ดี ส่วนต่อขยายนี้ก็มีความสำคัญมากเพราะจะช่วยแก้ไขจุดอ่อนของสายทวาย คือทำให้

²²⁷ หจข. ร.5 นก 18/122 เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีกราบทูลเจ้าฟ้าภาณุรังษี เรื่องการดำเนินการทำสายโทรเลขช่วงที่ต่อจากออฟฟิศปากน้ำลงไปถึงชายทะเล จ.ศ.1244., หจข. ร.5 นก 16/11 เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีกราบบังคมทูลเรื่องการจัดตั้งสายโทรเลข ตั้งแต่ออฟฟิศโทรเลขเมืองสมุทรปราการลงไปถึงชายทะเลคลองลำภูรายเพนท่าจะวางสายเคเบอร์ไปขึ้นที่เรือนตะเกียง จ.ศ.1243. และ หจข. ร.5 นก 19/80 เจ้าฟ้าภาณุรังษีกราบทูลเรื่องดำเนินการตั้งสายโทรเลขณเมืองสมุทรปราการ จ.ศ.1244.

²²⁸ อีกปัจจัยที่ทำให้สมเด็จพระยาฯ ยอมลดโครงการโทรเลขสายปีนังในเวลาดังกล่าวคือปัญหาสุขภาพ ดู วิภาส เลิศรัตนรังษี, “อวสานสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค),” *ศิลปวัฒนธรรม* 42, 3(2564): 70-94.

กรุงเทพฯ ติดต่อกับปิ่นังและสิงคโปร์ได้โดยตรง ไม่ต้องส่งข้อความอ้อมไปพม่าและอินเดียเหมือนในภาพที่ 4.2 อีก²²⁹

ภาพที่ 4.6 โครงการโทรเลขทวายและไซ่ง่อนในปี 2424

หมายเหตุ: เส้นสีแดงคือเครือข่ายโทรเลขอาณานิคม, เส้นสีน้ำเงินคือโทรเลขสายทวาย, เส้นสีฟ้าคือโทรเลขสายไซ่ง่อน, สีเขียวคือส่วนต่อขยายจากทวายถึงปิ่นัง

กล่าวได้ว่า การตัดสินใจของอังกฤษน่าจะเป็นผลพวงจากคดีพระปรีชาชลการอยู่ไม่น้อย เพราะการที่กระทรวงการต่างประเทศควบคุมนักการทูตของตัวเองไม่ได้ เกือบทำให้เกิดปัญหา ระหว่างประเทศที่กระทบต่อการค้าและการเมือง ประกอบกับจักรวรรดิอังกฤษก็มีนโยบายที่จะ ควบคุมนักการทูตด้วยสายโทรเลขอยู่แล้ว ส่วนต่อขยายของเส้นทางโทรเลขทวายจึงเป็นผลประโยชน์ ร่วมกันของทั้งสยามและอังกฤษ แม้แต่กงสุลฝรั่งเศสก็มีความเห็นในทำนองเดียวกันว่า ส่วนต่อขยายนี้ เกิดขึ้นมาเพื่อควบคุมหัวเมืองพม่าตอนล่างและติดต่อกับกงสุลอังกฤษในกรุงเทพฯ²³⁰ หากดูจากภาพ ที่ 4.6 จะพบว่าส่วนต่อขยายจากทวายถึงปิ่นังเป็นประโยชน์ต่อโทรเลขสายทวายและไซ่ง่อนเป็นอย่างมาก

²²⁹ หจข. ร.5 นก 11/1 สมเด็จพระเจ้าบรมมหาศรีสุริยวงษ์ มายัง เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เรื่องการ วางสายเตลิกราฟเชื่อมติดต่อกับของอังกฤษที่เมืองทวาย จ.ศ.1242.

²³⁰ ทัก, แพทริก, *หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม: ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความเป็นเอกราชของสยาม ปี ค.ศ.1858-1907*, 81.

มาก เพราะนอกจากจะทำให้เกิดวงจรการสื่อสารรอบอ่าวเบงกอลตามความต้องการของอังกฤษที่มีมานานแล้ว²³¹ ยังเป็นการสร้างระเบียบการสื่อสารระหว่างอ่าวเบงกอล (สายทวาย) กับทะเลจีนใต้ (สายไช่ฮั่น) ตามความต้องการของฝรั่งเศสไปพร้อมกันด้วย²³²

เมื่อการสำรวจเส้นทางในระหว่างปี 2423-2424 เสร็จสิ้น การก่อสร้างก็เริ่มต้นขึ้นในปีถัดไป กรมพระกลาโหมมอบหมายให้พระยาเพชรบุรี (เทศ บุนนาค) น้องชายต่างมารดาของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นแม่กองควบคุมการวางสายโทรเลขทวาย เกณฑ์ไพร่ 523 คนจากเมืองราชบุรี เพชรบุรี และกาญจนบุรีออกไปทำงาน²³³ กรมมหาดไทยมอบหมายให้พระยาฉะเชิงเทรา และพระยาปราจีนบุรี เกณฑ์ไพร่ 1,340 คนออกไปวางสายโทรเลขไปยังไช่ฮั่นพร้อมกับส่ง ม.ร.ว. แดง ออกไปเป็นวิศวกรผู้ควบคุมการก่อสร้าง²³⁴

เนื่องจาก 2 โครงการนี้เริ่มต้นและสิ้นสุดในปีเดียวกันคือระหว่างปี 2425-2426 ทำให้สามารถเปรียบเทียบวิธีการทำงานของแต่ละกรมได้อย่างชัดเจน โครงการโทรเลขสายทวายที่สร้างจากกรุงเทพฯ ไปถึงพรมแดนเมืองกาญจนบุรียาวประมาณ 180 กิโลเมตร พระยาเพชรบุรีสั่งให้ระดมไพร่ทั้งหมดมาทำงานพร้อมกันทีเดียว อัตราเร็วเฉลี่ยของการก่อสร้างอยู่ที่ 90 กิโลเมตรต่อปี แต่ถ้าเป็นโทรเลขสายไช่ฮั่นที่สร้างจากกรุงเทพฯ ออกไปถึงชายแดนเมืองพระตะบอง มีระยะทางประมาณ 530 กิโลเมตร จึงมีอัตราเร็วเฉลี่ยของการก่อสร้างอยู่ที่ 265 กิโลเมตรต่อปี แม้ว่าโทรเลขสายทวายจะมีระยะทางแค่ 1 ใน 3 ของสายไช่ฮั่นก็ตาม แต่สาเหตุที่ก่อสร้างได้ช้าเพราะสภาพภูมิประเทศที่เป็นป่าทึบและภูเขาสูง กรมพระกลาโหมต้องใช้วิธีระดมไพร่มาทำงานพร้อมกันทั้งหมดถึงจะทำให้การก่อสร้างที่ย่างยากนี้แล้วเสร็จได้ตามกำหนด²³⁵

ส่วนโทรเลขสายไช่ฮั่นที่มีระยะทางไกลกว่ากันเกือบ 3 เท่า แต่ตลอดระยะทางเป็นที่ราบลุ่มและบางส่วนเป็นการปักเสาโทรเลขไวกัมแม่น้ำลำคลอง กรมมหาดไทยจึงให้ไพร่ของแต่ละเมืองก่อสร้างในเขตเมืองตัวเอง การก่อสร้างจะช้าหรือเร็วขึ้นอยู่กับความหนาแน่นของแรงงานในแต่ละ

²³¹ หจข. ร.5 นก 11/1 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มายัง เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เรื่องการวางสายเตลิกเรพเชื่อมติดต่อกับของอังกฤษที่เมืองทวาย จ.ศ.1242.

²³² หจข. ร.5 บ 1.2/3 พระราชหัตถเลขาเรื่องการวางสายโทรเลขไปไช่ฮั่น (ร.ศ.99).

²³³ หจข. ร.5 รล-กท 34/66 ว่าด้วยเกณฑ์เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เข้ากองพระยาสุรินทรฤาไชยา แม่กองทำสายโทรเลขทางอำยา จ.ศ.1244.

²³⁴ หจข. ร.5 รล-มท 21/1 เมืองฉะเชิงเทรา เมืองปราจีนบุรี เกณฑ์ทำที่ปักปักเสาดิตสายโทรเลข จ.ศ. 1244.

²³⁵ หจข. ร.5 รล-กท 34/66 ว่าด้วยเกณฑ์เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เข้ากองพระยาสุรินทรฤาไชยา แม่กองทำสายโทรเลขทางอำยา จ.ศ.1244.

พื้นที่ที่ไม่เท่ากัน²³⁶ และในระหว่างการก่อสร้างก็มีช่วงที่ต้องหยุดไปพักหนึ่งเพราะ ม.ร.ว.แดง มีปัญหา กับเจ้าเมืองพระตะบองจนถูกไล่ไปอยู่ที่ศรีโสภณ กรุงเทพฯ ต้องส่งข้าหลวงโทรเลขคนใหม่มาและไป จ้างนายปาวีมาคุมการก่อสร้างที่เหลืออีกส่วนใหญ่²³⁷ ดังนั้นความเร็วของสายไซ่ง่อนจึงเป็นผลงาน นายปาวี ตามรายงานระบุว่าเขาสามารถปักเสาได้วันละ 40 ต้นเป็นอย่างน้อย นั่นจึงทำให้เขาสามารถ ส่งมอบงานให้กรมโทรเลขตอนต้นปี 2426 ได้ตามกำหนด²³⁸

จะเห็นได้ว่าวิธีการบริหารการก่อสร้างของกรมมหาดไทยและกรมพระกลาโหมแตกต่างกันมาก การขยายเส้นทางจะเร็วหรือช้าจึงขึ้นกับความสามารถของผู้ควบคุมงาน ส่วนกรมโทรเลขทำได้แค่ส่งวัสดุอุปกรณ์เครื่องสายโทรเลขและให้คำแนะนำในระหว่างการก่อสร้างเท่านั้น²³⁹

เมื่อก่อสร้างสายไซ่ง่อนเสร็จสิ้นตอนต้นปี 2426 ราชสำนักจึงได้จัดพิธีเปิดอย่างเป็นทางการในวันที่ 16 กรกฎาคมที่สถานีปากคลองโองอ่าง มีการเชิญพระราชหัตถเลขาจาก พระบรมมหาราชวังเพื่อส่งข้อความไปถึงข้าหลวงใหญ่ไซ่ง่อนเป็นปฐมฤกษ์ว่า “ด้วยบัดนี้เป็นครั้งแรกที่ ประเทศสยามได้ติดต่อกับทั้งโลกย์ ด้วยสายโทรเลขโดยอินชเนียช่างฝรั่งเศสได้ช่วยทำการ กรุงสยาม ขอแสดงความขอบใจต่อกรุงฝรั่งเศส”²⁴⁰ ส่วนสายทวายของกรมพระกลาโหมไปแล้วเสร็จตอนปลายปี

²³⁶ หจข. ร.5 รล-มท 21/1 เมืองฉะเชิงเทรา เมืองปราจีนบุรี เกณฑ์ทำที่ปักปักเสาดิตสายโทรเลข จ.ศ. 1244.

²³⁷ ปัญหาทั้งหมดเริ่มจาก ม.ร.ว.แดง ไปกระทำชู้กับบุตรสาวของเจ้าเมืองพระตะบอง เมื่อกรุงเทพฯ รู้เรื่อง เข้ากั๊สให้จับตัว ม.ร.ว.แดง มาขังคุกอยู่หลายปี ดู หจข. ร.5 นก 19/263 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ซึ่งสำเร็จ ราชการกรมมหาดไทย มาถึงพระยาศรีสุนทรโวหารฯ เรื่องขอให้ส่งบอกข้อความที่ฟ้องร้องหม่อมราชวงศ์แดงกับนาย เดช นายศรี ซึ่งวิวาทกับกรมการเมืองพระตะบองมาเพื่อชำระคดี จ.ศ.1244., หจข. ร.5 รล-มท 21/84 เมืองพนมสกล ให้แต่งกรมการเมืองคุมตัวหม่อมราชวงศ์แดง นายเดช นายศรี เข้าไปณกรุงเทพฯ จ.ศ.1244., หจข. ร.5 นก 19/287 พระ ยาศรีสิงหนาทพิบูลเกล้าฯ ถวายพระราชกระแสพระบรมราชโองการด้วยเรื่องสายโทรเลขซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้เรียงพระ ราชกระแสขึ้น จ.ศ.1244., หจข. ร.5 รล-มท 22/12 ถึงพระยาศรีสิงหนาทพิบูลฯ ทบอรายทำหนังสือสัญญาจ้าง อินชเนียฝรั่งเศสที่เมืองไซ่ง่อนทำทางโทรเลข จ.ศ.1244. และ หจข. ร.5 ม 2.12ก/2 ไปบอกเมืองฉะเชิงเทรา (มี.ค. 96 - ส.ค.103), 104, 137.

²³⁸ หจข. ร.5 รล-มท 23/86 ถึงเจ้าเมืองกรมการได้เกณฑ์คนเกณฑ์เกวียนส่งหลวงภักดีโกษา หลวงวิจิตร ภักดี ตรวจเสาสายโทรเลขออกไปเมืองพระตะบอง จ.ศ.1245.

²³⁹ หจข. ร.5 พศ 17/1 ทำทางโทรเลขตะวันออกและเรื่องรักษาสายโทรเลขและคนฝรั่งเศสที่รับจ้างทำ สายโทรเลขตะวันออก (จ.ศ.1244-1245).

²⁴⁰ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 14, วชิรญาณ (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2564. และหจข. ร.5 นก 24/98 เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์กราบ บังคมทูลเรื่องการจัดพิธีเปิดสายโทรเลขตะวันตกซึ่งสร้างมาบรรจบถึงกรุงเทพแล้ว จ.ศ.1245. และ หจข. ร.5 นก

เดียวกัน ฝั่งสยามก่อสร้างเสร็จก่อนกำหนด 1 เดือน แต่ฝั่งอังกฤษที่ก่อสร้างยากกว่าทำให้ล่าช้าออกไปหลายเดือน เมื่อทดลองใช้ก็พบปัญหาว่ากระแสไฟฟ้าอ่อนกำลัง โทรเลขจากอินเดียถึงกรุงเทพฯ ต้องใช้เวลาถึง 6 วัน กว่าที่จะแก้ไขและให้บริการได้ก็เกือบสิ้นปี²⁴¹ หากดูจากตารางที่ 4.2 จะพบว่าสยามเปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศล่าช้ากว่าหลายประเทศในภูมิภาคเดียวกันนี้เป็นเวลาเกือบทศวรรษ

ตารางที่ 4.2 การเปิดใช้โทรเลขในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ค.ศ./พ.ศ.)

เจ้าอาณานิคม	เมือง	เปิดใช้โทรเลขภายในประเทศ	เปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศ
ฮอลันดา	ชวา	-	1871/2414
อังกฤษ	ย่างกุ้ง	1870/2413*	1860/2403**
	สิงคโปร์	1870/2413	-
ฝรั่งเศส	ไซ่ง่อน	1862/2405	1871/2414
-	กรุงเทพฯ	1877/2420	1883/2426

หมายเหตุ: *สายมีนทะเลย์-ย่างกุ้ง, **สายกัลกัตตา-ย่างกุ้ง

หลังจากสยามเปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศได้แล้ว กงสุลอังกฤษในกรุงเทพฯ ก็ถูกลอนดอนควบคุมไม่ให้ใช้อำนาจตามใจชอบได้เหมือนกับกงสุลน็อกซ์ได้อีก ดังมีตัวอย่างว่า เออร์เนสต์ ซาโตว (Ernest Satow, ดำรงตำแหน่งระหว่างปี 2428-2431/ค.ศ.1885-1888) ที่เข้ามารับตำแหน่งกงสุลอังกฤษหลังจากเปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศได้ไม่ถึง 2 ปี ได้ปฏิเสธแผนการของข้าหลวงอังกฤษที่ปรักในการขยายอิทธิพลเข้ามาในเขตพิพาทกับสยามโดยที่ยังไม่ได้รับอนุญาตจากลอนดอนเสียก่อน ในจดหมายส่วนตัวของซาโตวยังกล่าวไว้ด้วยว่า เขามาค่อยชอบชาวสยามสักเท่าไร แต่ต้องทนทำงานด้วยเพราะเหตุผลทางการเมือง ซึ่งเหตุผลที่ว่าก็มาจากนโยบายกลางจากลอนดอน ในปี ค.ศ.1885 (ปี 2428) ที่สั่งให้นักการทูตอังกฤษในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต้องสังกัดกันอิทธิพล

24/218 คำโทรเลขพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามถึงมองซิเออทอมซัน คอเวนเนอเมืองญวนเนื่องในโอกาสเปิดสายโทรเลขสายสยาม-ฝรั่งเศส จ.ศ.1245.

²⁴¹ หจข. ร.5 รล-กท 36/43 ถึงเมืองกาญจนบุรี เมืองศรีสวัสดิ์ จะกำหนดเจ้าพนักงานโทรเลขแต่งคนออกตรวจคนรักษาสายเสมียร์ใช้เครื่องโทรเลข จ.ศ.1244-45.; หจข. ร.5 พศ 29/59 เปิดสายโทรเลขสายตะวันตกที่สเดชั่นเมืองกาญจนบุรี จ.ศ.1245.; หจข. ร.5 พศ 29/78 เรื่องต่างๆ เกี่ยวกับโทรเลขสายตะวันตก จ.ศ.1245. และ หจข. ร.5 พศ 29/79 ประกาศเปิดสายโทรเลขฝ่ายตะวันตก จ.ศ.1245.

ของฝรั่งเศสและรัสเซียอย่างเป็นทางการ หน้าที่ของชาโตว์จึงเป็นการสนับสนุนการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่พระเจ้าอยู่หัว²⁴²

ในทำนองเดียวกัน ราชสำนักกรุงเทพฯ ก็ได้ใช้โทรเลขระหว่างประเทศเพื่อติดต่อกับราชทูตสยามประจำยุโรปได้อย่างใกล้ชิด เพราะหลังสิ้นสุดคดีพระปรีชาภักการไปแล้ว กรุงเทพฯ ส่งทูตออกไปลอนดอนอีก 2 ครั้ง คือในปี 2423 (ค.ศ.1880) ส่งเสนาบดีกรมท่าเป็นเอกอัครราชทูตพิเศษไปเจริญสัมพันธไมตรี และปี 2424 (ค.ศ.1881) ส่งหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ชุมสาย ไปติดต่อน้ำอ่าวรูปในใหญ่มาประจำป้อมปืนที่ปากน้ำและรับรองพระเจ้าน้องยาเธอ ลูกขุนนางที่จะมาศึกษาต่อที่ยุโรป แต่เมื่อถึงกำหนดเวลาจะเดินทางกลับ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (สมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ) ราชเลขาฯ การฝ่ายต่างประเทศคนใหม่ ได้มีโทรเลขมาสั่งให้หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ไม่ต้องเดินทางกลับกรุงเทพฯ เพราะจะทรงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นอัครราชทูตสยามประจำภาคพื้นยุโรปและอเมริกา รวม 12 ประเทศ หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ต้องใช้เวลารวมถึง 2 ปีเต็ม (ปี 2425-2426) ในการยื่นพระราชสาส์นตราตั้งจนครบ เมื่อพระองค์เจ้าจรูญเกษมเสด็จกลับสยามเกี่ยวกับสุราจนเป็นผลสำเร็จในปี 2426 ก็โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนจากหม่อมเจ้าเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์²⁴³

ควรกล่าวไว้ด้วยว่า การแต่งตั้งราชทูตสยามประจำยุโรปเกิดขึ้นในบริบทสำคัญ 2 ประการ ประการแรก การช่วงชิงอำนาจในการกำหนดนโยบายต่างประเทศระหว่างราชเลขาฯ การฝ่ายต่างประเทศกับเสนาบดีกรมท่าว่าการต่างประเทศ เพราะต้นสังกัดของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์คือราชเลขาฯ การฝ่ายต่างประเทศผู้ใกล้ชิดพระเจ้าอยู่หัว ทำให้การแต่งตั้งที่ว่่านักการการสิ้นสุดอำนาจของเสนาบดีกรมท่าในการผูกขาดการติดต่อกับชาวตะวันตก เพราะพระเจ้าอยู่หัวจะสามารถติดต่อกับ

²⁴² Jintrawet, Pran, "On His Majesty's Foreign Service: The "Royal" Ministry Affairs and Legitimacy of the Siamese Absolutist State (1885-1919)," (Dissertation, Waseda University, 2021), 141-142. ส่วนกงสุลฝรั่งเศสพยายามจะคานอำนาจด้วยการสนับสนุนเสนาบดีตระกูลขุนนางที่เหลืออยู่ แต่ดูเหมือนว่าเขาจะเคลื่อนไหวช้าเกินไป เพราะพระเจ้าอยู่หัวรวบอำนาจการนำในราชสำนักได้สำเร็จตั้งแต่ก่อนที่สมเด็จเจ้าพระยาฯ จะพิราลัยเสียอีก ดู ทัก, แพทริก, *หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม: ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความเป็นเอกราชของสยาม ปี ค.ศ.1858-1907*, 66-69.

²⁴³ ทั้งนี้ กรุงเทพฯ ส่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ มาเป็นราชทูตสยามประจำอังกฤษและอเมริกาในปี 2426 พระองค์เจ้าปฤษฎางค์จึงเป็นราชทูตประจำภาคพื้นยุโรปที่เหลืออีก 10 ประเทศ และตั้งสถานทูตที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ดู วิจิตรวงศ์ ณ ป้อมเพชร์, *ราชทูตแห่งกรุงสยาม: ประสบการณ์ของอดีตนักการทูตไทยในยุคบุกเบิก พ.ศ.2424 – 2429*, (กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2547), 131-137.

รัฐบาลและพระราชวงศ์ต่างประเทศได้โดยตรงผ่านทางพระองค์เจ้าปฤษฎางค์แล้ว²⁴⁴ ประการที่สอง การทูตสมัยใหม่ของสยามเกิดขึ้นในยุคสมัยของโทรเลขไฟฟ้า ทำให้อำนาจตัดสินใจของทูตถูกคุมกำเนิดมาตั้งแต่ต้น ราชทูตสยามจึงมีหน้าที่ทำตามคำสั่งของกรุงเทพฯ เหมือนกับที่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์กล่าวไว้ในภายหลังว่า “ใครๆ ก็เป็นราชทูตได้ เพราะเป็นแต่ผู้สื่อสารรับคำสั่ง ทำตามคำสั่งเท่านั้น”²⁴⁵

4.6 สรุป

หลังจากสิ้นสุดวิกฤติการณ์วังหน้าไปอีกเกือบทศวรรษ ทั้งฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้เผชิญหน้ากันในพื้นที่ของโครงการโทรเลขระหว่างประเทศ ฝ่ายที่ครองความได้เปรียบมาก่อนคือสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เพราะบริติชอินเดียให้การสนับสนุนโทรเลขสายปิ่นมามากกว่าโทรเลขสายทวายของพระเจ้าอยู่หัว การจัดตั้งกรมโทรเลขในสังกัดสมุหพระกลาโหมที่เกิดขึ้นในปี 2418 จึงอาจจะไม่ได้มีเหตุผลเรื่องการแบ่งอำนาจตามพื้นที่เท่านั้น แต่น่าจะเป็นผลพวงหลังวิกฤติการณ์วังหน้าอีกด้วย

เพื่อที่จะถ่วงดุลอำนาจของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ โครงการโทรเลขทวายและไซ่ง่อนของพระเจ้าอยู่หัวจึงถูกพัฒนาขึ้นมาเพื่อขอแรงสนับสนุนจากกงสุลอังกฤษและฝรั่งเศส แต่กระนั้นก็ตามแผนการของพระองค์ก็ดำเนินไปอย่างเชื่องช้าและเป็นการคุมเชิงสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มากกว่าที่จะเผชิญหน้ากันอย่างจริงจัง ทำให้การเกิดขึ้นของคดีพระปริชาลการขึ้นในปี 2423 จึงเป็นจุดพลิกผันของสถานการณ์มากกว่า เมื่ออังกฤษตัดสินใจเปลี่ยนมาสนับสนุนโทรเลขสายทวายเพื่อที่จะได้ควบคุม/ติดต่อกับกงสุลของตัวเองได้อย่างรวดเร็วและใกล้ชิด แม้ว่าการเปลี่ยนใจดังกล่าวจะทำให้เห็นว่านโยบายของอังกฤษมีผลต่อการเมืองภายในของสยามอย่างมากที่สุดก็ตาม แต่จะประเมินว่าการโยกย้ายกรมโทรเลขออกจากมือของสมุหพระกลาโหมเกิดขึ้นจากปัจจัยภายนอกเพียงอย่างเดียวไม่ได้ กรณีดังกล่าวยังเกิดจากปัญหาเชิงโครงสร้างคือความขัดกันระหว่างอำนาจตามหน้าที่กับอำนาจตามพื้นที่

²⁴⁴ ปฤษฎางค์, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า, *ประวัติย่อนายพันเอกพิเศษ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ แต่ประสูติ พ.ศ.2392 ถึง 2472 เล่ม 1*, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.นารถ ชุมสาย ณ เมรุวัดธาตุทอง 28 ตุลาคม 2513, 55. และ สุพจน์ แจ้งเร็ว, “พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ “กระดุกสันหลัง” ของสมเด็จพระปิยมหาราช,” *ศิลปวัฒนธรรม* 14, 12(2536): 154-159.

²⁴⁵ ปฤษฎางค์, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า, *ประวัติย่อนายพันเอกพิเศษ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ แต่ประสูติ พ.ศ.2392 ถึง 2472 เล่ม 1*, 62.

อีกด้วย การตัดสินใจโยกย้ายกรมโทรเลขมาขึ้นตรงกับพระเจ้าอยู่หัวจึงเป็นทางออกที่ดีที่สุดเพื่อให้การก่อสร้างดำเนินไปได้อย่างรวดเร็ว ดังจะเห็นได้จากกรมโทรเลขใช้เวลาเพียง 2 ปีก็สามารถเปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศทั้งสายทวายและไซ่ง่อนได้ภายในปี 2426 ซึ่งการเปิดใช้โทรเลขทั้ง 2 เส้นทางนี้ยังเป็นหมุดหมายของการสิ้นสุดอำนาจในการติดต่อกับต่างประเทศของเสนาบดีกรมท่าอย่างเป็นทางการ เพราะพระเจ้าอยู่หัวสามารถใช้โทรเลขติดต่อโดยตรงกับราชทูตสยามประจำยุโรปได้โดยตรงจากกรุงเทพฯ ไม่ต้องส่งข้อความลงเรือเมล์ไปตีโทรเลขที่สิงคโปร์อีกต่อไป

อาจจะกล่าวได้อีกว่า โครงการโทรเลขระหว่างประเทศยังเป็นพื้นที่ที่แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 เช่นเดียวกัน เพราะการตัดสินใจของอังกฤษที่หันมาหนุนโทรเลขสายทวายของพระเจ้าอยู่หัว ทำให้โครงการโทรเลขสายปิ่นของสมเด็จพระยาฯ ถูกเลื่อนออกไปอย่างไม่มีกำหนด ปัญหาเชิงโครงสร้างในการบริหารกรมโทรเลขทำให้ต้องโยกย้ายออกจากมือของสมุหพระกลาโหมไปขึ้นตรงกับพระเจ้าอยู่หัว และสุดท้ายคือการทำให้พระเจ้าอยู่หัวติดต่อกับรัฐบาลต่างประเทศโดยไม่ต้องผ่านเสนาบดีกรมท่าว่าการต่างประเทศ กรณีเหล่านี้ไม่เพียงแสดงให้เห็นว่าโครงการโทรเลขระหว่างประเทศก็เป็นส่วนหนึ่งของการเมืองภายในประเทศเท่านั้น แต่ยังทำให้เห็นว่าทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับโครงการดังกล่าวพยายามจะดึงอำนาจจากภายนอกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองภายในเพื่อบรรลุความต้องการของตัวเองเหมือนกัน โดยที่ผู้ชนะในการแข่งขันนี้คือฝ่ายพระเจ้าอยู่หัว ส่วนเสนาบดีตระกูลขุนนาคนก็ไม่อาจกลับมาเรืองอำนาจได้เหมือนตอนต้นรัชกาลอีกเลย

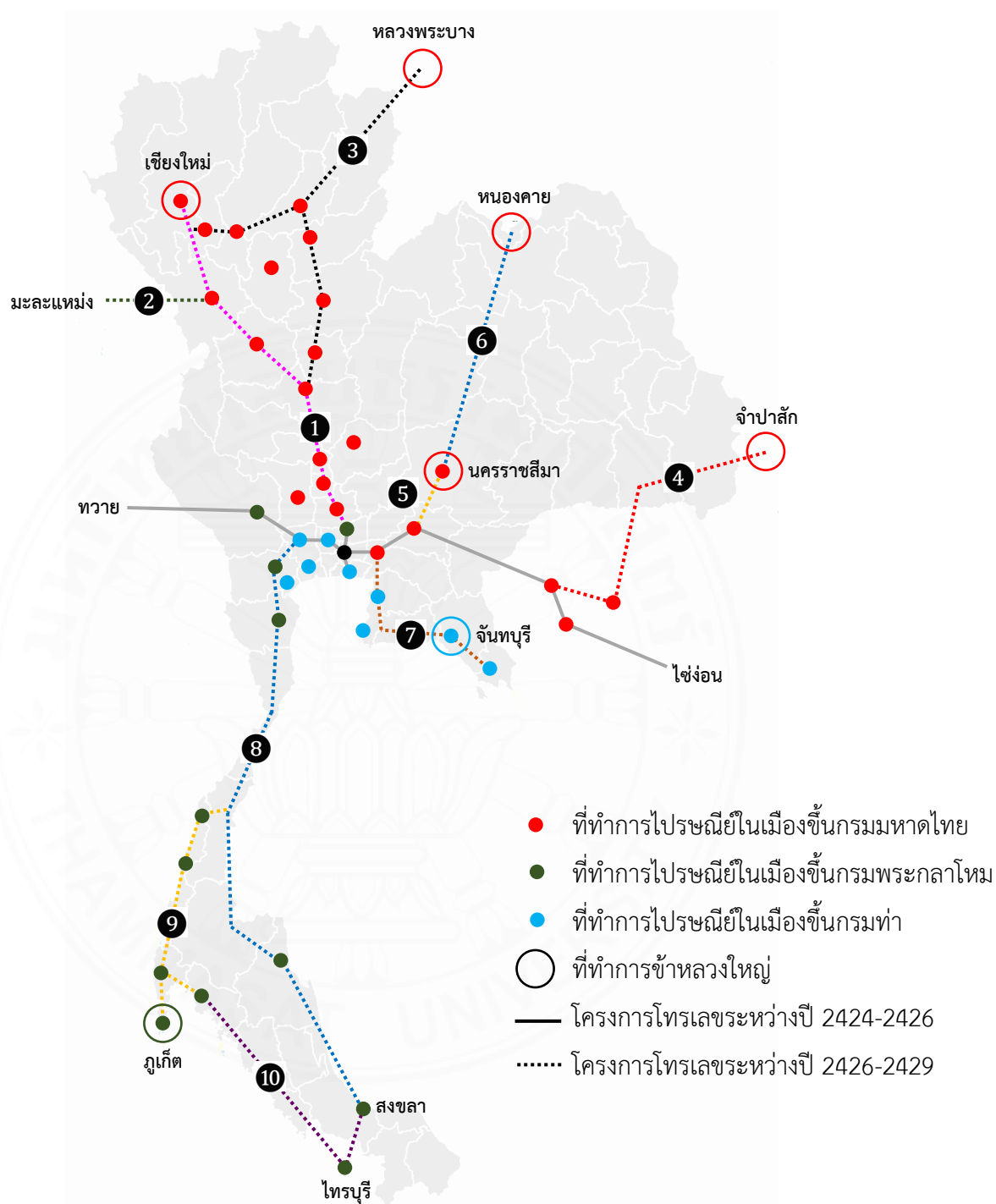
บทที่ 5

วางสายโทรเลขไปหาข้าหลวงใหญ่

“กงสุลจะขึ้นไปตั้งอยู่ เป็นการสำคัญมาก ข้าหลวงของเราก็อ่อนแอจะทานกันไม่ไหว
มีเตลิกราฟเสียได้จะค่อยเบาแรง อีไรก็จะได้วิ่งบอกกันได้บ้าง”
พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้า ฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ สมุหนายก, 2427²⁴⁶

หลังจากเปิดใช้โทรเลขระหว่างประเทศทั้ง 2 เส้นทางคือสายทวายและสายไซ่ง่อนในปี 2426 (ค.ศ.1883-1884) จุดหมายปลายทางของโครงการต่อไปจะอยู่ภายในประเทศเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะระหว่างปี 2426-2429 (ค.ศ.1883-1886) พระเจ้าอยู่หัวได้อนุมัติโครงการโทรเลขรวม 10 เส้นทางในเวลาไล่เลี่ยกัน แบ่งเป็นโครงการในเขตปกครองของกรมมหาดไทย 6 เส้นทางคือ โทรเลขสายเชียงใหม่ (กรุงเทพฯ-เชียงใหม่) โทรเลขสายมะละแหม่ง (ตาก-มะละแหม่ง) โทรเลขสายหลวงพระบาง (ลำปาง-หลวงพระบาง, ปากน้ำโพ-แพร่) โทรเลขสายจำปาสัก (ศรีโสภณ-จำปาสัก) โทรเลขสายนครราชสีมา (กบินทร์บุรี-นครราชสีมา) และโทรเลขสายหนองคาย (นครราชสีมา-หนองคาย) ในเขตของกรมท่ามีเพียงเส้นทางเดียวคือโทรเลขสายจันทบุรี (ฉะเชิงเทรา-จันทบุรี) ส่วนเขตของกรมพระกลาโหมมี 3 เส้นทางคือ โทรเลขสายสงขลา (ราชบุรี-สงขลา) โทรเลขสายภูเก็ต (ชุมพร-ภูเก็ต) และโทรเลขสายไทรบุรี (สงขลา-ไทรบุรี) ดังภาพที่ 5.1

²⁴⁶ หจข. ร.5 บ 1.2/8 เรื่องทำการโทรเลข จ.ศ.1245.

ภาพที่ 5.1 โครงการโทรเลขและที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในระหว่างปี 2426-2429

หมายเหตุ: หมายเลขเส้นทางโทรเลขภายในประเทศที่ราชสำนักอนุมัติในระหว่างปี 2426 - 2429

ไม่เกี่ยวกับลำดับการอนุมัติโครงการ ดังตารางต่อไปนี้

ปี	กรมมหาดไทย		กรมท่า	กรมพระกลาโหม
	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	ตะวันออก	ใต้
2426	(1) สายเชียงใหม่			
2427	(2) สายมะละแหม่ง	(4) สายจำปาสัก (5) สายนครราชสีมา	(7) สายจันทบุรี	
2429	(3) สายหลวงพระบาง	(6) สายหนองคาย		(8) สายสงขลา (9) สายภูเก็ต (10) สายไทรบุรี

ภายใต้ความหลากหลายของเส้นทางในข้างต้น ในบทนี้เสนอว่าเกือบทุกเส้นทางมีจุดหมายร่วมกันคือสร้างการติดต่อสื่อสารระหว่างพระเจ้าอยู่หัวกับข้าหลวงใหญ่ เพราะในช่วงเวลาดังกล่าว พระองค์ได้ส่งข้าหลวงใหญ่ออกไปประจำการใน 7 หัวเมืองสำคัญคือ เมืองเชียงใหม่ เมืองจำปาสัก เมืองจันทบุรี เมืองนครราชสีมา เมืองหนองคาย เมืองหลวงพระบาง และเมืองภูเก็ต ส่วนสาเหตุที่ต้องส่งข้าหลวงใหญ่ออกไปก็มาจากปัจจัยทั้งภายนอกและภายใน โดยปัจจัยภายนอกคือ กระแสอาณานิคมที่กำลังขึ้นสูงรอบๆ สยาม หลังจากญวนและเขมรตกเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส ส่วนพม่าถูกผนวกเป็นอาณานิคมของอังกฤษทั้งหมด ผลกระทบที่เกิดขึ้นทั้งทางตรงและทางอ้อมทำให้พระเจ้าอยู่หัวต้องส่งเจ้านายและขุนนางที่ไว้วางพระราชหฤทัยออกไปรับมือสถานการณ์ทั้งในหัวเมืองขึ้นกรมมหาดไทยและกรมท่า แต่สำหรับหัวเมืองขึ้นกรมพระกลาโหมจะไม่ได้รับผลกระทบจากกระแสอาณานิคมในเวลานี้ การส่งข้าหลวงใหญ่ออกไปจึงเป็นเรื่องภายในนั่นคือการสลายระบบเหมาเมืองในหัวเมืองชายทะเลฝั่งอันดามัน

ด้วยเหตุนี้ เนื้อหาภายในบทจึงแบ่งเป็น 4 หัวข้อ หัวข้อแรกจะว่าด้วยการขยายอิทธิพลของอังกฤษเข้าสู่ล้านนาที่ทำให้พระเจ้าอยู่หัวต้องส่งข้าหลวงใหญ่ไปรับมือรองกงสุลอังกฤษประจำเชียงใหม่ จนเป็นที่มาของโทรเลขสายเชียงใหม่และสายมะละแหม่ง หัวข้อที่สองจะว่าด้วยการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในอินโดจีน ผลกระทบทางตรงและทางอ้อมทำให้ต้องส่งข้าหลวงใหญ่ไปจำปาสักและหลวงพระบาง ส่งกองทัพไปปราบฮ่อ (ครั้งที่ 2-3) และการเตรียมแนวป้องกันตามหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก ทั้งหมดนี้นำไปสู่โครงการโทรเลข 5 เส้นทางคือโทรเลขสายจำปาสัก สายหลวงพระบาง สายนครราชสีมา สายหนองคาย และสายจันทบุรี หัวข้อที่สามจะกล่าวถึงการแก้ปัญหาภายในคือสลายระบบเหมาเมืองในหัวเมืองชายทะเลฝั่งอันดามันของกรมพระกลาโหม ซึ่งจะให้เกิดโครงการโทรเลข 3 เส้นทางที่สร้างไปครอบคลุมตลอดทั้งแหลมมลายูคือ โทรเลขสายสงขลา สายภูเก็ต และสายไทรบุรี ส่วนหัวข้อสุดท้ายจะแสดงให้เห็นว่าทำไมโครงการโทรเลขถึงได้กระตุ้นให้ราชสำนักเห็นถึงความจำเป็นเร่งด่วนที่จะต้องปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในช่วงกลางทศวรรษ 2430

และเพื่อแสดงให้เห็นว่าบริบทในระหว่างปี 2426-2429 เป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดโครงการโทรเลขรวม 10 เส้นทางตามที่เสนอไว้ ผู้เขียนได้สรุปเหตุการณ์อย่างย่อไว้ในตารางที่ 5.1 ต่อไปนี้

ตารางที่ 5.1 เงื่อนไขเชิงบริบทที่ทำให้เกิดโครงการโทรเลขในระหว่างปี 2426 – 2429 (ค.ศ.1883 – 1886)

ปี	สถานการณ์ภายใน	โครงการโทรเลข	สถานการณ์ภายนอก	ค.ศ.
2426	- กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงพิเศษเมืองเชียงใหม่	สายเชียงใหม่ สายมะละแหม่ง	- อังกฤษตั้งสถานกงสุลในเชียงใหม่ - โทรเลขทวายฝั่งพม่าขัดข้อง	1883
	- ปราบฮ่อครั้งที่ 2	สายจำปาสัก สายนครราชสีมา	- ญวนตกเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส - ฮ่อรุกรานชายแดนหลวงพระบาง	
2427	- พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) เป็นข้าหลวงใหญ่จำปาสัก		- เขมรเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส - การจลาจลในเขมร	1884
	- พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์เป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองชายทะเลตะวันออกที่จันทบุรี	สายจันทบุรี	- สงครามอังกฤษกับพม่าครั้งที่ 3 - พม่าเสียเมือง	
2428	- เสนาบดีกรมท่าลาออก			1885
	- ปราบฮ่อครั้งที่ 3		- ฮ่อรุกรานชายแดนหลวงพระบาง	
2429	- พระพรหมบริรักษ์ (ทองคำ) เป็นข้าหลวงใหญ่นครราชสีมา - กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมจัดราชการที่หนองคาย	สายหนองคาย		1886
	- หลวงพิศณุเทพเป็นข้าหลวงใหญ่หลวงพระบาง	สายหลวงพระบาง	- ฝรั่งเศสตั้งสถานกงสุลประจำเมืองหลวงพระบาง	
	- สมุหพระกลาโหม (วร) พักไปรักษาตัวที่ยุโรป - พระอนุรักษโยธา (กลั่น) ข้าหลวงใหญ่ภูเก็ตเริ่มสลายระบบเหมามาเมือง	สายสงขลา สายภูเก็ต สายไทรบุรี	-	

5.1 อังกฤษขยายอิทธิพลเข้าสู่ล้านนา

อังกฤษขยายอิทธิพลเข้าสู่ล้านนาอย่างเป็นทางการด้วย “สัญญาเชียงใหม่” ที่กรุงเทพฯ ทำร่วมกับบริติชอินเดียนคอมพานีปี 2416 ความร่วมมือดังกล่าวเกิดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับเจ้านายล้านนาด้วยการจัดตั้งศาลต่างประเทศที่มีขุนนางอังกฤษและกรุงเทพฯ ไปร่วมฟังการชำระคดีความต่าง ๆ²⁴⁷ แต่พอถึงปี 2419 ศาลต่างประเทศถูกร้องเรียนอย่างมากว่าทำงานได้ไม่มีประสิทธิภาพ กองสุลต่านจึงอาศัยโอกาสนี้ขอให้มีการแก้ไขสัญญาเชียงใหม่และเรียกร้องให้ส่ง “รองกงสุลอังกฤษ” ขึ้นไปทำหน้าที่แทนขุนนางอังกฤษจากพม่า แต่เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ล้มเหลวในการโน้มน้าวสภาที่ปรึกษาให้แก้ไขสัญญา ทำให้กงสุลอังกฤษต้องรอไปอีก 5 ปีจนกว่าสัญญาจะสิ้นสุด²⁴⁸ ฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวที่รู้ความต้องการของกงสุลอังกฤษอยู่แล้วจึงมีรับสั่งให้วางสายโทรเลขจากพระราชวังบางปะอินขึ้นไปถึงกรุงเทพฯ ในปี 2425 และส่งนายแมคคาร์ธี (พระวิภาคภูวดล) ไปสำรวจเส้นทางโทรเลขจากกรุงเทพฯ จนถึงตากเตรียมการเอาไว้ล่วงหน้า²⁴⁹

ปลายปี 2426 เมื่อทั้งสองฝ่ายลงนามในสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 เรียบร้อยแล้ว รองกงสุลอังกฤษก็ได้เข้าเฝ้าถวายบังคมลาไปรับตำแหน่งในทันที²⁵⁰ พระเจ้าอยู่หัวจึงมีรับสั่งกับ

²⁴⁷ รัตนพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2412-2480),” 45-54.

²⁴⁸ ขวลิย์ ณ ถลาง, “การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้กับรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), 98-106.; จดหมายเหตุพระราชกิจราชนิพนธ์ 5 และภาค 6 พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอกเพ็ญ ศรีสาคร และนางกัญหา ศรีสาคร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 21 ธันวาคม 2514, 3-14. และ รัตนพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2412-2480),” 107.

²⁴⁹ หจข. ร.5 พศ. 29/13 โปรดฯ ให้เปิดสายโทรเลขระหว่างออฟฟิศปากน้ำ-กรุงเทพฯ จ.ศ.1245.; หจข. ร. 5 พศ. 29/4 สร้างสายโทรเลขบางปะอิน-กรุงเทพฯ จ.ศ.1245. และ หจข. ร.5 รล-มท 19/48 ถึงเจ้าเมืองกรมการ 12 เมือง โปรดเกล้าฯ ให้พระยาพระราม ขุนเพชรอินทรา ข้าหลวงภาคใต้ตามเสด็จขึ้นไปทำแผนที่ทางสายโทรเลข ตั้งแต่แขวงเมืองมรแมนต์เข้ามาเมืองตากจนถึงกรุงเทพฯ จ.ศ.1243. ส่วนรายงานของนายแมคคาร์ธี โปรดดู “รายงานพระยาพระรามและขุนเพชรอินทรานำ มร.แมกกาตี ขึ้นไปทำแผนที่ตรวจทางสายโทรเลขตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงเมืองตาก และจากเมืองตากถึงพรมแดนไทยต่อกับอังกฤษ (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2425),” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ ฉบับที่ 32, 2553, 323-367.

²⁵⁰ ฝ่ายสยามยอมให้อังกฤษขึ้นไปตั้งสถานกงสุลที่เชียงใหม่เพื่อแลกกับการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเป็นบางส่วน ดู รัตนพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2412-2480),” 108-116.

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบรมราชโอรส สมุหนายก ว่า “กงสุลจะขึ้นไปตั้งอยู่ เป็นการสำคัญมาก ข้าหลวงของเราก็อ่อนแอจะทานกันไม่ไหว มีเตลิดราฟเสียได้จะค่อยเบาแรง อไรก็จะได้วิ่งบอกกันได้บ้าง”²⁵¹ ด้วยเหตุนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ข้าหลวงพิเศษที่จะเดินทางขึ้นไปจัดราชการเมืองเชียงใหม่จึงได้รับคำสั่งให้เกณฑ์ไพร่พลลงหัวเมืองสร้างทางโทรเลขตั้งแต่กรุงเก่าไปจนถึงเชียงใหม่ด้วย²⁵² แต่เนื่องจากระยะทางก่อสร้างที่ค่อนข้างไกล กรมโทรเลขจึงแบ่งเขตการก่อสร้างเป็น 2 ส่วน ส่วนที่อยู่ในเขตหัวเมืองศักดินาคือตั้งแต่กรุงเก่าจนถึงตากให้กรมมหาดไทยควบคุมการก่อสร้าง ส่วนระยะทางจากตากขึ้นไปถึงเชียงใหม่ที่เป็นเขตประเทศราชจะเป็นหน้าที่ของข้าหลวงพิเศษ

หากพิจารณาตามรายงานของวิศวกรรมโทรเลข การก่อสร้างในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นไปอย่างรวดเร็วและราบรื่นมาก พระยาหลวงพระยาชัยนาทใช้เวลาไม่ถึง 3 เดือนก็คุมการพาดสายจากกรุงเก่าขึ้นไปจนถึงนครสวรรค์ได้เรียบร้อยแล้ว²⁵³ แต่ส่วนที่จะเป็นปัญหาก็คือการพาดสายตามหัวเมืองตลอดแนวแม่น้ำปิง พระยานครสวรรค์กล่าวโทษว่าพระบรรพตพิสัยไม่เอาใจใส่ในราชการโทรเลข แม้จะส่งกรมการเมืองนครสวรรค์ไปตักเตือน “พระบรรพตพิสัยก็เพิกเฉยเสีย” แม้พระยานครสวรรค์จะตัดสินใจส่งไพร่เมืองนครสวรรค์ไปช่วยทำการอย่างเร่งรีบ แต่ความพยายามดังกล่าวก็ไม่เป็นผลเพราะการเปิดใช้โทรเลขสายเชียงใหม่ต้องล่าช้าออกไปเกือบปีอยู่ดี นอกจากนี้ยังมีเรื่องที่ไม่ยอมเกณฑ์ไพร่ไปเฝ้าเสาสายโทรเลขและซ่อมแซมอย่างรวดเร็ว ราชสำนักจึงสั่งให้จับตัวพระบรรพตพิสัยไปชำระความผิดที่เมืองนครสวรรค์ที่เป็นต้นสังกัด ผลการสอบสวนพบว่าผู้ที่ยูงให้พระบรรพตพิสัยกระด้างกระเดื่องคือหลวงปลัดเมือง คนผู้นี้เคยกล่าวกับกรมการเมืองนครสวรรค์ด้วยซ้ำว่าราชการโทรเลขไม่ใช่ธุระที่ตนต้องรับผิดชอบ เมื่อราชสำนักได้รับใบบอกผลการสอบสวนแล้วก็ตัดสินใจปลดพระบรรพตพิสัยออกจากตำแหน่ง แล้วให้พระยานครสวรรค์ค้นหาเจ้าเมืองคนใหม่โดยทันที พระบรรพตพิสัยจึงเป็นเจ้าเมืองคนแรกที่ถูกถอดออกจากตำแหน่งด้วยข้อหาไม่เอาใจใส่ในราชการโทรเลข²⁵⁴

²⁵¹ หจข. ร.5 บ 1.2/8 เรื่องทำการโทรเลข จ.ศ.1245.

²⁵² หจข. ร.5 ม 2.12ก/4 ใบบอกเมืองนครสวรรค์ (ม.ค.102-พ.ย.106); หข. จมท. ร.5 มัด 101/6 สารตราถึงกรมการเมืองตากตอบเรื่องการเตลิดราฟ จ.ศ.1246.; หข. จมท. ร.5 มัด 101/5 สารตราถึงหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ว่าด้วยการโทรเลขทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ จ.ศ.1246. และ หจข. รล-มท 26/78 เมืองตาก ว่าด้วยอังกฤษจะมาต่อสายโทรเลขกับให้ปลูกพลับพลารับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร จ.ศ.1245.

²⁵³ หจข. ร.5 ม 2.12ก/1 ใบบอกเมืองลพบุรี (ก.พ. 100 - มี.ค. 106), 32; หจข. ร.5 ม 2.12ก/1 บอกเมืองมโนรมย์ (มี.ค. 103 - 20 ก.พ. 110), 6. และ หจข. ร.5 ม 2.12ก/3 ใบบอกเมืองชัยนาท (เม.ย. 104 - มิ.ย. 107), 24.

²⁵⁴ หจข. ร.5 ม 2.12ก/4 ใบบอกเมืองนครสวรรค์ (ม.ค. 102 - พ.ย. 106), 27. และหจข. ร.5 ม 2.12ก/2 ใบบอกเมืองกำแพงเพชร (มี.ค. 103 - 27 พ.ค. 110), 85.

ส่วนการก่อสร้างที่อยู่ในเขตเมืองประเทศราชก็ได้รับความร่วมมือค่อนข้างดี ยกเว้นแต่เจ้านครลำพูนที่ไม่ยอมส่งไพร่มาสร้างทางโทรเลขตามคำสั่ง แม้ว่ากรมหมื่นพิชิตปรีชากรจะมีคำสั่งตักเตือนไปหลายครั้งแล้วไม่ได้ผล พระองค์จึงต้องข่มขู่เจ้านครลำพูนว่าจะจับตัวส่งลงไปกรุงเทพฯ ในข้อหาขัดพระบรมราชโองการ เมื่อเจ้านครลำพูนเห็นว่าข้าหลวงพิเศษทรงเอาจริงก็ยำเกรง ได้รับเร่งดำเนินการทั้งกลางวันกลางคืนจนแล้วเสร็จทันเวลา²⁵⁵ เมื่อรวมกับการขาดสายและติดตั้งงานระบบของกรมโทรเลขหลังจากนั้น โทรเลขสายเชียงใหม่ก็เปิดใช้งานได้ตอนปลายปี 2428 รวมระยะเวลาก่อสร้างถึง 2 ปีเต็ม²⁵⁶

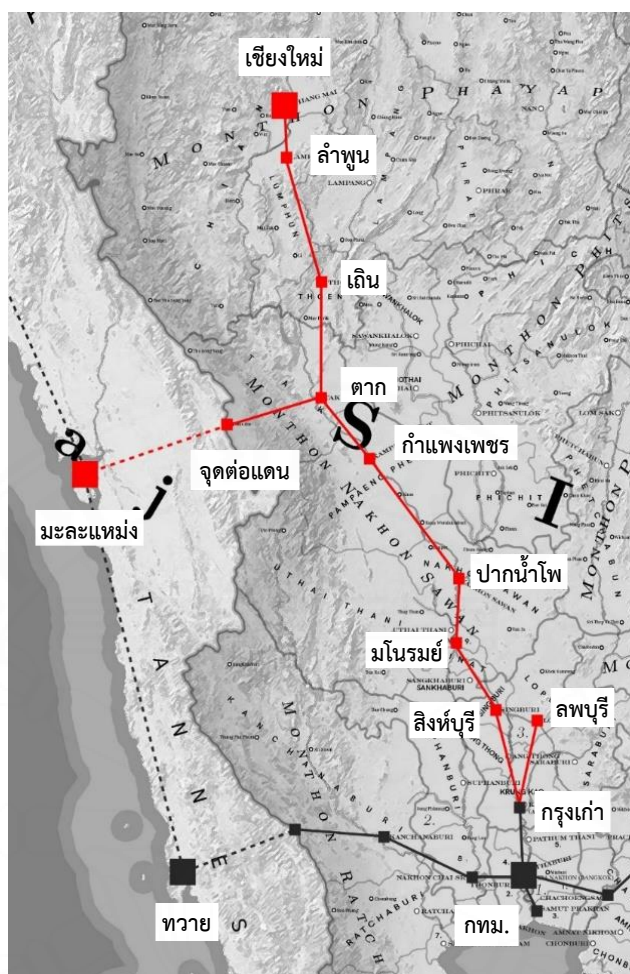
หลังจากเปิดใช้โทรเลขถึงเชียงใหม่ได้แล้ว กรมโทรเลขก็ได้เริ่มก่อสร้างโทรเลขสายมะละแหม่งเป็นเส้นทางต่อไป เส้นทางนี้เคยเป็น 1 ใน 3 ข้อเสนอจากบริติชอินเดียเมื่อปี 2417 แต่เพราะเวลานั้นทั้งสยามและอังกฤษยังไม่เห็นความจำเป็นของเส้นทางดังกล่าว จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงภานุพันธุ์จันทบุรีเสด็จมาเยือนอินเดียไปรษณีย์และโทรเลขในปี 2424 พระองค์เสนอให้ยกเลิกเส้นทางทวายที่มีปัญหาในการก่อสร้างแล้วเปลี่ยนมาทางมะละแหม่งแทน²⁵⁷ แต่เพราะอังกฤษต้องการวางสายโทรเลขลงมาควบคุมหัวเมืองพม่าตอนล่างจึงได้ปฏิเสธข้อเสนอดังกล่าวไป การวางสายโทรเลขในฝั่งพม่าจึงเดินทางต่อไปอย่างทุลักทุเลและเปิดใช้งานได้ตอนปลายปี 2426 แต่หลังจากใช้งานได้ไม่ถึงครึ่งปีก็เจอปัญหาไข้ป่าชุกชุม อังกฤษจึงตัดสินใจปิดสถานีในฝั่งพม่าทุกฤดูฝน²⁵⁸ และเพื่อเป็นการชดเชยความเสียหายให้กับสยาม อังกฤษจึงยอมให้สยามต่อสายระหว่างประเทศที่มะละแหม่งได้อีกเส้นทางหนึ่งตอนปลายปี 2427

²⁵⁵ หจข. ร.5 รล-มท 28/141 ถึงพระยามนตรีสุริยวงษ์ พระยาราชสัมภารากรณ ข้าหลวง ให้เร่งรัดเจ้านาย ทำทางปักเสาสุเลศเตอขาดสายโทรเลขให้แล้วโดยเร็ว จ.ศ.1247. และ หจข. ร.5 ม. 2.12ก/1 ไปบอกเมืองลำพูน (ร.ศ.104-109), 4.

²⁵⁶ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จกลับต้นปี 2428 พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชิน บุนนาค) ข้าหลวงใหญ่ เชียงใหม่จะมารับช่วงต่อจนเสร็จ ดู ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่ม 1, 474.; หจข. ร.5 ม. 2.12ก/15 บอกพระยาราชสัมภารากรณ (มี.ค.103 - ก.ย.104). และ หจข. ร.5 รล-มท 26/78 เมืองตาก ว่าด้วยอังกฤษจะมาต่อสายโทรเลขกับให้ปลูกพลับพลาไว้แสดงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร จ.ศ.1245.

²⁵⁷ แนวคิดนี้เกิดจากเส้นทางทวายมีปัญหาในการสำรวจและก่อสร้างค่อนข้างมาก ดู หจข. ร.5 นก 18/140 เจ้าฟ้าภานุรังษีทูลเกล้าฯ ถวายความคิดเห็นเรื่องการดำเนินการจัดการโทรเลขฝ่ายสยามกับฝ่ายอังกฤษ ติดต่อกัน จ.ศ.1244.

²⁵⁸ หจข. ร.5 พศ 29/98 อังกฤษขอเลิกใช้สายโทรเลขฝ่ายตะวันตกอ้างว่ามีเหตุขัดข้อง จ.ศ.1246.

ภาพที่ 5.2 โครงการโทรเลขสายเชียงใหม่และมะละแหม่งปี 2427

หมายเหตุ: เส้นทึบคือระยะทางที่กรมมหาดไทยก่อสร้าง, เส้นประคือระยะทางที่บริติชอินเดียก่อสร้าง

อย่างไรก็ตาม การที่อังกฤษยอมให้สยามต่อสายโทรเลขได้ที่มะละแหม่งอีกเส้นทางก็จะทำให้อังกฤษได้ประโยชน์อย่างน้อย 2 ประการ ประการแรก โทรเลขสายมะละแหม่งจะช่วยให้การติดต่อกับรองกงสุลที่เชียงใหม่ได้เร็วขึ้นเพราะไม่ต้องส่งข้อความอ้อมผ่านกรุงเทพฯ ทุกครั้ง ประการที่สอง โทรเลขสายนี้จะทำให้เศรษฐกิจของล้านนาเป็นพื้นที่บริวาร (Hinterland) ของพม่ามากยิ่งขึ้นไปอีก เพราะในเวลาเดียวกันก็มีนักลงทุนชาวอังกฤษวางแผนจะสร้างทางรถไฟจากอินเดียผ่านสยามเข้ามาทางมะละแหม่งขึ้นไปถึงจินตอนได้ พระเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยข้อเสนอนี้เพราะบริษัทจะสร้างทางรถไฟแยกลงมากรุงเทพฯ ด้วย แต่หลังจากการสำรวจเส้นทางผ่านไปไม่นานอังกฤษก็เปิดศึกกับออง

เพราะเรื่องสัมปทานป่าไม้ พระเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าทางรถไฟสายนี้จะทำให้สยามตกที่นั่งลำบากเหมือนอังวะ จึงได้ตอบปฏิเสธการร่วมทุนไปโดยกล่าวว่าจะเป็นฝ่ายดำเนินการทั้งหมดเอง²⁵⁹

ปลายปี 2428 (ค.ศ.1885) หรือหลังจากความขัดแย้งระหว่างอังกฤษกับพม่าได้ผ่านจุดสูงสุดไปแล้ว คือพระเจ้าธิบอถูกเนรเทศไปอินเดีย ส่วนพม่าทั้งหมดตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ²⁶⁰ ทำให้มีข่าวลือในฝั่งพม่าว่าเป้าหมายถัดไปคือเชียงใหม่²⁶¹ นายกองที่คุมการก่อสร้างโทรเลขสายมะละแหม่งคงจะไปได้ยินเรื่องนี้มาจากฝั่งพม่าจึงได้กลับมาพูดว่า “การทางสายโทรเลขนี้คงจะไม่สำเร็จตลอดไปได้ เพราะการต่อไปภายหน้าบ้านเมืองจะเกิดพิศอกสงคราม มิฉะนั้นจะมีความไข้เจ็บผู้คนจะเป็นอันตรายล้มตายมาก”²⁶² บรรดาไพร่ที่เกณฑ์มาสร้างโทรเลขสายนี้ได้ยินเข้าก็แตกตื่นตกใจ ทิ้งงานหนีกลับบ้านเรือนกันหมด ทำให้การก่อสร้างต้องหยุดไปหลายเดือน ข้าหลวงจึงจับนายกองผู้นี้ลงมายังกรุงเทพฯ แต่เมื่อสอบสวนแล้วก็เห็นว่าเป็นคำพูดคนของแก่เลอะเลือนจึงให้กักตัวไว้ที่กรุงเทพฯ ทำให้การก่อสร้างโทรเลขสายทวายจึงกลับมาเริ่มต้นใหม่ตอนกลางปี 2429 และเปิดใช้งานได้ตอนปลายปีเดียวกัน จึงนับเป็นเส้นทางโทรเลขระหว่างประเทศสายที่ 3 ที่เปิดใช้งานได้²⁶³

²⁵⁹ ขวลิ้ง ญ กลาง, “การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้กับรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 173-177. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “การปราบอ้อและการเสียดินแดน พ.ศ.2431,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2509), 105. และ สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์, “บทบาทของเทศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517), 27-34.

²⁶⁰ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 20, เข้าถึงจาก <https://vajirayana.org/> เมื่อวันที่ 7 ตุลาคม 2563.

²⁶¹ หจข. ร.5 บ1.2/24 พระราชหัตถเลขาเรื่อง ขำระความคดีพระวิเสศมธุรส ร.ศ.105. และ ทัก, แพทริก, *หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม: ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความเป็นเอกราชของสยามปี ค.ศ.1858-1907*, 95.

²⁶² หจข. ร.5 รล-มท 31/10 เมืองตาก ให้เกณฑ์เลข ช้าง ให้หม่อมเทวาธิราชทำทางสายโทรเลขให้ครบตามจำนวนเกณฑ์ จ.ศ.1248.

²⁶³ หจข. ร.5 ม 2.12ก/2 ใบบอกเมืองกำแพงเพชร (มี.ค. 103 – 27 พ.ค. 110), 117, หจข. ร.5 ม 2.12ก/4 ใบบอกเมืองนครสวรรค์ (ม.ค. 102 – พ.ย. 106), 204, หจข. ร.5 ม 2.12ก/3 ใบบอกเมืองชัยนาท (เม.ย. 104 – มิ.ย. 107), 192.; จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 22, เข้าถึงจาก <https://vajirayana.org/> เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2563. และ หจข. สบ 17 บันทึกรายวันของกรมพระสมมตะ จ.ศ.1247/2 (จ.ศ.1248), 40. จะเห็นได้ว่ากรุงเทพฯ รีบสยบข่าวลือดังกล่าวอย่างรวดเร็ว เพราะข่าวทำนองนี้ก็แพร่สะพัดในหมู่ข้าราชการด้วยเช่นกันว่าเป้าหมายต่อไปของอังกฤษก็คือเชียงใหม่ ดู หจข. ร.5 บ1.2/24 พระราชหัตถเลขาเรื่อง ขำระความคดีพระวิเสศมธุรส ร.ศ.105. และ ทัก, แพทริก, *หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม: ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความเป็นเอกราชของสยามปี ค.ศ.1858-1907*, 95.

5.2 ฝรั่งเศสขยายอิทธิพลในอินโดจีน

ทางด้านกงสุลฝรั่งเศสก็ค่อยไม่สบายใจที่ได้เห็นอังกฤษขยายอิทธิพลเข้าสู่ล้านนาอย่างต่อเนื่อง เขาประเมินในแง่ร้ายว่าสยามจะต้องตกเป็นรัฐในอารักขาของอังกฤษในที่สุด และเพื่อป้องกันไม่ให้ฝรั่งเศสสูญเสียโอกาสในการขยายอิทธิพลเข้าสู่ล้านนาจึงได้ส่งสายลับเข้าไปยังหลวงพระบาง แต่เมื่อสายลับเดินทางไปถึงก็พบว่าฮ่อได้บุกมาถึงชายแดนเมืองหลวงพระบางแล้ว เขาต้องหนีข้ามแม่น้ำโขงมายังหนองคายแล้วไม่ได้กลับไปสานต่อภารกิจอีก²⁶⁴ ส่วนสาเหตุที่ทำให้ฮ่อบุกเมืองหลวงพระบางก็เพราะหนีการปราบปรามของฝรั่งเศสหลังจากญวนตกเป็นรัฐในอารักขาตอนกลางปี 2426²⁶⁵ กล่าวอีกอย่างก็คือ ภารกิจลับของกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ต้องล้มเหลวเพราะปฏิบัติการทางทหารของฝรั่งเศสในญวนนั่นเอง

พอถึงต้นปี 2427 ราชสำนักได้รับโทรเลขด่วนจากพระยาพระตะบอง (เยียร์ อภัยวงศ์) ว่าเขมรได้ยอมเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสแล้ว²⁶⁶ ข้าหลวงใหญ่ไซ่ง่อนได้เข้ามาปฏิรูปการปกครองหลายอย่าง เริ่มตั้งแต่ส่งข้าหลวงไปประจำตามเมืองต่างๆ ยกเลิกระบบทาส และให้ราษฎรมีสื่อธิในการถือครองที่ดิน แผนการนี้สร้างความโกรธแค้นให้กับชนชั้นนำของเขมรอย่างมาก เกิดการต่อต้านฝรั่งเศสไปทั่วอาณาจักร²⁶⁷ ตอนปลายปีเดียวกัน พระยาพระตะบองก็ส่งโทรเลขด่วนมาอีกฉบับว่าเกิดการจลาจลที่เมืองสมบูกสมบุรณ์ กลุ่มต่อต้านได้สังหารข้าหลวงฝรั่งเศสไปแล้ว²⁶⁸ แม้ว่าการจลาจลนี้จะเกิดขึ้นในเขมรก็ตาม แต่ศูนย์กลางกลับอยู่ใกล้จำปาสักที่เป็นเขตอิทธิพลของสยาม พระเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าฝรั่งเศสจะหาเหตุส่งกองกำลังล่วงเข้ามาในพระราชอาณาเขต จึงตัดสินใจส่งพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ไปเป็นข้าหลวงใหญ่ที่เมืองจำปาสักในทันที²⁶⁹

²⁶⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ.2431,” 93-95.

²⁶⁵ หลังจากเหตุการณ์นี้กรุงเทพฯ มีคำสั่งให้พระยาพิชัย (มิ่ง) กับพระยาสุโขทัย (ครุฑ) ยกกองทัพหัวเมืองล่วงหน้าขึ้นไปรักษาสถานการณ์ที่เมืองหลวงพระบางก่อน ส่วนกองทัพจากกรุงเทพฯ ที่มีพระยาราชวรานุกุล (เวก) เป็นแม่ทัพจะยกขึ้นตามไปทีหลัง ดู ญัฐวุฒิ สุธิสสงคราม, *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคปลาย) พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 4*, 73-74. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ.2431,” 99-120

²⁶⁶ หจข. สบ 17 วันที่กรายวันของกรมพระสมมตฯ จ.ศ.1246, 164.

²⁶⁷ แชนด์เลอร์, เดวิด, *ประวัติศาสตร์กัมพูชา*, (กรุงเทพฯ: มุลนิธิโครงการตำราฯ, 2546), 222-224.

²⁶⁸ หจข. ร.5 นก 43/118 สมเด็จฯ เจ้าฟ้ามหามาลา กราบบังคมทูลเรื่องได้รับโทรเลขพระยาทหารธรณินทร์ จ.ศ.1246.

²⁶⁹ หจข. สบ 17 วันที่กรายวันของกรมพระสมมตฯ จ.ศ.1247/1, 56.

ในวันที่พระยามหาอำมาตยาธิบดีเข้าไปถวายบังคมลาเพื่อไปรับตำแหน่งข้าหลวงใหญ่จำปาสัก สมุหนายกได้รับสั่งว่า “(ให้)คิดทอดสายโทรเลขขึ้นไปเสียให้ถึงเมืองจำปาสักดีให้ได้ ไม่แล้วในแล้งนี้ ก็ต้องขอให้แล้วในแล้งน่า” เพราะพระองค์เพิ่งได้ข่าวมาว่าสายโทรเลขจากพนมเปญถูกสร้างมาจนถึงชายแดนเมืองจำปาสักแล้ว²⁷⁰

ควรกล่าวไว้ด้วยว่า พระยามหาอำมาตยาธิบดีได้สำรวจเส้นทางโทรเลขสายจำปาสักเอาไว้ตั้งแต่ปี 2425 ในเวลานั้นเขายังเป็นเพียงพระยาศรีสิงหเทพซึ่งถูกส่งมาเป็นข้าหลวงผู้คุมการก่อสร้างโทรเลขสายไซ่ง่อนแทน ม.ร.ว.แดง ที่มีปัญหากับพระยาพระตะบอง แต่เมื่อเดินทางมาถึงไซ่ง่อนจึงได้ทราบข่าวว่าญวนใกล้จะตกเป็นของฝรั่งเศสทั้งหมด พระเจ้าอยู่หัวจึงตัดสินใจส่งพระยาศรีสิงหเทพไปจัดการเรื่องเขตแดนและคดีความของคนในบังคับฝรั่งเศสที่จำปาสัก²⁷¹ แล้วให้มอบหมายเรื่องการก่อสร้างโทรเลขไว้กับพระยาพระตะบองแทน²⁷² พระยาศรีสิงหเทพจึงใช้เวลาในระหว่างเดินทางไปจำปาสักสำรวจเส้นทางที่จะวางสายโทรเลขไปด้วย เขาได้รับคำแนะนำจากพระยาเสียมราฐว่าควรต่อสายจากสถานีกบินทร์บุรี (สายไซ่ง่อน) ขึ้นไปทางปักธงไชยจนถึงนครราชสีมา แล้วต่อจากสถานีนครราชสีมาไปตามหัวเมืองแถบอีสานใต้จนถึงจำปาสัก เส้นทางนี้จะก่อสร้างง่ายกว่าการต่อสายโทรเลขจากศรีโสภณและเสียมราฐผ่านช่องเขาขึ้นไปขุนันธ์²⁷³

แต่พอถึงต้นปี 2427 พระยามหาอำมาตยาธิบดีก็พบว่าเส้นทางโทรเลขจากกบินทร์บุรีไปนครราชสีมายังไม่ได้เริ่มการก่อสร้างเพราะพระยานครราชสีมาฯยังส่งมอบไพร่ให้กรมโทรเลขได้ไม่ครบ เขาจึงเปลี่ยนไปใช้เส้นทางจากศรีโสภณและเสียมราฐผ่านช่องเขาไปถึงขุนันธ์และจำปาสักตามแผนเดิม²⁷⁴ การเปลี่ยนเส้นทางนี้ทำให้ต้องนับหนึ่งเริ่มสำรวจกันใหม่ และกว่าจะได้เริ่มก่อสร้างจนเปิดใช้โทรเลขถึงเสียมราฐได้ก็ล่วงเข้าปี 2430²⁷⁵ ส่วนระยะทางจากเสียมราฐผ่านช่องเขาขึ้นไปถึงบริเวณที่ปัจจุบันเรียกว่าอีสานใต้ นั้น ได้เกณฑ์คนเมืองขุนันธ์ สังฆะ อุทุมพร และ

²⁷⁰ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามลามา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคปลาย) พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 7, 75.

²⁷¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ.2431,” 91-95.

²⁷² จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 13, วชิรญาณ (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อวันที่ 13 ธันวาคม 2563.

²⁷³ หจข. ร.5 พศ 29/18 ตั้งสดชั้นโทรเลขที่เมืองศรีโสภณ จ.ศ.1245.

²⁷⁴ หจข. ร.5 รล-มท 27/163 เมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ ให้เกณฑ์ไพร่ทางปักเสापาดสายโทรเลขตั้งแต่เมืองมณฑลบุรีตลอดไปจนถึงเมืองนครเสียมราฐ เมืองนครจำปาศักดิ์ จ.ศ.1246.

²⁷⁵ ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่ม 4, 186.

มโนไพรออกทำงาน พระยามหาอำมาตยาธิบดีมอบหมายให้หลวงเสนีพิทักษ์ (พร ศรีเพ็ญ) บุตรชายของตนซึ่งมีประสบการณ์ในวงสายโทรเลขจากกรุงเทพฯ มาถึงฉะเชิงเทราคุมการก่อสร้างในระยะทางดังกล่าว²⁷⁶ แต่ด้วยความห่างไกลทำให้การติดต่อกับกรุงเทพฯ เพื่อขอเบิกอุปกรณ์เครื่องสายโทรเลขเกิดความล่าช้า ทำให้ใบบอกที่หลวงเสนีพิทักษ์ส่งไปเบิกอุปกรณ์ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ 2430 ต้องใช้เวลาเกือบ 11 เดือนกว่าที่จะได้รับท้องตราตอบกลับมา ซึ่งเนื้อหาในนั้นยังสั่งให้หลวงเสนีพิทักษ์ระบุจำนวนสิ่งของที่ขอเบิกเข้าไปใหม่เพราะในใบบอกระบุไว้ไม่ชัดเจน²⁷⁷ แต่หลวงเสนีพิทักษ์ก็มีใบบอกตอบกลับไม่ได้แล้วเพราะเขาเสียชีวิตไปตั้งแต่กลางปี 2431 ในระหว่างคุมการก่อสร้างที่เมืองอุทุมพร²⁷⁸ คงด้วยเหตุนี้ การก่อสร้างโทรเลขสายจำปาสักจึงล่าช้าออกไปอีกและกว่าจะเปิดใช้โทรเลขสายนี้ได้ก็ปลายปี 2434 หรือหลังจากพระยามหาอำมาตยาธิบดีถูกเรียกตัวกลับกรุงเทพฯ ไปแล้ว

นอกจากนี้ ผลกระทบจากการที่เขมรตกเป็นรัฐในอารักขาก็ไม่ได้มีแค่ที่จำปาสักเพียงด้านเดียว เพราะเขตอิทธิพลของฝรั่งเศสก็เข้ามาประชิดหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกเช่นเดียวกัน พระเจ้าอยู่หัวได้ส่งพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ ผู้บัญชาการเรือรบวังหลวงไปสร้างแนวป้องกันและฝึกทหารที่เมืองจันทบุรีกลางปี 2427 แต่หลังจากพระองค์มารับตำแหน่งนี้ได้เพียงครึ่งปี ก็โปรดฯ ให้เพิ่มอำนาจหน้าที่เป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองชายทะเลตะวันออก ทำให้พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์มีอำนาจสั่งการในเขตปกครองกรมท่าทับซ้อนกับเสนาบดี (ท้วม บุนนาค)²⁷⁹ แม้ว่าในประกาศจะให้เหตุผลว่าต้องการลดขั้นตอนราชการจะได้ไม่เสียเวลาส่งคำสั่งไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับจันทบุรีก็ตาม แต่เสนาบดีกรมท่าก็เข้าใจเจตนาที่แท้จริงของการแต่งตั้งนี้ เขาจึงยื่นหนังสือลาออกจากตำแหน่งตอนกลางเดือนมิถุนายน 2428 และในคราวนี้พระเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับการลาออกโดยไม่รังไว้

²⁷⁶ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458), 151.

²⁷⁷ หจข. ร.5 รล-มท 36/68 พระยามหาอำมาตยาธิบดี ข้าหลวงจำปาศักดิ์ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตรา เสื้อผ้า เครื่องยา สำหรับรักษาไข้ต่างๆ แก่ข้าหลวงนายไพร่ที่ต้องพลั้งไหม้ และให้จัดการปักเสาพาดสายโทรเลขให้แล้วเสร็จในฤดูแล้ง จ.ศ.1250.

²⁷⁸ ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่ม 5, 253-254.

²⁷⁹ ญัตติ สุธิสสงคราม, เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) (เจ้าคุณกรมท่า), 881. และ หจข. ร.5 กต(ล) 21.27/197 แต่งตั้งพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ให้มีอำนาจจัดราชการในหัวเมืองฝ่ายตะวันออก จ.ศ.1247.

เหมือนกับครั้งก่อนๆ²⁸⁰ จากนั้นก็โปรดฯ ให้กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ราชเลขาฯ การฝ่ายต่างประเทศมาเป็นเสนาบดีกรมท่าคนใหม่²⁸¹

ด้วยเหตุนี้ โครงการโทรเลขสายจันทบุรีจึงถือกำเนิดขึ้นคาบเกี่ยวกับการเปลี่ยนตัวเสนาบดีกรมท่าพอดี เพราะกรมโทรเลขเสนอเรื่องให้พระเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาตอนกลางปี 2427 พร้อมๆ กับการส่งพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ออกมาฝึกทหารที่จันทบุรี แม้ว่าพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์จะทรงแบ่งรับแบ่งสู้เนื่องจากมีราชการอีกมากมายที่ต้องเกณฑ์ไพร่หัวเมืองชายทะเลก็ตาม²⁸² แต่อธิบดีกรมไปรษณีย์และโทรเลขก็เข้าพระทัยว่าพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ไม่ขัดข้องแล้ว จึงกราบบังคมทูลขอให้เริ่มการก่อสร้างได้ตอนปลายปี 2427 ด้วยเหตุนี้ โครงการโทรเลขสายจันทบุรีจึงได้เริ่มก่อสร้างขึ้นราว 4 เดือนก่อนที่เสนาบดีกรมท่าจะลาออกจากตำแหน่ง โดยได้แบ่งเขตการก่อสร้างเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกให้เสนาบดีกรมท่าคุมการก่อสร้างจากพนัสนิคมลงมาถึงบางละมุง ส่วนที่สองให้พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์คุมการก่อสร้างจากบางละมุงไปจนถึงตราด เสนาบดีกรมท่ายังได้ให้คำมั่นด้วยซ้ำว่าจะเร่งการก่อสร้างตามที่ได้รับมอบหมายให้ได้เร็วที่สุด²⁸³ เพราะได้ส่งพระสุพรรณไมตรี (ทั้ย บุนนาค) บุตรชายออกไปควบคุมการก่อสร้างด้วยตัวเอง ทำให้ในระยะเวลาเพียง 2 เดือนก็สามารถคุมไพร่ 300 คนตัดไม้ทำเสาโทรเลขไปแล้ว 662 ต้น แล้วย่างเส้นทางไปได้เกือบ 53 กิโลเมตร และปักเสาจากพนัสนิคมลงมาถึงฝั่งตรงข้ามของเกาะสีชังได้สำเร็จ²⁸⁴

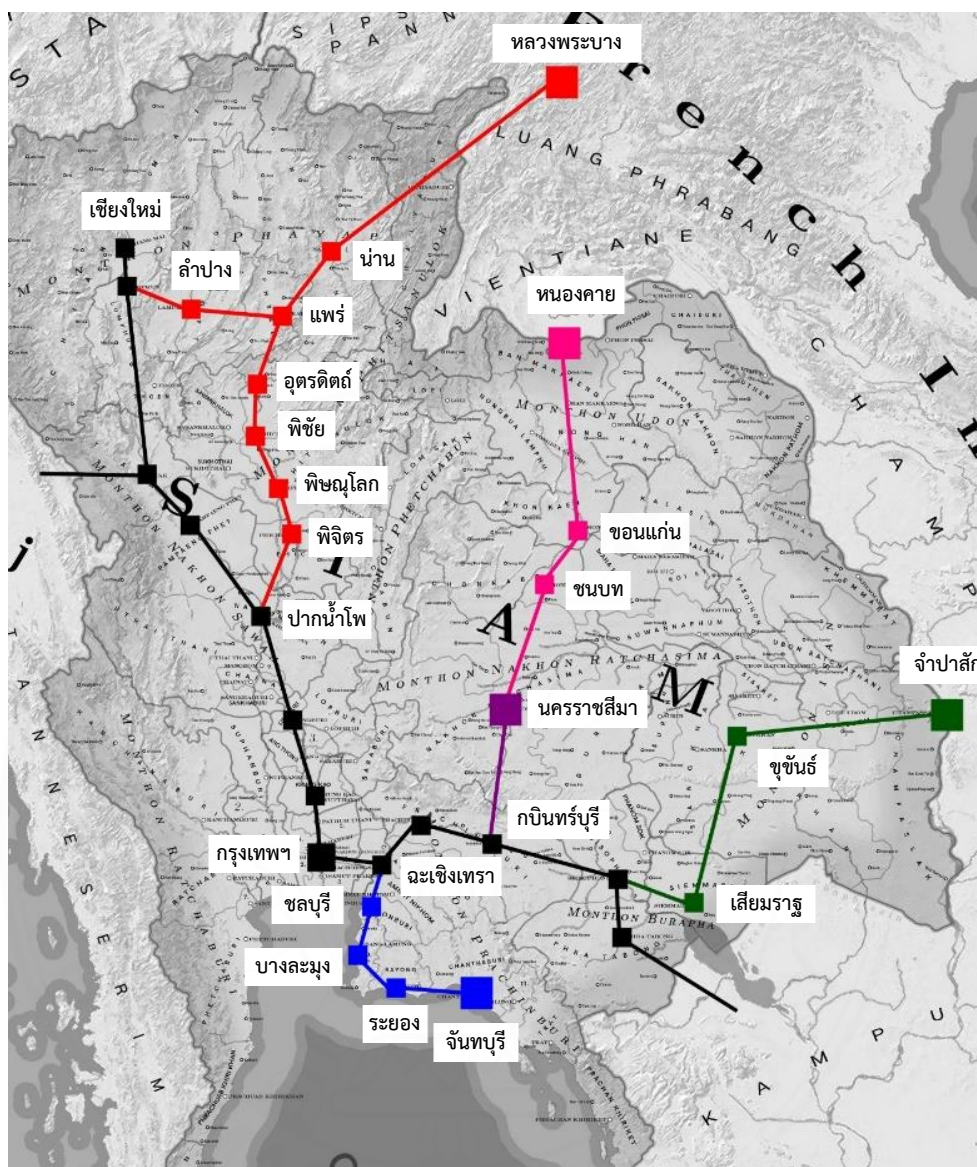
²⁸⁰ หจข. ร.5 รล-พล 26/6 เจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ กราบบังคมทูลขอลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าการต่างประเทศ จ.ศ.1246.

²⁸¹ ปธาน จินตะเวช, “จากขุนนางศักดินาสู่ข้าราชการ “ศักดินา”: กรณีกำเนิดกระทรวงการต่างประเทศปี 2369-2475,” *ฟ้าเดียวกัน* 18, 1(2563): 37-74.

²⁸² หจข. ร.5 นก 42/126 พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ฯ กราบทูลมายัง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงษ์วรเดช เรื่อง ทำโทรเลขริมชายฝั่งทะเลตะวันออก จ.ศ.1246.

²⁸³ หจข. สบ 17 บันทึกประจำวันของกรมพระสมมติฯ จ.ศ.1247/1, 5.

²⁸⁴ หจข. ร.5 นก 43/1 เจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดี กราบบังคมทูลเรื่อง การทำสายโทรเลขไปทางตะวันออกแขวงเมืองฉะเชิงเทรา และเมืองบางละมุง และจะทำทางทอดสายโทรเลขออกไปเกาะสีชัง จ.ศ.1246.

ภาพที่ 5.3 โครงการโทรเลขสายจำปาสัก, หลวงพระบาง, หนองคาย, นครราชสีมา และจันทบุรี
 หมายเหตุ: สีส้มหมายถึงโทรเลขสายจันทบุรี, สีม่วงคือโทรเลขสายนครราชสีมา, สีชมพูคือโทรเลขสายหนองคาย, สีเขียวคือโทรเลขสายจำปาสัก, สีแดงคือโทรเลขสายหลวงพระบาง

เมื่อกรมโทรเลขเห็นว่าการปักเสามีความคืบหน้าไปมากแล้วจึงได้ส่งหลวงปฏิบัติ-
 ราชประสงค์มาคุมการพาดสายตอนปลายเดือนกรกฎาคม 2428 การที่หลวงปฏิบัติราชประสงค์
 ถูกส่งมาทำงานนี้หลังจากเสนาบดีกรมท่าลาออกจากตำแหน่งได้เพียงเดือนเศษๆ น่าจะมีผลต่อ
 การทำงานในพื้นที่อยู่ไม่น้อย ดังที่เขารายงานว่าได้วงคำสั่งต่อพระบางละมุงให้นำเสบียงไปส่งที่
 อ่าวกระสือในวันถัดไป แต่เมื่อถึงเวลานัดกลับพบแค่พระยาชลบุรีเท่านั้น ส่วนพระบางละมุงไม่มา

ตามคำสั่ง แม้แต่ไพร่เมืองพนัสนิคมที่พระสุธรรมโมไตรเณศมาทำงานก็กลับกันหมด “พระยาชลบุรานุรักษามีอำนาจที่จะบังคับเลขเมืองพนัสนิคมไม่ ไม่มีคนจะทำการเป็นความคนใจจึงได้กลับไปเสีย”²⁸⁵ ด้วยเหตุนี้ หลวงปฏิบัตรราชประสงค์จึงเดินทางกลับไปยังจวนพระบางละมุงอีกครั้งเพื่อสอบถามว่าทำไมไม่ส่งเสบียงไปให้ตามคำสั่ง

“ข้าพระพุทธเจ้าจะต้องลงเรือคิดออกไปเรือกลไฟ คลื่นก็ใหญ่มีดกมีต ข้าพระพุทธเจ้าจึงขอเข้าไปหาในเรือน พบผู้ว่าราชการเมืองบางละมุงจึงถามท่านอย่างไร ท่านตอบว่าฉันนอน ข้าพระพุทธเจ้าจึงว่าทำไมเจ้าคุณไม่ไปตามนัศ ท่านตอบว่าฉันไม่ได้ไป ข้าพระพุทธเจ้าจึงบอกท่านว่าเสบียงที่จะส่งไปเกาะสีชังนั้นขอให้ส่งไปที่อ่าวกระสือ จะไปบนทุกเรือกลไฟไปเกาะสีชังไม่ต้องใช้เรืออื่นๆ ให้ลำบาก ท่านตอบว่าจะเอาเงินให้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าท่านพุงไม่เปนราชการก็ลาท่านกลับไป”²⁸⁶

เมื่อหลวงปฏิบัตรราชประสงค์เห็นว่าพระบางละมุงไม่ยอมให้ความร่วมมือ ประกอบกับคลื่นลมที่เกาะสีชังก็แรง เขาจึงตัดสินใจกลับไปเมืองฉะเชิงเทราเพื่อพาดสายเคเบิลข้ามแม่น้ำบางปะกงแทน²⁸⁷ หลวงปฏิบัตรราชประสงค์รายงานว่าพระยาฉะเชิงเทราให้ความช่วยเหลืออย่างเต็มที่ (ฉะเชิงเทราเป็นเมืองขึ้นกรมมหาดไทย) แม้แต่เสบียงอาหารก็ได้รับมอบจากพระยาฉะเชิงเทราติดตัวกลับมาที่เกาะสีชังอีกเป็นจำนวนมาก เมื่อไม่มีปัญหาเรื่องเสบียงอาหารแล้วก็วางสายเคเบิลข้ามไปยังเกาะสีชังได้สำเร็จ²⁸⁸ พระเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยมากที่เปิดใช้โทรเลขจากฉะเชิงเทราถึงเกาะสีชังได้แล้ว ดังมีรับสั่งว่า “ซึ่งหลวงปฏิบัตรราชประสงค์ทำการได้เรียบร้อย ก็เป็นความชอบความดีของเขาอยู่ แต่การซึ่งยังขาดวินอยู่บ้าง และโลเลเหลวไหลในส่วนหัวเมืองกรมท่านั้น ให้เธอ [อธิบดีกรมไปรษณีย์และโทรเลข] กวดเร่งเอาที่กรมหมื่นเทวะวงษ์วโรปการ”²⁸⁹

ส่วนการก่อสร้างจากบางละมุงไปถึงตราดนั้น พระแกลงแกลัวกล้าได้เริ่มปักเสาโทรเลขตั้งแต่ปลายปี 2427 พระเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเห็นความคืบหน้าแล้วยังชมเชยว่า “เขาทำการได้

²⁸⁵ หจข. ร.5 กต(ล) 21/1 การวางสายโทรเลขทางภาคตะวันออก จ.ศ.1247, 27-28.

²⁸⁶ หจข. ร.5 กต(ล) 21/1 การวางสายโทรเลขทางภาคตะวันออก จ.ศ.1247, 28-29.

²⁸⁷ หจข. ร.5 รล-มท 28/97 เมืองฉะเชิงเทรา ตอบด้วยเรื่องโปะใหญ่โดนสายโทรเลขที่ลำน้ำขาด จ.ศ.1247.

²⁸⁸ หจข. ร.5 กต(ล) 21/1 การวางสายโทรเลขทางภาคตะวันออก จ.ศ.1247, 30-33. และราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1-2 จ.ศ.1246-1247, 347.

²⁸⁹ หข. จมท. ร.5 มัดที่ 99/15 พระราชหัตถเลขาถึงท่านเล็ก ว่าด้วยสายเคเบิลเกาะสีชัง ฯลฯ จ.

ศ.1247.

โดยรวดเร็วมาก จะพาดสายเมื่อใดก็เห็นจะได้”²⁹⁰ พกกลางปี 2428 การปักเสापาดสายจากแกลงไปถึงจันทบุรีก็เสร็จสิ้น²⁹¹ ส่วนที่ยังเป็นปัญหาในตอนนี้เป็นเขตเมืองบางละมุงที่ไม่เรียบร้อย กรมโทรเลขได้สอบถามกรมท่าไปหลายครั้งแต่ก็ไม่มีคำตอบ ท้ายตอบกลับมาด้วยว่าในเวลานี้ติดขัดด้วยฤดูฝน ฝ่ายกรมโทรเลขเห็นว่าข้ออ้างดังกล่าวฟังไม่ขึ้นเพราะพระยาจันทบุรีก็เร่งก่อสร้างจนแล้วเสร็จในช่วงฤดูฝนเช่นกัน ที่สำคัญไปกว่านั้น กรมโทรเลขต้องการให้เปิดใช้โทรเลขสายจันทบุรีได้ทันก่อนการเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกตอนปลายปี 2428 “ถ้าได้รับทำสายโทรเลขให้ทันในฤดูเสด็จประพาสดำเนินก็จะไม่เสียเที่ยวเสียเวลาที่จะเป็นประโยชน์ในราชการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสนั้น”²⁹²

หลังจากโดนกรมโทรเลขกดดันอย่างหนัก เสนาบดีกรมท่าก็ทรงยอมให้วางสายโทรเลขในระยะทางเมืองบางละมุงในเดือนพฤศจิกายน 2428 แต่หลังจากนั้นไม่นานก็ได้รับรายงานจากวิศวกรกรมโทรเลขว่ามีปัญหาเรื่องจำนวนไพร่มาทำงานน้อย สาเหตุเกิดจากพระยาระยองแก่ชรามากทำให้ราชการทั้งปวงตกอยู่กับหลวงพล แต่หลวงพลก็เข้าไปราชการในกรุงเทพฯ จึงปล่อยให้ขุนหมื่นนายงานกำกับไพร่ทำงานกันเอง ทว่าขุนนางเหล่านี้ “ไม่มีอำนาจหาเอาใจใส่ ไม่ได้บังคับคนให้มาทำการเสมอไปได้” ไพร่เมืองระยองจึงหลบหนีกันไปจนเหลือแค่ 13 คนเท่านั้น²⁹³ การพาดสายในระยะทางสั้นๆ ที่กินเวลาไปรวม 2 เดือนกว่าก็ยังไม่เรียบร้อย กรมท่าจึงต้องส่งพระสุธรรมไตรักษ์กลับมาเป็นข้าหลวงคุมการก่อสร้างอีกครั้งในเดือนกุมภาพันธ์ 2428 หรือก่อนการเสด็จประพาสประมาณหนึ่งเดือน²⁹⁴ สันนิษฐานว่าพระสุธรรมไตรักษ์สามารถคุมการก่อสร้างจนเสร็จได้ทันเวลาเพราะหลังจากสิ้นปี 2428 แล้วก็ไม่มีรายงานเข้าไปอีก ส่วนการเปิดใช้โทรเลขสายจันทบุรีตั้งแต่เกาะสีชังไปถึงจันทบุรีจะเป็นโทรเลขในราชการจึงไม่มีการประกาศลงราชกิจจานุเบกษา²⁹⁵

²⁹⁰ พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพนางเฮียะ มารดา ขุนสิทธิสุพรรณพงศ์ ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2516, 35.

²⁹¹ หจข. ร.5 กต(ล) 21/1 การวางสายโทรเลขทางภาคตะวันออก จ.ศ.1247, 175.

²⁹² หจข. ร.5 กต(ล) 21/1 การวางสายโทรเลขทางภาคตะวันออก จ.ศ.1247, 176-179.

²⁹³ หจข. ร.5 กต(ล) 21/1 การวางสายโทรเลขทางภาคตะวันออก จ.ศ.1247, 210-211.

²⁹⁴ หจข. ร.5 กต(ล) 21/1 การวางสายโทรเลขทางภาคตะวันออก จ.ศ.1247, 328, 293.

²⁹⁵ ปัญหาที่เกิดจากการวางสายโทรเลขเลียบชายทะเลตั้งแต่แหลมพิทยา แหลมสัดหีบ ช่องแสมสาร อ่าวระยอง แหลมสิงห์ และแหลมงอบ ก็ทำให้เสาและสายได้รับไอน้ำเค็มตลอดเวลาจึงเกิดความเสียหายอยู่บ่อยครั้ง พอถึงปี 2438 กระทรวงโยธาธิการจึงตัดสินใจซ่อมแซมโทรเลขสายนี้ครั้งใหญ่ ดู หจข. ร.5 ยธ 3.3/24 เรื่องสายโทรเลขทางจันทบุรี (5 มิ.ย. - 9 ก.พ. 114), 1.

ส่วนโทรเลขสายนครราชสีมาที่ก่อสร้างพร้อมกับสายจันทบุรีก็อยู่ในแผนการมาตั้งแต่ปี 2426 เพราะกรุงเทพฯ ต้องการสร้างไปติดต่อกับกองทัพปราบฮ่อ (ครั้งที่ 2)²⁹⁶ แต่สมุหนายกไม่เห็นด้วยที่จะให้เกณฑ์ไพร่สร้างโทรเลขสายเชียงใหม่และนครราชสีมาพร้อมกันทั้ง เพราะสายเชียงใหม่ต้องสร้างเป็นระยะทางไกลอย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน ส่วนสายนครราชสีมาก็ไม่มีคนให้เกณฑ์แล้วเพราะส่งไปช่วยปราบฮ่อกันหมด²⁹⁷ กรมโทรเลขจึงยอมเลื่อนโครงการโทรเลขสายนครราชสีมาออกไปเพื่อแลกกับการสร้างก่อสร้างโทรเลขสายเชียงใหม่²⁹⁸ พอถึงกลางปี 2427 เมื่อเริ่มการก่อสร้างโทรเลขสายนครราชสีมาไปได้ระยะหนึ่งแล้ว กรมโทรเลขก็รายงานว่าพระยานครราชสีมา (อิม สิงหเสนี) ไม่ยอมส่งมอบไพร่และเสบียงอาหารให้ครบตามคำสั่ง การขาดแคลนเสบียงและยารักษาโรคทำให้มีไพร่เจ็บป่วยเพราะไข้ป่ากว่า 200 คน เสียชีวิตอีก 20 คน ทำให้แม่กองที่คุมการก่อสร้างตัดสินใจยกเลิกการก่อสร้างไปก่อน การกระทำของพระยานครราชสีมาแบบนี้ยังเกิดขึ้นอีกหลายครั้ง แต่ทุกครั้งกรุงเทพฯ ก็ทำได้แค่คาดโทษ ล่วงเข้าปลายปี 2428 ผู้คุมงานก่อสร้างร้องเรียนเข้าไปอีกครั้งว่า ถ้าหากให้พระยานครราชสีมาได้คุมการก่อสร้างต่อไป “จะฉิบหายแก่ไพร่ทั้งนั้น”²⁹⁹ กรมมหาดไทยจึงมีคำสั่งห้ามไม่ให้พระยานครราชสีมายุ่งเกี่ยวกับการสร้างทางโทรเลขสายนี้อีก โครงการนี้ถูกมอบหมายให้พระศรีสิทธิสงครามซึ่งเป็นผู้ช่วยราชการเมืองควบคุมแทน แต่พอถึงกลางปี 2429 พระศรีสิทธิสงครามก็ถึงแก่กรรมด้วยไข้ป่าในระหว่างการคุมการก่อสร้าง³⁰⁰ ทำให้โครงการโทรเลขสายนครราชสีมาจึงถูกเลื่อนออกไปอย่างไม่มีกำหนด³⁰¹

แม้ว่ากรมมหาดไทยจะไม่ยอมปลดพระยานครราชสีมาเพราะขัดขวางการทำงานของกรมโทรเลขก็ตาม แต่สุดท้ายแล้วเขาก็ถูกปลดจากตำแหน่งในปี 2429 เพราะไม่ส่งมอบไพร่และ

²⁹⁶ หจข. ร.5 พศ 29/52 เรื่องฎีกาของมิสเตอร์เดวิซอนว่ายังไม่ได้รับเงินเดือนและค่าที่พักและสัญญาว่าจ้างมิสเตอร์เดวิซอนรับราชการในกรมไปรษณีย์โทรเลข จ.ศ.1245.

²⁹⁷ หจข. ร.5 พศ 29/70 ราชการกรมโทรเลขสร้างสายโทรเลขเมืองต่างๆ จ.ศ.1245.

²⁹⁸ หจข. ร.5 รล-มท 27/62 เมืองนครราชสีมา ให้เกณฑ์ขุนหมื่นตัวเลขทำทางตัดเส้าโทรเลข จ.ศ.1246.

²⁹⁹ หจข. ร.5 รล-มท 29/15 เมืองนครราชสีมา ให้เกณฑ์คน ช่าง ทำทางสายโทรเลขให้แล้วเสร็จในฤดูแล้ง ปีระกาสัปดาห์จ้งได้ จ.ศ.1247. และ หจข. ร.5 ร.5 บ 1.2/17 พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2428, 24.

³⁰⁰ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 22, เข้าถึงได้จาก vajirayana.org เมื่อวันที่ 22 ธันวาคม 2563.

³⁰¹ แม้จะหยุดก่อสร้างไปถึง 7 ปีก็ตาม แต่ปัญหาเรื่องไข้ป่าก็ยังทำให้กรมการเมืองไม่กล้าที่เข้าไปในพื้นที่คุมงานอยู่ดี ดู หจข. ร.5 ยธ 3.3/34 เรื่องสร้างโทรเลขทางเมืองนครราชสีมาและจะทำสายเดียวกับรถไฟ (18 ก.ค. 112 – 3 ก.พ.116), 3.

เสปียงอาหารให้ตามคำสั่งของกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม แม่ทัพปราบฮ่อสายใต้³⁰² พระเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งพระพรหมบริรักษ์ (ทองคำ สิงหุไร) เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวาที่มาจัดตั้งสถานีรับส่งไปบอกท้องถิ่นระหว่างกรุงเทพฯ กับกองทัพปราบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำเป็นข้าหลวงใหญ่นครราชสีมาแทน³⁰³ ทว่าการเปลี่ยนตัวเจ้าเมืองก็ไม่ได้ช่วยให้การก่อสร้างโทรเลขสายนครราชสีมาแล้วเสร็จแต่อย่างใด เพราะนอกจากปัญหาเรื่องไข้ป่าที่ชุกชุมแล้ว บรรดากรมการเมืองก็กระด้างกระเดื่องจนข้าหลวงใหญ่ไม่สามารถทำงานได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ³⁰⁴

³⁰² หลังจากกองทัพกรมมหาดไทยที่สมุหนายกจัดขึ้นไปปราบฮ่อครั้งที่ 2 ล้มเหลวกลับมา พระเจ้าอยู่หัวทรงรับหน้าที่จัดกองทัพส่วนพระองค์ขึ้นไปปราบฮ่อแทน คราวนี้แบ่งเป็น 2 เส้นทาง เส้นทางสายเหนือให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นแม่ทัพไปตั้งมั่นที่หลวงพระบาง ส่วนเส้นทางสายใต้มีกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นแม่ทัพไปตั้งมั่นที่หนองคาย

³⁰³ หจข. ร.5 รล-มท 28/45 เมืองนครราชสีมา ตอบรายเกณฑคน ช้าง ให้พระยาปลัดทำทางสายโทรเลข จ.ศ.1247., หจข. ร.5 รล-มท 29/15 เมืองนครราชสีมา ให้เกณฑคน ช้าง ทำทางสายโทรเลขให้แล้วเสร็จในฤดูแล้ง ปีรกาสัปปศกจได้ จ.ศ.1247., หจข. ร.5 ร.5 บ 1.2/17 พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2428, 24., หจข. ร.5 รล-มท 29/103 เมืองนครราชสีมา ให้เกณฑคนแลช้างเพิ่มเติมให้พระศรีสิทธิสงคราม นายทองคำมหาดเล็ก ทำทางสายโทรเลข จ.ศ.1247., หจข. ร.5 รล-มท 32/33 เมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าฯ ให้พระพิเรนทรเทพฯ เปนข้าหลวงขึ้นไปรักษาราชการบ้านเมืองแลให้ถอดพระยานครราชสีมาออกจากที่เจ้าเมือง จ.ศ.1248., หจข. ร.5 ยธ 3.3/22 เรื่องสายโทรเลขเสียทางเมืองชุมชันธ์แลจำปาศักดิ์ (1 พ.ค. - 14 ต.ค. 112), 8, 68., *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 74 เรื่อง กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน*, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมนวนม ทองใหญ่ ท.จ. ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 8 สิงหาคม 2502, 53-55. และ *รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.112 ตอนที่ 1, 33. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.112 ตอนที่ 1, 33.*

³⁰⁴ สมเกียรติ ตุงคะเสรีรักษ์, “การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ.2436-2476,” (ปริญญา นิพนธ์หลักสูตรการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2536), 62-64. พระพรหมบริรักษ์เป็นข้าหลวงเดิมของพระเจ้าอยู่หัว ขึ้นชื่อในความจงรักภักดีแต่ก็เป็นคนอ่อนแอ แม้แต่อำนาจหน้าที่อย่างการปราบปรามโจรผู้ร้ายก็หละหลวมและล้มเหลวในที่สุด กรมมหาดไทยได้รับไปบอกจำนวนมากว่าเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมไม่ต่างกับเป็นอียิปต์ในแถบเมืองนครราชสีมา เมืองปราจีนบุรี และลงไปถึงหัวเมืองชายทะเลตะวันออก จึงมีรับสั่งเรียกกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์และพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม) ไปเข้าเฝ้าเพื่อหาวิธีแก้ปัญหานี้ ในที่สุดจึงตกลงกันว่าส่งข้าหลวงออกไปปราบปรามความไม่สงบ ตั้งกองจับโจรผู้ร้ายในแถบหัวเมืองฝั่งตะวันออกทั้งหมด ดู สุรศักดิ์มนตรี (เจิม), จอมพล เจ้าพระยา, *ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค 2*, 430-434. และ “ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกลางแลกองจับผู้ร้าย,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 7*, 408-409.

ต้นปี 2429 เมื่อกองทัพปราบฮ่อสายใต้เดินทางมาถึงหนองคายก็ไม่ได้ทำการรบแต่อย่างใด กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมได้รับคำสั่งให้ตั้งมั่นในพื้นที่และมอบหมายให้จัดราชการเมืองหนองคายแทน ซึ่งต้องกล่าวไว้ด้วยว่า มีการเตรียมการที่จะส่งกรมหมื่นพิชิตปรีชากรมาเป็นข้าหลวงจัดตั้งศาลต่างประเทศที่หนองคายตั้งแต่กลางปี 2426 แต่เพราะรองกงสุลอังกฤษถวายบังคมลาไปรับตำแหน่งที่เชียงใหม่พอดี ทำให้กรมหมื่นพิชิตปรีชากรจึงถูกส่งไปเชียงใหม่แทน ดังนั้น การมอบหมายให้กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเดินทางมาทางหนองคายและจัดราชการบ้านเมืองจึงไม่น่าจะใช่เรื่องบังเอิญ หากแต่มีการเตรียมการเรื่องนี้มาไม่ต่ำกว่า 3 ปีมาแล้ว³⁰⁵ ด้วยเหตุนี้ เพื่อให้การจัดราชการเมืองหนองคายเป็นไปอย่างเรียบร้อย กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมจึงกราบบังคมทูลขอให้ทางสายโทรเลขจากนครราชสีมาขึ้นมาถึงหนองคายในทันที

“ทางเมืองนครราชสีมาถึงเมืองหนองคายเป็นทางเรียบร้อยตลอด ควรจะทำทางสายโทรเลขต่อสเตชันเมืองนครราชสีมาจนถึงเมืองหนองคาย ได้มีราชการประการใดก็จะได้ออกโทรเลขไปมารัฐราชการโดยเร็ว”³⁰⁶

แต่กว่าที่ราชสำนักจะอนุมัติโครงการโทรเลขสายหนองคายก็ล่วงเข้าปลายปี 2429 ทำให้กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมต้องเร่งรัดการก่อสร้างให้เสร็จภายใน 4 เดือนตามที่ได้กราบบังคมทูลเอาไว้ จึงทำให้ต้องเกณฑ์ไพร่หัวเมืองลาวกว่า 1,200 คนมาทำงานพร้อมกัน บรรดานายกองที่ถูกส่งไปคุมการก่อสร้างในระยะทางต่างๆ ก็พากันกดขี่ไพร่เพื่อเร่งการก่อสร้างให้เสร็จตามกำหนด โดยเฉพาะที่เมืองขอนแก่นมีการจับท้าวเพี้ยกรมการไปเขียนคนละ 50 ทีเพื่อให้ได้ไพร่ 600 คนตามคำสั่ง

³⁰⁵ อรุณลักษณ์ สิริบุต, “มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 112-113., กรมศิลปากร, “จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 15 ,” D-Library | National Library of Thailand, accessed September 1, 2020, <http://164.115.27.97/digital/items/show/6318>, ผนัรัฐภูมิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคปลาย) พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 4, 118-121. และ ผนัรัฐภูมิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคปลาย) พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 5, 7-9.

³⁰⁶ หจข. ร.5 รล-มท 31/143 เมืองนครราชสีมา เมื่อหนองคาย เมืองขอนแก่น เมืองหนองหาร เมืองชนบท ให้เกณฑ์ไพร่ตัดฟันไม้ทำทางสายโทรเลข จ.ศ.1248.

แต่ถึงกระนั้นก็ตาม โทรเลขสายหนองคายก็มาแล้วเสร็จเพราะกองทัพถูกเรียกกลับกรุงเทพฯ ตอนต้นปี 2430³⁰⁷

ส่วนกองทัพสายเหนือของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสง-ชูโต) ที่หลวงพระบางก็ได้รับคำสั่งให้วางสายโทรเลขขึ้นไปเช่นกัน เพราะหลังจากอังกฤษยึดครองพม่าตอนปลายปี 2429 ฝรั่งเศสก็ขอตั้งสถานกงสุลในหลวงพระบางเพื่อสกัดอิทธิพลของอังกฤษในล้านนา กรุงเทพฯ จึงได้ส่งหลวงพิศณุเทพไปเป็นข้าหลวงใหญ่หลวงพระบางตอนต้นปี 2429 แทนพระยาพิชัย (มิ่ง) ที่ถึงแก่กรรม³⁰⁸ ส่วนนายปาวีจะตามขึ้นไปรับตำแหน่งรองกงสุลฝรั่งเศสตอนกลางปี 2429 ทำให้กรุงเทพฯ ต้องตัดสินใจวางสายโทรเลขไปหาข้าหลวงใหญ่หลวงพระบาง ตามที่ระบุไว้ในคำสั่งถึงข้าหลวงใหญ่เชียงใหม่ที่ว่า

“ที่เมืองหลวงพระบางเป็นเมืองประเทศราชใหญ่ ราชการสำหรับบ้านเมืองก็มีอยู่เสมอ มิได้ขาด ควรจะต้องจัดข้าหลวงผลัดเปลี่ยนกันขึ้นไปช่วยรักษากันเหมือนที่เมืองนครเชียงใหม่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำทางสายโทรเลขตั้งแต่เมืองนครลำปางไปทางเมือง

³⁰⁷ หจข. ร.5 ม.2.12ก/1 ใบบอกเมืองขอนแก่น (ก.พ. 101 – 31 ม.ค. 109), 87. และหจข. ร.5 ม.2.12 ก/5 ใบบอกเมืองนครราชสีมา (มี.ค. 103 – 28 ก.พ. 109), 13.

³⁰⁸ กรุงเทพฯ แต่งตั้งข้าหลวงใหญ่หลวงพระบางมาตั้งแต่ปี 2427 แล้ว เมื่อพระยาพิชัย (มิ่ง) ได้รับคำสั่งจากกรุงเทพฯ ให้ส่งกองทัพขึ้นไปรักษาการที่เมืองหลวงพระบางช่วงปราบฮ่อครั้งที่ 2 เขาได้รับแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงใหญ่เมืองหลวงพระบางอย่างเงียบๆ ภารกิจของเขาคือการสืบความเคลื่อนไหวของฝรั่งเศสในหลวงพระบางและสนับสนุนการทำแผนของพระวิภาคภูวดล หากว่ากันตามตำแหน่งแล้ว เมืองพิชัยเป็นเมืองที่กำกับเมืองหลวงพระบางมาแต่เดิม แต่การตั้งพระยาพิชัยเป็นข้าหลวงใหญ่จึงเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญ เพราะเท่ากับว่ากรุงเทพฯ จะไม่ได้แค่กำกับเหมือนเดิมแล้ว แต่จะเข้าไปแทรกแซงการปกครองภายในเป็นครั้งแรก ที่น่าสนใจคือพระยาพิชัยยังเป็นข้าหลวงใหญ่เพียงคนเดียวที่เป็นขุนนางท้องถิ่น ไม่ได้ถูกส่งมาจากกรุงเทพฯ เหมือนข้าหลวงใหญ่คนอื่นๆ เขาปฏิบัติหน้าที่ได้เพียงปีเศษก็ถึงแก่กรรมที่เมืองหลวงพระบาง ดู ญัฐวุฒิ สุธิสสงคราม, *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคปลาย) พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 5*, 87-90., เสาวภา ภาวะพฤติ, “ปัญหาการปกครองของไทยในประเทศราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาว ระหว่างปี พ.ศ.2431-2446,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2522), 154-159. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ.2431,” 103.

แพร่ไปถึงเมืองน่าน ตั้งแต่เมืองน่านไปถึงเมืองหลวงพระบาง มีราชการประการใด ก็จะได้บอกข้อราชการไปมาทันทั่วทั้งที่”³⁰⁹

กรมโทรเลขจึงแบ่งการก่อสร้างโทรเลขสายหลวงพระบางเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกจะสร้างจากลำปางไปถึงน่านโดยให้ข้าหลวงใหญ่เชียงใหม่รับผิดชอบ ส่วนที่สองจะสร้างจากปากน้ำโพไปถึงแพร่ในความรับผิดชอบของกรมมหาดไทย และส่วนสุดท้ายจะสร้างจากน่านไปหลวงพระบางโดยให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นผู้รับผิดชอบการก่อสร้าง³¹⁰

พอถึงกลางปี 2432 ได้เกิดกบฏขึ้นที่เชียงใหม่ สาเหตุเกิดจากพระยาปราบสงครามไม่พอใจที่เจ้าภาษีไปจับกุมชาวบ้านคุ้มซึ่งเพื่อเร่งเงินภาษี จึงได้นำกำลังขับไล่ออกจากพื้นที่ แต่หลังจากนั้นก็ลุกลามบานปลายจนเป็นการจับอาวุธขับไล่ข้าหลวงกรุงเทพฯ ซึ่งในเวลานั้นพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนทิต เป็นข้าหลวงพิเศษจัดการราชการเมืองเชียงใหม่ อย่างไรก็ตาม ด้วยกำลังที่น้อยกว่าจึงทำให้พระยาปราบสงครามต้องพ่ายแพ้และหลบหนีการจับกุมไปฝั่งพม่า ฝ่ายข้าหลวงพิเศษจึงออกประกาศว่าเขาเป็นกบฏ³¹¹ ล่วงเข้าปลายปีเดียวกัน พระยาปราบสงครามกลับมาปลุกกระดมชาวเชียงใหม่ให้ร่วมกันขับไล่ข้าหลวงกรุงเทพฯ อีกครั้ง โดยในรอบนี้กองสุลตังค์ราษฎรรายงานว่ามีคนเข้าถึง 12,000 คน ส่วนพระยาปราบสงครามอ้างว่ามีเงี้ยวและฮ่อรวมกัน 55,000 คนจะเข้าตีเมืองเชียงใหม่ ชาวเถิงที่แพร่สะพัดนี้ทำให้ทางการตื่นตระหนกเป็นอย่างมาก เพราะนอกจากทหารของพระเจ้าเชียงใหม่แล้ว กองทหารของข้าหลวงที่ติดอาวุธสมัยใหม่ก็มีเพียง 120-150 คนเท่านั้น³¹²

เมื่อพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวแล้วก็มีโทรเลขคำสั่งให้พระยาตาก พระยากำแพงเพชร เจ้านครลำปาง และเจ้านครลำพูนจัดกำลังขึ้นไปช่วยปราบกบฏที่เชียงใหม่ในทันที การปะทะครั้งสำคัญเกิดขึ้นที่ผากี้วนก กองกำลังผสมระหว่างพระเจ้าเชียงใหม่และข้าหลวงพิเศษผลักดันกลุ่มกบฏ

³⁰⁹ หจข. ร.5 รล-มท 31/141 ถึงพระยามนตรีสุริยวงษ์ข้าหลวงเมืองนครเชียงใหม่ ให้แต่งพระหลวงขุนหมื่นไพบรไปตรวจทางปักเสาสายโทรเลข จ.ศ.1248. คำสั่งนี้ยังมีถึงเจ้านครลำปาง เจ้านครลำพูน เจ้าครน่าน และเจ้านครแพร่เช่นกัน ดู หจข. ร.5 รล-มท 31/144 เมืองหลวงพระบาง เมืองนครลำพูน เมืองน่าน ให้เกณฑ์ไพร่ถางทางโทรเลข จ.ศ.1248. และ หจข. ร.5 รล-มท 31/145 เมืองแพร่ ให้เกณฑ์ไพร่ถางทางโทรเลข จ.ศ.1248.

³¹⁰ หจข. ร.5 ม 2.12ก/4 ใบบอกเมืองนครสวรรค์ (ม.ค. 102 – พ.ย. 106), 340.

³¹¹ สวภา ภาระพฤติ, “ปัญหาการปกครองของไทยในประเทศราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาวระหว่างปี พ.ศ.2431-2446,” 131-133.

³¹² เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว, “รัฐสยามกับล้านนา พ.ศ.2417-2476,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553), 273-274.

ออกนอกพื้นที่ไปได้ แม้ต่อมาจะมีข่าวลือเกี่ยวกับพระยาปราบสงครามที่หนีไปได้ก็เป็นระยะๆ แต่ก็ไม่เคยเกิดขึ้นจริง จึงกล่าวได้ว่าการกบฏที่เชียงใหม่จบสิ้นตอนต้นปี 2433³¹³ ส่วนเจ้าภาษีที่เป็นต้นเหตุและแกนนำในการก่อกบฏ 12 รายที่ถูกจับกุมได้โดนตัดสินประหารชีวิตตามโทษคำสั่งที่ว่า

“เป็นสิ่งสำคัญอยู่ที่จะตัดต้นโค่นรากความคิดเช่นนี้ให้ขาดเสีย อย่าให้มีขึ้นได้แต่ในการครั้งนี้เป็นต้นไป การซึ่งตัดรอนความคิดเช่นนี้จะต้องใช้ความคิดสองอย่างคือ ตัดรอนเจ้านายหัวหน้าผู้ซึ่งเห็นว่าเป็นใจแนะนำอุดหนุนในการครั้งนี้เป็นขึ้น แลทำโทษผู้ซึ่งก่อเหตุให้เป็นขึ้นโดยสาหัส ให้เป็นการเช็ดหลาจนยกเป็นตัวอย่างได้”³¹⁴

หลังจากเหตุการณ์นี้ทำให้การแทรกแซงการปกครองของล้านนาต้องดำเนินการอย่างระมัดระวังมากขึ้น เพราะพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตเชื่อว่ามิเจ้านายในเชียงใหม่หนุนหลังพระยาปราบสงครามอยู่ด้วย ทำให้ตลอดเวลาที่เกิดการสู้รบจึงมีความไม่มั่นใจว่ากองทหารหัวเมืองเหนือและล้านนาจะไปเข้าร่วมกับฝ่ายกบฏหรือไม่³¹⁵ เพราะตั้งแต่กลางปี 2432 ที่พระยาปราบสงครามเริ่มก่อกบฏที่เชียงใหม่ สายโทรเลขระหว่างเมืองตากกับลำพูนก็ถูกไฟไหม้เสียหายอย่างหนักพอตี³¹⁶ และตลอดหลายเดือนที่สถานการณ์ยังคงตึงเครียด เจ้าหลวงลำปางและลำพูนก็ได้ออกคำสั่งยกเลิกการเก็บภาษีแบบใหม่โดยไม่ได้ขออนุญาตจากกรุงเทพฯ อีกเช่นกัน³¹⁷

³¹³ เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว, “รัฐสยามกับล้านนา พ.ศ.2417-2476,” 194-195. และ สาวภา ภาระพฤติ, “ปัญหาการปกครองของไทยในพระราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาวระหว่างปี พ.ศ.2431-2446,” 121-133.

³¹⁴ สาวภา ภาระพฤติ, “ปัญหาการปกครองของไทยในพระราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาวระหว่างปี พ.ศ.2431-2446,” 133.

³¹⁵ ธเนศวร์ เจริญเมือง, *คนเมือง: ประวัติศาสตร์ล้านนาสมัยใหม่ (พ.ศ.2317-2552)*, 30.; สาวภา ภาระพฤติ, “ปัญหาการปกครองของไทยในพระราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาวระหว่างปี พ.ศ.2431-2446,” 136-138. และ สรวิศ ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2436-2476),” 109.

³¹⁶ หจข. ร.5 รล-มท 38/12 เมืองนครลำภูณ ว่าด้วยให้เกณฑ์ไพร่ทางเสาโทรเลขในเขตแขวงอย่าให้ญารกปกคลุมเปนอันตะรายแก่เสาแก่สายโทรเลขได้ จ.ศ.1251. และ หจข. ร.5 รล-มท 38/13 เมืองเถิน ว่าด้วยให้เกณฑ์ไพร่ทางเสาโทรเลขในเขตแขวง อย่าให้ญารกปกคลุมเปนอันตะรายแก่เสาแก่สายโทรเลขได้ จ.ศ.1251.

³¹⁷ สรวิศ ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2436-2476),” 109. และ ธเนศวร์ เจริญเมือง, *คนเมือง: ประวัติศาสตร์ล้านนาสมัยใหม่ (พ.ศ.2317-2552)*, 30.

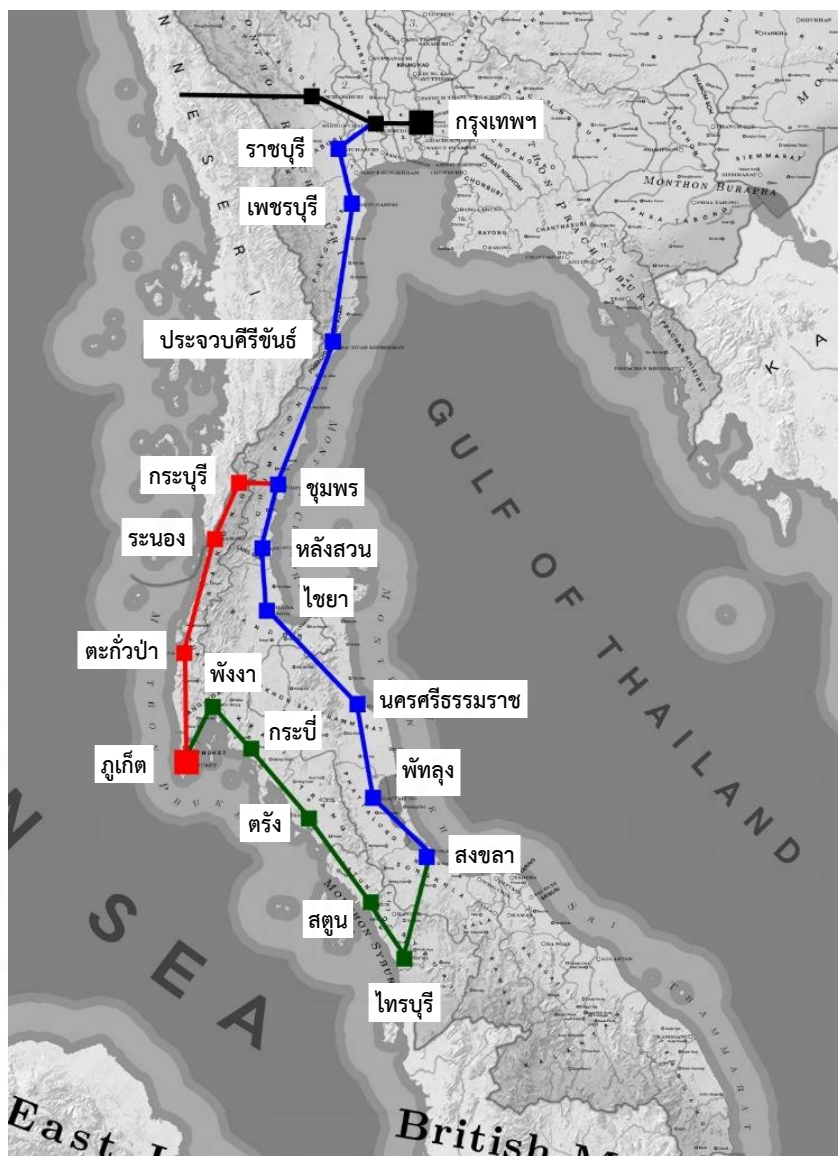
จากบริบทที่ได้กล่าวไปจึงน่าจะเป็นสาเหตุโดยตรงที่ทำให้โครงการโทรเลขสายหลวงพระบางต้องหยุดก่อสร้างไปอย่างเงียบๆ และกว่าจะได้กลับมาก่อสร้างได้อีกครั้งก็หลังจากผ่านวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 (ปี 2436) ไปแล้ว

5.3 สลายระบบเหมืองในหัวเมืองฝัังอันตามัน

ส่วนหัวเมืองขึ้นกรมพระกลาโหมจะอยู่ภายใต้สถานการณ์ที่ต่างออกไป เพราะบริเวณนี้ไม่ได้รับผลกระทบจากกระแสอาณานิคมในเวลาดังกล่าว โครงการโทรเลขจึงถูกคิดขึ้นมาให้ครอบคลุมทั้งแหลมมลายูฝัังอ่าวไทยและอันตามันใน 3 เส้นทางตั้งแต่แรกคือ (1) โทรเลขสายสงขลา ที่จะสร้างจากราชบุรีเลียบหัวเมืองชายทะเลฝัังอ่าวไทยลงไปถึงสงขลา (2) โทรเลขสายภูเก็ต ที่จะแยกออกจากสายสงขลาบริเวณชุมพรตัดข้ามแหลมมลายูไปเลียบหัวเมืองชายทะเลฝัังอันตามันจนถึงภูเก็ต และ (3) โทรเลขสายไทรบุรี ที่จะสร้างต่อจากสงขลาและภูเก็ตไปยังไทรบุรี

หากลำดับตามความจำเป็นแล้ว ราชสำนักต้องการวางสายโทรเลขไปยังภูเก็ตเป็นอันดับแรก เพราะนับตั้งแต่ปี 2418 เป็นต้นมา พระเจ้าอยู่หัวได้ส่งข้าหลวงใหญ่มาประจำการที่ภูเก็ตเพื่อแก้ปัญหาการประมุขภาษีแบบเหมืองในหัวเมืองชายทะเลฝัังอันตามัน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายเอาไว้ว่า หัวเมืองแถบนี้อยู่ห่างไกลการปกครองจึงต้องอนุญาตให้เจ้าเมืองทำหน้าที่ทั้งฝ่ายปกครองและประมุขภาษีจึงเกิดคำว่า “เหมืองเมือง” ขึ้นมา แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นคือเจ้าเมืองมักประมุขภาษีต่ำกว่าความเป็นจริงและส่งเงินภาษีไม่ครบตามที่ประมุขเอาไว้ ทำให้ตั้งแต่ปี 2416 เป็นต้นมาต้องแก้ปัญหาด้วยการส่งเรือบ (เรือกลไฟติดอาวุธ) ไปเร่งเงินภาษีจากเจ้าเมืองเหล่านั้น พอถึงปี 2418 ก็ตัดสินใจส่งข้าหลวงใหญ่มาประจำการที่ภูเก็ตพร้อมกับเรือบเพื่อควบคุมหัวเมืองแถบนี้อย่างใกล้ชิด³¹⁸

³¹⁸ ดู อุษณีย์ ฉวีกุลรัตน์, “ระบบเหมืองเมืองในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก พ.ศ.2393-2436,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529).

ภาพที่ 5.4 โครงการโทรเลขสายสงขลา, ภูเก็ต และไทรบุรี

หมายเหตุ: สีน้ำเงินคือโทรเลขสายสงขลา, สีแดงคือโทรเลขสายภูเก็ต, สีเขียวคือโทรเลขสายไทรบุรี

ต้องกล่าวไว้ด้วยว่า เรือกลไฟถูกนำเข้ามาแต่สมัยรัชกาลที่ 3 แต่จะมาเฟื่องฟูอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 4 ด้วยความสามารถในการเดินทางโดยไม่ต้องพึ่งพากระแสน้ำจึงทำให้พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ไปปรากฏพระองค์ตามหัวเมืองต่างๆ ได้อย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน นั่นคือลงใต้ไปถึงเมืองแขกประเทศราช ตะวันออกไปถึงจันทบุรี และขึ้นเหนือไปถึงพิษณุโลก

แม้แต่หมอบลัดเลย์ก็ยังกล่าวเอาไว้ว่าถ้าไม่มีเรือกลไฟก็เห็นทีว่าจะเสด็จไปไม่ถึง ทำให้ตลอด 17 ของรัชสมัยจึงมีการเสด็จประพาสหัวเมืองด้วยเรือกลไฟรวมทั้งสิ้น 19 ครั้ง³¹⁹

การเดินทางด้วยเรือกลไฟยังน่าจะส่งผลต่อแนวคิดเรื่องอำนาจในการปกครองจริงๆ อยู่ไม่น้อย เพราะถึงต้นรัชกาลที่ 5 หน้าที่ของเรือกลไฟก็ขยายจากการใช้งานส่วนพระองค์มาเป็นงานราชการอย่างเต็มตัว กรมพระกลาโหมใช้เรือกลไฟติดอาวุธหรือที่เรียกว่า “เรือรบ” เพื่อนำส่งท้องตราสำคัญไปยังหัวเมืองชายทะเล รับส่งเจ้าเมืองกับเจ้าประเทศราชมาร่วมในงานพระราชพิธีสำคัญๆ และนำส่งข้าหลวงมาปฏิบัติภารกิจ แต่จุดเปลี่ยนจะเกิดขึ้นในปี 2416 เมื่อราชสำนักสั่งให้เจ้าเมืองและเจ้าประเทศราชขนเงินภาษีและเครื่องบรรณาการประจำปีไปขึ้นเรือรบแทนนำมาส่งด้วยตัวเองถึงกรุงเทพฯ³²⁰ หากเจ้าเมืองหรือเจ้าประเทศราชมีปัญหาขัดข้องในเรื่องใดๆ ก็ให้ไปปรึกษากับ “ข้าหลวงในเรือรบกรุงเทพฯ” เป็นอันดับแรก³²¹ จะเห็นได้ว่าหน้าที่ของเรือกลไฟไม่ได้มีแค่การขนส่งเพียงเท่านั้น แต่ยังได้กลายเป็นเครื่องมือที่ราชสำนักใช้ปกครองหัวเมืองชายทะเลอีกด้วย

อย่างไรก็ดี การใช้งานเรือกลไฟก็มีปัญหาเรื่องการบำรุงรักษา เพราะทุกๆ 3-4 เดือนจะต้องผลัดเปลี่ยนเรือเพื่อกลับไปซ่อมบำรุง สถานที่ปรึกษาฯ เคยยกเรื่องนี้มาโจมตีกรมพระกลาโหมว่าเป็นการสิ้นเปลืองงบประมาณแผ่นดินอย่างมาก “ลงทุนทำเรือรบลำหนึ่งสามพันชั่ง [2.4 แสนบาทในสมัยนั้น] ค่าโสหุ้ยใช้สอยเพียงปีละร้อยชั่งสองร้อยชั่ง [เพื่อทำโทรเลข] ยังต่ำกว่าเลี้ยงเรือรบไว้รักษา

³¹⁹ บุหล่ง ศรีกนก, *แนวพระราชดำริในการเสด็จประพาสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2552). และ *หนังสือจดหมายเหตุ = The Bangkok Recorder*, (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2537), 512.

³²⁰ หจข. ร.5 รล-กท 1/72 ว่าด้วยให้เรือกลไฟไปรับไปส่งพระยารัษฎาธิบดีบุตรบุรุษย์พิเศษเมืองกลันตัน จ.ศ.1230-1231; หจข. ร.5 รล-กท 1/15 ว่าด้วยจะให้เรือกลไฟไปรับแขกเมืองมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ.1231; หจข. ร.5 รล-กท 1/20 ให้หลวงสุรินทรภักดีเป็นนายเรือรบซื้อสยามมุประสคัมภ์รักษาเมืองตะวันตก จ.ศ.1231.; *ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (วิเชียร บุนนาค)*, ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 1 ธันวาคม 2483, 6-8.; หจข. ร.5 รล-กท 36/31 ให้นายเรือสุริยมณฑลรับเงินภาษี กรมการ เมืองทะเลตะวันตกเข้ามาส่งกรุงเทพฯ จ.ศ.1244-1245. และ หจข. ร.5 รล-กท 22/61 ว่าด้วยให้เรือกลไฟออกไปส่งข้าหลวงอินชี่เนียแลรับน้ำส่วยเมืองไชยา จ.ศ.1241.

³²¹ หจข. ร.5 รล-กท 12/8 ให้เจ้าหมื่นเสมอใจราชปริวิเคาซิลเป็นข้าหลวงออกไปจัดการรักษาผลประโยชน์แผ่นดิน ณ เมืองภูเก็ต จ.ศ.1236-1237.; หจข. ร.5 รล-กท 22/47 ว่าด้วยให้เรือรบออกมาจับบุตรเจ้าพระยาไทรบุรีกับต้นไม้เงินต้นไม้ทอง ต้นไม้เงิน 3 เมือง ณ เมืองสงขลา จ.ศ.1241.; หจข. ร.5 รล-กท 36/46 ถึงเมืองไทรบุรี ให้ปลุกษาข้าหลวงเรือรบสืบจับชำระพวกแขกพวกจีนเมืองสตุนเข้ายี่หื่นตัดสินตามกฎหมาย จ.ศ. 1244-1245. และ หจข. ร.5 รล-กท 46/87 ถึงเมืองกลันตัน ตรังگانู เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช โปรตเกล้าฯ ให้หลวงทรงสุรเดชข้าหลวงคุมเรือรบออกมาลาดตระเวน จ.ศ.1247.

เมืองตะวันตกลำหนึ่ง”³²² จะเห็นได้ว่างบประมาณในการสร้างเรือรบลำหนึ่งนั้นค่อนข้างสูง ทั้งยังต้องจ่ายค่าบำรุงรักษาอีกปีละไม่ต่ำกว่า 1.6 หมื่นบาทในสมัยนั้น การที่กรมพระกลาโหมมีเรือรบในประจำการหลายสิบลำจึงเป็นภาระผูกพันในเชิงงบประมาณต่อปีค่อนข้างมาก³²³

ส่วนการใช้เรือรบในการรับส่งท้องตราและใบบอกระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองชายทะเลฝั่งอันดามันก็น่าจะต้องใช้ระยะเวลา 3-4 เดือนตามการผลัดเปลี่ยนเรือรบ (สำหรับข้อมูลข่าวสารที่ไม่ต้องการเวลา) จึงน่าจะเป็นอีกหนึ่งเหตุผลว่าทำไมสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ถึงต้องการให้เกิดโทรเลขสายป็นเพราะจะได้ติดต่อกับภูเก็ตได้อย่างรวดเร็ว เพราะนอกจากเรื่องการปกครองหัวเมืองแล้ว ภูเก็ตและหัวเมืองชายทะเลฝั่งอันดามันยังเป็นฐานทรัพยากรสำคัญของกรมพระกลาโหม หลังจากสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้โอนภาษีฝิ่นของหัวเมืองแถบนี้มาให้บุตรชายคือสมุหพระกลาโหมรับผิดชอบมาตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ 5 แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าภาษีฝิ่นสร้างความมั่งคั่งให้กับสมุหพระกลาโหมไว้เพียงใดก็ตาม แต่การที่หัวเมืองแถบนี้กลุ่กลุ่ของราชสำนักและยังคลาคล่ำไปด้วยแรงงานจีนอพยพจำนวนมาก จึงประเมินได้ว่าภาษีฝิ่นที่เก็บได้น่าจะเป็นรองแค่กรุงเทพฯ ทั้งยังมีผู้ตั้งข้อสังเกตมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้วว่า สมุหพระกลาโหมน่าจะส่งเงินภาษีฝิ่นเข้าพระคลังน้อยกว่าที่ควรจะเป็น³²⁴ ทำให้หลังจากเสร็จสิ้นงานเมรุของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ในปี 2426 พระเจ้าอยู่หัวก็มีคำสั่งให้พระยาเทพประชน (พุ่ม ศรีไชยนต์) ปลัดกรมพระกลาโหมซึ่งเป็นขุนนางที่ใกล้ชิดพระองค์เข้ามารับผิดชอบการจัดเก็บภาษีฝิ่นแทนสมุหพระกลาโหม³²⁵

จะเห็นได้ว่า กระบวนการลิดล่อนอำนาจของสมุหพระกลาโหมมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไปมากกว่าเสนาบดีกรมท่า เพราะตลอดเวลาที่ผ่านมาสมุหพระกลาโหมทำหน้าที่เป็น “กั้นชน”

³²² หข. จมท. ร.5 มัดที่ 99/10 เคาชิลกราบพลุข้อปรึกษาเรื่องเตลิกราฟ.

³²³ ในปี 2418 กรมพระกลาโหมมี “เรือรบ” ประจำการอยู่ 12 ลำ หากคำนวณตามข้อมูลข้างต้นจะพบว่า ราชสำนักต้องจ่ายค่าบำรุงเรือรบปีละ 4.32 แสนบาท และถ้านำจำนวนย้อนกลับไปจะพบว่าราชสำนักจ่ายค่าต่อเรือและบำรุงเรือรบตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงปี 2418 ไปแล้ว 4.98 ล้านบาท สำหรับข้อมูลเรือรบผู้เขียนนำมาจาก แชน ปัจจุสานนท์, พล.ร.ต., *ประวัติศาสตร์เรือไทย*, (กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, 2541), 401-408.

³²⁴ สุภาพรณ จรัสพัฒน์, “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ.2367-2468,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), 67-71. ทั้งนี้ สุภาพรณยังแสดงให้เห็นว่า ภูเก็ตและหัวเมืองชายทะเลฝั่งอันดามันเป็นแหล่งรายได้ภาษีฝิ่นเป็นอันดับสองรองจากกรุงเทพฯ แม้แต่งานชุดเหมืองในหัวเมืองแถบนี้ก็สร้างแรงจูงใจให้คนงานจีนด้วยการขายฝิ่นในราคาต่ำกว่าท้องตลาด

³²⁵ สุกัญญา บำรุงสุข, “อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 233.

ระหว่างสมเด็จพระยาฯ กับพระเจ้าอยู่หัวมาโดยตลอด³²⁶ ส่วนโครงการโทรเลขสายป็นังของสมเด็จพระยาฯ ที่แม้จะเอื้อประโยชน์ให้กับกรมพระกลาโหมอย่างมากนั้น แต่การที่สมุหพระกลาโหมไม่ออกตัวสนับสนุนก็น่าจะเกี่ยวกับปัญหาส่วนตัวหรือความไม่สนใจของสมุหพระกลาโหมมากกว่าเงื่อนไขทางการเมืองใดๆ เพราะกว่าที่กรมโทรเลขจะเสนอให้วางสายโทรเลขในแหลมมลายูก็ปี 2429 คือเมื่อสมุหพระกลาโหมล้มป่วยจนต้องลดบทบาททางการเมือง เขาต้องไปรักษาตัวที่ยุโรปนานถึงครึ่งปี เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพฯ ตอนต้นปี 2430 ก็ตัดสินใจลาออกจากตำแหน่ง แต่พระเจ้าอยู่หัวทรงยับยั้งเอาไว้ทั้งยังแนะนำให้พักราชการแทนการลาออกเพื่อรักษาเกียรติยศ ส่วนงานราชการในกรมพระกลาโหมได้มอบให้เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม ศรีไชยันต์) รักษาการต่อไป แต่หลังจากพักราชการได้ปีเศษ สมุหพระกลาโหมก็ถึงแก่อสัญกรรมด้วยวัย 60 ปี³²⁷

ปลายปี 2429 การก่อสร้างโทรเลขในแหลมมลายูก็เริ่มต้นขึ้นพร้อมๆ กับปัญหาที่เกิดขึ้นตามมาหลายประการ เริ่มต้นจากพระอนุรักษโยธา (กลั่น) ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองชายทะเลตะวันตกที่ถึงแก่กรรมเพราะไข้จับสั่นในระหว่างการตรวจเส้นทางโทรเลขสายภูเก็ต³²⁸ แต่กรณีร้ายแรงที่สุดคือพระรามบริรักษ์ ข้าหลวงผู้คุมการก่อสร้างที่ชุมพรรายงานว่าพระยาชุมพร (ยัง ชูยยัง) ไม่ยอมจ่ายไพร่หลวงให้ครบตามคำสั่ง³²⁹ มีการยกยอกไพร่หลวง 138 คนจากทั้งหมด 400 คนไปเกี่ยวข้าวในนาของเขาเอง³³⁰ ทั้งสองฝ่ายยังคงกล่าวโทษกันไปมาอีกหลายครั้งจนราชสำนักต้องมีคำสั่งให้พระสัจจาภิรมย์ (เล็ก บุณนาค) บุตรชายของสมุหพระกลาโหมและเป็นข้าหลวงผู้คุมการ

³²⁶ หจข. ร.5 นก 10/131 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ พระราชทานกราบเรียนสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ เรื่องการทํานุบำรุงประเทศและพระราชวงศ์ของตระกูลบุณนาค จ.ศ.1242.

³²⁷ หจข. สบ 17 บันทึกกรายวันของกรมพระสมมติฯ จ.ศ.1247/2 (จ.ศ.1248), 229. และ หจข. ร.5 รล-กท 67/150 เรื่องทรงมีพระราชคำสั่งว่าเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์พิพัฒนศักดิ์ที่สมุหพระกลาโหม ขอพระราชทานผ่อนราชการเพราะป่วย จึงโปรดเกล้าให้เจ้าพระยาพลเทพเกษตรราธิบดีว่าการแทนสมุหพระกลาโหมแลให้มีหนังสือไปยังหัวเมืองต่างๆ จะต้องใช้ตราตำแหน่งเกษตรราธิบดี จ.ศ.1249.

³²⁸ หจข. ร.5 รล-กท 48/69 ให้ข้าหลวงออกไปเกณฑ์กรมการชาวด่านตัดทางถางทางสายโทรเลข 25 เมือง จ.ศ.1248. และจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 21, วชิรญาณ (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2564.

³²⁹ หจข. ร.5 รล-กท 50/29 ประกาศข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองไทย 12 เมือง แยก 3 เมือง ว่าด้วยให้พระสุนทรามาตย หลวงอานาฎสุรเสนี ข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายตะวันตก จ.ศ.1248. และหจข. ร.5 รล-กท 48/55 ตอบเมืองกระบุรี ให้เร่งจ้างคนทำทางปักเสากาสายโทรเลขแขวงเมืองกระบุรี จ.ศ.1248.

³³⁰ หจข. ร.5 รล-กท 67/36 เรื่องให้สอบสวนและรายงานเรื่องที่พระรามบริรักษ์อินเอยเนียผู้แทนข้าหลวงใหญ่ทำสายโทรเลขเมืองชุมพรบอกว่ากรมการเมืองชุมพรชักเอาเลขทำทาง 400 คนไปสิ้น จ.ศ.1249.

ก่อสร้างโทรเลขสายสงขลาและไทรบุรีไปตรวจสอบ³³¹ แต่เพราะพระสัจจาภิรมย์ก็ล้มป่วยเป็นไข้จับสั่น รักษาตัวอยู่ที่ไทรบุรีจึงไม่ได้ไปสอบสวนด้วยตัวเอง³³² เหตุการณ์ที่ชุมพรจึงบานปลายขึ้นไปอีกเมื่อมีรายงานว่ามีไพร่เมืองชุมพรหนีเข้าป่าและข้ามไปฝั่งพม่าร่วม 400 ครอบครัว ราชสำนักตกตะลึงกับข่าวนี้เป็นอย่างมากถึงขนาดส่งเจ้าพระยาพลเทพว่าที่สมุหพระกลาโหมออกมาควบคุมสถานการณ์ด้วยตนเอง ผลการสืบสวนเบื้องต้นพบว่า เมืองชุมพรนาล่มมาหลายปีติดต่อกัน ผลผลิตข้าวก็ไม่เพียงพอที่จะบริโภค ชาวบ้านต้องเข้าป่าไปหาของป่ามาขายแลกข้าว การเกณฑ์ไพร่ไปสร้างทางโทรเลขจึงเป็นการซ้ำเติมปัญหาดังกล่าว และนอกจากพระยาชุมพรจะยกยอกไพร่หลวงไปใช้งานส่วนตัวแล้ว พระรามบริรักษ์เองก็จับคนในครอบครัวของไพร่เป็นประกันเพื่อเรียกเก็บเงินแทนแรงเช่นเดียวกัน ทำให้ชาวบ้านที่ได้นิยมนำเข้าก็แตกตื่นตกใจหนีเข้าป่ากันไปหลายร้อยครัวเรือน³³³

จากเหตุความวุ่นวายที่ชุมพรทำให้การก่อสร้างส่วนที่แยกไปทางภูเก็ตและตอนใต้ของชุมพรลงก็ต้องหยุดก่อสร้างทั้งหมด แต่ระยะทางที่อยู่เหนือชุมพรขึ้นไปยังคงมีการก่อสร้างไปตามปกติ ปี 2431 เจ้าพระยาพลเทพยังมีท้องตราตอบพระยาเพชรบุรีและพระยาราชบุรีเกี่ยวกับการก่อสร้างจากราชบุรีลงมาถึงเพชรบุรี³³⁴ ปี 2432 พระยาประจวบคีรีขันธ์และพระปรานบุรีก็ส่งมอบ

³³¹ ผู้เขียนคิดว่าพระสัจจาภิรมย์ได้รับเลือกเป็นข้าหลวงคุมการก่อสร้างโทรเลขสายสงขลาและไทรบุรี เพราะเขาเคยติดตามสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มาตรวจเส้นทางโทรเลขสายปักษ์มาก่อน ดู หจข. สบ 17 บันทึกกรายวันของกรมพระสมมติฯ จ.ศ.1247/2 (จ.ศ.1248), 206.; *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 21*, วชิรญาณ (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2564. และหจข. ร.5 รล-กท 67/48 เรื่องหาตัวพระยาเพชก้าแห่งสงครามกับพระรามบริรักษ์ข้าหลวง ที่กล่าวโทษแก่กันมาชำระว่ากล่าว และให้มีหนังสือบอกเข้ามา กับให้เร่งรัดทำทางสายโทรเลขให้ทันตามกำหนด จ.ศ.1249.

³³² หจข. ร.5 รล-กท 67/45 เรื่องพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการฯ ให้พระสัจจาภิรมย์รับเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพมหานครฯ หลังจากหายจากเป็นไข้จับแล้ว จ.ศ.1249.

³³³ หจข. สบ 17 บันทึกกรายวันของกรมพระสมมติฯ จ.ศ.1249, 234, 236. และ *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 24*, วชิรญาณ (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2564.

³³⁴ หจข. ร.5 รล-กท 54/58 ตอบเมืองเพชรบุรี ให้ซื้อจากมุงสะเตชัน ๖ ตำบลแล้วส่งรายการเข้ามา กรุงเทพฯ จ.ศ.1250. และหจข. ร.5 รล-กท 69/148 หนังสือเจ้าพระยาพลเทพฯ ที่สมุหพระกลาโหม ถึงพระยาอัมรินทรฤาไชยา ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรีกรมการ เรื่องการวางสายโทรเลข จ.ศ.1250.

พื้นที่ให้กรมโทรเลขได้ตามกำหนด³³⁵ และในปี 2433 พระกําเนินนพคุณก็รายงานได้พาดสายมาถึงเมืองกําเนินนพคุณที่อยู่ติดกับชุมพรแล้ว³³⁶

ทั้งนี้ ร่องรอยความเสียหายที่พระรามบริรักษ์ก่อไว้ที่ชุมพรก็ยังคงหลงเหลือให้ได้ทอดพระเนตรในปี 2433 ในพระราชหัตถเลขาถึงคณะผู้รักษาพระนครกล่าวว่า “ทางโทรเลขในเมืองชุมพรซึ่งพระรามบริรักษ์ออกมาเกณฑ์ให้ทำนั้น ไม่ได้ทำที่เส้นแปดมาเปียดเปียนราษฎรจนแตกตื่นไปหมดแล้วก็เลิกกันเท่านั้น ชื่อเสียงยังเป็นที่เกลียดชังรุนแรงมาก” พระยาชุมพรได้ส่งคนไปเกลี้ยกล่อมชาวบ้านให้กลับมาอยู่ในถิ่นฐานเดิมอยู่เรื่อยๆ แต่ก็ยังกลับอกออกมากันไม่หมด เพราะมีชาวบ้านบางส่วนหวาดกลัวการทำทางโทรเลข ต้องคอยฟังข่าวว่าจะมีการก่อสร้างอีกเมื่อใด “ด้วยเชื่อเป็นแน่ว่า ถ้าหากว่าทำสายโทรเลขอีกคงได้ความเดือดร้อน”³³⁷ จากนั้นก็เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลฝั่งอันดามันไปตามเส้นทางโทรจากกระบุรีถึงเมืองตะกั่วป่า แม้ว่าระยะทางส่วนใหญ่มิจะมีการนำเสาโทรเลขมาวางไว้เพื่อรอการปักเสากับพาดสายแล้วก็ตาม แต่พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเข้าพระทัยดีว่าคงจะทำอะไรไปมากกว่านี้ไม่ได้แล้วถ้าหากยังไม่แก้แก้ปัญหาที่ชุมพร ดังที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

“ถ้าไม่คิดอ่านทำที่เมืองชุมพรให้สำเร็จ ทางข้างฝั่งทะเลตะวันตก [โทรเลขสายภูเก็ต] ก็จะต้องค้างไปหมด ในขณะนี้ [ปี 2433] ที่เมืองชุมพรไม่ได้คิดอ่านการเรื่องนี้เลย เปนระงับยับยั้งทีเดียว”³³⁸

³³⁵ หจข. ร.5 รล-กท 69/168 สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯ ถึงพระยาอัมรินทรฤาไชยาฯ ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี เรื่องการวางสายโทรเลขและขาดผู้คนในการทำงานครั้งนี้ก็ให้ผู้ว่าราชการจัดหาคนจ้างให้โดยทันที จ.ศ.1250. และหจข. ร.5 รล-กท 56/84 ถึงเมืองปราณบุรี เมืองประจวบคีรีขันธ์ ให้เร่งทำทางพาดสายโทรเลขให้แล้วในเดือน ๗ นี้ ร.ศ.108.

³³⁶ หจข. ร.5 รล-กท 56/128 ตอบเมืองกําเนินนพคุณ ให้เลขกองหมวดอ้อในพระยาสุรเสนารักษาทงสายโทรเลข ร.ศ.108.

³³⁷ พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูรวม 4 คราว ร.ศ.108,109,117,120, (กรุงเทพฯ: สมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2550), 88-89.

³³⁸ พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูรวม 4 คราว ร.ศ.108, 109, 117, 120, 84-85, 89.

5.4 ระบบการปกครองที่ไม่เอื้อต่อการใช้งานโทรเลข

เมื่อพระเจ้าอยู่หัวนิวติพระนครแล้ว กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการได้กราบบังคมทูลว่า การปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศสที่จะเริ่มขึ้นตอนกลางปี 2433 นี้มีสถานการณ์ที่ไม่น่าไว้วางใจเพราะ ปารีสเพิ่งส่งนักจักรวรรดินิยมตัวงมาเป็นข้าหลวงใหญ่ที่ไซ่ง่อน³³⁹ พระองค์จึงเสนอให้เตรียมการรับมือตั้งแต่เนิ่นๆ กล่าวคือ ให้เรียกตัวพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ที่ส่งไปปราบฮ่อ (ครั้งที่ 4) ที่หลวงพระบางกลับมากรุงเทพฯ เพื่อเตรียมการเจรจากับนายปาวี³⁴⁰ และให้ส่งพระเจ้าน้องยาเธอ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ไปประจำการตามหัวเมืองลาวที่สำคัญ ทำให้ตอนปลายปี 2433 จึงมีคำสั่ง เรียกพระพรหมปริรัักษ์ (ทองคำ) ข้าหลวงใหญ่ นครราชสีมา และพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง) ข้าหลวงใหญ่จำปาสักกลับกรุงเทพฯ พอตอนต้นปี 2434 ก็ส่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิ-ประสงค์ไปเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ลาวกลางที่นครราชสีมา³⁴¹ กลางปีส่งกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ไปเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ลาวกาวที่หนองคายและส่งกรมหลวงพิชิตปรีชากรไปเป็นข้าหลวงต่าง พระองค์ลาวพวนที่อุบลราชธานี³⁴²

โดยในระหว่างที่กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมพักค้าง ณ ที่นครราชสีมา พระองค์ได้ส่ง ข้าหลวงออกไปวางสายโทรเลขจากขอนแก่นจนถึงหนองคายได้สำเร็จ ทำให้เมื่อเสด็จไปถึง หนองคายตอนปลายปี 2434 ก็สามารถโทรศัพท์ลงที่นครราชสีมาได้แล้ว³⁴³ ในทำนองเดียวกับ

³³⁹ เสาวภา ภาวะพฤติ, “ปัญหาการปกครองของไทยในประเทศราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาว ระหว่างปี พ.ศ.2431-2446,” 394-395.; จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, *วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112: การเสียดินแดน ผังชัยแม่บัวทอง*, (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา, 2516), 412

³⁴⁰ สุรศักดิ์มนตรี (เจิม), จอมพล มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา, *ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค 2*, (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2476), 417

³⁴¹ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ถวายบังคมลาไปราชการเมืองนครราชสีมา, “ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 8, 70.; สมเกียรติ ตุงคะเสรีรักษ์, “การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ.2436-2476,” (ปริญญาานิพนธ์ หลักสูตรการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2536), 65-66

³⁴² “ข้าหลวงหัวเมืองลาวพวนถวายบังคมลา,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 8*, 237-238. และ “ข่าวกรมหลวงพิชิต,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9*, 34.

³⁴³ ในเวลานั้นสายโทรเลขกับโทรศัพท์ใช้เส้นเดียวกันได้ แต่ใช้ได้เพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง เข้าใจว่ายังไม่มี เจ้าพนักงานโทรเลขไปประจำที่หนองคายและไม่ได้เปิดให้บริการเป็นสาธารณะ จึงติดตั้งโทรศัพท์เอาไว้ก่อน ดู *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 74 เรื่อง กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน*, 53-55.

กรมหลวงพิชิตปรีชากร พระองค์สั่งให้พาดสายจากขุขันธ์ไปยังอุบลราชธานีอีกเส้นทางหนึ่ง และก่อนสิ้นปี 2434 พระองค์ก็เสด็จข้ามแม่น้ำไปเปิดสถานีโทรเลขที่จำปาสักอย่างเป็นทางการ³⁴⁴

หลังจากเปิดใช้โทรเลขสายหนองคายและจำปาสักได้ก่อนสิ้นปี 2434 ทำให้เหลืออีก 5 เส้นทางที่ยังก่อสร้างไม่เสร็จ กล่าวคือ โทรเลขสายนครราชสีมา สายหลวงพระบาง สายสงขลา สายภูเก็ต และสายไทรบุรี ส่วนที่เปิดใช้งานได้แล้ว 9 เส้นทางตามตารางที่ 5.2 ก็มีระยะทางโทรเลขสะสม 2,980 กิโลเมตร ทำให้กรุงเทพฯ ติดต่อกับ 26 หัวเมืองหรือคิดเป็น 1 ใน 4 ของหัวเมืองทั้งหมด³⁴⁵

ตารางที่ 5.2 โครงการโทรเลขที่เปิดใช้งานในระหว่างปี 2420-2434

โครงการโทรเลข	เส้นทาง	การก่อสร้าง (ปี)		ระยะทาง (กิโลเมตร)	เมืองที่มีโทรเลข
		เริ่ม	เสร็จ		
ปากน้ำ	กทม. - ปากน้ำ	2420	2420	30*	สมุทรปราการ
กรุงเก่า	กทม. - บางปะอิน	2420	2421	60	กรุงเก่า
	บางปะอิน - กรุงเก่า	2426	2426	15	
โขงอ่อน	กทม. - พระตะบอง	2424	2426	530*	ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ศรีโสภณ พระตะบอง
ทวาย	กทม. - กาญจนบุรี	2424	2426	180	นครชัยศรี กาญจนบุรี ราชบุรี
เชียงใหม่	กรุงเก่า - นครสวรรค์ นครสวรรค์ - ตาก	2426	2428	350*	ลพบุรี ชัยนาท นครสวรรค์ กำแพงเพชร ตาก ลำพูน ลำปาง เชียงใหม่
	ตาก - เชียงใหม่	2426	2428	285*	
จันทบุรี	ฉะเชิงเทรา - จันทบุรี	2427	2428	300	ชลบุรี ระยอง จันทบุรี
มะละแหม่ง	ตาก - จุดต่อแดน	2427	2429	70	-
จำปาสัก	มณฑลบุรี - เสียมราช เสียมราช - ขุขันธ์ ขุขันธ์ - จำปาสัก	2427	2434	500*	เสียมราช ขุขันธ์ จำปาสัก

³⁴⁴ “ข่าวกรมหลวงพิชิต,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9*, 34. และ *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4*, 189.

³⁴⁵ ผู้เขียนจะนับเฉพาะสถานีที่ตั้งอยู่ที่ศูนย์กลางของแต่ละเมืองเท่านั้น ไม่นับรวมสถานีย่อยๆ ที่อยู่ระหว่างทางซึ่งอาจมีการเปลี่ยนแปลงได้เสมอ กล่าวอีกอย่างก็คือ ข้อมูลในตารางที่ 5.2 จึงเป็นเพียงจำนวนขั้นต่ำของสถานีโทรเลขทั้งหมดในขณะนั้น

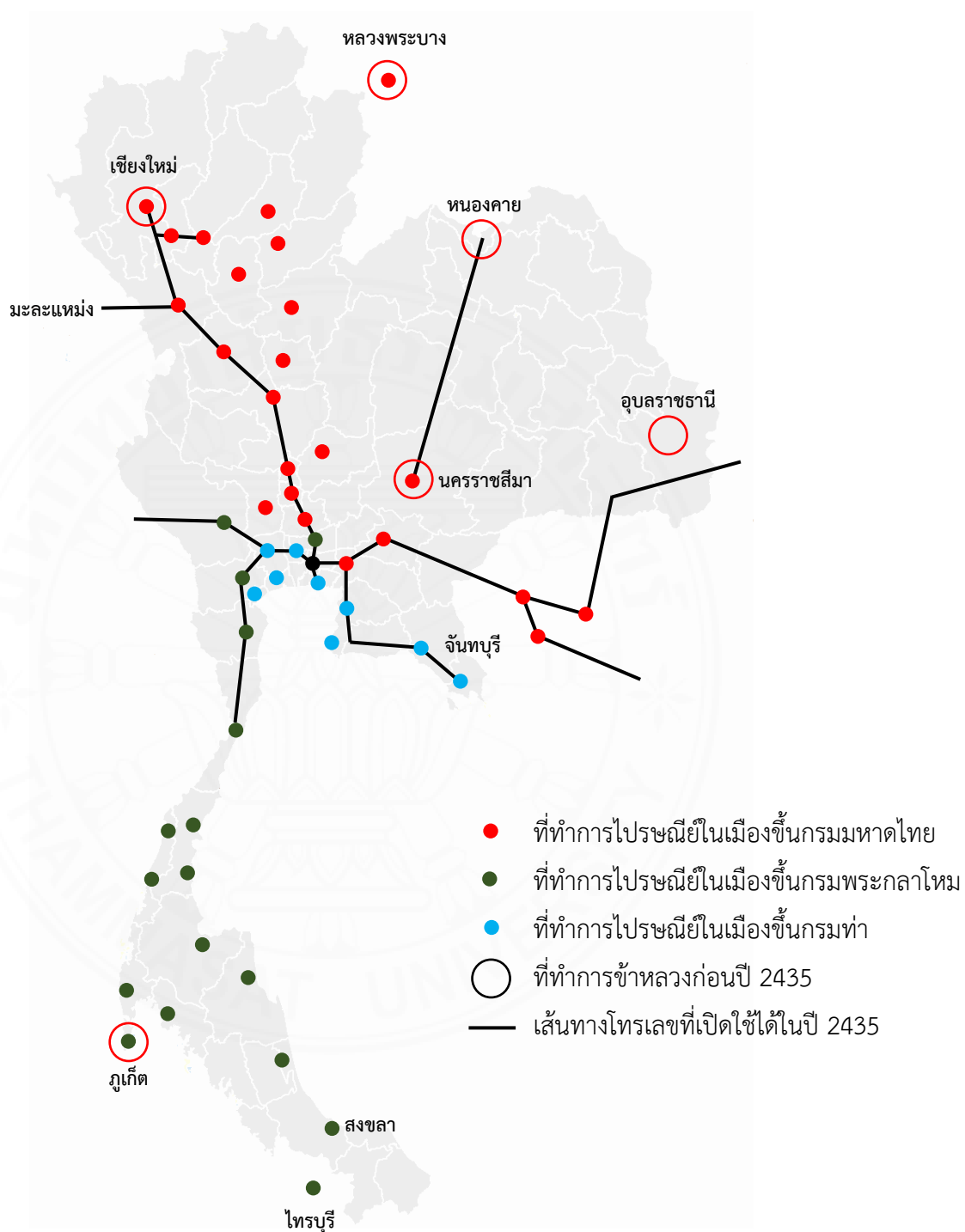
ตารางที่ 5.2 โครงการโทรเลขที่เปิดใช้งานในระหว่างปี 2420-2434 (ต่อ)

โครงการ โทรเลข	เส้นทาง	การก่อสร้าง (ปี)		ระยะทาง (กิโลเมตร)	เมืองที่มีโทรเลข
		เริ่ม	เสร็จ		
หนองคาย	นครราชสีมา - หนองคาย	2429	2434	370	นครราชสีมา หนองคาย
สงขลา	ราชบุรี - กำเนิดนพคุณ	2429	2433	290*	เพชรบุรี
	กำเนิดนพคุณ - สงขลา	2429	-	-	
รวม 9 เส้นทาง				2,980	26

หมายเหตุ: * ระยะทางที่ได้จาก google map

แม้ว่าโทรเลขจะถูกนำมาใช้เพื่อลดการพึ่งพาหัวเมืองในการเคลื่อนย้ายไปบอกท้องตราก็ตาม แต่ด้วยข้อจำกัดของโครงสร้างพื้นฐานที่ต้องได้รับการดูแลรักษาและตรวจตราเป็นประจำ จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องเกณฑ์ไพร่หลวงไปเฝ้าเสาสายโทรเลขตลอดระยะทางที่เปิดใช้งาน หากเป็นสถานีโทรเลขที่อยู่ในเขตพระราชฐานก็จะเป็นหน้าที่ของนายอำเภอกำหนดและกำนันรับผิดชอบ ส่วนที่พ้นจากพระราชฐานออกไปจะเป็นหน้าที่ของมูลนายในท้องถิ่น³⁴⁶

³⁴⁶ หจข. ร.5 ม. 2.12ก/1 ใบบอกเมืองลพบุรี (ก.พ.100 - มี.ค.106). ทั้งนี้ ตำแหน่งกำนันและอำเภอกำหนดเป็นมูลนายระดับล่างสุดที่กรุงเทพฯ แต่งตั้งให้ควบคุมไพร่หลวงในเขตพระราชฐาน เพราะหัวเมืองในบริเวณนี้จะต้องส่งไพร่หลวงเข้าไปใช้แรงงานในกรุงเทพฯ ด้วย ส่วนหัวเมืองที่อยู่นอกเขตพระราชฐานออกไปจะมีมูลนายระดับล่างแบบนี้เช่นกันแต่เป็นของมูลนายในท้องถิ่นแต่งตั้งกันเอง เพราะไพร่หลวงหัวเมืองชั้นนอกไม่ต้องถูกส่งมาใช้แรงงานในกรุงเทพฯ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เห็นว่าการควบคุมไพร่หลวงในหัวเมืองชั้นนอกยังไม่มีประสิทธิภาพจึงนำระบบกำนันและอำเภอลงไปใช้กับหัวเมืองในแหลมมลายูสังกัดกรมพระกลาโหมก่อน แต่เป็นที่รู้กันว่าระบบดังกล่าวเป็นการเพิ่มอำนาจให้ส่วนกลาง ลดอำนาจท้องถิ่น มูลนายระดับสูงในท้องถิ่นจำนวนมากไม่พอใจความเปลี่ยนแปลงนี้ ทำให้หลังสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ถึงแก่พิราลัยในปี 2425 หลายเมืองก็พากันยกเลิกกำนันและอำเภอกลับไปควบคุมไพร่ด้วยคนของตัวเองอีกครั้ง ดู อัญชลี สุสัยพันธ์, *ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่องสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552), 99-100.; หจข. ร.5 พศ 3/163 เจ้าพระยามหิธรทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องได้รับสำเนาหนังสือสมเด็จพระเจ้าพระยาเรื่องศักเลข จ.ศ.1242.; ปิยะฉัตร ปีตะวรรณ, *ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ.2411-2453*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2526), 124-125. และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, *การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ*, (กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2555), 99-100, 113.

ภาพที่ 5.5 เส้นทางโทรเลขและที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในปี 2434

เพื่อแสดงให้เห็นว่าต้องเกณฑ์ไพร่หลวงมาเฝ้าเสาสายโทรเลขเป็นจำนวนมากเท่าใด ผู้เขียนจะใช้วิธีคำนวณตามที่พบจากหลักฐานมาเปรียบเทียบกัน วิธีแรกคือกำหนดจำนวนไพร่ต่อสถานี เช่น เมืองฉะเชิงเทรา เมืองพระตะบอง กำหนดไว้เวอร์ละ 6 คนต่อสถานี เดือนหนึ่งมี 2 เวอร์ (แบ่งตามข้างขึ้นข้างแรม) หมายความว่าต้องจัดหาไพร่มาเฝ้าสถานีเดือนละ 12 เวอร์คน³⁴⁷ วิธีที่สองคือคิดเหมาเป็นระยะทางของทั้งเมือง เช่น เมืองลพบุรีขอเกณฑ์ไพร่หลวงปีละ 80 เวอร์คนสำหรับดูแลรักษาเสาสายโทรเลขในเขตเมืองลพบุรีเป็นระยะทาง 60 กิโลเมตร เป็นต้น³⁴⁸

เมื่อผู้เขียนนำข้อมูลในตารางที่ 5.2 ไปคำนวณด้วยวิธีการแรกโดยกำหนดว่าต้องเกณฑ์ไพร่หลวง 12 เวอร์คน/เดือน/เมือง ก็จะได้จำนวนไพร่หลวงที่ต้องเกณฑ์ทั้งปี 4,032 เวอร์คน แต่ถ้าใช้วิธีที่สองไปคำนวณกับระยะทางโทรเลขสะสมจะได้จำนวนไพร่ที่ต้องเกณฑ์ทั้งปี 3,744 เวอร์คน

จะเห็นได้ว่า ในปี 2434 ราชสำนักอาจต้องเกณฑ์ไพร่มาเฝ้ารักษาเสาสายโทรเลขอยู่ประมาณ 3,700-4,000 เวอร์คน แม้ข้อมูลดังกล่าวเป็นเพียงการประมาณการแต่ก็แสดงให้เห็นว่าหัวเมืองจำนวน 1 ใน 4 ของทั้งประเทศต้องเกณฑ์ไพร่มากกว่าที่หัวเมืองทั้งหมดเคยเกณฑ์สำหรับเดินไปบอกท้องตราไปถึง 2 เท่า จำนวนไพร่ที่ต้องเกณฑ์มากขึ้นจึงเป็นภาระของหัวเมืองตลอดแนวสายโทรเลขไปด้วย แม้แต่เมืองนครราชสีมาที่หาไพร่หลวงไปเฝ้าเสาสายโทรเลขไม่ได้จึงต้องเอาไพร่กองข้างไปทำหน้าที่³⁴⁹ ส่วนเมืองลพบุรีที่ขอไพร่หลวงไป 80 คนแต่เมื่อสำรวจแล้วมีเหลือแค่ 7 คนเท่านั้น กรมการเมืองจึงต้องออกตามจับไพร่ซ้อมมือชาวที่มูลนายปกปิดไว้เป็นโกลาหล³⁵⁰ ส่วนความเข้มงวดในการทำหน้าที่ก็ทำให้ไพร่จำนวนมากตัดสินใจทำงานหนีหายเกิดขึ้น เช่น ไพร่หลวง

³⁴⁷ หจข. ร.5 ม.2.12ก/2 ใบบอกเมืองฉะเชิงเทรา (มี.ค.96 - ส.ค.103), 207. และหจข. ร.5 นก 44/64 พระยาคุณธรรมธรณินทร์ บอกล้อมค่านับ ขาพนฯ ลูกขุน ณ ศาลา เรื่องได้เอาเลขคองเมืองสามสิบหกคนประจำโรงสเดชันผลัดเปลี่ยนกัน 6 เวอร์ละ 6 คนสิบห้าวัน สำหรับแก้ไขสายโทรเลข 2 คน สำหรับเดินหนังสือไปรษณีย์ 4 คนตามท้องตราซึ่งโปรดออกไปทุกประการแล้ว จ.ศ.1246. สำหรับหน่วย “เวอร์คน” หมายถึงไพร่ที่เฝ้าสถานี 1 เวอร์จะนับ 1 เวอร์คน หากไพร่คนเดียวกันต้องเฝ้าสถานี 2 เวอร์ก็จะนับ 2 เวอร์คน ดังนั้นหน่วย “เวอร์คน” จึงไม่ได้หมายถึงจำนวนคนจริงๆ

³⁴⁸ หจข. ร.5 สด 9/15 เมืองลพบุรี โปรดให้จับเลขซ้อมมือชาวที่ต้องคิดหลบหนี เจ้าหม่อมขุนนายปิดบังไว้มาดักเป็นเลขคองเมืองสำหรับจะรักษาเสาสายโทรเลข จ.ศ.1249.

³⁴⁹ หจข. ร.5 สด 9/13 เจ้าพระยาจักรีศรีอริยวงศ์กรมขุนยมนาฯ ถึง พระพิเรนทรเทพ เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ข้างหลวงเมืองนครราชสีมาว่าด้วยเกณฑ์เลกกองทั้งตรวจตราปราบปรามโจรผู้ร้าย รักษาเสาสายโทรเลขและให้เร่งรัดเอาเงินส่วยกับปลัดหมื่นนายกองซึ่งค้างให้ครบจำนวน จ.ศ.1249.

³⁵⁰ หจข. ร.5 สด 9/15 เมืองลพบุรี โปรดให้จับเลขซ้อมมือชาวที่ต้องคิดหลบหนี เจ้าหม่อมขุนนายปิดบังไว้มาดักเป็นเลขคองเมืองสำหรับจะรักษาเสาสายโทรเลข จ.ศ.1249.

เมืองฉะเชิงเทราที่จัดไปเฝ้าโทรเลขสายไซ่ง่อนได้พากันหลบหนีไปทั้งหมด พระยาฉะเชิงเทราต้องเปลี่ยนไปใช้ไพร่หลวงที่เฝ้าคลองบางขนากมาทำหน้าที่แทน³⁵¹ ไพร่รามัญเมืองศรีสวัสดิ์ที่ถูกจัดไว้เฝ้าโทรเลขสายทวายก็หลบหนีกันยกครอบครัว ร้อนถึงพระยาราชบุรีต้องจัดคนไปตามจับและส่งคนไปเฝ้าไพร่รามัญกลุ่มนี้ไม่ให้หนีได้อีก³⁵²

นอกจากหัวเมืองจะไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมไพร่แล้ว บรรดาเจ้าเมืองก็ไม่ค่อยให้ความร่วมมือในการซ่อมแซมเสาสายโทรเลขอย่างรวดเร็วอีกเช่นกัน พระยาฉะเชิงเทราถูกตักเตือนหลายครั้งว่า “ราชการทางสายโทรเลขครั้งนี้ไซ่ง่อนมีแต่ที่เขตรแขวงเมืองฉะเชิงเทราเมืองเดียว สายโทรเลขก็มีอยู่ตามระยะทางตลอดมาทุกๆ เมือง เสาโทรเลขอยู่ในเขตรแขวงเมืองใดเจ้าเมืองกรมการเมืองนั้นก็ตรวจตรารักษา อย่าให้เสาแลสายโทรเลขเปนอันตรายได้”³⁵³ พระยาปราจีนบุรีก็มักอ้างว่าซ่อมแซมเสาสายโทรเลขได้ล่าช้าเพราะไม่มีคนไม่มีเครื่องมือ พระเจ้าอยู่หัวจึงมีรับสั่งเตือนไปว่า “ถ้าพระยาปราจีนบุรีพระปลัดกรมการเมืองไม่เอาใจใส่ในราชการทำทางสายโทรเลขรกร้างแลเปนอันตรายเสียราชการแผ่นดินอยู่เนืองๆ ดังนั้นแล้ว ก็เห็นจะให้ว่าราชการรักษาบ้านเมืองไปไม่ได้”³⁵⁴ ฝ่ายพระยากำแพงเพชรก็อ้างว่าสายโทรเลขที่เมืองอื่นก็ขาดเช่นกัน แต่ทำไม่กรุงเทพฯ ถึงจับผิดเมืองกำแพงเพชรเมืองเดียว พระเจ้าอยู่หัวก็โปรดฯ ให้มีท้องตราตอบกลับไปว่า

“ถ้าเจ้าเมืองกรมการเมืองซึ่งรักษาทางสายโทรเลขจะพากันถ้อยคำขัดกันอยู่ว่า สายโทรเลขเมืองโน้นก็ขาดเมืองนี้ก็ขาดไม่เร่งรีบต่อสายโทรเลขในเขตรแขวงบ้านเมืองโดยเร็วแล้วก็จะพากันเสียราชการแผ่นดินไป เจ้าเมืองกรมการเมืองใดซึ่งรักษาทางสายโทรเลขเปนการเรียบร้อยไม่เสียราชการแล้ว ก็เปนความชอบของเมืองนั้น ถ้าเมืองใดรักษาทางสายโทรเลขไม่ดีมีความผิด”³⁵⁵

กล่าวโดยสรุปก็คือ ตั้งแต่เริ่มก่อสร้างทางโทรเลขในปี 2420 จนมาถึงการเปิดใช้งานโทรเลขได้ 9 เส้นทางในปี 2434 โครงการโทรเลขได้ทำให้เห็นวาระบบการปกครองหัวเมืองที่ใช้งานอยู่ไม่เอื้อต่อการใช้งานโทรเลขอย่างน้อย 3 ประการ

³⁵¹ หจข. ร.5 มท. 24/90 เมืองฉะเชิงเทราขอให้เกณฑ์เลขรักษาเสาสายโทรเลขตำบลบางคนาก จ.ศ.1245.

³⁵² หจข. ร.5 รล-กท 42/12 ถึงเมืองราชบุรี ให้ชำระไพร่หลวงณรากัดคีณนายอำเภอไปตามหมู่ละวารักษาสายโทรเลข จ.ศ.1246.

³⁵³ หจข. ร.5 มท. 23/70 เมืองฉะเชิงเทราให้จัดเกณฑ์ขุนหมื่นตัวเลขมารักษาเสาสายโทรเลข จ.ศ.1245

³⁵⁴ หจข. ร.5 รล-มท 28/75 เมืองปราจีนบุรี ให้จัดคนรักษาทางสายโทรเลข จ.ศ.1247

³⁵⁵ หจข. ร.5 รล-มท 31/76 เมืองกำแพงเพชร ให้เร่งยกเสาต่อสายโทรเลขให้แล้วโดยเร็ว จ.ศ.1248, 243.

ประการแรก การปกครองหัวเมืองแบบแบ่งอำนาจตามพื้นที่ทำให้การกำหนดเส้นทางโทรเลขไม่เป็นเอกภาพ เพราะเกือบหนึ่งทศวรรษหลังวิกฤติการณ์วังหน้าหมดไปกับการแข่งขันระหว่างสมเด็จพระยาฯ กับพระเจ้าอยู่หัวเพื่อกำหนดเส้นทางโทรเลขระหว่างประเทศ ส่วนกรมพระกลาโหมที่เป็นต้นสังกัดกรมโทรเลขก็มีปัญหาเรื่องความขัดแย้งกันระหว่างอำนาจตามหน้าที่และอำนาจตามพื้นที่ ในที่สุดก็ต้องถูกดึงออกไปขึ้นตรงกับพระเจ้าอยู่หัวเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว นอกจากปัญหาเชิงโครงสร้างแล้ว การที่สมุหนายกไม่ยอมให้เกณฑ์ไพร่หัวเมืองไปสร้างโทรเลขสายนครราชสีมาพร้อมกับสายเชียงใหม่ในปี 2426 ทำให้ต้องเลื่อนการก่อสร้างโทรเลขสายนครราชสีมาออกไปก่อน เช่นเดียวกับการสร้างโทรเลขในแหลมมลายูในปี 2429 ก็เกิดขึ้นเพราะสมุหพระกลาโหมล้มป่วยจนต้องวางมือทางการเมืองนั้น ทั้งสองกรณียังแสดงให้เห็นว่าโครงการโทรเลขจะเกิดขึ้นได้ยังอาศัยความร่วมมือหรือไม่ก็หลีกเลี่ยงการเผชิญหน้ากับอำนาจมหาศาลได้อีกด้วย

ประการที่สอง หัวเมืองไม่ศรัทธาภาพในการเกณฑ์ไพร่มาก่อสร้างทางโทรเลขได้ตามคำสั่ง ทำให้ครึ่งหนึ่งของโครงการโทรเลขที่ได้รับอนุมัติในระหว่างปี 2426-2429 ต้องประสบปัญหาจนถูกเลื่อนหรือยกเลิกไป ส่วนสาเหตุที่ทำให้หัวเมืองเกณฑ์ไพร่ได้ไม่ครบก็มาจากหลายปัจจัย เช่นขาดแคลนไพร่หลวงเพราะเป็นเมืองขนาดเล็ก เจ้าเมืองยกยอกไพร่หลวงเหมือนกับพระยาชุมพรและพระยานครราชสีมา หรือไม่ยอมส่งมอบไพร่เพราะต่อต้านการวางสายโทรเลขเหมือนกับเจ้านครลำพูน บรรดาข้าหลวงผู้คุมงานจึงพลิกสถานการณ์ด้วยการแสดงอำนาจของราชสำนักเหนือหัวเมืองตั้งแต่กราบบังคมทูลให้คาดโทษเจ้าเมือง ช่มชู้ว่าจะจับตัวลงไปกรุงเทพฯ และเขียนตีกรมการเมืองแต่ก็มีส่วนที่ใช้อำนาจเกินขอบเขตจนทำให้ชาวชุมพรแตกตื่นหลบหนีเข้าป่าไป 400 ครอบครัว

ประการที่สุดท้าย หัวเมืองไม่มีศรัทธาภาพในการเกณฑ์ไพร่ให้ไปเฝ้ารักษาเสาสายโทรเลขได้ตามคำสั่ง เพราะเมื่อนำข้อมูลของปี 2434 มาคำนวณจึงทำให้ทราบว่าหัวเมืองจำนวน 1 ใน 3 ต้องเกณฑ์ไพร่ไปเฝ้ารักษาเสาสายโทรเลขมากกว่าที่หัวเมืองทั้งประเทศเคยเกณฑ์ไพร่เดินใบบอกรวมกันถึง 2 เท่า ด้วยจำนวนไพร่ที่ต้องเกณฑ์มากมายเช่นนี้ นอกจากหัวเมืองจะไม่สามารถจัดหาแรงงานได้ครบตามที่ราชสำนักต้องการแล้ว ไพร่ที่ถูกเกณฑ์ไปเฝ้าเสาสายโทรเลขก็อาจจะต้องเข้าเวรมากขึ้นเพื่อชดเชยแรงงานส่วนที่ขาดไป และอาจเป็นสาเหตุให้พวกเขาต้องหาทางออกด้วยการทิ้งงานหนีายเป็นจำนวนมากอีกเช่นกัน

เมื่อประมวล 3 เหตุผลเข้าด้วยกันแล้วจะพบว่า เหตุการณ์ที่ชุมพรในปี 2430 จึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของปัญหาที่เกิดขึ้นสะสมมาร่วมทศวรรษ แต่การที่พระเจ้าอยู่หัวได้มาทอดพระเนตรความเสียหายด้วยพระองค์เองในปี 2433 น่าจะทำให้พระองค์ได้เห็นความจำเป็นเร่งด่วนที่จะต้องปฏิรูปการปกครองหัวเมืองขึ้นมา ดังที่สมเด็จพระยาฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมีพระนิพนธ์ไว้เป็นเชิงอรรถว่า

“เรื่องทำโทรเลขอันจะเป็นประโยชน์สำคัญของราชการแผ่นดินกลับกลายเป็นความเดือดร้อนอย่างยิ่งของราษฎร ที่เสด็จไปทรงทราบเองในคราวนี้ เป็นเหตุอันหนึ่งซึ่งทำให้ทรงพระราชดำริห์จัดการแก้ไขวิธีปกครองหัวเมือง คือที่จัดมณฑลเทศาภิบาลเป็นต้น”³⁵⁶

5.5 สรุป

โครงการโทรเลขภายในประเทศถือกำเนิดขึ้นมาภายใต้บริบทที่กระแสอาณานิคมกำลังขึ้นสูงรอบๆ สยามพหุติ เพราะการที่อังกฤษรุกคืบเข้าไปในพม่าตอนบนและล้านนา ฝรั่งเศสก็ยึดครองญวน เขมร และพยายามจะเข้าไปในหลวงพระบาง ทำให้ราชสำนักต้องส่งข้าหลวงใหญ่ออกไปรับมือสถานการณ์ดังกล่าวในหัวเมืองขึ้นกรมมหาดไทยและกรมท่า ส่วนหัวเมืองขึ้นกรมพระกลาโหมที่ไม่ได้รับผลกระทบจากเจ้าอาณานิคม แต่ก็มีปัญหาจากระบบเหมืองในหัวเมืองชายทะเลฝั่งอันดามันที่รื้อการแก้ไข ราชสำนักจึงส่งข้าหลวงใหญ่ออกไปพร้อมเรือรบเพื่อเร่งกระบวนการสลายระบบเหมืองเช่นกัน ทำให้ตลอดครึ่งหลังของทศวรรษ 2420 จึงมีข้าหลวงใหญ่ประจำการอยู่ใน 7 เมืองสำคัญคือเชียงใหม่ จำปาสัก หลวงพระบาง หนองคาย จันทบุรี นครราชสีมา และภูเก็ต โดยทั้ง 7 เมืองนี้จะกลายเป็นจุดหมายปลายทางของโครงการโทรเลขรวม 10 เส้นทางที่ได้รับการอนุมัติในระหว่างปี 2426-2429

แต่ในระหว่างการก่อสร้างและทยอยเปิดใช้งานโทรเลขถึงปี 2434 ราชสำนักก็ได้ตระหนักว่าระบบการปกครองหัวเมืองที่ใช้อยู่ไม่เอื้อต่อการใช้งานโทรเลขอย่างน้อย 3 ประการ ประการแรกคือการปกครองแบบอำนาจตามพื้นที่ที่ไม่เอื้อต่อการกำหนดเส้นทางและการทำงานของกรมโทรเลข ประการที่สองคือหัวเมืองไม่มีศักยภาพในการเกณฑ์ไพร่มาสร้างทางโทรเลขได้ตามคำสั่ง จนทำให้ครึ่งหนึ่งของโครงการที่ได้รับการอนุมัติในช่วงเวลาดังกล่าวต้องถูกเลื่อนหรือยกเลิกไป ประการสุดท้ายคือการที่หัวเมืองไม่มีศักยภาพในการบำรุงรักษาเสาสายโทรเลขให้ใช้งานได้ตลอดเวลา ทำให้หัวเมืองที่อยู่ตามแนวสายโทรเลขกลับต้องเกณฑ์แรงงานมากกว่าที่หัวเมืองทั่วประเทศเคยเกณฑ์ไพร่เดินใบบอกรวมกันถึง 2 เท่า ด้วยภาระที่เพิ่มขึ้นและแรงกดดันให้ต้องบำรุงรักษาเสาสายโทรเลขให้ใช้งานได้ตลอดเวลา จึงมีหลายหัวเมืองถูกคาดโทษ ส่วนไพร่ที่จัดมาเฝ้าเสาสายโทรเลขในหลายเส้นทางก็หาทางออกด้วยการหลบหนีไปเป็นจำนวนมาก

³⁵⁶ พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูรวม 4 คราว ร.ศ.108, 109, 117, 120, 89.

บทที่ 6

โครงการโทรเลขของกระทรวงมหาดไทย

“ต้องรีบทำโทรเลขให้พุดจากกันได้เร็ว
จึงจะเป็นต้นเค้าของความสดวกในการอย่างอื่นทั่วไป”
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีมหาดไทย, 2442³⁵⁷

เมื่อได้เวลาที่จะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินอย่างเป็นทางการ จึงมีพระบรมราชโองการในเดือนเมษายน 2435 ให้ยกเลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีและจตุสดมภ์แล้วจัดตั้ง 12 กระทรวงขึ้นมาทำหน้าที่แทน ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ “ให้บันดาเสนาบดีทั้งปวงนี้ ให้มียศเสมอเหมือนกันทั้งสิ้น ไม่ให้ถือว่าเป็นอรรคมหาเสนาบดี ถ้าเป็นจตุสดมภ์ถ้าเป็นเสนาบดีตำแหน่งใหม่”³⁵⁸ นั้นจึงทำให้เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม ศรีไชยันต์) อายุ 72 ปีซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหมมาตั้งแต่ปี 2431 กลายเป็นเพียงเสนาบดีว่าการกระทรวงกลาโหมที่เท่าเทียมกับเสนาบดีอีก 11 กระทรวง แต่สำหรับเจ้าพระยารัตนบดินทร์ (รอด กัลยาณมิตร) อายุ 67 ปีซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีที่สมุหนายกมาตั้งแต่ปี 2429 พระเจ้าอยู่หัวเห็นว่าไม่สามารถไปทำงานที่กระทรวงได้จึงยกย่องให้เป็นขุนนางผู้เฒ่าและรับเบี้ยหวัดเงินปีไปตลอดชีวิต³⁵⁹ จากนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระชนมายุ 30 พรรษา ย้ายจากกระทรวงธรรมการมาเป็นเสนาบดีมหาดไทยแทน

การให้พระเจ้าน้องยาเธอพระชนมายุ 30 พรรษาว่าราชการกระทรวงมหาดไทยก็เพื่อให้การทำงานของกระทรวงนี้กระฉับกระเฉงขึ้น ในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์ที่หนองคายระบุว่า กรมมหาดไทยนั้นเป็นหน่วยงานใหญ่ก็จริง แต่ที่ผ่านมาเจ้าพระยารัตนบดินทร์ชราภาพจนไม่สามารถทำงานในตำแหน่งนี้ได้ ในกรมมหาดไทยจึงแค่พระยาศรีสิงหเทพ (อ่วม) ปลัดกรมที่ทำงานได้คนเดียว “จึงไม่เป็นที่เบาใจที่จะรับคำสั่งในราชการจากฉันไปทำให้ถึงอกถึงใจได้” เมื่อเกิดข้อขัดข้องสิ่งใดขึ้นมาก็ต้องให้ทบทวนไปมาหลายๆ ครั้งเป็นการ

³⁵⁷ กীরติกาญจน์ ชื่อตรง, “สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน พ.ศ.2442-2458,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), 76.

³⁵⁸ “ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9, 25.

³⁵⁹ ประวัติศาสตร์การแพทย์และสาธารณสุขไทย, (กรุงเทพฯ: แพทยสภา, 2563), 571.

เสียเวลา จึงเป็นที่รู้ทั่วกันว่ากรมมหาดไทยช้ากว่ากรมอื่นๆ พระองค์จึงต้องแก้ปัญหาด้วยการยกเจ้าพระยารัตนบดินทร์ไปเป็นขุนนางผู้เฒ่า ส่วนราชการกระทรวงก็มอบให้ผู้ที่สามารถทำหน้าที่ให้สม่ำเสมอได้อย่างกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ แต่กระนั้นก็ตาม การจะให้เสนาบดีมหาดไทยที่มีพระชนมายุ 30 พรรษาบังคับบัญชากรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมที่มีพระชนมายุ 37 พรรษาก็คงเข้าทำนอง “ให้น้องบังคับพี่ ผู้น้อยบังคับผู้ใหญ่” เป็นการขัดแย้งกับธรรมเนียมแบบไทยๆ ทำให้ต้องมีพระบรมราชธิบายเพิ่มเติมว่า

“ขอให้เข้าใจว่าตำแหน่งเสนาบดีซึ่งจะต้องการในทุกวันนี้ จะให้เป็นสีกเรตานิออฟเตด [Secretary of State] มิใช่เป็นเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ที่ ๕ ตามตำราอย่างแต่ก่อน ย่อมโยกถอนผลัดเปลี่ยนไปมากันได้ ตามแต่ผู้ใดจะสามารถ ไม่มีขาดไม่มีป่วย ขราพิการ เพราะฉะนั้นควรถือว่าเป็นเสมียนของเจ้าแผ่นดินซึ่งมอบการให้ไปทำส่วนหนึ่ง เมื่อการเป็นไปเช่นนี้แล้ว ก็ไม่เป็นสำคัญอันใดที่ผู้ใหญ่จะเป็นผู้รับคำสั่งจากผู้น้อย”³⁶⁰

หลังจากกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเข้ารับตำแหน่งได้เพียง 3 วัน กระทรวงมหาดไทยก็ได้รับโทรเลขจากเมืองพระตะบองว่าพระยาพระตะบอง (เยียร์ อภัยวงศ์) ถึงแก่อสัญกรรมด้วยวัย 69 ปี เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในระหว่างที่ราชสำนักส่งข้าหลวงออกไปอ่านสัญญาบัตรเลื่อนพระยาพระตะบองขึ้นเป็นเจ้าพระยาพondi กรมหมื่นดำรงราชานุภาพจึงมีโทรเลขคำสั่งไปถึงเมืองพระตะบองว่า ถ้าหากพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) เดินทางมาถึงแล้วก็ให้อ่านประกาศเลื่อนบรรดาศักดิ์ไปตามเดิม³⁶¹ ส่วนตำแหน่งเจ้าเมืองก็มอบให้พระอภัยพิทักษ์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) บุตรชายของพระยาพระตะบองซึ่งติดตามไปด้วยทำหน้าที่แทน³⁶²

โทรเลขฉบับดังกล่าวจึงเป็นทั้งคำสั่งแรกของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพในฐานะเสนาบดีมหาดไทย และแสดงให้เห็นว่าความรวดเร็วของการสื่อสารทำให้เสนาบดีมหาดไทยออกคำสั่งได้อย่างไม่เชื่องช้าเหมือนแต่ก่อน ความเปลี่ยนแปลงนี้จึงสะท้อนภาพลักษณ์ของกระทรวงมหาดไทยในยุคสมัยของการปฏิรูป และยังคงอาจเป็นเหตุผลว่าทำไมกรมหมื่นดำรงราชานุภาพถึงตัดสินใจของงบประมาณ 5 แสนบาทจากเสนาบดีสภาเพื่อจัดทำโครงการโทรเลข 3 เส้นทางคือ

³⁶⁰ ญัตติ สุธาสินกรม, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ผู้ถวายชีวิตรักษาแผ่นดินอีสาน, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2561), 453-454.

³⁶¹ “ข่าวโทรเลขมาแต่เมืองพระตะบอง,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 8, 452.

³⁶² พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ., พระราชวงศ์จักรี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 (สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น สมัยรัชกาลที่ 6), (กรุงเทพฯ: มติชน, 2561), 116.

โทรเลขสายหลวงพระบาง (ปากน้ำโพ-น่าน, ลำปาง-แพร่) โทรเลขสายนครราชสีมา (กรุงเทพฯ-นครราชสีมา) และโทรเลขสายอุบลราชธานี (นครราชสีมา-อุบลราชธานี) ตอนปลายปี 2435 อีกเช่นกัน³⁶³

แต่ถึงกระนั้นก็ตาม สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ไม่เคยกล่าวถึงโครงการโทรเลขเอาไว้ในพระนิพนธ์เรื่องเทศบาลหรือเรื่องอื่นๆ เท่าที่พบอยู่เรื่องหนึ่งคือการกล่าวถึง “ตาเทา” เจ้าพนักงานโทรเลขที่มักจะเดินทางไปตรวจราชการหัวเมืองกับพระองค์อยู่เสมอๆ ดังที่กล่าวไว้ในลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จฯ เจ้าฟ้าพระยานริศรานุวัดติวงศ์ปี 2478 ว่า “เมื่อครั้งหม่อมฉันว่าการมหาดไทยไปเดินทางเที่ยวตรวจหัวเมือง แก่ [ตาเทา] ได้ไปด้วยแทบทุกครั้ง เอาเครื่องโทรเลขติดตัวไปด้วย ไปพักที่ไหนแกไปสับสายโทรเลขให้พูดกับกรุงเทพฯ ได้เสมอทุกวัน”³⁶⁴ ประเด็นนี้จึงแตกต่างจากหลักฐานร่วมสมัยที่บ่งชี้ว่าพระองค์ให้ความสำคัญกับโครงการโทรเลขเป็นอันดับต้นๆ มาโดยเสมอ โดยเฉพาะในทศวรรษแรกของการดำรงตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทย (ระหว่างปี 2435-2444) ที่สามารถเปิดใช้งานโทรเลขได้ถึง 6 เส้นทาง โดยแบ่งเป็นการฟื้นฟูและสานต่อโครงการที่ค้างอยู่ 4 เส้นทางคือ โทรเลขสายนครราชสีมา (2436) โทรเลขสายน่าน(หลวงพระบาง) (2441) โทรเลขสายสงขลา (2442) และโทรเลขสายไทรบุรี (2443) กับโครงการที่ทรงริเริ่มอีก 2 เส้นทางคือ โทรเลขสายอุบลราชธานี (2436) และโทรเลขสายปัตตานี (2444) คิดเป็นระยะทางรวมกัน 2,865 กิโลเมตร หรือเกือบจะเท่าๆ กับที่เปิดใช้งานได้ในช่วง 15 ปีก่อนหน้านี้

เพื่ออธิบายว่าทำไมกระทรวงมหาดไทยถึงต้องขยายเส้นทางโทรเลขอย่างเร่งรีบ ในบทนี้จะแบ่งการนำเสนอเป็น 3 หัวข้อ เริ่มจากการปะทะกับทหารฝรั่งเศสที่แม่น้ำโขงเป็นหัวข้อแรก เพราะเหตุการณ์นี้ทำให้กระทรวงมหาดไทยต้องเร่งวางสายโทรเลข 2 เส้นทางคือโทรเลขสายนครราชสีมาและโทรเลขสายอุบลราชธานีไปติดต่อกับมณฑลที่อยู่ติดแม่น้ำโขงให้เร็วที่สุด หัวข้อที่สองคือโครงการจัดตั้งมณฑลเทศบาลในช่วงครึ่งหลังของทศวรรษ 2430 เพราะการยกเลิกการแบ่งอำนาจปกครองตามพื้นที่ทำให้กระทรวงมหาดไทยต้องเข้าไปจัดตั้งมณฑลเทศบาลแทนกระทรวง

³⁶³ รายงานการประชุมเสนาบดีสภารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.112 ตอนที่ 1, 33.

³⁶⁴ สารานุกรมไทย เล่ม 3 (ภาค 8 - ภาค 14), (นนทบุรี: ดันฉบับ, 2563), 11. ในรายงานตรวจราชการมณฑลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือปี 2449 ยังแสดงให้เห็นว่า กรมหลวงดำรงราชานุภาพเดินทางตามแนวโทรเลขสายหนองคายและอุบลราชธานีเป็นส่วนใหญ่ แต่เนื่องจากที่อุบลราชธานีกำลังมีการเจรจาปักปันเขตแดนกันจึงไม่ได้เสด็จไป แต่สั่งให้เจ้าพนักงานต่อโทรศัพท์ให้ได้สนทนากับกรมขุนสุรพลสิทธิประสงค์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอีสาน เป็นการตรวจราชการทางโทรศัพท์แทน ดู การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, (กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2555), 449.

ต่างประเทศและกระทรวงกลาโหมทั้งหมด แต่ในจำนวน 15 มณฑลที่จัดตั้งขึ้นมี 4 มณฑลคือ มณฑลภูเก็ต มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลไทรบุรีที่ยังเปิดใช้โทรเลขไม่ได้ กระทรวงมหาดไทยจึงต้องเร่งรัดโครงการโทรเลขสายภูเก็ต โทรเลขสายน่าน โทรเลขสายสงขลา และโทรเลขสายไทรบุรีขึ้นมาเพื่อสร้างการติดต่อกับศูนย์กลางของทั้ง 4 มณฑลดังกล่าว ส่วนหัวข้อสุดท้ายจะว่าด้วยการแก้ไขการปกครองหัวเมืองให้เป็นแบบแผนเดียวกัน ทำให้ต้องเร่งการก่อสร้างในทุกเส้นทางที่ค้างคาอยู่เพื่อที่จะได้ใช้โทรเลขในการควบคุมภารกิจของทุกมณฑลอย่างใกล้ชิด โดยในจำนวนนี้ยังมี 2 เส้นทางที่เพิ่งเริ่มเปิดการก่อสร้างใหม่คือโทรเลขสายปัตตานีที่จะสร้างเข้าไปบริเวณ 7 หัวเมืองแขกจนถึงประเทศราชและโทรเลขสายเพชรบูรณ์ที่เข้าไปในมณฑลเพชรบูรณ์

6.1 การปะทะกับทหารฝรั่งเศสที่แม่น้ำโขง

แม้ว่าตอนต้นปี 2435 จะมีการปฏิรูประบบราชการส่วนกลางด้วยการจัดตั้ง 12 กระทรวงขึ้นมาทำหน้าที่แทนอัครมหาเสนาบดีและจุฬาสตมภ์แล้วก็ตาม แต่การปกครองส่วนภูมิภาคหรือหัวเมืองยังคงใช้หลักการแบ่งอำนาจตามพื้นที่อยู่เช่นเดิม ทำให้กระทรวงมหาดไทย กระทรวงต่างประเทศ กระทรวงกลาโหมที่จัดตั้งขึ้นใหม่ต้องสืบทอดการปกครองหัวเมืองต่อจากกรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม และกรมท่าต่อไป เมื่อใกล้จะสิ้นปี 2435 กรมโทรเลขได้ขอความร่วมมือจากทุกกระทรวงที่ปกครองหัวเมืองให้เสนอโครงการโทรเลขที่ต้องการจะทำในปีงบประมาณ 2436 มาให้พิจารณา³⁶⁵ เพราะเวลานั้นยังมีโครงการโทรเลขอีก 5 เส้นทางที่ยังก่อสร้างไม่เสร็จ แบ่งเป็นโครงการในเขตปกครองกระทรวงมหาดไทย 2 เส้นทางคือโทรเลขสายนครราชสีมา (กบินทร์บุรี-นครราชสีมา) โทรเลขสายหลวงพระบาง (ลำปาง-หลวงพระบาง, ปากน้ำโพ-แพร่) กับโครงการในเขตปกครองกระทรวงกลาโหม 3 เส้นทางคือโทรเลขสายสงขลา (ราชบุรี-สงขลา) โทรเลขสายภูเก็ต (ชุมพร-ภูเก็ต) และโทรเลขสายไทรบุรี (สงขลา-ไทรบุรี)

แต่เมื่อถึงเวลาพิจารณาโครงการโทรเลขก็มีเพียงกระทรวงมหาดไทยเท่านั้นที่ยื่นของบประมาณ 5 แสนบาทสำหรับ 3 โครงการคือ (1) โทรเลขสายหลวงพระบาง (2) โทรเลขสายนครราชสีมา (กรุงเก่า-นครราชสีมา) และ (3) โทรเลขสายอุบลราชธานี (นครราชสีมา-อุบลราชธานี) ซึ่งในจำนวนนี้มีเพียงโทรเลขสายหลวงพระบางที่เป็นโครงการเดิม สันนิษฐานได้ว่ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพน่าจะทรงเห็นร่องรอยโครงการนี้ตอนที่เสด็จขึ้นมাত্রจากราชการหัวเมือง

³⁶⁵ หจข. ร.5 กต 50/10 กรมโทรเลขถามว่ากระทรวงการต่างประเทศจะสร้างสายโทรเลขตามหัวเมืองขึ้นทางใดบ้าง (พ.ศ.2436).

ช่วงปลายปี 2435³⁶⁶ ส่วนโทรเลขสายนครราชสีมากับโทรเลขสายอุบลราชธานีน่าจะเกิดขึ้นเพื่อติดต่อกับข้าหลวงต่างพระองค์ที่หนองคายและอุบลราชธานี เพราะโทรเลขสายหนองคายสิ้นสุดแค่ที่นครราชสีมาเท่านั้น หากจะติดต่อกับหนองคายให้ได้โดยตรงก็ต้องวางสายโทรเลขเข้าไปยังนครราชสีมาให้ได้ นอกจากนี้ การตัดสินใจเปลี่ยนเส้นทางจากกบินทร์บุรี-นครราชสีมาไปเป็นกรุงเทพฯ-นครราชสีมาก็น่าจะเกี่ยวกับการสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมาที่กำลังเตรียมการกันอยู่³⁶⁷ ส่วนที่เมืองอุบลราชธานีก็ยังไม่มียุทธศาสตร์ติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้โดยตรง (สถานีโทรเลขที่ใกล้ที่สุดคือจำปาสัก) จึงน่าจะเป็นอีกเหตุผลให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพตัดสินใจวางสายโทรเลขจากนครราชสีมาไปหาเมืองอุบลราชธานีอีกเส้นทางด้วย

แต่หลังจากเสนาบดีสภาอนุมัติโครงการโทรเลขของกระทรวงมหาดไทยไปเพียงวันเดียว ราชสำนักก็ได้รับโทรเลขด่วนจากกรมหลวงพิชิตปรีชากรในวันที่ 9 เมษายน 2436 ว่า ทหารมณฑลลาวทวายปะทะกับทหารฝรั่งเศสที่แม่น้ำโขงมาตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน³⁶⁸ พระองค์จึงได้ส่งทหาร 100 นายจากอุบลราชธานีไปสมทบข้าหลวงเมืองสีทันดรแล้ว³⁶⁹ หลังจากนั้นก็เกณฑ์ไพร่หัวเมืองขึ้นอุบลราชธานีอีก 5,000 คนเข้ากองทัพบก แต่อย่างไรก็ตาม กรมหลวงพิชิตปรีชากรตระหนักดีว่าฝ่ายสยามเหนือกว่าฝรั่งเศสในเชิงปริมาณเท่านั้น แต่ในด้านคุณภาพยังสู้ไม่ได้ ไพร่พลหลายพันคนที่เกณฑ์

³⁶⁶ หลังจากเข้ารับตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทยไปตอนต้นปี 2435 พระองค์ใช้เวลาศึกษาระบบงานของกระทรวงไปถึงครึ่งปี ก่อนที่จะกราบบังคมทูลลาไปตรวจราชการหัวเมืองขึ้นกระทรวงมหาดไทย 20 เมืองในระหว่างเดือนตุลาคม-ธันวาคม 2435 เส้นทางเสด็จส่วนใหญ่อยู่ตามแนวเส้นทางโทรเลข ยกเว้นแต่หัวเมืองฝ่ายเหนือในระยะแม่น้ำน่านกับแม่น้ำยม คงด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงสั่งให้รวบรวมเรื่องราวเรียนจากเมืองพิชิตและพิษณุโลกมาไว้ที่นครสวรรค์ จากนั้นก็ทรงมีโทรเลขจากนครสวรรค์ตามตัวขุนนางจากกรุงเทพฯ ขึ้นมารับเรื่องและไต่สวน จึงสันนิษฐานได้ว่าพระองค์น่าจะได้เห็นเรื่องราวของเส้นทางโทรเลขสายหลวงพระบางในระยะจากนครสวรรค์ขึ้นไปซึ่งหยุดก่อสร้างไปตั้งแต่เกิดกบฏเชียงใหม่เมื่อปี 2432 ดู เปรมา สัตยาวิมพิงศ์, *เอกสารตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ภาพสะท้อนสังคมท้องถิ่นในสมัยรัชกาลที่ 5*, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2563), 7-8. และ *การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ*, (กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2555), 41.

³⁶⁷ คาภิชาภิ, อธิโร, *ย้อนรอยรถไฟไทย: สืบสานและต่อยอด*, 11-13.

³⁶⁸ สถานการณ์ทางด้านแม่น้ำโขงตึงเครียดขึ้นเมื่อทหารฝรั่งเศส 400 นายได้รับคำสั่งจากไซ่ง่อนให้กระจายกำลังกันไปโจมตีหัวเมืองแถบแม่น้ำโขงในวันขึ้นปีใหม่ของปี 2436 (1 เมษายน) ตามรายงานระบุว่า ทหารฝรั่งเศสใช้เวลาเพียง 3 วันก็ขับไล่ทหารสยามที่ประจำตามเกาะแก่งในแม่น้ำโขงจนมาถึงเมืองโขงได้สำเร็จ แต่กว่าที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรที่อุบลราชธานีจะทรงทราบข่าวนี้และแจ้งให้กรุงเทพฯ ทราบก็วันที่ 9 เมษายนไปแล้ว ดู *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4*, 201. และ จิราภรณ์ สถาปนาบรรณานุกรม, *วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112: การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง*, 151-152.

³⁶⁹ *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4*, 204.

เข้ากองทัพแล้วแต่ไม่เคยฝึกอาวุธ หรือแม้แต่อาวุธที่มีก็ยังไม่เพียงพอ³⁷⁰ เมื่อเห็นว่าไม่มีทางเลือกอื่นใดแล้วจึงได้ส่งโทรเลขเข้าไปอีกฉบับว่า “ขอให้ส่งกองทัพ อาวุธ จากกรุงเทพฯ ไปช่วย”³⁷¹

ภาพที่ 6.1 โครงการโทรเลขของกระทรวงมหาดไทยในปี 1894

หมายเหตุ: หมายเลข 1 = สายนครราชสีมา (กรุงเทพฯ-นครราชสีมา) 2 = สายอุบลราชธานี (นครราชสีมา-อุบลราชธานี) 3 = สายหลวงพระบาง (ปากน้ำโพ-หลวงพระบาง) 4 = สายนครราชสีมา (กบินทร์บุรี-นครราชสีมา) เส้นทางที่ 2 กับ 4 คือเส้นทางที่กระทรวงมหาดไทยเร่งให้ก่อสร้างทันทีหลังจากเกิดการปะทะที่แม่น้ำโขงตอนต้นปี 1894

เมื่อราชสำนักได้รับโทรเลขขอความช่วยเหลือก็ต้องปรึกษากันว่าจะส่งไปตามคำขอหรือไม่ เพราะเสนาบดีสภาไม่ต้องการให้ฝรั่งเศสมีข้ออ้างทำให้สถานการณ์บานปลาย ข้อสรุปที่ได้จึงเป็นการส่งข้าหลวงไปเกณฑ์ไพร่หัวเมืองใกล้ๆ อุบลราชธานีไปช่วยแทนการส่งทหารไปจากกรุงเทพฯ

³⁷⁰ พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ., *สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น*, (กรุงเทพฯ: คลังสมอง, 2534), 209.

³⁷¹ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ, *วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112: การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง*, 170-171. และ สวัสดิ์ จันทน์, น.อ., *นิทานชาวไร่ 1*, (กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์, 2560), 357.

ปลายเดือนเมษายน 2436 พระพิเรนทรเทพ (สาย สิงหนณี) เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ย้ายออกเดินทาง พร้อมด้วยนายทหารของกรมยุทธนาธิการจำนวน 200 นายไปยังเมืองปราจีนบุรีเพื่อเกณฑ์ไพร่ส่งไปเสริมกำลังที่อุบลราชธานี³⁷² เมื่อไปถึงปราจีนบุรีก็ได้รับคำสั่งตามมาจากกระทรวงมหาดไทยว่า “(ให้) ทำทางโทรเลขในระหว่างเมืองนครราชสีมาเข้ากับเมืองกระบิลบุรีทางสะแกราชให้ใช้ได้โดยเร็วอย่างที่สุด มีราชการสำคัญจำเป็นจะต้องใช้โทรเลขทางนี้” อีกคำสั่งหนึ่งส่งไปถึงพระประสิทธิ์ศัลการ (สอาด สิงหนณี) ข้าหลวงใหญ่เมืองนครราชสีมาว่าให้เร่งวางสายโทรเลขจากนครราชสีมาไปยังอุบลราชธานี³⁷³

สำหรับราชการจำเป็นที่ต้องใช้โทรเลขติดต่อกับนครราชสีมาให้ได้เพราะยังมีทหารฝรั่งเศสอีกกลุ่มหนึ่งไปขับไล่ข้าหลวงสยามทางด้านมณฑลลาวพวน กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมได้ส่งโทรเลขมาขอความช่วยเหลือในเดือนพฤษภาคม 2436³⁷⁴ กระทรวงมหาดไทยคงเห็นว่าพระพิเรนทรเทพกำลังเกณฑ์ไพร่ทางปราจีนบุรีพอดีจึงมีคำสั่งให้วางสายโทรเลขจากกบินทร์บุรีขึ้นไปไม่ให้เสียเวลา ส่วนการติดต่อกับอุบลราชธานีจำเป็นต้องพึ่งพาโทรเลขสายไซ่ง่อนและสายจำปาสักเป็นหลัก พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรรณ ศรีเพ็ญ) ซึ่งในเวลานี้เป็นข้าหลวงใหญ่ที่ศรีโสภณได้รับคำสั่งจากกระทรวงมหาดไทยให้เกณฑ์ไพร่ออกไปเผ่าระวังโทรเลขสายจำปาสักตลอดระยะทาง เพราะกรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงเชื่อว่าโทรเลขสายนี้ขัดข้องบ่อยๆ เพราะมีผู้ร้ายลักตัด³⁷⁵ นอกจากนี้คือเรื่องความไม่ไว้วางใจเพราะเจ้าพนักงานในโทรเลขสายไซ่ง่อนและจำปาสักส่วนใหญ่เป็นชาวฝรั่งเศสหรือไม่ก็เป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส³⁷⁶ ทำให้ต้องระมัดระวังในการส่งข้อความสำคัญๆ ผ่านโทรเลขสายนี้มาตลอด มีตัวอย่างว่าการสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับพระตะบองในช่วงที่เกิดกบฏนักกองคั้วตาระหว่างปี 2427-2428 ก็ต้องหลีกเลี่ยงไม่ส่งเรื่องสำคัญมาทางโทรเลขดังที่มีพระราชหัตถเลขาถึงพระยาพระตะบอง (เยียร์ อภัยวงศ์) ว่า “(ถ้า)จะไม่ให้ฝรั่งเศสทราบ

³⁷² “ข้าราชการกราบถวายบังคมลา,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 10*, 27. และ *รายงานการประชุมเสนาบดีสภารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ. 112 ตอน 1*, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547), 83-86.

³⁷³ หจข. ร.5 ยช 3.3/22 เรื่องสายโทรเลขเสียทางเมืองชุนซ์แลจำปาศักดิ์ (1 พ.ค. - 14 ต.ค. 112).

³⁷⁴ จินตนา พิศนาคะ, “ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ศึกษากรณีคดีพระยอดเมืองขวาง,” 17-20. และจิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, *วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112: การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง*, 173.

³⁷⁵ หจข. ร.5 ยช 3.3/23 เรื่องโทรเลขทางเมืองเขมร (22 เม.ย. 112 - 12 มี.ค. 115).

³⁷⁶ หจข. ร.5 พศ. 29/39 ราชการต่างๆ ในกรมไปรษณีย์โทรเลข จ.ศ. 1245. กรมโทรเลขเคยจับได้ว่ามีเจ้าพนักงานฝรั่งเศสลักบอกโทรเลข แต่ก็ทำอะไรไม่ได้นอกเสียจากการชู้เพราะไม่อยากให้กระทบความสัมพันธ์กับฝรั่งเศส ดู หจข. ร.5 พศ. 29/45 ราชการในกรมไปรษณีย์โทรเลข จ.ศ. 1245.

อย่าให้บอกเข้ามาโดยทางโทรเลข ให้มีใบบอกไปรเวตเข้ามา ” เว้นแต่ถ้าถ้ามีเรื่องใดที่อยากจะปล่อยข่าวให้ฝรั่งเศสล่วงรู้จึงให้ส่งมาทางโทรเลขเข้าไปได้³⁷⁷

คงด้วยเหตุนี้ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพจึงได้ให้เริ่มก่อสร้างโทรเลขสายอุบลราชธานีขึ้นมาเพราะจะได้ติดต่อกับมณฑลลาวกาวโดยไม่ต้องพึ่งพาสายจำปาสักและโขงอ่อน และในขณะเดียวกัน พระองค์ก็สั่งให้พระสฤษฎีพจนกร (เส็ง วิริยศิริ) ไปจัดตั้งสถานีคนเร็วจากนครราชสีมาถึงอุบลราชธานีขึ้นอีกเส้นทางหนึ่ง ตามบันทึกของเขาระบุว่า สถานีคนเร็วทำความเร็วสูงสุดที่ 5 วันซึ่งบางครั้งก็ส่งข้อความได้เร็วกว่าโทรเลขจากจำปาสักเสียอีก³⁷⁸

สำหรับปัญหาเรื่องส่งโทรเลขล่าช้าเมื่อตรวจสอบแล้วพบว่าไม่เกี่ยวกับการโดนตัดสายแต่อย่างใด แต่น่าจะเป็นปัญหาเรื่องกระแสไฟฟ้าอ่อนกำลังเพราะโทรเลขสายนี้ค่อนข้างยาว การส่งข้อความระหว่างกรุงเทพฯ กับจำปาสักจึงเกิดขึ้นโดยตรงไม่ได้ ต้องใช้วิธีการฝากส่งตามสถานีโทรเลขจึงเป็นสาเหตุให้เกิดความล่าช้า³⁷⁹ ปัญหาทำนองนี้จะเกิดขึ้นกับโทรเลขสายสงขลาในอนาคตเช่นกัน วิธีการแก้ไขคือพาดสายเส้นที่สองจากกรุงเทพฯ ไปถึงจำปาสักและติดตั้งอุปกรณ์เสริมก็จะทำให้กรุงเทพฯ ติดต่อกับจำปาสักได้โดยตรง แต่การจะทำเช่นนั้นได้ต้องเสียเวลาพาดสายอีกเป็นปี กรมโทรเลขจึงต้องแก้ปัญหาเฉพาะหน้าด้วยการให้แต่ละสถานีทำสำเนาคำโทรเลขเอาไว้ทุกครั้ง หากส่งในทันทีไม่ได้ก็ให้เก็บสำเนาไว้ ส่วนต้นฉบับให้ส่งให้เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองในการจัดคนเดินรับส่งเหมือนกับใบบอก³⁸⁰ แต่หลังจากนั้นไม่นานกระทรวงมหาดไทยก็ได้รับรายงานว่า “ผู้รักษาเมืองกรมการรับคำโทรเลขส่งตามระยะเมืองมกรมวไวมักๆ แล้วให้เจ้าพนักงานเดินไปมาครั้งหนึ่ง” จะเห็นได้ว่า หัวเมืองต่างๆ ก็ปฏิบัติตามใบบอกโทรเลขด่วนเฉกเช่นเดียวกับใบบอกไม่ต้องการเวลา ร้อนถึงพระยาเสียมราฐที่ต้องจัดตั้งคนเร็วขึ้น 26 นาย ทำหน้าที่รับส่งใบบอกโทรเลขแทนหัวเมืองอยู่ในแนวโทรเลขสายจำปาสัก ทำให้การสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับแนวหน้าที่แม่น้ำโขงกลับมาคล่องตัวได้อีกครั้ง³⁸¹

³⁷⁷ หจข. ร.5 บ1.2/18 พระราชหัตถเลขาเรื่อง ให้ระวังฝรั่งเศสรู้เรื่องการส่งข่าวจากเมืองพระตะบองมายังกรุงเทพฯ ร.ศ.104

³⁷⁸ หจข. ร.5 ยธ 3.3/23 เรื่องโทรเลขทางเมืองเขมร (22 เม.ย. 112 - 12 มี.ค.115).

³⁷⁹ ถ้าดูจากรายงานของกรมโทรเลขที่ถูกส่งออกไปตรวจถึง 3 ครั้งจะไม่พบว่ามีกรตัดสายโทรเลข ปัญหาจึงน่าจะเกิดขึ้นจากกระแสไฟฟ้าอ่อนกำลังเสียมากกว่า ดู หจข. ร.5 ยธ 3.3/22 เรื่องสายโทรเลขเสียทางเมืองชุนซ์แลจำปาศักดิ์ (1 พ.ค. - 14 ต.ค. 112), 2-4.

³⁸⁰ หจข. ร.5 ยธ 3.3/22 เรื่องสายโทรเลขเสียทางเมืองชุนซ์แลจำปาศักดิ์ (1 พ.ค. - 14 ต.ค. 112), 2-4

³⁸¹ หจข. ร.5 ยธ 3.3/22 เรื่องสายโทรเลขเสียทางเมืองชุนซ์แลจำปาศักดิ์ (1 พ.ค. - 14 ต.ค. 112), 95-101.

ควรกล่าวไว้ด้วยว่า ความรวดเร็วของการสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับแม่น้ำโขง ไม่เพียงทำให้ราชสำนักติดตามสถานการณ์ได้อย่างร่วมเวลาจริง (real time) เท่านั้น แต่ยังทำให้ราชสำนักยังบัญชาการรบไปจนถึงแนวหน้าอีกด้วย ดังที่พระณรงค์วิจิต (เลื่อน ณ นคร) บันทึกว่า ในช่วงแรกๆ ของการปะทะกับทหารฝรั่งเศส เขาตัดสินใจนำกำลังไปล้อมค่ายทหารฝรั่งเศสที่ดอนสาครโดยไม่รอคำสั่ง ทว่าไม่กี่วันหลังจากนั้นก็ได้รับโทรเลขจากกรมหลวงพิชิตปรีชากรดำหนิตัดสินใจดังกล่าวและสั่งให้ถอนกองกำลังมาอยู่ที่ดอนสมในทันที หลังจากถอนกำลังออกมาได้เพียง 2 วัน เขาก็ได้รับโทรเลขที่ส่งมาจากกระทรวงมหาดไทยว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงชมเชยในความกล้าหาญที่บุกไปล้อมค่ายฝรั่งเศส และทรงคาดหวังว่าจะรีบตีค่ายนี้ให้สำเร็จโดยเร็ว โทรเลขฉบับดังกล่าวทำให้นายสุตจินดาต้องกลับไปล้อมค่ายฝรั่งเศสที่ดอนสาครอีกครั้งหนึ่ง³⁸²

ทางด้านมณฑลลาวพวนก็เกิดเหตุปะทะกับทหารฝรั่งเศสเช่นเดียวกัน เหตุการณ์ที่จะพลิกผันสถานการณ์คือการคุมตัวพระยอดเมืองขวาง (ข้า ยอดเพชร) มาส่งทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง แล้วเกิดการปะทะกับทหารสยามจนมีนายทหารฝรั่งเศสเสียชีวิตที่บ้านแก่งเจ๊ก³⁸³ เมื่อข่าวการตายของนายทหารฝรั่งเศสไปถึงกรุงเทพฯ ก็เกิดความตึงเครียดในทันที นายปาวี ราชทูตฝรั่งเศส ได้ยื่นประท้วงให้สยามรับผิดชอบต่อการตายของนายทหารผู้นี้ในหลายประการ สถานทูตชาติต่างๆ ประเมินแล้วว่าอาจจะเกิดการสู้รบในกรุงเทพฯ จึงได้เรียกเรือปืนเข้ามาปกป้องคนในบังคับของตัวเอง นายปาวีจึงใช้โอกาสนี้เรียกเรือปืนจากไซ่ง่อนเข้ามาเพิ่มบ้าง ทั้งๆ ที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสก็มีเรือปืนประจำการแล้วลำหนึ่ง กระทรวงการต่างประเทศจึงมีโทรเลขไปปารีสเพื่อขอให้หยุดคำสั่งของนายปาวี ทว่าโทรเลขจากปารีสที่จะมาห้ามเรือปืนกลับส่งไม่ถึงมือเสนาบดีต่างประเทศในตอนเช้าของวันที่ 13 กรกฎาคม ตามบันทึกของโรลัง ยัคมินส์ ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินกล่าวเอาไว้ว่า โทรเลขมาถึงในช่วงกลางวันที่เป็นเวลาบรรทมของเสนาบดีต่างประเทศ ทำให้พระองค์จึงไม่ได้รับโทรเลขฉบับดังกล่าว และกว่าที่จะทรงตื่นบรรทมได้ก็ช่วงเย็นเมื่อเกิดการปะทะที่ปากน้ำไปแล้ว³⁸⁴

หลังจากเรือปืนของฝรั่งเศสฝ่าแนวป้องกันมาจอดที่หน้าสถานทูตได้สำเร็จ ราชสำนักก็สั่งให้ตัดการสื่อสารกับทางไซ่ง่อนเป็นการโต้ตอบ³⁸⁵ จากนั้นก็สั่งให้ทหารของมณฑลลาวกาวอยู่

³⁸² ณรงค์วิจิต (เลื่อน ณ นคร), พระ, *จดหมายเหตุ ร.ศ.112*, (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2554), 57 – 60, 63.

³⁸³ จินตนา พิศนาคะ, “ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ศึกษากรณีคดีพระยอดเมืองขวาง,” 17-20.

³⁸⁴ Tips, Walter E.J., *Siam's Struggle for Survival: The Gunboat Incident at Paknam and the Franco-Siamese Treaty of October 1893*, (Bangkok: White Lotus Press, 1996), 89 – 90.

³⁸⁵ ชุมพล รักษาม, *สยามประเทศในมุมมองของฝรั่งเศส*, (กรุงเทพฯ: บุกโดมอนต์, 2555), 151.

ในที่นั้น พระณรงค์วิจิตบันทึกว่าเขาได้รับคำสั่งไม่ชัดเจนว่าจะให้พักรบหรือลอยทัพ ผู้บังคับบัญชาของเขาก็ให้คำตอบว่า “ได้มีโทรเลขไปถามท่านเสนาบดี ณ กรุงเทพฯ หลายวันแล้ว ถ้าโปรดมาว่าให้ลอยทัพหรือประการใดจึงจะแจ้งมาให้ทราบ”³⁸⁶ ฝ่ายนายปาวีได้ตอบโต้ด้วยการประกาศตัดความสัมพันธ์ทางการทูตกับสยาม จากนั้นก็ถอนเรือรบออกไปปิดปากอ่าวและยึดเกาะสี่ช้างเพื่อเรียกร้องค่าเสียหาย เมื่อกรุงเทพฯ เห็นแล้วว่าอังกฤษไม่ยื่นมือเข้ามาช่วยตามที่ต้องการทั้งยังแนะนำให้อยอมตามข้อเรียกร้องดังกล่าวอีก จึงไม่มีทางเลือกนอกจากเข้าสู่กระบวนการเจรจาเพื่อยอมรับคำขาดจากฝรั่งเศส นายปาวีจึงยกเลิกการปิดปากอ่าวแล้วไปยึดเมืองจันทบุรีเป็นหลักประกันแทน³⁸⁷

กลางปี 2436 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปราชญ์ เสนาบดีต่างประเทศ ลงนามในสัญญาที่สยามจะยอมสละสิทธิในการปกครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและถอนเขตทหารออกไป 25 กิโลเมตร พระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้มีโทรเลขไปเรียกตัวกรมหลวงพิชิตปรีชากรกลับมากรุงเทพฯ เพื่อจัดการคดีพระยอดเมืองขวาง แล้วมีคำสั่งให้กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ไปเป็นข้าหลวงต่างพระองค์หัวเมืองลาวกาวแทน³⁸⁸

ในเวลานั้นกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ประทับอยู่ที่นครราชสีมา ทรงรักษาการตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ นครราชสีมาแทนพระประสิทธิ์ศัลยการที่ยกทัพไปช่วยทางนครพนมตั้งแต่เดือนมิถุนายน 2436³⁸⁹ เมื่อพระองค์มาถึงก็พบว่าโทรเลขทั้งสองเส้นทางที่สองพี่น้องสิงหนะสินทำให้มีความคับข้องใจอย่างมากแม้จะเพิ่งดำเนินการในช่วงเวลาสั้นๆ ไม่ถึงเดือน โทรเลขสายนครราชสีมาสร้างจากกบินทร์บุรีมาถึงช่องเขาสะแกกราชแล้ว กรมหมื่นดำรงราชานุภาพจึงสั่งให้เกณฑ์ไพร่เมืองนครราชสีมาอีก 300 คนสร้างจากทางปักธงไชยลงมาด้วยจะได้เร็วขึ้น³⁹⁰ ส่วนสายอุบลราชธานีก็

³⁸⁶ ณรงค์วิจิต (เลื่อน ณ นคร), พระ, จดหมายเหตุ ร.ศ.112, (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2554), 99 – 101, 112, 114.

³⁸⁷ วุฒิชัย มูลศิลป์, วิฤตการณ ร.ศ.112 ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ, (กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, 2557), 158-161.

³⁸⁸ เต็ม วิภาคย์พนจกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559), 371.

³⁸⁹ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, วิฤตการณสยาม ร.ศ.112: การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง, 185. ส่วนพระพิเรนทรเทพก็เป็นแม่ทัพนำกำลังทหารจากกรุงเทพฯ 1,600 นายไปช่วงทางมณฑลลาวกาว ดู รายงานการประชุมเสนาบดีสภารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.112 ตอน 2, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547), 5-6. และ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, วิฤตการณสยาม ร.ศ.112: การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง, 185.

³⁹⁰ หจข. ร.5 ยธ 3.3/34 เรื่องสร้างโทรเลขทางเมืองนครราชสีมาและจะทำสายเดียวกับรถไฟ (18 ก.ค. 112 - 3 ก.พ. 116), 3.

สร้างจากนครราชสีมาไปถึงพิมาย สาเหตุที่ทำได้รวดเร็วเพราะพระประสิทธิ์ศัลยการให้การจ้าง แทนการเกณฑ์ แต่เมื่อวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 ผ่านจุดสูงสุดในเดือนกรกฎาคมไปแล้ว กรมหมื่น สรรพสิทธิประสงค์ก็กลับไปใช้การเกณฑ์มาทำงานเหมือนเดิม³⁹¹

มกราคม 2436 หรือราวหนึ่งเดือนหลังจากกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์มารับตำแหน่ง ข้าหลวงที่อุบลราชธานี พระองค์ได้ส่งโทรเลขไปยังกรุงเทพฯ ว่า “โทรเลขขุขันธ์กับอุบลใช้ได้ในวันที่ 11 [มกราคม 2436] แล้ว ยินดีมาก”³⁹² โทรเลขฉบับนี้น่าสนใจเพราะนอกจากจะส่งจากอุบลราชธานี มาทางนครราชสีมาและใช้เวลาเพียง 6 ชั่วโมงก็ส่งถึงกรุงเทพฯ แล้ว ทั้งข้อความและการเดินทางของ โทรเลขฉบับนี้ยังบ่งบอกอีกด้วยว่า (1) โทรเลขสายจำปาสักที่แยกจากขุขันธ์ถึงอุบลราชธานีซึ่งสร้างขึ้นตามคำสั่งของกรมหลวงพิชิตปรีชากรตอนปลายปี 2434 ได้เสร็จสิ้นแล้ว³⁹³ (2) โทรเลขสาย อุบลราชธานีที่สร้างจากนครราชสีมาถึงอุบลราชธานีใช้เวลาก่อสร้างเพียง 10 เดือนก็เปิดใช้งานได้ แล้ว และ (3) โทรเลขสายนครราชสีมาที่สร้างจากบึงนารางขึ้นมาถึงนครราชสีมาเปิดใช้งานได้ แล้ว การเปิดใช้โทรเลขสายนี้จึงเป็นความก้าวหน้าครั้งสำคัญในรอบ 9 ปีหลังจากต้องสังเวชชีวิต ของไพร่และขุนนางไปด้วยไข้ป่าในระหว่างการก่อสร้างไปเป็นจำนวนมาก

ส่วนโทรเลขสายนครราชสีมาที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสนอให้สร้างจากกรุงเทพฯ ไปยัง นครราชสีมาจะได้ก่อสร้างหลังจากวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 ผ่านพ้นไปแล้ว ดังที่ลูอิส ไวลอร์ วิศวกรชาว เยอรมันที่คุมการสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมาบันทึกเอาไว้ว่า “ตอนนี้ [กลางปี 2437] ปากเพรียว สามารถติดต่อสื่อสารทางโทรเลขและโทรศัพท์กับอยุธยาและกับทั่วโลกได้แล้ว”³⁹⁴ ส่วนการวางสาย โทรเลขจากปากเพรียวไปถึงนครราชสีมาจะเสร็จสิ้นในปี 2440 ดังที่พระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งกับเสนาบดี โยธาธิการว่า “สายนี้สำเร็จได้จะเป็นคุณแก่ราชการเป็นอันมาก” เพราะการติดต่อกับทั้ง 3 มณฑล ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่ต้องอ้อมผ่านโทรเลขสายโขงอุ่นอีกต่อไป³⁹⁵

จะเห็นได้ว่า ตลอดช่วงวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 กระทรวงมหาดไทยทุ่มเทพยายามจำนวนมากเพื่อไม่ให้ราชสำนักขาดการติดต่อกับทั้งสองมณฑลที่แม่น้ำโขง ตั้งแต่การตัดสินใจวางสายโทรเลข สายนครราชสีมาและอุบลราชธานีเข้าไปในทันที การเกณฑ์ไพร่ไปเฝ้าระวังตลอดระยะทางโทรเลขสาย

³⁹¹ หจข. ร.5 กต 50/9 เรื่องพระประสิทธิ์บอกทำการโทรเลข (พ.ศ.2436). และหจข. ร.5 ยธ 3.3/32 เรื่องตัดทางสายโทรเลขแต่นครราชสีมาไปรัตนบุรีศรีสะเกษตรงไปเมืองอุบล (8 ส.ค. - 14 ก.ย. 112).

³⁹² หจข. ร.5 ยธ 3.3/46 เรื่องสายโทรเลขทางอุบลใช้ได้ดีแล้ว (11-18 ม.ค. 112).

³⁹³ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, *วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112: การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง*, 104.

³⁹⁴ ไวลอร์, ลูอิส, *กำเนิดการรถไฟในประเทศไทย*, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2556), 60-62.

³⁹⁵ หจข. ร.5 ยธ 3.3/34 เรื่องสร้างโทรเลขทางนครราชสีมาและจะทำสายเดียวกับรถไฟ (18 ก.ค. 112 - 3 ก.พ. 116), 7-9.

จำปาสัก และการจัดตั้งสถานีคนเร็วจากนครราชสีมาถึงอุบลราชธานี ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นคือการบัญชาการรบพัฒนาจากการสั่งการที่แนวหน้าไปสู่สิ่งที่เรียกว่าห้องสถานการณ์ (War Room) กล่าวอีกอย่างก็คือ สนามของการปะทะทางภูมิศาสตร์กำลังเคลื่อนเข้ามาสู่สนามของวิสัยทัศน์ที่เกิดจากการประมวลข้อมูลทางโทรเลข เพราะนอกจากบันทึกของพระณรงค์วิจิตรจะแสดงให้เห็นว่าราชสำนักสามารถบัญชาการรบไปถึงแนวหน้าได้แล้ว บันทึกความทรงจำของพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ) ก็กล่าวไว้เช่นกันว่า ข้าหลวงต่างพระองค์ที่หนองคายและอุบลราชธานีก็ไม่กล้าตัดสินใจด้วยตัวเองไม่ว่าจะมีเรื่องอะไรก็ตามต้องส่งมาให้พระเจ้าอยู่หัวตัดสินใจทุกครั้ง

“(ข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวกาวและลาวพวน) มีอะไรมาก็ำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอพระราชดำริ เมื่อพระราชทานกระแสมาอย่างไรเราก็จัดส่งไป และเมื่อมีสิ่งใดเกิดขึ้นก็ำความกราบบังคมทูลเรียนพระราชปฏิบัติอีก ในระยะนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเหน็ดเหนื่อยมาก จนถึงกับต้องเสด็จมาประทับในกระทรวงมหาดไทยทั้งกลางวันและกลางคืนหลายวันจนเหตุการณ์ค่อยสงบ”³⁹⁶

6.2 โครงการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล

หลังจากวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 ผ่านพ้นไป การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองก็กลับมาเดินหน้าอีกครั้ง เหตุที่กล่าวเช่นนั้นเพราะที่ประชุมเสนาบดีได้เสนอความเห็นที่จะปฏิรูปการปกครองหัวเมืองไว้ 2 ประการมาตั้งแต่ต้นปี 2434 ประการแรกคือยกเลิกระบบกินเมือง ต้องเปลี่ยนเจ้าเมืองจากขุนนางมาเป็นข้าราชการที่รับเงินเดือนจากราชสำนัก ประการที่สองคือยุบเลิกเมืองขนาดเล็กรวมกับเมืองใหญ่ จากนั้นรวมเมืองใหญ่เข้าด้วยกันเป็นมณฑลเพื่อความสะดวกในการจัดการปกครอง³⁹⁷ แต่เมื่อมีรับสั่งถามลงมามีว่าจะใช้เกณฑ์อะไรในการรวมหัวเมืองเข้าด้วยกัน ที่ประชุมเสนาบดีก็ยังให้คำตอบไม่ได้ ต้องรอไปเกือบ 2 ปีคือเมื่อกรมหมื่นดำรงราชานุภาพกลับจากตรวจราชการหัวเมืองตอนปลายปี 2435 แล้วจึงกราบบังคมทูลได้ว่า ต้องยกเลิกระบบกินเมืองเพื่อเปิดทางไปสู่การปฏิรูปการ

³⁹⁶ มหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), พระยา, *การปกครองฝ่ายพลเรือน*, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระภักดีศรีสุพรรณภูมิ (สุด สุนทรสารทูล) ณ เมรุวัดกมัญญาศรีอาราม วันที่ 19 พฤศจิกายน 2505, 23

³⁹⁷ *พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ*, 217-220.

ปกครองหัวเมืองอย่างแน่นนอน จากนั้นก็ใช้เกณฑ์ลำนํ้าในการควบรวม 5-6 หัวเมืองเข้าเป็นมณฑล แล้วส่งเจ้านายหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ออกไปบัญชาการ³⁹⁸

แต่เพราะเกิดความขัดแย้งกับฝรั่งเศสแทรกขึ้นมาตอนต้นปี 2436 ทำให้แผนการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองต้องเลื่อนมาอยู่ครึ่งหลังของปีดังกล่าว เริ่มจากกระทรวงมหาดไทยส่ง พระสฤทธีพจนกร (เส็ง วิริยศิริ) ไปพม่าเพื่อศึกษาวิธีการปกครองอาณานิคมของอังกฤษ³⁹⁹ จากนั้นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพก็เสนอเค้าโครงการแบ่งพระราชอาณาจักรเป็น 15 มณฑลเข้าสู่ที่ประชุมเสนาบดีดังตารางที่ 6.1 ต่อไปนี้

³⁹⁸ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา, *เทศาภิบาล*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), 69-70.

³⁹⁹ เขาได้เลือกพื้นที่ดูงานเป็นพม่าตอนบนเพราะเห็นว่ามีการปกครองคล้ายคลึงกับสยาม และได้พิมพ์รายงานลงในหนังสือวิจารณ์เป็นตอนๆ ตั้งแต่ปลายปี 2437 ไปจนถึงกลางปี 2439 รวมทั้งสิ้น 18 ตอน ได้แก่ “เรื่องศาลชำระความเมืองพม่า” (มีนาคม 2437 - พฤษภาคม 2438), “วิธีอังกฤษปกครองเมืองประเทศราช” (มิถุนายน 2438), “แขมกลายประเทศราช” (กรกฎาคม - กันยายน 2438), “วิธีอังกฤษเก็บส่วยแก่พวกพม่า” (สิงหาคม 2438), “ภาษีผลประโยชน์เมืองพม่า” (พฤศจิกายน 2438), “ผลตระเวนหัวเมืองพม่า” (ธันวาคม 2438 - มิถุนายน 2439), “วิธีอังกฤษปกครองเมืองพม่า” (กรกฎาคม - กันยายน 2439) ดู อธิกร ทอแก้วแก้ว, “การตรวจราชการหัวเมืองของกระทรวงมหาดไทยในสมัยสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ.2435-2458,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2562), 55-56. และ มหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), พระยา, *การปกครองฝ่ายพลเรือน*, 84-85.

ตารางที่ 6.1 ข้อเสนอจัดตั้ง 15 มณฑลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพในปี 2436⁴⁰⁰

มณฑล/กระทรวง	มหาดไทย	กลาโหม	ต่างประเทศ	พระนครบาล
ชั้นใน	กรุงเก่า นครสวรรค์ พิษณุโลก นครราชสีมา	ราชบุรี** นครศรีธรรมราช	ปราจีนบุรี จันทบุรี***	กรุงเทพฯ
ชั้นนอก	ลาวพวน ลาวกาว ลาวกลาง*			
ประเทศราช	ลาวเฉียง	มลายูปักษ์ใต้ มลายูฝ่าย ตะวันตก		

หมายเหตุ:

* ลาวกลางหมายถึงเมืองเพชรบูรณ์ร่วมกับเมืองวิเชียรบุรี

** มณฑลราชบุรี ไม่ปรากฏว่ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพให้สังกัดมณฑลใด แต่เข้าใจจากคำอธิบายของพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น บุนนาค) ว่า “ขอรับมณฑล 2 มณฑลขึ้นกระลาโหมตามเดิม” จึงสันนิษฐานว่ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพน่าจะทรงจัดให้มณฑลราชบุรีขึ้นกระทรวงกลาโหม

*** กรมหมื่นดำรงราชานุภาพไม่ได้ระบุว่ามณฑลจันทบุรีจะให้สังกัดกระทรวงการต่างประเทศตรงๆ เหมือนกับมณฑลปราจีนบุรี เพราะในเวลานั้นสถานะเมืองจันทบุรียังติดขัดด้วยมีทหารฝรั่งเศสในพื้นที่ แต่ถ้าพิจารณาโดยอิงกับหลักการแบ่งอำนาจปกครองพื้นที่แล้ว มณฑลจันทบุรีก็สมควรจะอยู่กับกระทรวงการต่างประเทศ (กรมท่า) ตามเดิม

จะเห็นได้ว่า ข้อเสนอของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพยังคงยืนอยู่บนหลักการแบ่งอำนาจตามพื้นที่ เมื่อกรมหลวงเทเวศวงศ์โรปกการได้เห็นข้อเสนอดังกล่าวจึงรีบปฏิเสธที่จะปกครองมณฑลปราจีนในทันที เช่นเดียวกับพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีนครบาลที่ไม่ต้องการ

⁴⁰⁰ รายงานการประชุมเสนาบดีสภารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.112 ตอน 2, 210-236.

ปกครองมณฑลกรุงเทพ ทั้งสองพระองค์เห็นตรงกันว่าควรจะโอนหัวเมืองไปสังกัดกระทรวงมหาดไทยทั้งหมด ส่วนกระทรวงกลาโหมไม่ได้แสดงความเห็นในเรื่องนี้เพราะเสนาบดีไม่ได้เข้าประชุมด้วยตนเอง อย่างไรก็ตาม ในระหว่างการหารือก็มีเสียงคัดค้านว่ากระทรวงนครบาลควรจะปกครองมณฑลกรุงเทพตามเดิม และมีคำถามว่าจะให้กระทรวงกลาโหมทำอะไรถ้าไม่ปกครองหัวเมือง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาจึงเสนอให้กระทรวงกลาโหมบังคับบัญชาทหารทั้งหมด เมื่อเสนาบดีส่วนใหญ่เห็นชอบตามข้อเสนอนี้จึงมีมติให้กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการเขียนคำกราบบังคมทูลขอให้ยกเลิกการแบ่งอำนาจปกครองตามพื้นที่โดยมีเหตุผลว่า

“เมื่อรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลแลมีข้าหลวงเทศาภิบาลอันสามารถจะบังคับบัญชาราชการอยู่ประจำกับท้องถิ่นแล้ว ภาระในหน้าที่เสนาบดีซึ่งได้บังคับบัญชาหัวเมืองก็จะเบาบางลงโดยส่วนหนึ่ง ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องสั่งราชการโดยพิศดารแลต้องสอบสวนการมากมายอย่างเดี๋ยวนี้ ที่หัวเมืองยังแยกย้ายขึ้นมณฑลไทยกระทรวงกลาโหมแลกระทรวงต่างประเทศอย่างนี้ก็ไม่จำเป็น แลย่อมเป็นทางที่จะขัดข้องแก่ความเจริญ เพราะเหตุที่การแบบอย่างอันเดียวกันจะต้องแยกย้ายกันทำแลดูเปนฝ่ายๆ ต่างกันไป อีกประการหนึ่ง ราชการในกระทรวงต่างประเทศก็มีหนักแน่นเปนอันมาก จึงเห็นด้วยเกล้าฯ พร้อมกันว่า การบังคับบัญชาราชการฝ่ายพลเรือนตามหัวเมืองควรจะรวมอยู่ในกระทรวง มหาดไทย กระทรวงเดียว”⁴⁰¹

ปลายเดือนธันวาคม 2437 จึงมีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนตัวเสนาบดีกลาโหม และปักปันหน้าที่ระหว่างกรมพระกลาโหมกับกรมมหาดไทยใน 4 ประการคือ (1) ให้หัวเมืองขึ้นกระทรวงกลาโหมฟังคำสั่งกระทรวงมหาดไทย (2) เสนาบดีมหาดไทยจะรับใบบอกจากหัวเมืองทั้งปวง ยกเว้นกรุงเทพฯ และปริมณฑลที่ขึ้นกระทรวงนครบาล (3) ให้เสนาบดีกลาโหมดูแลราชการทหารทั้งปวง และ (4) ให้กรมยุทธนาธิการไปขึ้นกระทรวงกลาโหม⁴⁰² อีกหนึ่งเดือนถัดมาจึงมีประกาศยกหัวเมืองของกระทรวงต่างประเทศไปขึ้นกระทรวงมหาดไทยทั้งหมด⁴⁰³

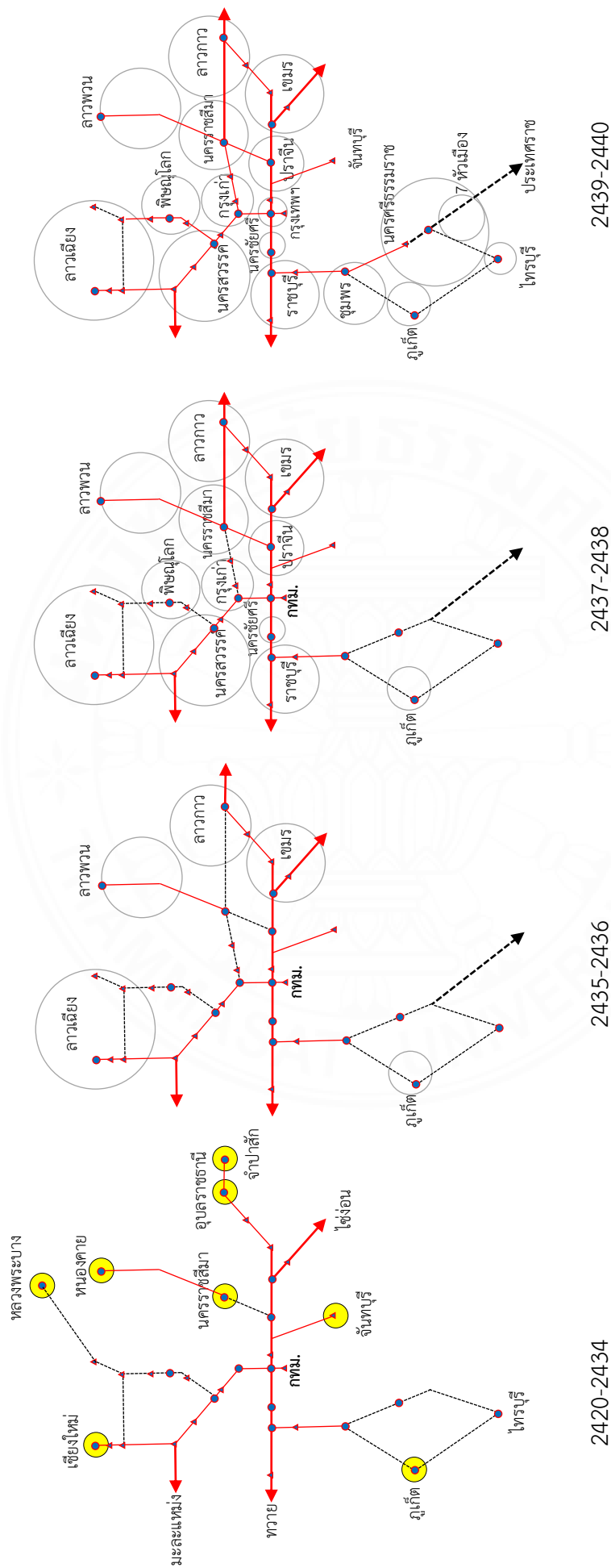
⁴⁰¹ รายงานการประชุมเสนาบดีสภารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.112 ตอน 2, 210-236.

⁴⁰² “ประกาศเปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดี,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 11, 305-306. และ “ประกาศจัดป็นนำที่กระทรวงกลาโหมมหาดไทย,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 11, 306-307.

⁴⁰³ “แจ้งความกระทรวงมหาดไทยจัดการพลเรือนหัวเมือง,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 11, 365.

หลังจากยุติการแบ่งอำนาจปกครองตามพื้นที่ที่ใช้มาร่วมสองร้อยปีได้สำเร็จ⁴⁰⁴ กระทบวงมหาดไทยจะต้องเข้าไปรับผิดชอบการจัดตั้งมณฑลทั้งหมดแทนกระทรวงต่างประเทศและกระทรวงกลาโหม ทำให้โครงการโทรเลขที่จะเกิดขึ้นตั้งแต่ปลายปี 2436 เป็นต้นไปจึงสอดคล้องกับแผนการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลไปด้วย เพราะถ้าดูจากภาพที่ 6.2 จะเห็นได้ว่า ในจำนวน 15 มณฑลที่จัดตั้งขึ้นตลอดครึ่งหลังของทศวรรษ 2430 เกือบทั้งหมดจัดตั้งอยู่บนเส้นทางโทรเลขที่เปิดใช้งานได้แล้ว จะมีก็เพียงมณฑลภูเก็ต (2436) มณฑลพิษณุโลก (2437) มณฑลนครศรีธรรมราช (2439) และมณฑลไทรบุรี (2440) เท่านั้นที่จัดตั้งขึ้นบนเส้นทางโทรเลขที่ยังเปิดใช้งานไม่ได้ ทำให้จุดหมายปลายทางของโครงการโทรเลขของกระทรวงมหาดไทยในเวลานี้จึงอยู่ที่ศูนย์กลางของทั้ง 4 มณฑลดังกล่าว

⁴⁰⁴ นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่าการแบ่งอำนาจตามพื้นที่เริ่มใช้ในสมัยสมเด็จพระเพทราชาเป็นต้นมา ดูมานพ ถาวรวัฒน์สกุล, *ขุนนางอยุธยา*, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547), 110-114. และ *อโยธยาศรีรามเทพนครบวรทวารวดี มรดกความทรงจำแห่งสยามประเทศ เล่มที่ 1*, (กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยอิสระประวัติศาสตร์ไทย, 2559), 84.

ภาพที่ 6.2 การวางสายโทรเลขไปหาข้าหลวงใหญ่ ข้าหลวงเทศาภิบาล และการจัดตั้งมณฑลในระหว่างปี 2420 - 2440
 หมายเหตุ: เส้นทึบ หมายถึงเปิดใช้สายโทรเลขได้แล้ว, เส้นประ หมายถึงอยู่ในระหว่างการก่อสร้าง, วงกลมเล็ก หมายถึงเขตปกครองข้าหลวงใหญ่, วงกลมใหญ่ หมายถึงเขตปกครองข้าหลวงมณฑล

เพื่อแสดงให้เห็นว่า กระทรวงมหาดไทยพยายามจะวางสายโทรเลขเข้าไปยังศูนย์กลางของทั้ง 4 มณฑลนี้อย่างไร ในหัวข้อนี้จะแบ่งการนำเสนอเป็น 3 หัวข้อย่อยดังต่อไปนี้

ยกฐานะเขตปกครองข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงต่างพระองค์ขึ้นเป็นมณฑล

ปลายปี 2436 กระทรวงมหาดไทยได้ประกาศยกฐานะเขตปกครองข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงต่างพระองค์ทั้ง 5 แห่งขึ้นเป็น 5 มณฑลแรกตั้ง ได้แก่ มณฑลลาวเฉียง (เชียงใหม่) มณฑลลาวพวน (หนองคาย) มณฑลลาวกาว (อุบลราชธานี) มณฑลเขมร (ศรีสะเกษ) และมณฑลภูเก็จ (ภูเก็ต) โดยให้ข้าหลวงใหญ่และข้าหลวงต่างพระองค์สืบทอดดินแดนและการปกครองต่อไป

ตารางที่ 6.2 การจัดตั้งมณฑลข้าหลวงใหญ่ในปี 2436⁴⁰⁵

ปี	มณฑล	เมือง	โทรเลข	ไปรษณีย์ ⁴⁰⁶
2436	ลาวเฉียง (6 เมือง)	เชียงใหม่*	2428	2427
		ลำพูน	2428	2428
		ลำปาง	2430	2428
		น่าน	X	X
		แพร่	X	2428
		เถิน	X	X
	ลาวพวน*** (14 เมือง)	บริเวณหมากแข้ง (อุดรธานี)*	2434	X
		บริเวณนครพนม	X	X
		บริเวณสกลนคร	X	X
		บริเวณภาชี (ขอนแก่น)	X	X
		บริเวณน้ำเหือง (เลย)	X	X
	ลาวกาว*** (16 เมือง)	บริเวณอุบลราชธานี*	2436	2435
		บริเวณจำปาสัก	2434	2435
		บริเวณขุขันธ์	2434	X
		บริเวณสุรินทร์	X	X
		บริเวณร้อยเอ็ด	X	X

⁴⁰⁵ ปีที่จัดตั้งนำมาจาก เปรมมา สัตยาวิฑูมพิงศ์, เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ภาพสะท้อนสังคมท้องถิ่นในสมัยรัชกาลที่ 5, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2563), 37-39.

⁴⁰⁶ ข้อมูลปีที่เปิดไปรษณีย์ในตารางที่ 6.2-6.5 รวบรวมมาจากประกาศในราชกิจจานุเบกษา

ตารางที่ 6.2 การจัดตั้งมณฑลข้าหลวงใหญ่ในปี 2436⁴⁰⁷ (ต่อ)

ปี	มณฑล	เมือง	โทรเลข	ไปรษณีย์
2436	เขมร (4 เมือง)	ศรีโสภณ*	2426	2428
		พระตะบอง	2426	2428
		เสียมราฐ	2430	2428
		พนมศก	X	X
	ภูเก็ต (7 เมือง)	ภูเก็ต*	X	2429
		ตะกั่วป่า	X	2429
		ระนอง	X	2429
		ตะกั่วทุ่ง	X	X
		พังงา	X	X
		ตรัง	X	X
		กระบี่	X	X
รวม 47 เมือง			10	12

หมายเหตุ.

* หมายถึง เมืองเอกของมณฑล

** หลังวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 มณฑลลาวพวนต้องย้ายจากหนองคายมาอยู่ที่บ้านหมากแข้ง

*** เมืองในมณฑลลาวพวนและลาวกาวผู้เขียนใช้ศูนย์กลางของ “บริเวณ” ซึ่งเป็นการรวมหัวเมืองลาวจำนวนหนึ่งเข้าด้วยกันแล้วมีข้าหลวงปกครองแทนการแสดงด้วยหัวเมืองทั้งหมด ฉะนั้น ปีที่เปิดใช้โทรเลขและไปรษณีย์จึงเป็นศูนย์กลางของแต่ละ “บริเวณ”⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ ปีที่จัดตั้งนำมาจาก เปรมมา สัตยวุดิพนธ์, เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ภาพสะท้อนสังคมท้องถิ่นในสมัยรัชกาลที่ 5, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2563), 37-39.

⁴⁰⁸ ชื่อ “บริเวณ” อ้างอิงจาก เดิม วิภาคย์พจกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559), บทที่ 16. ส่วนจำนวนหัวเมืองอ้างอิงจากที่กระทรวงมหาดไทยรวบรวมไว้ในปี 2440 ดู ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, ทำเนียบหัวเมือง ป.๓๔๗ เอกสารรายชื่อเมืองในพระราชอาณาจักรสยาม.

จากตารางที่ 6.2 จะเห็นได้ว่า ในจำนวน 5 มณฑลแรกตั้งมีเพียงมณฑลภูเก็ตแห่งเดียวที่ยังเปิดใช้โทรเลขไม่ได้ เพราะโทรเลขสายภูเก็ตหยุดการก่อสร้างไปตั้งแต่เกิดความวุ่นวายที่ชุมพร ในปี 2430 เพื่อที่จะแก้ปัญหาดังกล่าว พระยาทิพโกษา (โต โชติกเสถียร) ข้าหลวงใหญ่มณฑลภูเก็ต จึงได้รับคำสั่งให้ทางงบประมาณโครงการโทรเลขสายภูเก็ตเสนอเข้าไปตอนปลายปี 2436 ตามร่างงบประมาณระบุว่า ระยะทางจากชุมพรถึงภูเก็ตยาว 300 ไมล์ (480 กิโลเมตร) หากคิดเหมาค่าจ้างแรงงานพาหนะไม้ล้อละ 600 บาท จะต้องใช้งบประมาณ 1.8 แสนบาท ส่วนค่าอุปกรณ์เครื่องสายโทรเลขจะอยู่ที่ 1 แสนบาท รวมทั้งโครงการต้องใช้เงินรวม 2.8 แสนบาท⁴⁰⁹

จะสังเกตได้ว่าข้าหลวงมณฑลภูเก็ตเป็นฝ่ายจัดตั้งทางงบประมาณแทนการส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ออกไปจัดการเหมือนแต่ก่อน⁴¹⁰ ทั้งนี้เพราะกระทรวงมหาดไทยมีนโยบายที่จะให้ข้าหลวงแต่ละมณฑลรับผิดชอบโครงการโทรเลขเพื่อความคล่องตัวในการบริหารจัดการ⁴¹¹ เช่นเดียวกับในงบประมาณที่ได้เพิ่มค่าจ้างแรงงานอีกกว่า 1.8 แสนบาทเข้าไปก็มาจากนโยบายของกระทรวงโยธาธิการที่ต้องการให้ใช้จ่ายแทนการเกณฑ์แรงงานที่มีปัญหา⁴¹² หากเทียบกับการทำงบประมาณโครงการก่อนปี 2435 กรมโทรเลขออกค่าใช้จ่ายแค่ค่าวัสดุอุปกรณ์เครื่องสายโทรเลขเป็นหลัก รองลงมาคือจ่ายเงินเดือนให้ข้าหลวงโทรเลขที่ออกมาคุมงานและค่าเสบียงอาหารสำหรับไพร่ที่เกณฑ์มาสร้างทางโทรเลข ส่วนแรงงานมาจากการบังคับให้ทำงานด้วยกฎหมาย (เกณฑ์ไพร่) จึงไม่เคยปรากฏเป็นรายจ่ายในงบประมาณตลอด 15 ปีที่ผ่านมาแต่อย่างใด เมื่อมีนโยบายที่จะยกเลิกการเกณฑ์แล้วเปลี่ยนมาเป็นการจ้างทำให้อาจต้องเพิ่มงบประมาณเข้าไปอีกร้อยละ 180 ทำให้กระทรวงกลาโหมที่เป็นต้นสังกัดไม่กล้าตัดสินใจที่จะลงทุนในทันที ต้องรอไปจนถึงปลายปี 2437 เมื่อหัวเมืองทั้งหมดถูกโอนไปสังกัดกระทรวงมหาดไทยแล้ว กรมหมื่นดำรงราชานุภาพจึงได้

⁴⁰⁹ หจข. ร.5 ยธ 3.3/14 เรื่องสายโทรเลขทางแหลมมลายู (8 มี.ค. 113 - 2 พ.ย. 119), 35-36. และ หจข. ร.5 ยธ 3.3/15 เรื่องสร้างทางโทรเลขแหลมมลายูต่อจากชุมพรไปภูเก็ต (22 มี.ค. 113 - 6 เม.ย. 114).

⁴¹⁰ เช่น หจข. ร.5 รล-กท 12/38 ให้ข้าหลวงนำอินชี่เนียออกไปตรวจทางทำแผนที่สายเทลิกราฟ ณ หัวเมืองฝ่ายใต้ 6 เมือง มีข้อบังคับข้าหลวง 12 ข้อ.; หจข. ร.5 รล-กท 14/28 ว่าด้วยตรวจทางเทลิกราฟแต่เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี ถึงเขตแดนเมืองทวาย.; กจข. (อ) 22/3 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (13 เม.ย. - 9 ต.ค. 2418); หจข. ร.5 รล-กท 22/27 ถึงเมืองราชบุรี ว่าด้วยให้ข้าหลวงมาทำแผนที่ทางสายโทรเลขแต่กรุงเทพฯ ถึงเมืองเพชรบุรี จ.ศ.1241.; หจข. ร.5 นก 7/117 หม่อมราชวงศ์แดง พูลเกล้าฯ ถวายรายงานการสำรวจเพื่อปักเสาโทรเลขจากทวายถึงกรุงเทพฯ และการปักเสาบริเวณต่างๆ รอบกรุงเทพฯ จ.ศ.1242. หจข. ร.5 กต 50/263 มีไปว่าด้วยการซึ่งจะทำทางสายโทรเลข. และ หจข. ร.5 รล-กท 26/47 ถึงเมืองกาญจนบุรี ว่าด้วยให้ข้าหลวง อินชี่เนีย ไปตรวจทางสายโทรเลขเปลี่ยนใหม่ทางบ้านค่ายะแลภูษากงสุล จ.ศ.1241.

⁴¹¹ หจข. ร.5 ยธ 3.3/9 เรื่องสายโทรเลขทางมณฑลลาวเฉียง (28 พ.ย. 113 - 26 ธ.ค. 117).

⁴¹² รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.111 (เล่ม 3), (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2550), 1885.

กราบบังคมทูลว่า “ในชั้นนี้มีการสำคัญที่ควรจะรีบลงมือจัดทำก็คือควรต่อสายโทรเลขแต่เมืองชุมพรไปถึงเมืองภูเก็ตให้ใช้ในราชการ”⁴¹³ เพราะพระองค์ตั้งใจจะนำระบบเทศาภิบาลไปบังคับใช้กับมณฑลภูเก็ตเป็นพื้นที่แรกของภาคใต้⁴¹⁴ ทำให้โครงการโทรเลขสายภูเก็ตถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณาอีกครั้ง

เมื่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอย่างกระทรวงมหาดไทย กระทรวงโยธาธิการ และกระทรวงพระคลังมหาสมบัติหารือร่วมกันแล้วก็ได้ข้อสรุปว่า มณฑลภูเก็ตจะเบิกงบประมาณจากส่วนกลางได้เพียง 1 ส่วน แต่ที่เหลืออีก 2 ส่วนจะต้องเบิกจากคลังมณฑลภูเก็ตเอง กล่าวอีกอย่างก็คือ กระทรวงโยธาธิการยังคงจ่ายในส่วนที่เป็นค่าอุปกรณ์เครื่องสายโทรเลขเป็นหลัก ส่วนรายจ่ายอีก 2 ใน 3 ที่เพิ่มขึ้นมาจากการจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์จะเป็นหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทยรับผิดชอบไป⁴¹⁵ เมื่อตกลงกันได้ตามนี้แล้วการก่อสร้างโทรเลขสายภูเก็ตก็จะกลับมาเริ่มใหม่มาตอนต้นปี 2438 หลังจากหยุดก่อสร้างไปเกือบ 8 ปี

การจัดตั้งมณฑลในภาคพื้นทวีป

หลังจากจัดตั้ง 5 มณฑลแรกไปแล้ว กระทรวงมหาดไทยก็หันไปจัดตั้งมณฑลให้เต็มภาคพื้นทวีปในระหว่างปี 2437-2438 หากดูจากตารางที่ 6.3 จะพบว่า ในจำนวน 7 มณฑลที่จัดตั้งขึ้นจะมีเพียงมณฑลพิษณุโลกเท่านั้นที่ยังเปิดใช้งานโทรเลขไม่ได้

ตารางที่ 6.3 การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลในระหว่างปี 2437-2438

ปี	มณฑล	เมือง	โทรเลข	ไปรษณีย์
2437	พิษณุโลก (5 เมือง)	พิษณุโลก*	X	2428
		พิจิตร	X	2428
		พิจัย	X	2428
		สวรรคโลก	X	2428
		สุโขทัย	X	2428
	ปราจีน (4 เมือง)	ปราจีนบุรี*	2426	2428
		ฉะเชิงเทรา	2426	2428
		นครนายก	X	X
		ชลบุรี	X	X

⁴¹³ หจข. ร.5 ยธ 3.3/14 เรื่องสายโทรเลขทางแหลมมลายู (8 มี.ค. 113 - 2 พ.ย. 119), 8-9.

⁴¹⁴ อุษณีย์ ฉวีกุลรัตน์, “ระบบหมาเมืองในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก พ.ศ.2393-2436,” 221.

⁴¹⁵ หจข. ร.5 ยธ 3.3/14 เรื่องสายโทรเลขทางแหลมมลายู (8 มี.ค. 113 - 2 พ.ย. 119), 23-24.

ตารางที่ 6.3 การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลในระหว่างปี 2437-2438 (ต่อ)

ปี	มณฑล	เมือง	โทรเลข	ไปรษณีย์
2437	ราชบุรี (4 เมือง)	ราชบุรี*	2426	2428
		กาญจนบุรี	2426	2428
		เพชรบุรี	2433	2428
		สมุทรสงคราม	X	2428
	นครราชสีมา (4 เมือง)	นครราชสีมา*	2434	2429
		วิเชียรบุรี	X	X
ภูเขียว		X	X	
2438	นครชัยศรี (3 เมือง)	นครชัยศรี*	2426	2428
		สมุทรสาคร	X	2428
		สุพรรณบุรี	X	X
	นครสวรรค์ (5 เมือง)	นครสวรรค์*	2428	2428
		กำแพงเพชร	2428	2428
		ชัยนาท	2428	X
		ตาก	2428	2428
		อุทัยธานี	X	2432
	กรุงเก่า (5 เมือง)	กรุงเก่า*	2426	2428
		ลพบุรี	2428	2428
		สระบุรี	X	2428
		สิงห์บุรี	X	X
		อ่างทอง	X	X
รวม 29 เมือง			13	21

หมายเหตุ. * หมายถึง เมืองเอกของมณฑล

มณฑลพิษณุโลกถูกจัดตั้งบนเส้นทางโทรเลขสายหลวงพระบาง โครงการนี้หยุดก่อสร้างไปตั้งแต่ปี 2432 หลังเกิดเหตุการณ์กบฏที่เชียงใหม่ การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือตอนปลายปี 2435 น่าจะทำให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้เห็นร่องรอยของโทรเลขสายนี้ เพราะเมื่อเสด็จกลับไปแล้วก็ได้ออกเสนอแนะว่าควรที่จะฟื้นฟูโครงการโทรเลขสายหลวงพระบางขึ้นมาอีกครั้ง แต่

เพราะเกิดการปะทะกับทหารฝรั่งเศสที่แม่น้ำโขงแทรกขึ้นมา ทำให้โครงการโทรเลขสายหลวงพระบาง ถูกเลื่อนออกไปแล้วแทนที่ด้วยโครงการโทรเลขสายนครราชสีมา (กบินทร์บุรี-นครราชสีมา) กับ โทรเลขสายอุบลราชธานี (นครราชสีมา-อุบลราชธานี) ที่มีความจำเป็นมากกว่า

หลังจากวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 สิ้นสุดลง สยามต้องสละอำนาจเหนือหลวงพระบาง ให้กับฝรั่งเศสตามสนธิสัญญา เมื่อเขตอิทธิพลของสยามในหัวเมืองล้านนาจึงไปสิ้นสุดแค่ที่เมืองน่าน⁴¹⁶ ทำให้ฝรั่งเศสจึงต้องการเข้าไปตั้งสถานกงสุลที่น่าน พระเจ้าอยู่หัวทรงกังวลว่าข้าหลวงน่านจะรับมือ รองกงสุลฝรั่งเศสไม่ไหว จึงมีรับสั่งให้กระทรวงมหาดไทยส่งข้าหลวงขึ้นไปเปลี่ยนใหม่ แต่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพมีความเห็นต่างออกไป ดังที่กราบบังคมทูลว่า

“ในเวลานี้เมืองนครลำปางก็มีโทรเลขต่อกับเมืองนครเชียงใหม่แล้ว ควรจะให้มีต่อมาถึงเมืองน่าน และประการหนึ่งทางโทรเลขแต่เมืองนครสวรรค์ไปทางเมืองพิไชยก็มีทางปักเสาสายสายเกือบจะต่อถึงกันได้อยู่แล้ว ถ้าสายทางเมืองพิไชยต่อเลยมาทางเมืองแพร่ถึงนครเมืองน่านอีกสายหนึ่งได้ดังนี้ ทางราชการที่เกี่ยวข้องกับนครเมืองน่านจะสะดวกยิ่งขึ้นเป็นอันมาก เพียงพระพรหมสุรินทร์เป็นข้าหลวงก็จะพอเชื่อว่าก่อการได้”⁴¹⁷

หากว่ากันตามคำกราบบังคมทูลข้างต้น กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงคาดหวังผลลัพธ์พร้อมกันอย่างน้อย 3 ประการ ประการแรกคือไม่ต้องเปลี่ยนตัวข้าหลวงน่าน ประการที่สองคือการฟื้นฟูโครงการโทรเลขสายหลวงพระบางขึ้นมาอีกครั้งหลังจากถูกเลื่อนออกไปร่วม 2 ปี เพียงแต่ตอนนี้จุดหมายปลายทางจะอยู่แค่ที่เมืองน่าน (ต่อไปนี้จะเรียกว่าโทรเลขสายน่าน) และประการสุดท้ายคือการวางสายโทรเลขเข้าไปในมณฑลพิษณุโลก ด้วยเหตุนี้ พระยาพิชัย (เชย กัลยาณมิตร) ข้าหลวงมณฑลพิษณุโลก จึงได้ของบประมาณโครงการโทรเลขที่จะสร้างผ่านมณฑลพิษณุโลกเข้าไปยังกระทรวงโยธาธิการ 1.7 แสนบาท โดยแบ่งเป็นค่าวัสดุอุปกรณ์ 5.9 หมื่นบาท ส่วนที่เหลืออีก 1.1 แสนบาทเป็นค่าจ้างแรงงาน⁴¹⁸

เมื่อกระทรวงโยธาธิการเห็นว่าใช้งบประมาณจำนวนมากจึงไม่แน่ใจว่าควรจะให้สร้างจากนครสวรรค์ขึ้นไปถึงน่านตามที่กระทรวงมหาดไทยเสนอเอาไว้หรือไม่ ปัญหาของเรื่องนี้อยู่ที่

⁴¹⁶ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112: การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง, 320-323. และสุวิทย์ อธิศาสดา, จักรวรรดินิยมเหนือแม่น้ำโขง, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2552), 32-34.

⁴¹⁷ หจข. ร.5 ยธ 3.3/9 เรื่องสายโทรเลขทางมณฑลลาวเฉียง (28 พ.ย. 113 - 26 ธ.ค. 117), 1-2.

⁴¹⁸ หจข. ร.5 ยธ 3.3/13 เรื่องจัดการตรวจถางทางและซ่อมสร้างเสาสายโทรเลขต่างๆ ทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ (3 พ.ย. 113 - 22 มิ.ย. 119).

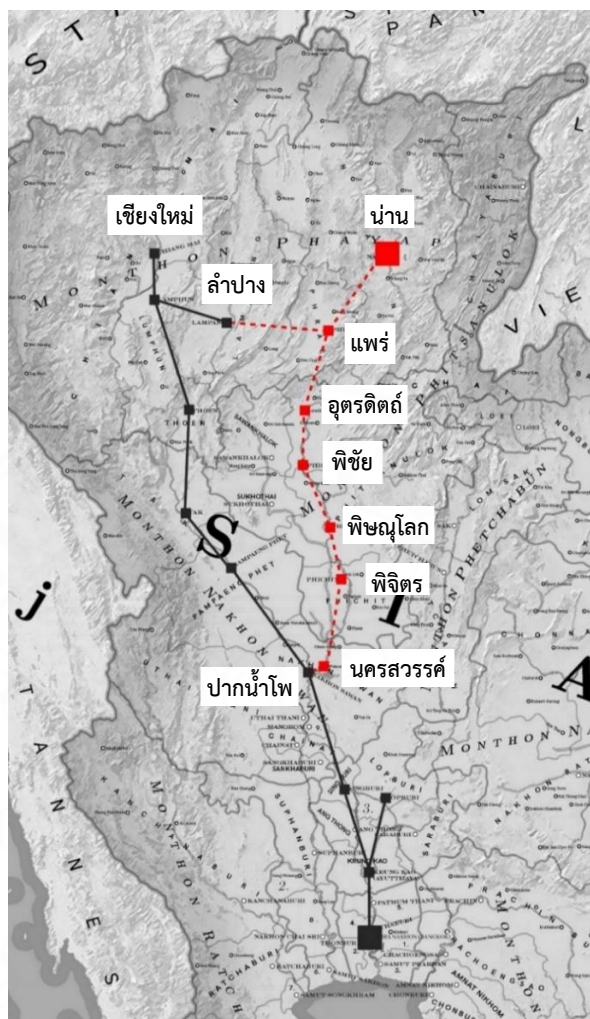
กระทรวงใดจะรับผิดชอบค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นมาเพราะที่ผ่านมากระทรวงโยธาธิการออกค่าใช้จ่ายวัสดุอุปกรณ์โทรเลขเท่านั้น ส่วนงบประมาณที่เพิ่มขึ้นอีกร้อยละ 180 ซึ่งเป็นค่าจ้างแรงงาน หากเป็นมณฑลภูเก็ตที่มั่งคั่งด้วยภาษีฝิ่นก็ควรจะแบกรับค่าใช้จ่ายดังกล่าวได้อยู่แล้ว แต่สถานะทางการคลังของมณฑลพิษณุโลกจะรองรับค่าใช้จ่ายจำนวนมหาศาลเช่นนั้นได้หรือไม่ เสนาบดีโยธาธิการจึงได้ตอบกลับหนังสือของเสนาบดีมหาดไทยไปว่า “ในเวลานี้สิ่งสำคัญอันจะต้องการมีเงินเป็นต้นนั้นยังไม่ทราบว่าจะสำเร็จหรือไม่ ถ้าได้เงินแล้วการที่จะทำนั้นจะเอาอย่างไรก็ได้ ไม่เห็นว่าจะต้องลำบากเลย ตามที่ทรงดำริหมั้นนั้นก็มิสู้ผิดเพี้ยนกันนัก” ในทำนองเดียวกัน เสนาบดีพระคลังมหาสมบัติก็โน้มน้าวให้สร้างจากลำปางไปถึงน่านขึ้นก่อนเพราะเป็นเส้นทางที่ใช้งบประมาณน้อยแต่มีประโยชน์ในราชการมาก แต่ไม่ว่าทั้ง 2 กระทรวงจะโน้มน้าวอย่างไรก็ตาม กรมหมื่นดำรงราชานุภาพยัง “ไม่พอพระทัยในทางนี้ [หมายถึงเส้นทางจากลำปางไปถึงน่าน] จะขอให้ทำตั้งแต่นครสวรรค์ไป [ให้ได้]” สุดท้ายแล้ว ทั้งกระทรวงโยธาธิการและกระทรวงพระคลังก็ต้องยอมถอย เมื่อโปรดเกล้าฯ ลงมาให้กำหนดเส้นทางโทรเลขไปตามที่กระทรวงมหาดไทยเสนอมา⁴¹⁹

มณฑลพิษณุโลกจึงได้เริ่มก่อสร้างโทรเลขสายน่านตอนต้นปี 2438 โดยได้เปลี่ยนวิธีก่อสร้างจากแต่เดิมที่ค่อยๆ สร้างขึ้นไปตามระยะทางก็ให้เปลี่ยนมาเป็นสร้างพร้อมกันทั้งหมด ทำให้การก่อสร้างเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วจนสามารถเปิดใช้สายโทรเลขจากนครสวรรค์ไปถึงเมืองแพร่ได้ตอนปลายปี 2439⁴²⁰ กล่าวอีกอย่างก็คือ หลังจากจัดตั้งมณฑลได้เพียง 3 ปีก็เปิดใช้โทรเลขที่ศูนย์กลางของมณฑลได้สำเร็จ ส่วนการก่อสร้างในระยะที่เหลือจะอยู่ในมณฑลลาวเฉียงซึ่งพระยาทรงสุรเดช (อ้น บุณนาศ) ข้าหลวงมณฑลรายงานว่าเริ่มก่อสร้างออกจากลำปางในปี 2439 โดยมีเจ้านครแพร่ เจ้าครุฑน่าน และเจ้าครุฑลำปางออกค่าใช้จ่ายให้ทั้งหมด⁴²¹

⁴¹⁹ หจข. ร.5 ยธ 3.3/13 เรื่องจัดการตรวจถางทางและซ่อมสร้างเสาสายโทรเลขต่างๆ ทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ (3 พ.ย. 113 - 22 มิ.ย. 119).

⁴²⁰ หจข. ร.5 ยธ 3.3/13 เรื่องจัดการตรวจถางทางและซ่อมสร้างเสาสายโทรเลขต่างๆ ทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ (3 พ.ย. 113 - 22 มิ.ย. 119); ลัดดา สมณณี, “การจัดการปกครองมณฑลนครสวรรค์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2438-2453,” (สารนิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2549), 42. และจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช 1257-1260 (ร.ศ.114-117), พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางเฉลยพร เสนิงวงศ์ ณ อยุธยา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 28 มิถุนายน 2525, เข้าถึงจากวาริชญาณ (ออนไลน์) <https://vajirayana.org/> (เมื่อวันที่ 13 พฤษภาคม 2564).

⁴²¹ หจข. ร.5 ยธ 3.3/38 เรื่อง พระยาพิริยวิไชยกบับัวไหลภรรยาออกเงินทำทางสายโทรเลข (16 มิ.ย. 117). และ หจข. ร.5 ยธ 3.3/10 เรื่องสร้างแลซ่อมสายโทรเลขมณฑลพายัพ (16 มิ.ย. 115 - 23 พ.ย. 127), 1-2. และ หจข. ร.5 ยธ 3.3/9 เรื่องสายโทรเลขทางมณฑลลาวเฉียง (28 พ.ย. 113 - 26 ธ.ค. 117), 7.

ภาพที่ 6.3 เส้นทางโทรเลขสายน่านในปี 2437

หมายเหตุ: เส้นประหมายถึงโครงการโทรเลขสายน่าน

จัดตั้งมณฑลในแหลมมลายู

เมื่อสามารถจัดตั้งมณฑลได้เต็มภาคพื้นทวีปแล้ว กระทรวงมหาดไทยก็ลงไปจัดตั้งมณฑลในแหลมมลายูซึ่งเคยเป็นหัวเมืองขึ้นกระทรวงกลาโหมเป็นลำดับต่อไป ในตารางที่ 6.4 แสดงให้เห็นว่า ในจำนวน 3 มณฑลที่จัดตั้งขึ้นระหว่างปี 2439-2440 มีเพียงมณฑลชุมพรเท่านั้นที่เปิดใช้โทรเลขได้แล้ว ส่วนที่เหลืออีก 2 มณฑลคือมณฑลนครศรีธรรมราช (2439) และมณฑลไทรบุรี (2440) ยังเปิดใช้โทรเลขไม่ได้

ตารางที่ 6.4 การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลในปี 2439-2440

ปี	มณฑล	เมือง	โทรเลข	ไปรษณีย์
2439	ชุมพร (4 เมือง)	ชุมพร*	2437	2432
		ไชยา	2439	2432
		หลังสวน	2439	2432
		กาญจนดิษฐ์	X	2432
	นครศรีธรรมราช** (12 เมือง)	นครศรีธรรมราช	2439	2429
		สงขลา*	X	2429
		พัทลุง	X	2435
		ตานี	X	X
		ยะหริ่ง	X	X
		รามันท์	X	X
		สายบุรี	X	X
		ระแงะ	X	X
		ยะลา	X	X
		หนองจิก	X	X
		กลันตัน	X	X
		ตรังกานู	X	X
2440	ไทรบุรี (3 เมือง)	ไทรบุรี*	X	2429
		ปะลิส	X	X
		สตูล	X	X
รวม 19 เมือง			4	8

หมายเหตุ:

* หมายถึง เมืองเอกของมณฑล

**มณฑลนครศรีธรรมราชปกครองหัวเมืองประเทศราชตั้งแต่ 7 หัวเมืองลงไปถึงตรังกานูด้วย

ดังที่กล่าวไปว่า กรมหมื่นดำรงราชานุภาพต้องการนำระบบเทศาภิบาลไปใช้กับมณฑลภูเก็ตจึงเป็นเหตุให้ต้องเร่งวางสายโทรเลขลงไปในั้น แต่หลังจากนั้นไม่นานก็มีเหตุให้พระองค์ต้องขัดแย้งกับข้าหลวงใหญ่มณฑลภูเก็ตขึ้นมา สาเหตุเกิดจากพระยาทิพโกษาไม่พอใจที่

ขุนนางตระกูล ณ ระนอง ไปประมุขภาชีที่เมืองตรังไว้ต่ำกว่าที่ควรจะเป็น เขากราบบังคมทูลว่าที่
ต้องเสียเปรียบพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ก็เพราะถูกเสนาบดีมหาดไทยขัดขวาง
“(จึง)ไม่ได้ฉลองพระเดชพระคุณเอาความเท็จของพระยารัษฎานุประดิษฐ์ขึ้นให้คนทั้งหลายได้เห็น
ดังเช่นที่เมืองระนอง”⁴²² ฝ่ายกรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้กราบบังคมทูลแย้งว่า พระยาทิพโกษา
ต่างหากที่ใช้วิธีการสลายระบบเหมาเมืองอย่างรุนแรง เจ้าภาชีจำนวนมากไม่พอใจและส่งคำกล่าวโทษ
เข้ามาจึงต้องห้ามปราม⁴²³ ทั้งสองฝ่ายยังคงโต้แย้งกันไปมาเช่นนี้อีกหลายครั้ง จนในที่สุดพระยา
ทิพโกษาก็ตัดสินใจขอพักราชการครึ่งปีด้วยเหตุผลเรื่องสุขภาพ

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเห็นว่าพระยาทิพโกษาป่วยการเมือง หากพระองค์ไม่รับคำร้อง
แล้วไปอ้อนวอนให้กลับทำงานต่อก็จะเสียการปกครอง จึงทรงอนุญาตให้ลาพักได้แล้วส่งพระ
วิจิตรวรสาสน์ (ปั่น สุขุม) เลขาธิการของพระองค์ไปเป็นรักษาการในทันที⁴²⁴ เมื่อพระยาทิพโกษา
เห็นว่าเสนาบดีมหาดไทยก็ยอมหักไม่ยอมงอเช่นกัน เขาจึงกลับคำพูดด้วยการขอกลับไปทำราชการ
ตามเดิม แต่เพราะพระวิจิตรวรสาสน์ถวายบังคมลาออกมารับตำแหน่งแล้ว กรมหมื่นดำรงราชานุภาพจึง
เปลี่ยนภารกิจให้ไปตรวจราชการที่นครศรีธรรมราชและสงขลา⁴²⁵ จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น
น่าจะทำให้พระองค์ตัดสินใจไม่นำระบบเทศาภิบาลไปใช้กับมณฑลภูเก็ต แต่จะหันไปจัดตั้ง
มณฑลเทศาภิบาลในฝั่งอ่าวไทยแทน เพราะปลายปี 2438 พระองค์ได้เขียนคำกราบบังคมทูล
ขนาดยาวว่าจะจัดการปกครองหัวเมืองฝั่งอ่าวไทยอย่างไร⁴²⁶ ถึงกลางปีถัดไปก็เสด็จตรวจ
ราชการหัวเมืองมลายูฝั่งอ่าวไทยเป็นครั้งแรก

ในรายงานตรวจราชการได้กล่าวถึงความคืบหน้าในโครงการโทรเลขเอาไว้ 2 ประการ
ประการแรกคือความคืบหน้าของโทรเลขสายสงขลาและไทรบุรี เพราะหลังจากเหตุความวุ่นวายที่
ชุมพรในปี 2430 การวางสายโทรเลขต่อกำเนินคนคุณลงมาถึงชุมพรจะสำเร็จสิ้นในปี 2437⁴²⁷
และในปีที่เสด็จตรวจราชการก็เปิดใช้โทรเลขจากชุมพรลงไปถึงนครศรีธรรมราชได้พอดี แต่ยังมี

⁴²² สารูป ฤทธิ์ชู, “การเมืองการปกครองของมณฑลชุมพร พ.ศ.2439-2468,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), 53.

⁴²³ อุษณีย์ ฉวีกุลรัตน์, “ระบบเหมาเมืองในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก พ.ศ.2393-2436,” 225-226.

⁴²⁴ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, *คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก* (เล่ม 4), 45-46.

⁴²⁵ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, *คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก* (เล่ม 4), 46-47.

⁴²⁶ พรหมงาม เสงี่ยมสาร, “การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 151-161, 176-177.

⁴²⁷ “แจ้งความกระทรวงโยธาธิการ,” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 11, 136, 255.

ปัญหาว่ากระแสไฟฟ้าอ่อนกำลังทำให้การสื่อสารยังไม่สะดวก⁴²⁸ ส่วนการวางสายโทรเลขลงไปถึงสงขลาและไทรบุรี พระองค์เห็นว่าเสาโทรเลขอยู่ในสภาพที่ทรุดโทรมมากจึงสั่งให้เปลี่ยนเสาทั้งหมด⁴²⁹

ประการที่สองคือให้เริ่มการก่อสร้างโทรเลขสายปัตตานี โครงการนี้จะต่อสายโทรเลขจากสงขลาผ่าน 7 หัวเมืองแขกลงไปถึงกลันตันและตรังกานู สาเหตุที่ต้องวางสายโทรเลขเข้าไปเพราะเกิดข้อพิพาทเขตแดนระหว่างเมืองรามันห์กับเมืองเปรักในอารักขาของอังกฤษ ราชสำนักจึงได้ตั้งขุนนางเมืองสงขลาเป็นข้าหลวงออกไปแก้ปัญหาดังกล่าว (เพราะเมืองสงขลาทำกับ 7 หัวเมืองแขก) แต่ข้าหลวงที่ส่งไปเกิดขัดแย้งกับพระยารามันห์เสียเอง ทำให้ถูกเรียกกลับสงขลาแล้ววางแผนจะส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ออกไปพร้อมกับสายโทรเลข ปี 2435 กรมโทรเลขได้ส่งเจ้าพนักงานออกไปสำรวจที่ตั้งของสถานีโทรเลขในเมืองต่างๆ จนถึงประเทศราช แต่เมื่อพวกเขาไปถึงกลันตันและตรังกานูก็พบว่าสองพระยาแขกไม่ยอมให้ความร่วมมือ พระยาตรังกานูแสดงท่าทีว่า “ทำเปนไม่เข้าใจแลไม่เต็มใจให้ตั้ง” ส่วนพระยากลันตันก็ตอบปฏิเสธว่า “ในเมืองกลันตันไม่เคยใช้ไม่รู้จักทำการ จึงมิได้เห็นประโยชน์ในทางราชการ ขอรับพระราชทานโทษ เพราะไม่สันตติธรรมนิยม”⁴³⁰

หลังการเจรจารอบแรกล้มเหลวไป กว่าที่กระทรวงมหาดไทยจะเจรจาได้อีกครั้งก็คือหลังวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 ผ่านพ้นไปแล้ว ดังที่มีคำสั่งให้พระยาทิพโกษาซึ่งกำกับราชการหัวเมืองแขกประเทศราชไปเจรจากับพระยากลันตันและพระยาตรังกานู ผลการเจรจารอบนี้ออกมาอย่างที่กรุงเทพฯ ต้องการเพราะทั้งสองพระยาแขกยอมให้ตั้งสถานีโทรเลข⁴³¹ ส่วนเรื่องข้าหลวงบริเวณ 7 หัวเมืองก็มอบหมายให้พระวิจิตรวรสาสน์ (ปั่น) ที่ออกมาตรวจราชการประจำการอยู่ที่สงขลาในปี 2438⁴³² เมื่อกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเห็นว่าการพาดสายลงมาถึงนครศรีธรรมราชได้

⁴²⁸ ดู สารูป ฤทธิ์ชู, “การเมืองการปกครองของมณฑลชุมพร พ.ศ.2439-2468,” 53-55. และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, *คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก (เล่ม 4)*, 47-49.

⁴²⁹ *การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ*, 88, 93.

⁴³⁰ หจข. ร.5 ยธ 3.3/14 เรื่องสายโทรเลขทางแหลมมลายู (8 มี.ค. 113 - 2 พ.ย. 119), 2-6.

⁴³¹ พรหมงาม เถาธรรมสาร, “การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 121-126. และ หจข. ร.5 ยธ 3.4/1 เรื่องตั้งออฟฟิศไปรษณีย์โทรเลขเมืองกลันตัน ตรังกานู (18 ก.ย. - 15 พ.ย. 113). ทั้งนี้ เมืองกลันตันและตรังกานูถูกโอนให้มาอยู่ภายใต้การกำกับของข้าหลวงใหญ่ภูเก็ตตั้งแต่ปี 2438 ดู เตช บุนนาค, *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศราชสยาม พ.ศ.2435 - 2458*, 169.

⁴³² พรหมงาม เถาธรรมสาร, “การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 151-161, 176-177. คำสั่งดังกล่าวจึงเป็นโอนหัวเมืองแขกไปขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ นับเป็นการสิ้นสุดอำนาจของเมืองสงขลาในการกำกับราชการ 7 หัวเมืองแขกที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ดู ชัยวัฒน์ สถา

แล้ว จึงมีคำสั่งให้พระยาแขก 7 หัวเมืองและพระยาแขกประเทศราชเริ่มกรุยทางโทรเลขจากสงขลาลงไปถึงตรังกานู โดยขนาดของทางที่จะต้องกว้างรองรับการเดินทางของเกวียนได้โดยตลอดถึงกัน “ถ้าทำได้แล้วจะเป็นประโยชน์อันมากทีเดียว ทางเกวียนซึ่งเป็นสายสำคัญในหัวเมืองปักษ์ใต้ ก็คือตามทางสายโทรเลขที่ทำไป ควรคิดให้เป็นทางเกวียนเดินได้ด้วย”⁴³³

หลังจากกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จกลับไปแล้วก็มีประกาศจัดตั้ง 3 มณฑลในแหลมมลายูตามมา เริ่มจากโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยารณอง (คอซิมก้อง) บุตรชายคนโตของตระกูล ณ ระนอง เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร⁴³⁴ จากนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระวิจิตรวรสาสน์ (ปิ่น) เป็นพระยาสุชุมข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชและบริเวณ 7 หัวเมืองตอนปลายปี 2439⁴³⁵ และแต่งตั้งเจ้าพระยาไทรบุรี (อับดุล ฮามิด) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลไทรบุรีตอนต้นปี 2440⁴³⁶

แม้จะกล่าวได้ว่าการตัดสินใจเปลี่ยนเสาโทรเลขตั้งแต่นครศรีธรรมราชจนถึงไทรบุรีเป็นสาเหตุให้ทั้ง 2 มณฑลเปิดใช้โทรเลขไม่ทันการจัดตั้งมณฑลก็ตาม แต่ในเวลานั้นยังมีสถานีโทรเลขที่อยู่ใกล้ๆ กับศูนย์กลางของทั้ง 2 มณฑลคือเมืองนครศรีธรรมราชของมณฑลนครศรีธรรมราชและเมืองปิ่นที่อยู่ใกล้กับมณฑลไทรบุรี โดยเฉพาะสถานีโทรเลขปิ่นที่น่าจะมีส่วนในการสร้างการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองชายทะเลฝั่งอันดามันมาเป็นเวลานานแล้ว และยังเป็นไปได้ว่าสมุหพระกลาโหม (วร บุนนาค) ส่งโทรเลขคำสั่งแต่งตั้งคอซิมบี้ ณ ระนองเป็นเจ้าเมืองกระบะบุรีในปี 2427 มาที่สถานีโทรเลขปิ่นเพราะสถานียังกล่าวเป็นชุมสายเคเบิลที่มาจากมัทราช (อินเดีย) และทวายก่อนลงไปสิงคโปร์ แต่เพราะความผิดพลาดในการนำส่งข้อความจากปิ่นมาถึงกระบะบุรีทำให้คอซิมบี้ไม่ได้รับโทรเลขฉบับดังกล่าว แต่จะไปได้รับตราตั้งที่ส่งมาทางเรือเมล์สุริยวงศ์ในอีก 2 สัปดาห์ต่อมา⁴³⁷

อานันท์, “กรณีเจ้าแขกเจ็ดหัวเมือง การเริ่มต้นความจริงเกี่ยวกับปัตตานีด้วยประวัติศาสตร์แห่งการลง,”

ศิลปวัฒนธรรม (ออนไลน์) www.silpa-mag.com/history/article_7276 เข้าถึงเมื่อวันที่ 22 ธันวาคม 2565.

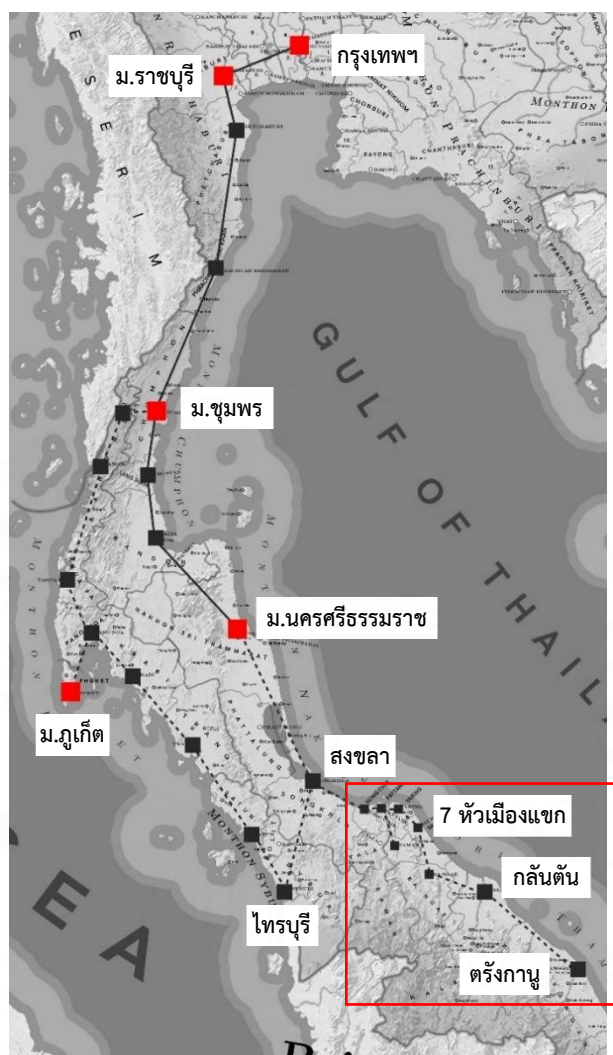
⁴³³ การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 118-119.

⁴³⁴ สารูป ฤทธิชัย, “การเมืองการปกครองของมณฑลชุมพร พ.ศ.2439-2468,” 53-55.

⁴³⁵ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก (เล่ม 4), 47-49.

⁴³⁶ “ประกาศกระทรวงมหาดไทย,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14, 73-75.

⁴³⁷ หจข. ร.5 ม 2.12ก/1 ใบบอกเมืองกระบะบุรี (ธ.ค.105 – 12 มี.ค.110).

ภาพที่ 6.4 เส้นทางโทรเลขสายปัตตานีในปี 2439

หมายเหตุ: ม. หมายถึง มณฑล ส่วนกรอบสีแดงคือพื้นที่โครงการโทรเลขสายปัตตานี

กล่าวโดยสรุปก็คือ ในระหว่างปี 2436-2440 กระทรวงมหาดไทยจัดตั้ง 15 มณฑลครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของประเทศปัจจุบันได้แล้ว แต่ในจำนวนนี้มี 4 มณฑลที่จัดตั้งขึ้นก่อนการเปิดใช้โทรเลขคือ มณฑลภูเก็ต (2436) มณฑลพิษณุโลก (2437) มณฑลนครศรีธรรมราช (2439) และ มณฑลไทรบุรี (2440) ทำให้โครงการโทรเลขของกระทรวงมหาดไทยจึงมีจุดหมายปลายทางอยู่ที่ศูนย์กลางของทั้ง 4 มณฑลดังกล่าว โดยมีมณฑลพิษณุโลกเพียงแห่งเดียวเท่านั้นที่เปิดใช้โทรเลขได้ก่อนสิ้นสุดทศวรรษ 2430

6.3 แกไขการปกครองให้เป็นแบบแผนเดียวกัน

ภารกิจต่อไปของกระทรวงมหาดไทยคือแกไขการปกครองหัวเมืองให้เป็นแบบแผนเดียวกัน เพราะที่ผ่านมาเป็นเพียงการรวมหัวเมืองเข้าเป็นหน่วยการปกครองที่เรียกว่า “มณฑล” แต่ระบบบริหารภายในยังไม่มีกำหนดไว้อย่างชัดเจน เพื่อที่จะแกไขปัญหาดังกล่าวกระทรวงมหาดไทยจึงต้องบังคับใช้กฎหมาย 2 ฉบับคือ พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ.116 (ปี 2440) ที่จะกำหนดขอบเขตการปกครองตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จนถึงเมืองให้เป็นแบบแผนเดียวกันทั้งหมด⁴³⁸ และข้อบังคับการปกครองหัวเมือง ร.ศ.117 (ปี 2441) ที่จะกำหนดอำนาจหน้าที่ของข้าราชการฝ่ายปกครองในส่วนภูมิภาคทุกระดับไว้อย่างชัดเจน แม้แต่ข้าหลวงเทศาภิบาลที่เคยมีอำนาจในการบริหารมณฑลอย่างเป็นอิสระในระดับหนึ่งก็กลายเป็นเพียงข้าราชการชั้นหัวหน้าของมณฑลที่มีหน้าที่รับนโยบายจากส่วนกลางไปสั่งเจ้าเมือง⁴³⁹

แต่การบังคับใช้กฎหมายทั้ง 2 ฉบับก็ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันทุกมณฑล กระทรวงมหาดไทยเริ่มจากมณฑลขึ้นในซึ่งเคยเป็นหัวเมืองศักดินาขึ้นก่อนมณฑลประเทศราชที่อยู่รอบนอก ผู้เขียนคิดว่ามีเงื่อนไขอย่างน้อย 2 ประการที่ทำให้ต้องตัดสินใจเช่นนั้น ประการแรก มณฑลขึ้นในอยู่ภายใต้การปกครองของราชสำนักมาช้านาน การจะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงใดๆ จึงน่าจะดำเนินการได้โดยสะดวกกว่า นอกจากนี้ ราชสำนักก็ไม่ต้องการแสดงท่าทีใดๆ ที่จะเป็นปรปักษ์กับอังกฤษและฝรั่งเศสที่อยู่ประชิดมณฑลประเทศราช ทำให้การบังคับใช้กฎหมายทั้ง 2 ฉบับจึงต้องเริ่มจากมณฑลขึ้นในออกไป⁴⁴⁰ ประการที่สอง น่าจะเกี่ยวกับเงื่อนไขการสื่อสาร เพราะศูนย์กลางของมณฑลขึ้นในเกือบจะทั้งหมดติดต่อกับราชสำนักได้ทางโทรเลขแล้ว คงเหลือแต่มณฑลภูเก็ตและนครศรีธรรมราชเท่านั้นที่ศูนย์กลางมณฑลยังเปิดใช้โทรเลขไม่ได้ ภายใต้เงื่อนไขนี้จึงหมายความว่าถ้าหากข้าหลวงเทศาภิบาลส่วนใหญ่ติดขัดปัญหาประการใด พวกเขาจะสามารถมีโทรเลขมาขอรับนโยบายจากกระทรวงได้ทันทีและทำได้ตลอดเวลา⁴⁴¹ แตกต่างจากมณฑลประเทศราชที่การสื่อสารยังทำได้ไม่ครอบคลุม เพราะในมณฑลลาวเฉียงยังเหลือระยะทางจากลำปางไปถึงน่าน ในมณฑลนครศรีธรรมราชยังเหลือระยะทางตั้งแต่ นครศรีธรรมราชลงไปถึงหัวเมืองแขกประเทศราช ส่วนมณฑล

⁴³⁸ ดู “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่,” ใน เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.อ., *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16 กฎหมาย ร.ศ.116-117*, (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมร์, 2478), 22-67.

⁴³⁹ เตช บุนนาค, *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458*, 153.

⁴⁴⁰ เตช บุนนาค, *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458*, 170.

⁴⁴¹ และนั่นอาจเป็นเหตุผลว่าทำไมกระทรวงโยธาธิการถึงได้จัดตั้งที่ทำการโทรเลขประจำพระบรมมหาราชวังเป็นครั้งแรกตอนปลายปี 2440 ดู “แจ้งความกรมโทรเลข,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 14*, 294.

ไทรบุรียังเหลือระยะทางจากสงขลาถึงไทรบุรี คงด้วยเหตุนี้ โครงการโทรเลขของกระทรวงมหาดไทย ตลอดครั้งแรกของทศวรรษ 2440 จึงเป็นการเร่งรัดการก่อสร้างทั้ง 5 เส้นทางที่ค้างคาอยู่ ได้แก่ โทรเลขสายภูเก็ต (ชุมพร-ภูเก็ต) โทรเลขสายน่าน (ลำปาง-น่าน) โทรเลขสายสงขลา (นครศรีธรรมราช-สงขลา) โทรเลขสายไทรบุรี (สงขลา-ไทรบุรี) และโทรเลขสายปัตตานี (สงขลา-ตรังกานู) ให้เสร็จสิ้นโดยเร็ว เพื่อที่จะได้ใช้โทรเลขเหล่านี้รองรับภารกิจแก้ไขการปกครองหัวเมืองต่อไป

เพื่อแสดงให้เห็นว่ากระทรวงมหาดไทยจัดการโครงการโทรเลขทั้ง 5 เส้นทางนี้อย่างไร ผู้เขียนจะแบ่งการนำเสนอเป็น 3 หัวข้อย่อยดังต่อไปนี้

ปลดข้าหลวงใหญ่มณฑลภูเก็ต

เนื่องจากการบริหารการก่อสร้างที่เปลี่ยนแปลงไปหลังการปฏิรูปการปกครอง ความรับผิดชอบโดยส่วนใหญ่จะอยู่ที่ข้าหลวงแต่ละมณฑล ทำให้ความคืบหน้าหรือล้มเหลวของแต่ละโครงการจึงขึ้นกับความสามารถของข้าหลวงเป็นหลัก กรณีที่สามารถนำมาเปรียบเทียบกันได้คือ โทรเลขสายน่านในมณฑลพิษณุโลกกับโทรเลขสายภูเก็ตในมณฑลภูเก็ต แม้ทั้งสองโครงการนี้เกิดขึ้นต่างพื้นที่กันแต่ก็เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน ใช้รูปแบบการบริหารโครงการและได้รับงบประมาณเพื่อจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์เหมือนๆ กัน แต่ผลลัพธ์ที่ได้กลับแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง เพราะพระยาพิชัย (เชย กัลยาณมิตร) ข้าหลวงมณฑลพิษณุโลกสามารถผลักดันให้การก่อสร้างโทรเลขสายน่านเสร็จสิ้นภายใน 2 ปี (ระหว่างปี 2438-2439) และยังสามารถให้วางสายโทรเลขเชื่อมต่อหัวเมืองภายในมณฑลคือจากพิษณุโลกไปถึงสวรรคโลกได้อีก⁴⁴² แต่พระยาพิทโกษา (ไต่ โชติกเสถียร) ข้าหลวงมณฑลภูเก็ต กลับไม่สามารถเปิดใช้งานโทรเลขสายภูเก็ตได้อย่างที่กระทรวงมหาดไทยต้องการ ในบันทึกของเจ้ากรมราชโลหกิจที่เดินทางผ่านโทรเลขสายภูเก็ตในปี 2440 ได้บรรยายสภาพโครงการสายภูเก็ตเอาไว้ว่า เสาโทรเลขถูกปล่อยให้ทรุดโทรม มีการทิ้งสายโทรเลขและลูกถ้วยไว้เกลื่อนกลาดตลอดระยะทาง เขามองว่าการไม่เร่งรัดการก่อสร้างโทรเลขสายนี้ให้เสร็จเป็นการตัดสินใจที่ผิดพลาดอย่างร้ายแรง⁴⁴³

⁴⁴² หลังจากเมืองพิษณุโลกเปิดใช้โทรเลขได้แล้ว กรมหมื่นดำรงราชานุภาพมีความคิดที่จะให้พาดสายจากเมืองพิษณุโลกไปเมืองสวรรคโลก สุโขทัย และถ้าเป็นไปได้ก็จะทำให้ถึงเมืองตากจะเป็นการเชื่อมมณฑลพิษณุโลกและมณฑลนครสวรรค์ด้วยสายโทรเลข แต่เมื่อพระยาพิชัยทราบความประสงค์ของเสนาบดีแล้วก็ได้แนะนำว่า ควรจะพาดสายจากเมืองพิชัยออกไปจะสะดวกกว่า กระทรวงโยธาธิการเองก็ไม่ขัดข้องจึงได้เตรียมงบประมาณไว้ 2.1 หมื่นบาทสำหรับส่วนต่อขยายนี้ในปี 2440 และเปิดใช้งานส่วนต่อขยายนี้ได้ตอนกลางปี 2441 ดู หจข. ร.5 ยธ 3.3/5 เรื่องสายโทรเลขมณฑลพิษณุโลก (6 ก.พ. 115 - 21 ก.ค. 117).

⁴⁴³ *ห้าปีในสยาม เล่ม 2*, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2559), 35.

เมื่อพิจารณาร่วมกับความขัดแย้งเรื่องตระกูล ณ ระนอง ก็จะเข้าใจได้ว่าทำไมความอดทนของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพต่อพระยาทิพโกษาจึงสิ้นสุดตอนต้นปี 2440 เพราะทันทีที่เรือพระที่นั่งมหาจักรีออกเดินทางจากกรุงเทพฯ นำเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 พระองค์ได้นำคำฟ้องของเจ้าภาษีในหัวเมืองตะวันตกหลายรายเสนอต่อที่ประชุมผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เพื่อขอให้ปลดพระยาทิพโกษาออกจากตำแหน่ง เมื่อที่ประชุมเห็นว่าคำฟ้องมีมูลจึงสั่งให้พักราชการเอาไว้ก่อน⁴⁴⁴ ส่งผลให้การตรวจราชการหัวเมืองชายทะเลฝั่งอันดามันในปี 2441 จึงเป็นหน้าที่ของพระนริศราชกิจ (สาย โชติกเสถียร) น้องชายของพระยาทิพโกษาทำหน้าที่เป็นข้าหลวงติดตามแทน เมื่อผลการสอบสวนออกมาว่ามีความผิด พระยาทิพโกษาจึงถูกเรียกกลับกรุงเทพฯ พระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระนริศราชกิจเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น “พระยา” และทำหน้าที่ข้าหลวงมณฑลภูเก็ตแทนพี่ชายตอนปลายปี 2441 หลังจากที่พระยานริศราชกิจเข้ารับตำแหน่งหนึ่งในภารกิจแรกๆ ของเขาคือการเสนองบประมาณโครงการโทรเลขสายภูเก็ตให้พิจารณา แต่ในรอบนี้มีการเปลี่ยนเส้นทางที่จะพาดสายข้ามแผ่นดินจากชุมพร-กระบี่ที่ก่อสร้างลำบากไปเป็นหลังสวน-ระนอง เมื่อกระทรวงโยธาธิการเห็นชอบแล้วก็ได้บรรจุโครงการโทรเลขสายภูเก็ตไว้ในปีงบประมาณ 2442 ในทันที⁴⁴⁵

การปรับปรุงโทรเลขในมณฑลฝ่ายเหนือและประเทศราช

สำหรับมณฑลฝ่ายเหนือในเวลานี้แม้จะเหลือแค่โทรเลขสายนานในระยยะจากลำปางไปถึงน่านโครงการเดียวก็ตาม แต่ปลายปี 2439 กรมโทรเลขก็ได้รับแจ้งว่าโทรเลขสายเชียงใหม่ในระยะจากตากถึงเชียงใหม่ใช้การไม่ได้ เมื่อตรวจสอบแล้วพบว่าเกิดจากตึกที่ไข่อเชื่อมประสานหลุดร่อน จึงเกิดสนิมจนกระแสไฟฟ้าเดินได้ไม่สะดวก หากจะแก้ปัญหานี้ต้องพาดสายเปลี่ยนใหม่ทั้งหมด⁴⁴⁶ หลังจากกรมโทรเลขใช้เวลาร่วมครึ่งปีในการแก้ปัญหาดังกล่าว⁴⁴⁷ ก็มีผู้เสนอความคิดว่าควรจะย้ายแนวสายโทรเลขจากตากไปถึงเชียงใหม่ให้มาอยู่ในเส้นทางตาก-เถิน-ลำปางที่มีระยะทางสั้นกว่าและ

⁴⁴⁴ ผู้เขียนคิดว่ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพตั้งใจเลือกช่วงเวลานี้เพื่อถอดถอนพระยาทิพโกษา เพราะการที่สลายระบบเหมืองได้สำเร็จ เขาจึงเป็นข้าหลวงที่พระเจ้าอยู่หัวโปรดปรานคนหนึ่ง ดู สุนทร หิรัญวงศ์, “สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองมณฑลภูเก็ตในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ.2434-2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518), 239-240.

⁴⁴⁵ หจข. ร.5 ยธ 3.3/14 เรื่องสายโทรเลขทางแหลมมลายู (8 มี.ค. 113 - 2 พ.ย. 119), 62-64.

⁴⁴⁶ หจข. ร.5 ยธ 3.1/8 เรื่องหม่อมเทวธิดาฯยื่นความเห็นในการโทรเลข (11-13 มี.ค. 115).

⁴⁴⁷ พิษณุ จันทรวินัน, *ล้านนาไทยในสมัยพระพุทธเจ้าหลวง*, (กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2555), 72.

ดูแลรักษาดีกว่า เมื่อเจ้าอุปราชเมืองลำปางทราบข่าวนี้ก็ได้อำนาจความประสงค์ต่อพระยาทรงสุรเดช (อิน บุนนาค) ข้าหลวงมณฑลลาวเฉียงว่าจะออกทุนทรัพย์ให้ทั้งหมดเพื่อแสดงความภักดีต่อราชสำนัก⁴⁴⁸

การตัดสินใจเปลี่ยนแนวเส้นทางโทรเลขสายเชียงใหม่ตอนกลางปี 2440 ทำให้มณฑลลาวเฉียงมีเส้นทางโทรเลขที่อยู่ในระหว่างการก่อสร้างถึง 3 เส้นทางด้วยกัน คือเส้นทางตาก-ลำปาง เส้นทางลำปาง-แพร่ และเส้นทางแพร่-น่าน แต่ในจำนวนนี้มีเส้นทางจากแพร่ถึงน่านที่คืบหน้ามากที่สุด เพราะในบันทึกของปีแอร์ โออร์ต ที่ปรึกษากฎหมายชาวเบลเยียมซึ่งเดินทางผ่านโทรเลขสายนี้ตอนปลายปี 2440 ระบุว่า “วันนี้ข้าพเจ้าเห็นสายโทรเลขหลายแห่งอยู่ในสภาพที่เสียหายมาก บางช่วงถูกตัดขาด บางตอนก็ห้อยลงมาอยู่บนพุ่มไม้หรือเรียจากพื้นดินประมาณ 50 เซนติเมตร”⁴⁴⁹ ผู้เขียนคิดว่าปีแอร์ โออร์ต น่าจะเข้าใจผิดเรื่องสายโทรเลขเสียหาย เพราะจากคำบรรยายน่าจะอยู่ในขั้นตอนของการพาดสายเสียมากกว่า จึงมีสายโทรเลขห้อยระยงระยางไปตลอดระยะทาง หากเป็นไปตามที่ผู้เขียนสันนิษฐาน บันทึกฉบับนี้ทำให้ทราบว่าการพาดสายจากแพร่ไปถึงน่านเกิดขึ้นก่อนที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพจะเสด็จขึ้นมাত্রตรวจราชการมณฑลลาวเฉียงร่วมครึ่งปี ประกอบกับเจ้าพนักงานโทรเลขกลุ่มใหญ่ที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพพาขึ้นมาตอนกลางปี 2441 ก็ไม่มีกองใดถูกส่งไปพาดสายในระยะทางจากแพร่ถึงน่านอีกเช่นกัน ตามรายงานระบุว่าส่งเจ้าพนักงาน 2 กองไปพาดสายในมณฑลลาวเฉียง 2 จุดคือตาก-ลำปาง และลำปาง-แพร่ ส่วนอีก 2 กองถูกส่งไปซ่อมแซมเสาโทรเลขในมณฑลนครสวรรค์และมณฑลพิษณุโลก⁴⁵⁰

เดือนธันวาคม 2441 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จมาถึงเมืองแพร่เพื่อทำการเปิดสถานีโทรเลขอย่างเป็นทางการ สถานีแห่งนี้พระยาแพร่ (เจ้าพิริยเทพวงศ์) ได้ย้ายจากนอกเมืองเข้ามาไว้ในเมืองและยกเรือนของธิดาทำเป็นสถานีเพื่อแสดงความภักดีต่อราชสำนักสยาม⁴⁵¹ ในโทรเลขที่ส่งมาจากแพร่ยังระบุว่า การวางสายโทรเลขในมณฑลลาวเฉียงจากลำปางไปถึงแพร่เปิด

⁴⁴⁸ หจข. ร.5 ยธ 3.3/9 เรื่องสายโทรเลขทางมณฑลลาวเฉียง (28 พ.ย. 113 - 26 ธ.ค. 117).

⁴⁴⁹ พิษณุ จันทรวินัน, *ล้านนาไทยในสมัยพระพุทธเจ้าหลวง*, 201.

⁴⁵⁰ หจข. ร.5 ยธ 3.3/9 เรื่องสายโทรเลขทางมณฑลลาวเฉียง (28 พ.ย. 113 - 26 ธ.ค. 117), 33-36.

⁴⁵¹ หจข. ร.5 ยธ 3.4/5 เรื่องย้ายออฟฟิศไปรษณีย์โทรเลขเข้าไปตั้งในกำแพงเมืองแพร่ (17 - 20 เม.ย. 118).

ใช้งานได้แล้ว⁴⁵² คงเหลือแต่ระยะทางจากตาก-ลำปางที่เพิ่งจะเริ่มก่อสร้างตอนกลางปี 2441 และจะไปเสร็จสิ้นตอนปลายปี 2442 เท่านั้น⁴⁵³

พาดสายโทรเลขเส้นที่สองลงไปถึงสงขลา

เมื่อกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเดินทางกลับมาจากตรวจราชการมณฑลฝ่ายเหนือแล้ว พระองค์ก็ได้ออกประกาศรวมเมืองเพชรบูรณ์กับหล่มสักดีเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ตอนต้นปี 2442 มณฑลนี้ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำป่าสัก เป็นพื้นที่ที่อยู่ระหว่าง 2 มณฑลคือมณฑลพิษณุโลกและนครราชสีมา มีไข้ป่าชุกชุม เส้นทางน้ำขึ้นล่องได้ปีละ 3 เดือนเท่านั้น ส่วนเส้นทางบกใช้ได้แค่โคบันทุกสัปดาห์ ไม่มีทางเกวียน ในคำกราบบังคมทูลเพื่อขอจัดตั้งมณฑลจึงระบุว่า “อย่างไรก็ดีในเรื่องราชการที่จะจัดในมณฑลเพชรบูรณ์นี้ เห็นว่าสิ่งสำคัญอย่างยี่งั้น คือต้องรีบคิดทำโทรเลขให้พุดจากกันได้เร็ว จึงจะเริ่มต้นเค้าของความสะดวกในการอย่างอื่นทั่วไป” กระทรวงมหาดไทยจึงสั่งให้พระยาเพชรบูรณ์ (เฟื่อง เฟื่องเจริญ) ข้าหลวงเทศาภิบาลรีบตัดทางเกวียนพร้อมกับวางสายโทรเลขจากพิจิตรเข้าไปถึงเพชรบูรณ์เป็นอันดับแรก⁴⁵⁴

กลางปี 2442 การพาดสายจากนครศรีธรรมราชลงไปถึงสงขลาเสร็จสิ้น⁴⁵⁵ แม้ชาวนีจะเป็นที่น่ายินดีเพราะว่าราชสำนักจะติดต่อกับศูนย์กลางของมณฑลนครศรีธรรมราชได้แล้วก็ตาม แต่หลังจากใช้โทรเลขไปได้ระยะหนึ่งก็พบว่ามีปัญหาเรื่องกระแสไฟฟ้าอ่อนกำลัง ทำให้ส่งข้อความถึงสงขลาโดยตรงไม่ได้ ต้องใช้วิธีการฝากข้อความส่งมาตามสถานีรายทาง กรมโทรเลขจึงตัดสินใจพาดสายเส้นที่สองจากกรุงเทพฯ ลงไปถึงสงขลาเพื่อแก้ปัญหา ผลกระทบที่ตามมาทันทีคือการเปิดใช้โทรเลขสายโทรบุรีต้องเลื่อนออกไปอีก เป็นสาเหตุให้เจ้าพระยาโทรบุรีต้องขออนุญาตราชสำนักสยามเพื่อวางสายโทรเลขจากโทรบุรีไปยังป็นังแทน⁴⁵⁶

สำหรับการพาดสายเส้นที่สองมายังสงขลาจะใช้เวลาประมาณครึ่งปีก็แล้วเสร็จ ตามใบบอกของเจ้าพนักงานโทรเลขระบุว่ามีการติดตั้งเครื่องรีเลย์ 6 จุดตลอดระยะทาง ผลลัพธ์ที่ได้

⁴⁵² หจข. ร.5 ยธ 3.3/9 เรื่องสายโทรเลขทางมณฑลลาวเฉียง (28 พ.ย. 113 - 26 ธ.ค. 117), 47.

⁴⁵³ หจข. ร.5 ยธ 3.4/7 เรื่องไปรษณีย์, โทรเลข, โทรศัพท์ ทางเมืองนครลำปาง (28 มี.ค. 118 - 18 ก.ค. 119).

⁴⁵⁴ กิริติกาญจน์ ชื่อตรง, “สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน พ.ศ.2442-2458,” 76, 120.

⁴⁵⁵ “แจ้งความกระทรวงโยธาธิการ,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16, 310.

⁴⁵⁶ หจข. ร.5 ยธ 3.3/41 เรื่องสร้างสายโทรเลขระหว่างเมืองสงขลาแลเมืองป็นัง (3 - 4 ก.ค. 118). และ

คือการทำให้กรุงเทพฯ ติดต่อกับสงขลาได้โดยตรง⁴⁵⁷ เมื่อแก้ปัญหาทางเทคนิคได้แล้วจะทำให้ส่วนต่อขยายจากสงขลาเริ่มเปิดใช้งานได้เช่นกัน กล่าวคือ โทรเลขสายปัตตานีในระยะทางจากสงขลาถึงตานีและสายบุรีประกาศเปิดใช้ตอนต้นปี 2443⁴⁵⁸ พอกลางปีก็เปิดใช้โทรเลขสายไทรบุรีและส่วนต่อขยายไปถึงปีนัง⁴⁵⁹ ส่วนสายปัตตานีที่เหลือคือรามันห์ ระแงะ บางนรา ลงไปถึงกลันตันจะเปิดให้บริการได้ตอนปลายปี 2444⁴⁶⁰

จะเห็นได้ว่า กระทรวงมหาดไทยสามารถเปิดใช้โทรเลขที่ก่อสร้างค้างอยู่ได้ถึง 4 เส้นทางภายในครั้งแรกของทศวรรษ 2440 กล่าวคือ ปี 2441 เปิดใช้โทรเลขสายน่าน ปี 2442 เปิดใช้โทรเลขสายสงขลา ปี 2443 เปิดใช้โทรเลขสายไทรบุรี ปี 2444 เปิดใช้โทรเลขสายปัตตานี (สิ้นสุดแค่เมืองกลันตัน) ความพร้อมของการสื่อสารนี้น่าจะส่งผลต่อการตัดสินใจบังคับใช้กฎหมายทั้ง 2 ฉบับในมณฑลประเทศราชด้วย เพราะในปี 2442 ที่เปิดใช้โทรเลขในมณฑลลาวเฉียงได้ครอบคลุม และเปิดใช้โทรเลขถึงสงขลาซึ่งเป็นชุมสายสำคัญในการควบคุมการสื่อสารกับเมืองประเทศราชทางใต้ กระทรวงมหาดไทยได้ตัดสินใจยกเลิกชื่อมณฑลที่มีคำว่า “ลาว” และ “เขมร” ไปใช้ชื่อที่ตั้งตามทิศทางที่มีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางแทน โดยมณฑลลาวเฉียงเรียกว่ามณฑลพายัพ มณฑลเขมรเรียกว่ามณฑลบูรพา มณฑลลาวกาวเรียกว่ามณฑลอีสาน ส่วนมณฑลลาวพวนเรียกว่ามณฑลอูตร⁴⁶¹

⁴⁵⁷ หจข. ร.5 ยธ 3.3/2 รายงานหลวงขจรยุทธกฤตตรวจจัดราชการโทรเลขโทรศัพท์ ทางมณฑลราชบุรีและมณฑลนครศรีธรรมราช (5 ก.ย. 119). ทั้งนี้ ระบบรีเลย์ (system of relays) มีส่วนสำคัญในการส่งเสริมสัญญาณโทรเลขให้หาที่หมายจนพบ คิดค้นโดยนักประดิษฐ์ชาวอเมริกันชื่อโจเซฟ เฮนรี (Joseph Henry, 1797-1878)

⁴⁵⁸ “แจ้งความกระทรวงโยธาธิการ แผนกรมไปรษณีย์แลโทรเลข,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17*, 371.

⁴⁵⁹ “แจ้งความกระทรวงโยธาธิการ แผนกรมไปรษณีย์แลโทรเลข,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17*, 325, 498-499.

⁴⁶⁰ หจข. ยธ 3.3/20 สายโทรเลขแหลมมลายู (27 มี.ค. 120 - 19 มิ.ย. 127). และหจข. ร.5 ยธ 3.3/20 สายโทรเลขแหลมมลายูและทางตะวันตก (27 มี.ค. 120 - 19 มิ.ย. 127), 2-3, 12.

⁴⁶¹ ต้องกล่าวไว้ด้วยว่าการเปลี่ยนชื่อมณฑลเกิดขึ้น 2 ครั้งในปี 2442 ตอนต้นปีเปลี่ยนจากมณฑลลาวเฉียงเปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ มณฑลลาวพวนเปลี่ยนเป็นมณฑลฝ่ายเหนือ มณฑลลาวกาวเปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนมณฑลเขมรเปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออก แต่พอปลายปีเดียวกันก็ประกาศเปลี่ยนเป็นมณฑลพายัพ บูรพา อีสาน และอุดรตามข้างต้น ดู “ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล,” ใน เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.อ., *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 กฎหมาย ร.ศ.118-119*, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เดลิแมร์, 2477), 47-48. และ “กฎข้อบังคับเรื่องเปลี่ยนชื่อมณฑล 4 มณฑล,” ใน เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.อ., *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 กฎหมาย ร.ศ.117-118*, 537-538.

หลังจากนั้นก็ให้ข้าหลวงมณฑลบังคับใช้กฎหมายทั้ง 2 ฉบับตามความเหมาะสม ดังมีรายงานว่าพระยาสุโขมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ประกาศใช้พรบ.ปกครองท้องที่ ร.ศ.116 เพื่อกำหนดเขตการปกครองในบริเวณ 7 หัวเมืองแขกเป็นอันดับแรก⁴⁶² กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงมณฑลอีสาน บังคับใช้กฎหมายศักดินาเจ้าประเทศราชเพื่อผนวกตำแหน่งขุนนางลาวให้เข้าไปอยู่ในทำเนียบศักดินาของกรุงเทพฯ ส่วนตำแหน่งอาชญาสี่ถูกยกเลิกหลังจากใช้ข้อบังคับการปกครองหัวเมือง ร.ศ.117 รวมถึงบังคับให้เก็บเงินราชการจากชายฉกรรจ์คนละ 3.50 บาทต่อปี⁴⁶³ แต่ในมณฑลพายัพกลับมีปัญหาตั้งแต่เริ่มบังคับใช้กฎหมาย เมื่อเจ้าประเทศราชรวมตัวกันร้องเรียนว่าพระยาทรงสุรเดช (อ้น บุนนาค) กระทำการบีบคั้นและไม่ให้เกียรติพวกเขาจึงต้องการให้เปลี่ยนตัวข้าหลวงเสียใหม่ ราชสำนักจึงตัดสินใจเรียกตัวพระยาทรงสุรเดชกลับในเดือนพฤศจิกายน 2442 แล้วส่งพระยาศรีสทเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ปลัดกระทรวงมหาดไทยขึ้นไปจัดราชการแทน⁴⁶⁴

จุดมุ่งหมายของพระยาศรีสทเทพคือการจัดการด้านการคลังในเมืองประเทศราชล้านนาที่พระยาทรงสุรเดชทำค้างไว้ โดยเฉพาะที่เมืองแพร่และน่านที่ยังไม่ผ่านการปฏิรูปการคลังด้วยการแยกเงินหลวงกับเงินส่วนตัวออกของเจ้าเมืองออกจากกัน เมื่อพระยาศรีสทเทพมาถึงเมืองแพร่ยังได้สั่งจับพระยาแพร่ (เจ้าพิริยเทพวงศ์) ไปขัง 1 วันเพื่อรอให้เจ้านายพี่น้องนำเงินที่พระยาแพร่ไปใช้ส่วนตัวมาคืนคลังหลวงให้ครบ หัวเมืองล้านนาอื่นๆ ก็ตกอยู่ในสภาพที่ไม่แตกต่างกัน⁴⁶⁵ แม้จะกล่าวได้ว่าการกระทำของพระยาศรีสทเทพอาจทำให้เมืองประเทศราชล้านนาสะดุ้งสะเทือนก็ตามแต่ความเดือดดาลของเขานั้นก็ส่งผลให้พระยานครราชสีมาที่ขึ้นมารับตำแหน่งข้าหลวงคนใหม่ตอนต้นปี 2443 สามารถนำมณฑลพายัพเข้าสู่ระบบเทศาภิบาลได้อย่างราบรื่น

⁴⁶² ขวลิ้ง ณ กลาง, “การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้กับรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 221.

⁴⁶³ ไพฑูรย์ มีกุล, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ.2436-2453),” (วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา, 2515), 69, 93-94.

⁴⁶⁴ ขวลิ้ง ณ กลาง, “การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้กับรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 214.

⁴⁶⁵ สรัสวดี ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2436-2476),” (วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523), 192.

อย่างไรก็ดี การตัดสินใจย้ายพระยานริศรราชกิจไปเชียงใหม่ก็ส่งผลกระทบต่อโครงการโทรเลขสายภูเก็ตอีกครั้ง เพราะไม่ปรากฏความคืบหน้าของการก่อสร้างอีกเลยจนกระทั่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการต้องเสนอให้ฟื้นโครงการนี้อีกครั้งในปี 2445⁴⁶⁶ ทำให้เมื่อครบ 1 ทศวรรษแรกของกระทรวงมหาดไทยในปี 2444 จึงเหลือแค่ 2 มณฑลเท่านั้นที่ยังเปิดใช้โทรเลขไม่ได้คือมณฑลภูเก็ตที่ตั้งอยู่บนเส้นทางโทรเลขสายภูเก็ต (หลังสวน-ภูเก็ต) กับมณฑลเพชรบูรณ์ที่ตั้งอยู่บนเส้นทางโทรเลขสายเพชรบูรณ์ (พิจิตร-เพชรบูรณ์) ดังตารางที่ 6.5 และภาพที่ 6.6 ต่อไปนี้

⁴⁶⁶ นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยา, *จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121*, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2417), 7-13.

ตารางที่ 6.5 แสดงการเปิดใช้โทรเลขของแต่ละมณฑลในปี 2444

ภูมิภาค (จำนวนเมืองในปีที่ จัดตั้งมณฑล)	มณฑล (ปีที่จัดตั้งมณฑล)	เมือง (ในปีที่จัดตั้งมณฑล)	แสดงปีเปิดที่ทำการโทรเลข	
			ในปีที่จัดตั้งมณฑล	ในปี 2444
เหนือ (18 เมือง)	ลาวเฉียง/พายัพ (2436)	เชียงใหม่*	2428	2428
		ลำพูน	2428	2428
		ลำปาง	2430	2430
		น่าน	X	2441
		แพร่	X	2441
		เถิน	X	2442
	พิษณุโลก (2437)	พิษณุโลก*	X	2439
		พิจิตร	X	2439
		พิจัย	X	2439
		สวรรคโลก	X	2441
		สุโขทัย	X	2441
	นครสวรรค์ (2438)	นครสวรรค์*	2428	2428
		กำแพงเพชร	2428	2428
		ตาก	2428	2428
		ชัยนาท	2428	2428
		อุทัยธานี	X	2443
	เพชรบูรณ์ (2442)	เพชรบูรณ์*	X	X
		หล่มสักดี	X	X
กลางและตะวันตก (17 เมือง)	ราชบุรี (2437)	ราชบุรี*	2426	2426
		กาญจนบุรี	2426	2426
		เพชรบุรี	2433	2433
		สมุทรสงคราม	X	2442
	กรุงเก่า (2438)	กรุงเก่า*	2426	2426
		ลพบุรี	2428	2428
		สระบุรี	X	2439
		สิงห์บุรี	X	2443
		อ่างทอง	X	2443

ตารางที่ 6.5 แสดงการเปิดใช้โทรเลขของแต่ละมณฑลในปี 2444 (ต่อ)

ภูมิภาค (จำนวนเมืองในปีที่ จัดตั้งมณฑล)	มณฑล (ปีที่จัดตั้งมณฑล)	เมือง (ในปีที่จัดตั้งมณฑล)	แสดงปีเปิดที่ทำการโทรเลข	
			ในปีที่จัดตั้งมณฑล	ในปี 2444
กลางและตะวันตก (ต่อ)	นครชัยศรี (2438)	นครชัยศรี* สมุทรสาคร สุพรรณบุรี	2426 X X	2426 X X
	กรุงเทพฯ** (2440)	กรุงเทพฯ* นนทบุรี ปทุมธานี นครเขื่อนขันธ์ สมุทรปราการ	2420 X X X 2420	2420 2444 2442 2444 2420
ตะวันออกเฉียงเหนือ (33 เมือง)	ลาวกาว/อีสาน*** (2436)	บริเวณอุบลราชธานี* บริเวณจำปาสัก บริเวณขุขันธ์ บริเวณสุรินทร์ บริเวณร้อยเอ็ด	2436 2434 2434 X X	2436 2434 2434 X X
	ลาวพวน/อุดร*** (2436)	บริเวณหมากแข้ง* บริเวณนครพนม บริเวณสกลนคร บริเวณภาชี (ขอนแก่น) บริเวณน้ำเหือง (เลย)	2434 X X X X	2434 X X 2443 X
	นครราชสีมา (2437)	นครราชสีมา* วิเชียรบุรี อุทัย	2434 X X	2436 X X
	เขมร/บูรพา (2436)	ศรีโสภณ*	2426	2426
		พระตะบอง	2426	2426
		เสียมราฐ	2430	2430
		พนมศก	X	X
ตะวันออก (8 เมือง)	ปราจีน (2437)	ปราจีนบุรี*	2426	2426
		ฉะเชิงเทรา	2426	2426
		นครนายก	X	2442
		ชลบุรี	2428	2428

ตารางที่ 6.5 แสดงการเปิดใช้โทรเลขของแต่ละมณฑลในปี 2444 (ต่อ)

ภูมิภาค (จำนวนเมืองในปีที่ จัดตั้งมณฑล)	มณฑล (ปีที่จัดตั้งมณฑล)	เมือง (ในปีที่จัดตั้งมณฑล)	แสดงปีเปิดที่ทำการโทรเลข	
			ในปีที่จัดตั้งมณฑล	ในปี 2444
ใต้ (26 เมือง)	ภูเก็ต (2436)	ภูเก็ต*	X	X
		ตะกั่วป่า	X	X
		ระนอง	X	X
		ตะกั่วทุ่ง	X	X
		พังงา	X	X
		ตรัง	X	X
		กระบี่	X	X
	ชุมพร (2439)	ชุมพร*	2437	2437
		ไชยา	2439	2439
		หลังสวน	2439	2439
		กาญจนดิษฐ์	X	X
	นครศรีธรรมราช (2439)	นครศรีธรรมราช	2439	2439
		สงขลา*	X	2442
		พัทลุง	X	X
		ตานี	X	2443
		ยะหริ่ง	X	X
		รามันห์	X	2444
		สายบุรี	X	2443
		ระแงะ	X	2444
		ยะลา	X	X
		หนองจิก	X	X
		กลันตัน	X	2444
		ตรังกานู	X	X
	ไทรบุรี (2440)	ไทรบุรี*	X	2443
		ปะลิส	X	X
		สตูล	X	X
รวม	17 มณฑล	102 เมือง		55

หมายเหตุ:

* หมายถึง เมืองเอกของมณฑล

** มณฑลกรุงเทพฯ จัดตั้งขึ้นในปี 2440 สังกัดกระทรวงนครบาล

*** เนื่องจากหัวเมืองในมณฑลอีสานและอุดรมีจำนวนมาก จึงมีการรวมหัวเมืองขนาดเล็กเข้าด้วยกัน เรียกว่า “บริเวณ” แล้วค่อยรวมหลายๆ บริเวณเข้าเป็นมณฑล

กล่าวโดยสรุปก็คือ เมื่อถึงปี 2444 สยามก็เปิดใช้โทรเลขได้รวม 15 เส้นทาง คิดเป็นระยะทางสะสม 5,845 กิโลเมตร เชื่อมต่อกับ 56 หัวเมืองหรือคิดเป็นร้อยละ 56 ของหัวเมืองทั้งหมด ดังข้อมูลในตารางที่ 6.6

ตารางที่ 6.6 โครงการโทรเลขที่เปิดใช้งานในระหว่างปี 2420-2444

โครงการโทรเลข	เส้นทาง	การก่อสร้าง (ปี)		ระยะทาง (กิโลเมตร)	เมืองที่มีโทรเลข
		เริ่ม	เสร็จ		
ปากน้ำ	กทม. - ปากน้ำ	2420	2420	30	นครเขื่อนขันธ์สมุทรปราการ
กรุงเก่า	กทม. - บางปะอิน	2420	2421	60	กรุงเก่า นนทบุรีปทุมธานี
	บางปะอิน - กรุงเก่า	2426	2426	15	
ไซ่ง่อน	กทม. - พระตะบอง	2424	2426	530	ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรีนครนายก ศรีสะเกษพระตะบอง
ทวาย	กทม. - กาญจนบุรี	2424	2426	180	นครชัยศรี กาญจนบุรีราชบุรี
เชียงใหม่	กรุงเก่า - นครสวรรค์นครสวรรค์ - ตาก	2426	2428	350	อ่างทอง สิงห์บุรี ลพบุรีชัยนาท อุทัยธานีนครสวรรค์ ตากกำแพงเพชร ลำพูนลำปาง เชียงใหม่แพร่ น่าน เถิน
	ตาก - ลำปางลำปาง - เชียงใหม่	2441	2442	270	
จันทบุรี	ฉะเชิงเทรา - จันทบุรี	2427	2428	300	ชลบุรี ระยอง จันทบุรี
นครราชสีมา	กบินทร์บุรี - นครราชสีมา	2427	2436	160	สระบุรี นครราชสีมา
	กรุงเก่า - นครราชสีมา	2437	2440	200	
มะละแหม่ง	ตาก - จุดต่อแดน	2427	2429	70	-

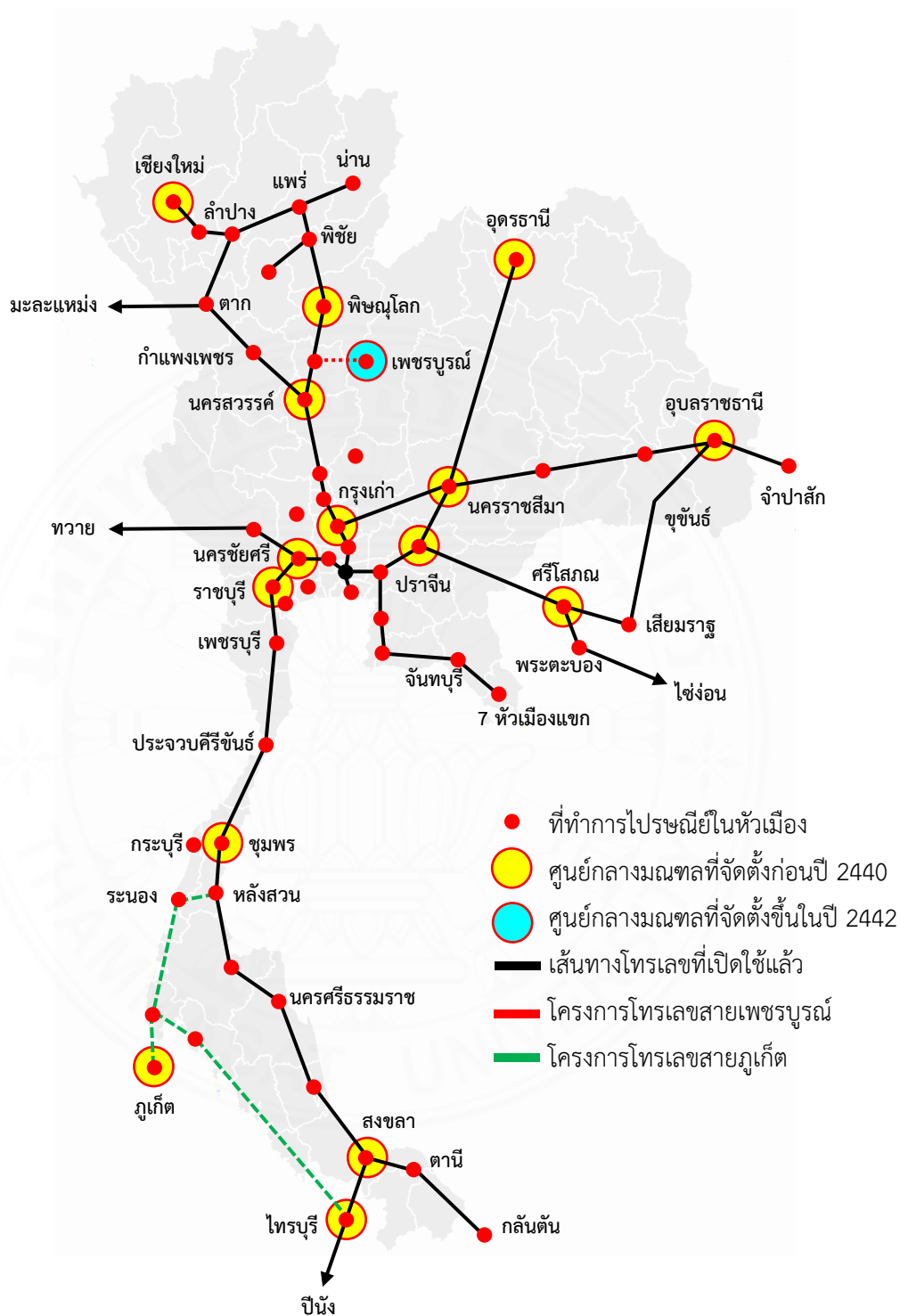
ตารางที่ 6.6 โครงการโทรเลขที่เปิดใช้งานในระหว่างปี 2420-2444 (ต่อ)

โครงการโทรเลข	เส้นทาง	การก่อสร้าง (ปี)		ระยะทาง (กิโลเมตร)	เมืองที่มีโทรเลข
		เริ่ม	เสร็จ		
จำปาสัก	มณฑลบุรี - เสียมราฐ เสียมราฐ - ขุขันธ์ ขุขันธ์ - จำปาสัก	2427	2434	500	เสียมราฐ ขุขันธ์ จำปาสัก
หนองคาย	นครราชสีมา - หนองคาย	2429	2434	370	อุดรธานี ขอนแก่น
สงขลา	ราชบุรี - ชุมพร	2429	2433	390	สมุทรสงคราม เพชรบุรี ชุมพร ไซยา หลังสวน
	ชุมพร - สงขลา	2429	2442	520	นครศรีธรรมราช สงขลา
ไทรบุรี	สงขลา - ไทรบุรี	2429	2443	280	ไทรบุรี
	ไทรบุรี - ปีนัง	2442	2443		
น่าน	นครสวรรค์ - แพร่ แพร่ - ลำปาง แพร่ - น่าน	2436	2441	600	พิจิตร พิษณุโลก พิชัย สวรรคโลก สุโขทัย
	พิชัย - สุโขทัย	2439	2441		
	พิจิตร - เพชรบูรณ์	2442	-		
อุบลราชธานี	ขุขันธ์ - อุบลราชธานี	2434	2436	120	อุบลราชธานี
	นครราชสีมา - อุบลราชธานี อุบลราชธานี - จำปาสัก	2436	2436	600	
ปัตตานี	สงขลา - 7 หัวเมืองแขก 7 หัวเมืองแขก - กลันตัน	2439	2444	300	ตานี รามันห์ สายบุรี ระแงะ กลันตัน
รวม 15 เส้นทาง				5,845*	56**

หมายเหตุ.

* ระยะทางที่ได้จาก google map

** จำนวนรวมของหัวเมืองในตารางนี้จะไม่เท่ากับตารางที่ 6.5 เพราะไม่นับกรุงเทพฯ กับรวมเมืองจันทบุรีและระยองในสายจันทบุรีเข้าไปด้วย ซึ่ง 2 เมืองนี้จะถูกจัดตั้งเป็นมณฑลจันทบุรีในปี 2449

ภาพที่ 6.6 เส้นทางโทรเลขและที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในปี 2444

หากนำข้อมูลในตารางที่ 6.6 ไปเปรียบเทียบกับตารางที่ 5.2 จะพบว่า หลังจากปฏิรูปการปกครองผ่านไป 10 ปี กระทบมหาดไทยสามารถเปิดใช้โทรเลขได้อีก 6 เส้นทางคือ โทรเลขสายนครราชสีมา (2436) โทรเลขสายอุบลราชธานี (2436) โทรเลขสายน่าน (2441) โทรเลขสายสงขลา (2442) โทรเลขสายไทรบุรี (2443) และโทรเลขสายปัตตานี (2444) คิดเป็นระยะทางที่เพิ่มขึ้นมา 2,865 กิโลเมตรใกล้เคียงกับที่มีการเปิดใช้สายโทรเลขได้ในช่วง 15 ปีก่อนการปฏิรูป จำนวนหัวเมืองที่เปิดใช้โทรเลขได้ก็เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 25 เป็นร้อยละ 56 หมายความว่าหัวเมืองจำนวนครึ่งหนึ่งของทั้งพระราชอาณาจักรสามารถติดต่อกับราชสำนักได้ทางโทรเลขแล้ว คงด้วยเหตุนี้ กรมหลวงดำรงราชานุภาพจึงได้ยก “ประเพณีแต่เดิม” ขึ้นมากล่าวในระหว่างการประชุมเทศาภิบาลปี 2443 ว่า ถ้าเกิดเหตุโจรผู้ร้ายปล้นสะดมตีชิง ฆ่ากันตาย หรือเกิดเหตุการณ์แปลกประหลาดในบ้านเมือง เช่น ไฟไหม้หรือโรคระบาด เจ้าเมืองต้องรีบมีใบบอกเข้ามาโดยเร็ว แต่ที่ผ่านมาหัวเมืองได้ละเลยประเพณีดังกล่าวหรือไม่ก็มีใบบอกเข้ามาช้า ทำให้พระองค์ทราบข่าวเหล่านี้จากหนังสือพิมพ์ก่อนใบบอก ฉะนั้นเพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้เจ้าเมืองละเลย “ประเพณีแต่เดิม” เช่นนี้อีกพระองค์จึงมีคำสั่งว่า

“อนั้นแต่นี้ต่อไป ถ้ามีเหตุการณ์ต่างๆ ที่จะต้องบอกเข้ามาโดยรีบร้อน หัวเมืองใดที่มีโทรเลข ให้ผู้ว่าราชการเมืองบอกข่าวทางโทรเลขเข้ามายังกระทรวงมหาดไทยฉบับหนึ่ง ไปยังที่ว่าการมณฑลฉบับหนึ่งภายใน 24 ชั่วโมงแต่ได้ทราบความ...ถ้าเมืองใดที่ยังไม่มีโทรเลข ในชั้นแรกเมื่อได้ทราบเหตุ จะต้องมิใบบอกเข้าไปยังกระทรวงมหาดไทย แลบอกไปยังที่ว่าการมณฑลแต่ภายใน 48 ชั่วโมง”⁴⁶⁷

6.4 สรุป

จะเห็นได้ว่า แรงจูงใจที่ทำให้กระทรวงมหาดไทยต้องเร่งขยายเส้นทางโทรเลขมาจากเงื่อนไขเชิงบริบทในระหว่างปี 2435-2444 คือการปะทะกับทหารฝรั่งเศสที่แม่น้ำโขงตอนต้นปี 2436 การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลในระหว่างปี 2436-2440 และการแก้ไขการปกครองหัวเมืองในระหว่างปี 2440-2443 แต่การจะแปรเปลี่ยนแรงจูงใจให้เป็นรูปธรรมยังต้องอาศัยวิธีการที่เหมาะสมด้วย จากการศึกษาพบว่า การขยายเส้นทางโทรเลขได้อย่างรวดเร็วของกระทรวงมหาดไทยเกิดขึ้นจากการปฏิรูปการบริหารจัดการโครงการโทรเลขใน 3 ประการต่อไปนี้

⁴⁶⁷ เทศาภิบาล เล่ม 1 แผ่นที่ 5 วันที่ 1 สิงหาคม ร.ศ.125, 299-300.

ประการแรกคือการให้กระทรวงมหาดไทยเข้ามารับผิดชอบโครงการโทรเลขทั้งหมด เพราะหลังจากยกเลิกการแบ่งอำนาจปกครองตามพื้นที่แล้ว กระทรวงมหาดไทยไม่ได้รับผิดชอบแค่การจัดตั้งมณฑลจากกระทรวงต่างประเทศและกระทรวงกลาโหมเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงโครงการโทรเลขทั้งหมดด้วย ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้กรมโทรเลขไม่ต้องเสียเวลาแยกย้ายไปเจรจาหรือขอความร่วมมือจาก 3 เสนาบดีที่ปกครองหัวเมืองแบบแต่ก่อน แม้แต่การกำหนดเส้นทางก็มีความชัดเจนสอดคล้องกับแผนการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากครึ่งหลังของทศวรรษ 2430 จุดหมายของโครงการโทรเลขอยู่ที่ศูนย์กลางมณฑลที่ยังเปิดใช้โทรเลขไม่ได้ ส่วนครึ่งแรกของทศวรรษ 2440 จุดหมายของโครงการโทรเลขอยู่ที่มณฑลประเทศราชเพราะต้องการใช้โทรเลขรองรับภารกิจแก้ไขการปกครองหัวเมืองให้เป็นแบบแผนเดียวกัน

ประการที่สองคือการยกเลิกการเกณฑ์แรงงานแล้วเปลี่ยนมาเป็นการจ้างเพื่อลดบทบาทหรือภาระของหัวเมือง ความเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้กรมโทรเลขไม่ต้องเสียเวลารอหัวเมืองจ่ายแรงงานที่เกณฑ์มาอย่างล่าช้าและไม่ครบถ้วน อัตราเร็วของการขยายเส้นทางโทรเลขจึงเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 50 คือจากก่อสร้างได้ 212 กิโลเมตรต่อปีในช่วงที่ใช้การเกณฑ์แรงงาน (ระหว่างปี 2420-2434) ไปเป็น 318 กิโลเมตรต่อปีในช่วงที่ใช้การจ้าง (ระหว่างปี 2436-2444) ทำให้กระทรวงมหาดไทยใช้เวลาเพียง 10 ปีก็สามารถขยายเส้นทางโทรเลขได้เท่ากับการก่อสร้างในช่วง 15 ปีก่อนการปฏิรูป แต่กระนั้นก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงที่ว่านี้ต้องแลกมาด้วยงบประมาณที่เพิ่มสูงขึ้นอีกร้อยละ 180 และจะกลายเป็นภาระผูกพันในเชิงงบประมาณของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องไปด้วย

ประการข้อสุดท้ายคือการให้ข้าหลวงเทศาภิบาลรับผิดชอบการก่อสร้างแทนการส่งข้าหลวงไปจากกรุงเทพฯ เพราะที่ผ่านมาข้าหลวงโทรเลขไม่ได้มีอำนาจสั่งการเจ้าเมืองได้โดยตรงจึงมักมีความขัดแย้งเกิดขึ้นบ่อยๆ หรือในบางโครงการที่มอบให้เจ้าเมืองควบคุมกันเองก็มีปัญหาว่าเจ้าเมืองก็สั่งเจ้าเมืองด้วยกันเองไม่ได้อีกเช่นกัน การมอบหมายให้ข้าหลวงมณฑลที่มีอำนาจบังคับบัญชาเจ้าเมืองได้จริงๆ มารับผิดชอบการก่อสร้างจึงแก้ปัญหาดังกล่าวได้ แต่อย่างไรก็ตาม นโยบายดังกล่าวต้องพึ่งพาความสามารถของข้าหลวงมณฑลค่อนข้างมาก แม้จะมีตัวอย่างของพระยาพิชัยที่สามารถวางสายโทรเลขเชื่อมต่อภายในมณฑลพิษณุโลกให้เสร็จภายใน 2 ปี พระยาทรงสุรเดชที่สามารถเจรจาให้เจ้าประเทศราชล้านนาออกค่าใช้จ่ายในสร้างโทรเลขในมณฑลลาวเฉียง (พายัพ) ได้ทั้งหมด หรือพระยาสุชนนัยวินิตที่วางสายโทรเลขภายในมณฑลนครศรีธรรมราชและ 7 หัวเมืองแขกให้เสร็จภายใน 5 ปีก็ตาม แต่ก็ยังมีตัวอย่างของพระยาทิพโกษาที่อยู่ในตำแหน่งข้าหลวงมณฑลภูเก็ตถึง 4 ปี แต่ก็ไม่สามารถเปิดใช้โทรเลขสายภูเก็ตได้ตามความต้องการของกระทรวงมหาดไทย เขาจึงต้องจบชีวิตการเป็นข้าหลวงด้วยการถูกปลดจากตำแหน่ง

บทที่ 7

โทรเลขกับการปราบกบฏหัวเมือง

“ขณะนี้เมืองลำปางกำลังอยู่ในระหว่างอันตราย ได้โปรดโทรเลขโดยด่วน
สั่งเจ้าเมืองลำปางให้อยู่ช่วยเกล้าฯ จนถึงวาระสุดท้าย และโปรดแจ้งไป
ว่าถ้าหากเมืองลำปางถูกโจมตีและคนของเจ้าเมืองช่วยให้ปลอดภัยไปได้
อันเป็นการป้องกันเมืองลำพูนและเมืองเชียงใหม่ไว้ เขาจะได้รับรางวัล
อย่างสูง ขอให้ส่งกองทหารไปยังเมืองระแหงทันที”

โทรเลขจากข้าหลวงลำปางถึงกรุงเทพฯ, 2445⁴⁶⁸

การเปิดใช้โทรเลขได้ถึงเมืองสงขลาที่เป็นศูนย์กลางในการควบคุม 7 หัวเมืองภายในปี 2442 ยังสอดคล้องกับการที่มณฑลนครศรีธรรมราชเข้าไปเก็บผลประโยชน์ในบริเวณ 7 หัวเมืองพอดี ทำให้ในปี 2443 ซึ่งเป็นปีเดียวกับที่เมืองตานีเปิดทำการโทรเลข กระทรวงมหาดไทยจึงมีคำสั่งให้ แบ่งรายได้จากภาษีใน 7 หัวเมืองส่งเข้ากรุงเทพฯ มณฑลนครศรีธรรมราชจึงแบ่งรายได้จากภาษีกว่า 3.3 แสนบาทเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกคือค่าดำเนินการภายในพื้นที่ 1.44 แสนบาทหรือคิดเป็นร้อยละ 44 ส่วนที่สองคือเงินภาคหลวงที่ส่งเข้าพระคลัง 1.42 แสนบาทหรือคิดเป็นร้อยละ 43 และส่วนที่สาม คือเงินที่แบ่งให้เจ้าเมืองกรมการเมือง 7 หัวเมืองรวมกัน 4.2 หมื่นบาทหรือร้อยละ 13 ซึ่งในเงิน จำนวนนี้เมืองตานีได้รับไปร้อยละ 7 โดยพระยาตานีเก็บไว้เป็นเงินส่วนตัว 8,200 บาทหรือร้อยละ 2.5⁴⁶⁹

แม้ราชสำนักสยามจะแบ่งรายได้จากภาษีในสัดส่วนที่พระยาแขกเคยได้รับมาก่อนก็ตาม แต่พระยาตานีและพระยาสาयบุรีก็ไม่พอใจที่ส่วนกลางเข้ามาเก็บผลประโยชน์ในพื้นที่ปกครองของตน ทั้งสองพระยาเริ่มเคลื่อนไหวที่สิงคโปร์ตั้งแต่ต้นปี 2444 โดยพระยาสาयบุรีไปพบกงสุลสยามประจำ สิงคโปร์เพื่อขอร้องไม่ให้ราชสำนักส่งข้าหลวงเข้าไปในเมืองสาयบุรีอีก ส่วนพระยาตานีเรียกร้องให้ ข้าหลวงใหญ่สิงคโปร์ยึดเมืองตานีเป็นของอังกฤษ ล่วงเข้ากลางปีเดียวกัน พระยาตานี พระยาสาयบุรี และพระยารามันห์ร่วมกันร้องทุกข์ต่อข้าหลวงใหญ่สิงคโปร์อีกครั้ง และยังมีรายงานว่าพระยาแขกทั้ง

⁴⁶⁸ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1), พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเย็น ทองใหญ่ ณ อยุธยา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 14 ธันวาคม 2502, 1.

⁴⁶⁹ เตช บุนนาค, ขบถ ร.ศ.121, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2551), 74.

ปวงยังได้พบกันในงานสมรสนามหนึ่งในเมืองตานี ทั้งหมดได้ทำข้อตกลงร่วมกันว่าจะต่อต้านการใช้ อำนาจโดยพลการของกรุงเทพฯ⁴⁷⁰

ข่าวเรื่องพระยาแขกกระด้างกระเดื่องน่าจะระแคะระคายไปถึงกรุงเทพฯ พระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) จึงถูกส่งมาเมืองตานีเพื่อหยั่งเชิงในเดือนตุลาคม 2444⁴⁷¹ เขาทำที่ตรวจราชการหัวเมือง และโน้มน้าวให้พระยาแขกลงนามในข้อบังคับสำหรับการปกครอง 7 หัวเมือง ร.ศ.120 (ปี 2444) พระยา ศรีสหเทพยังได้รับปากพระยาแขกว่าจะสามารถแก้ไขข้อบังคับได้ก่อนการประกาศใช้ในเดือนธันวาคมปี เดียวกัน แต่หลังจากพระยาศรีสหเทพเดินทางกลับไปแล้ว บรรดาพระยาแขกได้เข้าซื้อกันทำ หนังสือกราบบังคมทูลว่าจะขอแก้ไขข้อบังคับเสียใหม่ โดยจะยอมลดผลประโยชน์ที่เคยได้เหลือ 1 ใน 3 และยกอำนาจตัดสินใจให้ราชสำนักเพื่อแลกกับการไม่ต้องส่งข้าหลวงออกมาประจำการ⁴⁷²

แม้ว่าราชสำนักจะทราบความต้องการของพระยาแขกแล้วแต่ก็นิ่งเฉย กระทรวง มหาดไทยยังเดินทางที่จะบังคับใช้กฎหมายที่พระยาแขกได้ลงนามไว้ต่อไป เพราะกลางเดือนธันวาคม 2444 มีคำสั่งโยกย้ายพระยาศักดิ์เสนี (หนา บุนนาค) ข้าหลวงเมืองลำปางไปเป็นข้าหลวงบริเวณ 7 หัวเมือง⁴⁷³ พระยาแขกไม่พอใจการกระทำดังกล่าวมาก ทำให้ตลอด 2 เดือนแรกของพระยาศักดิ์เสนี ในฐานะข้าหลวง 7 หัวเมืองจึงไม่ได้รับความร่วมมือจากพระยาแขกคนใดเลย แก่นนำคนสำคัญคือ พระยาตานีที่ประกาศว่าจะไม่ยอมมาฟังคำสั่งใดๆ จนกว่าราชสำนักจะมีท้องตราตอบคำกราบบังคมทูล เสียก่อน พระยาระแงอ้างว่าป่วยจึงไม่ยอมไปฟังคำสั่งของข้าหลวง ส่วนพระยาสายบุรีที่แม้จะยอมมา

⁴⁷⁰ เตช บุนนาค, *ชบถ ร.ศ.121*, 73-76.

⁴⁷¹ ขวสิทธิ์ ญ กลาง, “การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือและ ฝ่ายใต้กับรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 222. และข่าวนี้ก็ได้รับการยืนยันจาก อังกฤษตรงกันว่ามีกรวางแผนจะก่อจลาจลตอนปลายเดือนตุลาคม 2444 ดู พรณงาม เจริญธรรมสาร, “การ ปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 203-205.

⁴⁷² สมโชติ อ่องสกุล, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี (พ.ศ.2449-2474),” (วิทยานิพนธ์การศึกษา มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2521), 146. ต้องกล่าวด้วยว่า ร่างกฎหมายที่พระยาศรีสหเทพโน้มน้าว พระยาแขกให้ลงนามเป็นภาษาไทย พระยาศรีสหเทพจึงแปลให้พระยาแขกได้ฟังจนพวกเขายอมลงนาม แต่หลังจาก พระยาศรีสหเทพกลับไปแล้ว พระยาแขกนำร่างกฎหมายนั้นมาแปลก็พบว่าข้อความไม่เหมือนกับที่พวกเขาได้รับฟัง จึงเป็นเหตุผลว่าทำไมพวกเขาถึงต้องลงนามร่วมกันเพื่อขอแก้ไขข้อบังคับ ดู ชัยวัฒน์ สภาอนันท์, “กรณีเจ้าแขกเจ็ด หัวเมือง การเริ่มต้นความจริงเกี่ยวกับปัตตานีด้วยประวัติศาสตร์แห่งการลง,” *ศิลปวัฒนธรรม* (ออนไลน์) www.silpa-mag.com/history/article_7276 เข้าถึงเมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน 2565.

⁴⁷³ ขวสิทธิ์ ญ กลาง, “การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือและ ฝ่ายใต้กับรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 225.

ฟังคำสั่ง แต่ก็ยื่นเงื่อนไขแลกเปลี่ยนว่าจะไม่ยอมรับคนไทยเป็นกรรมการเมืองตามข้อบังคับ รวมถึงมีคำสั่งลับๆ ไม่ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านฟังคำสั่งของนายอำเภอที่เป็นคนไทย⁴⁷⁴

พระยาศักดิ์เสนีได้มีโทรเลขรายงานให้กระทรวงมหาดไทยได้ทราบสถานการณ์โดยตลอด เมื่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพเห็นว่าพระยาแขกไม่ให้ความร่วมมืออย่างแน่นนอนแล้วจึงสั่งให้พระยาศักดิ์เสนีบังคับใช้กฎหมายใหม่โดยไม่ต้องขอความเห็นชอบจากเจ้าเมืองอีก ปฏิบัติการนี้จึงเริ่มต้นจากเมืองระแงงก่อนเพราะเจ้าเมืองอ่อนแอที่สุดจากนั้นค่อยไปที่สายบุรีและตามลำดับ⁴⁷⁵ พระยาศักดิ์เสนีได้แต่งตั้งขุนนางแขกคนหนึ่งรักษาการในตำแหน่งเจ้าเมืองระแงง ส่วนที่เมืองสายบุรีก็แต่งตั้งกรรมการเมืองชุดใหม่ตามกฎหมายโดยไม่สนใจพระยาสายบุรีอีก แต่ที่เมืองตานีเกิดปัญหาขึ้นเพราะพระยาตานีเข้าขัดขวางการทำหน้าที่ของเจ้าหน้าที่สรรพากร การกระทำดังกล่าวน่าจะส่งผลให้ราชสำนักตัดสินใจใช้มาตรการขั้นเด็ดขาดกับพระยาตานี เพราะในวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 2444 ได้มีพระบรมราชโองการให้ประกาศว่า

“ให้พระยาศรีสหเทพมีอำนาจในการที่จะจัดการเมืองแขกทั้งเจ็ดตามที่พระยาศรีสหเทพเห็นสมควรทุกประการ เพื่อให้ราชการในบริเวณนั้นเป็นไปตามพระบรมราชประสงค์และตามกฎหมายข้อบังคับบริเวณเจ็ดเมือง ถ้าพระยาเมืองหรือศรีตวันกรรมการคนใดทำการขัดขืนต่อราชการประการใด ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า...ให้พระยาศรีสหเทพมีอำนาจเต็มที่จะลงโทษหรือจับกุมหรือถอดถอนพระยาเมืองและศรีตวันกรรมการเมืองใดเมืองหนึ่งได้ และให้มีอำนาจที่จะให้ข้าราชการผู้ใดที่พระยาศรีสหเทพเห็นสมควรเป็นผู้รั้งราชการในตำแหน่งพระยาเมืองและศรีตวันกรรมการได้ทุกตำแหน่ง”⁴⁷⁶

หลังจากมีพระบรมราชโองการนี้ได้ 4 วัน พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์เพื่อส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิตกลับไปศึกษาต่อที่ยุโรป⁴⁷⁷ พระยา

⁴⁷⁴ สมโชติ อ๋องสกุล, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี (พ.ศ.2449-2474),” 150. และ พรหมงาม เจริญธรรมสาร, “การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 221-223.

⁴⁷⁵ สมโชติ อ๋องสกุล, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี (พ.ศ.2449-2474),” 151-152.

⁴⁷⁶ กข.(อ) 5/6 สารตรากระทรวงมหาดไทยถึงพระยาศรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลอง ประกาศพระบรมราชโองการให้อำนาจเต็มในการจัดราชการหัวเมืองแขกทั้งเจ็ด (16 ก.พ. 2444).

⁴⁷⁷ “ประกาศว่าด้วยการเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองสิงคโปร์ในการส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18*, 878-879.

ศรีสทเทพที่ติดตามขบวนเสด็จมาด้วยได้แวะลงที่เมืองสงขลาเพื่อนำเรือปืนของมณฑลนครศรีธรรมราชพร้อมทหารเรือติดอาวุธจำนวน 50 นายไปปิดปากอ่าวเมืองตานี แม้ว่าพระยาศรีสทเทพจะแสดงท่าทีแข็งกร้าวเช่นนี้ แต่พระยาตานีก็ไม่มีท่าทีจะยอมรับคำสั่งโดยยื่นกรานว่าจะรอท้องตราตอบจากราชสำนักเหมือนเดิม พระยาศรีสทเทพเห็นว่าเจรจากันต่อไปไม่ได้จึงอาศัยอำนาจที่ได้รับมาถอดพระยาตานีออกจากตำแหน่ง แล้วให้ทหารกุมตัวไปขึ้นเรือปืนในทันที⁴⁷⁸

หลังจากจับกุมพระยาตานีไปเมืองสงขลาแล้ว พระยาศรีสทเทพก็มอบหมายให้พระยาสุขุมณียินติดกับพระยาศักดิ์เสนิจัดราชการเมืองตานีให้เรียบร้อย เมื่อข่าวการจับกุมพระยาตานีสพัดออกไป แนวร่วมอย่างพระยาระแงะก็ยินยอมที่จะไปเมืองสงขลาด้วยตนเอง ส่วนเมืองรามันห์ก็มีการจับกุมบุตรชายพระยารามันห์ในข้อหาฆ่าคนตาย⁴⁷⁹ การปราบปรามพระยาแขกและเครือข่ายที่ต่อต้านราชสำนักกรอบนี้ ทำให้พระยาแขกที่เหลือยินยอมที่จะให้ข้าหลวงบังคับใช้กฎหมายใหม่อย่างไม่มีเงื่อนไขจึงเป็นการนำ 7 หัวเมืองแขกเข้าสู่ระบบเทศบาลได้ในที่สุด⁴⁸⁰

แม้ว่าแผนการก่อกบฏของพระยาแขกจะถูกยับยั้งได้ก็ตาม แต่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันก็ได้เกิดกบฏผู้มีบุญในมณฑลอีสานและกบฏเงี้ยวในมณฑลพายัพขึ้นมา ส่วนที่ต่างไปจากกรณีพระยาแขกคือการใช้กำลังทหารปราบปรามกบฏใน 2 มณฑลนี้อย่างรุนแรง แม้แต่โทรเลขที่ใช้เป็นเครื่องมือสื่อสารในเวลาปกติก็ยังทำหน้าที่ไม่ต่างไปจาก “อาวุธล่องหน” ที่มีส่วนสนับสนุนให้การใช้กำลังทหารเข้าไปปราบปรามกลุ่มกบฏตามจุดต่างๆ ได้อย่างรวดเร็วและแม่นยำอีกด้วย

เพื่อแสดงให้เห็นว่าโทรเลขก็ถูกใช้เป็นอาวุธได้เช่นกัน ในบทนี้จะแบ่งการนำเสนอเป็น 2 หัวข้อ เริ่มจากกบฏผู้มีบุญในมณฑลอีสานเป็นหัวข้อแรก ผู้เขียนจะแสดงให้เห็นว่าความเร็วของการสื่อสารไม่เพียงช่วยให้ราชสำนักติดตามสถานการณ์ในมณฑลอีสานได้อย่างใกล้ชิดเท่านั้น แต่ยังใช้ออกคำสั่งเคลื่อนกองทัพของมณฑลนครราชสีมาไปปราบกบฏตามจุดต่างๆ ได้อีกด้วย หัวข้อที่สองคือกบฏเงี้ยวในมณฑลพายัพ เหตุการณ์นี้จะแสดงให้เห็นว่าพระเจ้าอยู่หัวสามารถออกคำสั่งจากที่ไหนก็ได้เพราะกองบัญชาการปราบกบฏเงี้ยวตั้งอยู่ที่พระราชวังบางปะอิน ไม่ใช่ที่กรุงเทพฯ แต่เนื่องจากมณฑลฝ่ายเหนือยังไม่มีกองทัพภาคเหมือนในมณฑลนครราชสีมา ทำให้ต้องใช้โทรเลขในการประสานกับกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือและล้านนาเพื่อไปสกัดเงี้ยวในจุดต่างๆ ส่วนการบัญชาการที่ทำได้อย่างแม่นยำเพราะเครือข่ายโทรเลขครอบคลุมหัวเมืองฝ่ายเหนือและ

⁴⁷⁸ พรณงาม เกษธรรมสาร, “การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” 224-225.

⁴⁷⁹ เตช บุนนาค, *ขบถ ร.ศ.121*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2551), 67-68.

⁴⁸⁰ *สาส์นสมเด็จ เล่ม 3 (ภาค 8 - ภาค 15)*, (กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, 2563), 19.

ล่านนาไว้เกือบทั้งหมดแล้ว ทำให้กองทัพเมืองพิชัยจึงสามารถสกัดการรุกรานของเงี้ยวและยึดเมืองแพร่กลับคืนมาได้ก่อนที่กองทัพจากกรุงเทพฯ จะเดินทางขึ้นไปถึงเสียอีก

7.1 กบฏผีบุญในมณฑลอีสาน

หลังจากแวงส่งพระยาศรีสทเทพลงที่เมืองสงขลาเพื่อไปจับกุมพระยาตานีแล้ว เรือพระที่นั่งมหาจักรีก็เดินทางไปถึงสิงคโปร์ในวันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2444 พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้เวลาประพาสอยู่ 4 วันก็เสด็จออกจากสิงคโปร์ตอนเที่ยงคืนของวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ทว่าในเวลา 20.00 น. ของคืนเดียวกัน ราชสำนักก็ได้รับโทรเลขด่วนจากเมืองอุบลราชธานีว่าในมณฑลอีสานกำลังแตกตื่นด้วยผู้มีบุญในหลายพื้นที่ จึงขอให้ส่งทหาร 100 นายจากมณฑลนครราชสีมาไปช่วยระงับเหตุที่เมืองสุรินทร์และสังฆะโดยเร็ว

“ด้วยเวลานี้ทางมณฑลอีสานกำลังแตกตื่นผู้มีบุญทุกหนทุกแห่งทุกตำบล น่ากลัวจะเปนข้าโจรขึ้นใหญ่โต แต่ทางฝ่ายลาวก็ไม่กระไรนัก แต่ทางฝ่ายเขมรนั้นตัวอ้ายบำผู้มีบุญนั้นเปนลูกพระยาขุขันธ์ (ขุขันธ์) ที่ตาย พระยา (เหียง) พระยาขุขันธ์ก็ครั้นคร้ามเสียแล้ว คนบ้านนั้นทั้งปวงก็ตื่นเข้าผู้มีบุญน่ากลัวจะเปนอกตัญญูปล้นเมืองขึ้นในสองวันนี้ ถ้าโปรดให้ทหารโคราชไปที่สุรินทร์ช่วยปราบเข้าทางสุรินทร์สังฆบุรีสัก 100 คนโดยเร็วที่สุดจะได้ดี”⁴⁸¹

เมื่อคณะเสนาบดีที่รักษาพระนครหารือกันแล้วก็ตัดสินใจให้ส่งทหาร 100 นายจากมณฑลนครราชสีมาออกไปในทันที ทั้งยังสั่งให้ผู้บัญชาการกรมทหารราบที่ 5 รีบเดินทางกลับปมนครราชสีมาเพื่อเตรียมทหารอีก 200 นายไว้ให้พร้อม เพราะในมณฑลอีสานมีทหารอย่างใหม่เพียง 200 นายกับทหารพื้นเมืองอีกไม่เกิน 500 นายเท่านั้น หากมณฑลอีสานขอกำลังเสริมจะได้ส่งไปในทันที⁴⁸² พอวันรุ่งขึ้น (27 กุมภาพันธ์) ราชสำนักก็ได้รับโทรเลขจากมณฑลอุดรว่าชาวเมืองร้อยเอ็ดกำลังแตกตื่นด้วยเรื่องผีบุญเช่นกัน⁴⁸³

⁴⁸¹ โทรเลขฉบับนี้ถูกส่งมาจากอุบลราชธานีตั้งแต่วันที่ 8:00 นาฬิกาของวันที่ 26 กุมภาพันธ์ แต่กว่าจะกรุงเทพฯ จะได้รับโทรเลขก็ 20:00 นาฬิกาหรือ 12 ชั่วโมงผ่านไปแล้ว ดู นางลักษณ์ ลิ้มศิริ, “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองภาคอีสาน พ.ศ.2325-2445,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524), 108.

⁴⁸² นางลักษณ์ ลิ้มศิริ, “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองภาคอีสาน พ.ศ.2325-2445,” 107-109.

⁴⁸³ วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, “120 ปี ร.ศ.121 ที่ได้มีการก่อกบฏ...กบฏผู้มีบุญ,” *สารคดี* 451, (2565): 51.

หลังจากข่าวเรื่องผีบุญมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว 2 วัน เรือพระที่นั่งมหาจักรีก็ข้ามอ่าวไทยมาถึงเมืองประจันตคีรีเขตร์ตอนเที่ยงของวันที่ 28 กุมภาพันธ์⁴⁸⁴ สันนิษฐานได้ว่าพระเจ้าอยู่หัวและเสนาบดีมหาดไทยน่าจะได้ทราบข่าวเรื่องผีบุญในวันนี้ เพราะถ้าทรงทราบเรื่องตั้งแต่คืนวันที่ 26 กุมภาพันธ์ก็น่าจะเลื่อนการเดินทางกลับออกไปหรือไม่ก็เดินทางกลับกรุงเทพฯ ในทันที แต่การที่เรือพระที่นั่งยังมุ่งหน้าสู่เมืองประจันตคีรีเขตร์ตามกำหนดการก็น่าจะยังไม่ทราบข่าว นอกจากนี้การประชุมเสนาบดีสภาเรื่องผีบุญถูกจัดขึ้นในวันที่ 26, 27 และ 29 กุมภาพันธ์⁴⁸⁵ ส่วนวันที่ 28 กุมภาพันธ์ที่ไม่มีการประชุมก็น่าจะรอพระบรมราชวินิจฉัยจากพระเจ้าอยู่หัวจากเมืองประจันตคีรีเขตร์จึงเป็นไปได้ว่า ทันทิที่เรือพระที่นั่งเทียบท่าแล้วก็คงจะได้ทอดพระเนตรโทรเลขของวันที่ 26-27 กุมภาพันธ์และแผนการรับมือที่เสนาบดีสภาจัดทำขึ้น แต่เหตุผลสำคัญที่น่าจะทำให้พระเจ้าอยู่หัวตัดสินใจสั่งพระทัยไม่กลับกรุงเทพฯ ทันทิและประพาสหัวเมืองชายทะเลต่อไปจนถึงวันที่ 6 มีนาคม⁴⁸⁶ ก็คือโทรเลขฉบับที่สองจากอุบลราชธานีที่ระบุว่าควบคุมสถานการณ์ได้แล้ว

ต้องกล่าวไว้ด้วยว่า ความเคลื่อนไหวของขบวนการผีบุญถูกจับตามาตั้งแต่ปี 2443 หลังจากมีการเผยแพร่คำทำนายเกี่ยวกับอาเพศต่างๆ รวมทั้งระบุนเดือนปีที่จะเกิดเหตุเอาไว้ในช่วงปลายปี 2444⁴⁸⁷ แต่ราชสำนักมีนโยบายว่าจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวในเรื่องนี้เพราะไม่มั่นใจว่าจะกลายเป็นการยั่วยุหรือไม่ จนกระทั่งเดือนธันวาคม 2444 กรมขุนสุทธพาสติประสงค์เริ่มได้รับรายงานจากข้าหลวงเมืองต่างๆ ว่ามีการตั้งตนเป็นผีบุญมากขึ้นอย่างผิดสังเกต แม้พระองค์จะกำชับให้ข้าหลวงเฝ้าระวังเอาไว้ก็ตาม แต่สำหรับเมืองชูนันท์ก็อยู่ในสถานการณ์ที่สุ่มเสี่ยงที่สุดเพราะผู้ติดตามผีบุญมีจำนวนหลายพันคน แม้แต่พระยาชูนันท์ก็ครั้งคราวรับขอความช่วยเหลือจากกรมขุนสุทธพาสติประสงค์⁴⁸⁸ อย่างไรก็ตาม ทหารมณฑลอีสานที่ถูกแบ่งเป็น 5 หน่วยก็สามารถตรวจตราและจับผีบุญได้

⁴⁸⁴ “ข่าวเสด็จพระราชดำเนินส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ณ เมืองสิงคโปร์,” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 18, 919-921.

⁴⁸⁵ ไพฑูรย์ มีกุล, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสุทธพาสติประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ.2436-2453),” 109.

⁴⁸⁶ “ข่าวเสด็จพระราชดำเนินส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ณ เมืองสิงคโปร์,” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 18, 923.

⁴⁸⁷ นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองภาคอีสาน พ.ศ.2325-2445,” 76-78.

⁴⁸⁸ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488 เล่มที่ 2, (ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2557), 193.

จำนวนมาก ราววันที่ 11-13 มีนาคมก็มีรายงานว่าเกิดการปะทะที่เมืองชุนชัณห์ คนที่ตั้งตัวเป็นผีบุญตายในที่รบทำให้ผู้ติดตามหลายพันคนแตกพ่ายไป⁴⁸⁹

แต่สถานการณ์ด้านเมืองตระการพิชผลนั้นต่างออกไป เพราะการปะทะตอนปลายเดือนมีนาคม 2444 มีทหารพื้นเมืองจำนวนไม่น้อยเกรงกลัวผีบุญจึงไม่ยอมต่อสู้ ทำให้ทหารมณฑลต้องฝ่าวงล้อมหลบหนีเอาชีวิตรอดกันออกมา เมื่อมีข่าวออกไปก็ยิ่งทำให้มีผู้ติดตามผีบุญมากขึ้นไปอีก ทำให้ในวันที่ 25 มีนาคม หรือหนึ่งวันก่อนสวดมนต์เฉลิมพระที่นั่งวิมานเมฆ⁴⁹⁰ จึงมีพระบรมราชโองการให้ปราบผีบุญในมณฑลอีสานและมณฑลอูตรอย่างเป็นทางการ โดยให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาและมณฑลบุรีพาเป็นแม่ทัพ หลังจากมีคำสั่งไปได้ 3 วัน ราชสำนักก็ได้รับโทรเลขแจ้งว่าผีบุญได้เข้าปล้นและเผาเมืองเขมราฐ จากเหตุการณ์นี้ทำให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า “พวกผีบุญกลายเป็นกบฏขึ้นแต่นี้ไป”⁴⁹¹

ต้นเดือนเมษายน 2445 มณฑลอีสานยังได้โทรเลขไปขอกำลังทหารเพิ่มจากกรุงเทพฯ อีก 400 นาย เพราะสถานการณ์แถบเมืองเขมราฐยังไม่สู้ดี กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ยังได้โทรเลขไปตามข้าหลวงมณฑลนครราชสีมาซึ่งเป็นแม่ทัพปราบปรามผีบุญอยู่ที่สุรินทร์ให้เร่งไปช่วยทางอุบลราชธานีในทันที⁴⁹² ราชสำนักจึงมีคำสั่งให้พันโท ม.จ.ศรีโสเฉลิมศักดิ์ ส่ง 2 กองร้อยจากมณฑลนครราชสีมาออกไปช่วยปราบผีบุญตามหัวเมืองที่มณฑลอีสานขอไว้ เพราะทหารมณฑลอีสานไม่เพียงพอ และกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ไม่ไว้วางใจทหารพื้นเมือง ส่วนการบัญชาสถานการณ์ก็เป็นหน้าที่ของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ⁴⁹³ กรมหลวงดำรงราชานุภาพก็มีโทรเลขสั่งให้พระยานนครราชสีมา (กาจ สิงหเสนี) รับคำสั่งของกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช⁴⁹⁴ โดยในระหว่างนี้กระทรวงมหาดไทยจะสนับสนุนกำลังบำรุงและข้อมูลข่าวสาร ซึ่งพระองค์เห็นว่าการติดต่อสื่อสารในมณฑลอีสานยังทำได้ไม่ดีพอเพราะเครือข่ายโทรเลขยังไม่ครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของมณฑลที่เกิดกบฏ

⁴⁸⁹ ไพฑูรย์ มีกุล, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่,” 109-110.

⁴⁹⁰ “การเฉลิมพระที่นั่งวิมานเมฆ,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19*, 25.

⁴⁹¹ ไพฑูรย์ มีกุล, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่,” 111-112.

⁴⁹² นางลักขณ์ ลัมศิริ, “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองภาคอีสาน พ.ศ.2325-2445,” 111.

⁴⁹³ นางลักขณ์ ลัมศิริ, “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองภาคอีสาน พ.ศ.2325-2445,” 110-114.

⁴⁹⁴ *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.121-122 ตอน 1*, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2546), 12.

“ด้วยเหตุที่ได้เกิดขึ้นแล้วในมณฑลอีสานคราวนี้ การส่งข่าวคราวยังไม่ทันทั่วที่ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เป็นการจำเป็นจะต้องจัดสร้างโทรเลขเพิ่มเติมในระหว่างที่สำคัญๆ ในมณฑลอีสานมณฑลอุดร คือ แต่เมืองอุบลถึงเมืองเขมราฐสาย 1 แต่เมืองอุบลไปทางเมืองร้อยเอ็ดเมืองกาฬสินธุ์ต่อกับเมืองสกลนครสาย 1 ตั้งแต่บ้านหมากแข้งไปทางเมืองหนองหาร เมืองสกลนคร เมืองท่าอุเทน เมืองนครพนม สาย 1 จะได้ส่งข่าวไปมาทันประโยชน์ของราชการ”⁴⁹⁵

คำกราบบังคมทูลนี้เกิดขึ้นในระหว่างที่การปราบฝิ่นยังคงดำเนินไปในมณฑลอีสาน พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นด้วยถ้าจะรีบเตรียมการในทันที⁴⁹⁶ ฝ่ายกรมขุนสุทธพิริยประสงค์ก็ได้แนะนำให้เพิ่มเส้นทางอีกจำนวนหนึ่ง กล่าวคือ เส้นทางที่ 1 เมืองอุบลราชธานี อำนาจเจริญ ยโสธร เสลภูมิ ร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ ราชสีห์ไสย เส้นทางที่ 2 เมืองอำนาจเจริญ เขมราฐ เส้นทางที่ 3 เมืองร้อยเอ็ด กมลาไสย กาฬสินธุ์ และเส้นทางที่ 4 เมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม ชนบท จะเห็นได้ว่า กรมขุนสุทธพิริยประสงค์ทรงเลือกเส้นทางที่จะเชื่อมต่อกับหัวเมืองที่เกิดกบฏฝิ่นเป็นส่วนใหญ่⁴⁹⁷

ต้นปี 2445 กรมโทรเลขได้เริ่มส่งอุปกรณ์เครื่องสายโทรเลขเข้าไปยังมณฑลอีสานและมณฑลอุดร⁴⁹⁸ ในระหว่างนั้นกรมขุนสุทธพิริยประสงค์ก็รายงานว่า สาเหตุที่ทำให้การส่งโทรเลขเกิดความล่าช้าเพราะเจ้าพนักงานโทรเลขไม่รับผิดชอบต่อหน้าที่ พระองค์จึงได้ไล่ออกไป 2 นายที่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสที่มีปัญหาเพราะเกรงว่าจะเป็นสายลับ จากกรณีดังกล่าวทำให้กระทรวงโยธาธิการต้องสัมภาษณ์คนที่มาสมัครเรียนโทรเลขทุกคนว่าเป็นคนในบังคับใดและให้ลงนามเป็นลายลักษณ์อักษร หากเกิดคดีความขึ้นมาในอนาคตจะได้มีหลักฐานต่อสู้กันได้ ส่วนการเพิ่มประสิทธิภาพการส่งข่าวสาร กระทรวงโยธาธิการได้สั่งให้สถานีโทรเลขในมณฑลอีสานและอุดรทำการตลอดทั้งกลางวันกลางคืนไปจนกว่าการปราบปรามฝิ่นจะยุติ ถ้าหากติดต่อกับสถานีกรุงเทพฯ ไม่ได้ก็ให้ส่งไปที่สถานีนครราชสีมา⁴⁹⁹

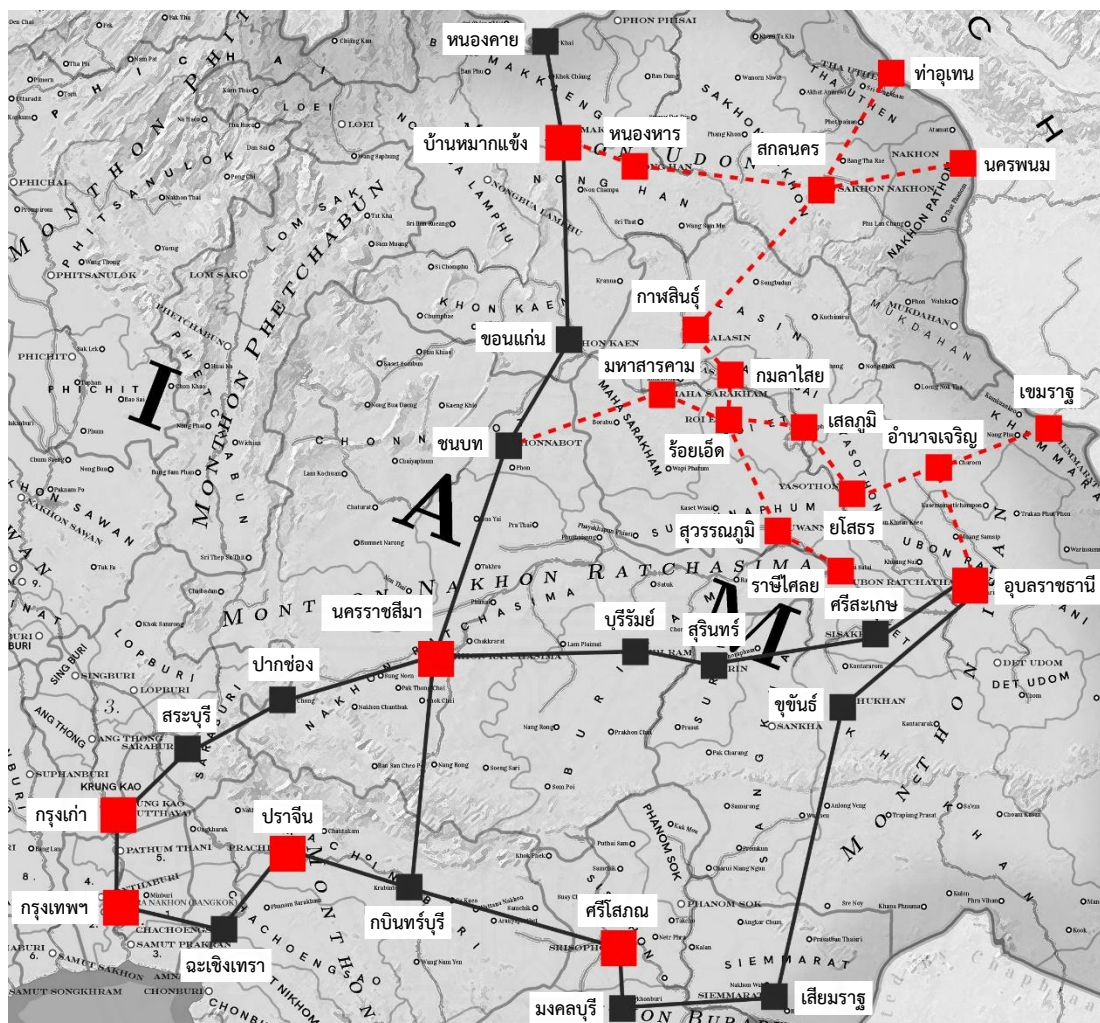
⁴⁹⁵ หจข. ร.5 ยธ 3.3/7 มณฑลอีสานแลอุดร (21 เม.ย. 121 - 22 ก.ค. 124), 2.

⁴⁹⁶ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.121-122 ตอน 1, 34.

⁴⁹⁷ หจข. ร.5 ยธ 3.3/7 มณฑลอีสานแลอุดร (21 เม.ย. 121 - 22 ก.ค. 124), 5-7.

⁴⁹⁸ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.121-122 ตอน 1, 77.

⁴⁹⁹ หจข. ร.5 ยธ 3.3/8 เรื่องไปเปลี่ยนนายช่างพนักงานโทรเลขมณฑลอีสาน (12 พ.ค. - 28 มิ.ย. 121).

ภาพที่ 7.1 เส้นทางโทรเลขที่กำหนดว่าจะทำขึ้นหลังเหตุการณ์กบฏผีบุญในปี 2445

หมายเหตุ: เส้นประสีแดงคือเส้นทางที่กระทรวงมหาดไทยและมณฑลอีสานเสนอให้สร้าง

ทางด้านกรุงเทพฯ ก็มีการตั้งที่ทำการโทรเลขในวังสวนดุสิตเป็นครั้งแรก เพราะนับตั้งแต่เสด็จกลับจากสิงคโปร์ตอนปลายปี 2444 พระเจ้าอยู่หัวก็ประทับแรมที่วังสวนดุสิตโดยตลอด พระที่นั่งวิมานเมฆถูกใช้เป็นห้องสถานการณ์แทนกระทรวงมหาดไทย ทำให้การรับส่งโทรเลขต้องใช้คนเร็ววิ่งระหว่างวังสวนดุสิตกับกระทรวงมหาดไทยในพระบรมมหาราชวัง พระเจ้าอยู่หัวจึงมีคำสั่งให้ตั้งที่ทำการโทรเลขไว้ที่วังสวนดุสิตอีกแห่งด้วย

“ในเวลาเสด็จประทับแรมอยู่ที่วังสวนดุสิตนี้ มีราชการที่ต้องใช้โทรเลขอยู่เสมอ แต่ย่อมเป็นการช้าเสียเวลาในการที่จะมีโทรเลขไป ถ้าในการที่จะทรงรับโทรเลขมีมา เพราะฉะนั้น

ให้คิดตั้งออฟฟิศโทรเลขที่สวนดุสิต มีราชการอันใดจะได้ตีโทรเลขได้โดยเร็ว แลโทรเลขที่มีมากราบบังคมทูล ถาถึงราชเลขานุการ จะได้ส่งตรงมาที่ออฟฟิศสวนดุสิต เพื่อมิให้เป็นการช้า”⁵⁰⁰

เมื่อสถานการณ์คลี่คลายลงในเดือนพฤษภาคม 2445 ราชสำนักก็เร่งให้มีการสอบสวนหาสาเหตุ ผลการสอบสวนพบว่ามีความจงใจทางสังคมและจงใจทางการเมือง ฝ่ายที่ต้องใช้กำลังปราบปรามอย่างหนักมักเป็นกลุ่มที่มีความจงใจทางการเมือง คือได้ผลกระทบจากข้อบังคับการปกครองหัวเมืองปี 2442⁵⁰¹ เพื่อแก้ปัญหาอย่างเด็ดขาด กระทรวงมหาดไทยได้มีโทรเลขถ่ายทอดพระบรมราชโองการไปว่า “พระราชทานอาญาสิทธิ์แก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ให้มีอำนาจที่จะประหารชีวิตผู้ซึ่งควรแกโทษ ตามพระราชกำหนดกฎหมายตลอดเวลาที่ระงับจลาจลในมณฑลอีสาน” โทรเลขฉบับนี้จึงเป็นหลักฐานว่า อำนาจของข้าหลวงต่างพระองค์ลดน้อยลงอย่างมากเพราะก่อนหน้านี้ยังเคยพระราชทานอาญาสิทธิ์ให้กรมหลวงพิชิตปรีชากรประหารชีวิตได้ก่อนแล้วค่อยกราบบังคมทูลทีหลัง แต่หลังจากประกาศใช้ข้อบังคับการปกครองหัวเมือง ร.ศ.117 เป็นต้นมา แม้แต่อำนาจของข้าหลวงต่างพระองค์ก็แทบจะไม่แตกต่างจากข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอื่นๆ คือต้องมีโทรเลขไปขอพระบรมราชโองการก่อนถึงจะสั่งประหารชีวิตได้⁵⁰²

7.2 กบฏเงี้ยวในมณฑลพายัพ

หลังการปราบปรามกบฏผีบุญสิ้นสุดไปราว 2 เดือนก็เป็นฤดูกาลเข้าพรรษา พระเจ้าอยู่หัวเสด็จด้วยรถไฟพระที่นั่งแปรพระราชฐานจากวังสวนดุสิตไปถึงพระราชวังบางปะอินในวันที่ 24 กรกฎาคม 2445⁵⁰³ เช้าของวันรุ่งขึ้น เงี้ยวจำนวนหลายร้อยคนบุกเข้าปล้นเมืองแพร่ โดยเริ่มจู่โจมสถานีตำรวจและสถานีโทรเลขเป็นลำดับแรก เมื่อทำลายอุปกรณ์สื่อสารสำเร็จแล้วก็บุกไปยังจวนของ

⁵⁰⁰ หจข. ร.5 ยธ 3.4/10 เลิกแลตั้งออฟฟิศไปรษณีย์แลโทรเลขในที่ต่างๆ (24 มี.ค. 120 - 25 ธ.ค. 128), 59.

⁵⁰¹ นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองภาคอีสาน พ.ศ.2325-2445,” 85-91.

⁵⁰² ไพฑูรย์ มีกุล, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่,” 121.

⁵⁰³ “การเสด็จพระราชดำเนินประพาศเกาะบางปะอิน,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19*, 354-355. และ “การพระราชกุศลถวายพุ่มเข้าพรรษาที่หัวเมือง,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19*, 355.

ข้าหลวงแพร่ (ทองอยู่ สุวรรณบาตร) ที่อยู่ติดกับสถานีโทรเลข แต่ข้าหลวงไหวตัวทันหลบหนีไปได้ จึงยิงยึดทรัพย์สิน ปล้นคลังเมืองแพร่ และปล่อยตัวนักโทษออกจากเรือนจำ⁵⁰⁴

ในระหว่างเกิดเหตุการณ์นั้น บุรุษไปรษณีย์จากเมืองพิษณุพนธ์เดินทางมารับถุงเมล์ตามกำหนดพอดี เขาอาศัยความเป็นชาวพื้นเมืองจึงทำที่ปะปนไปกับชาวเมืองแพร่เพราะเห็นว่าเงี้ยวทำร้ายแต่ข้าราชการกรุงเทพฯ พอถึงเวลาบ่าย 2 โมงก็ตัดสินใจจะออกจากเมือง แต่ในระหว่างที่จะผ่านประตูก็มีเงี้ยวผู้คุมคนหนึ่งจำเขาได้ทำให้ถูกไล่ยิงออกมา หลังจากรอดมาได้อย่างหวุดหวิดก็รีบเร่งเดินทางทั้งกลางวันกลางคืนไปจนถึงเมืองพิษณุพนธ์ตอนสามทุ่มของวันที่ 26 กรกฎาคม และรายงานสถานการณ์ที่เมืองแพร่ให้พระยาพิษณุ (โพธิ์ เนติโพธิ์) ได้ทราบทันที ในคืนนั้นพระยาพิษณุตีโทรเลขออกไป 2 ฉบับ ฉบับหนึ่งส่งถึงพระยาพิจิตร (อิม เทพานนท์) รักษาการข้าหลวงมณฑลพิษณุโลก อีกฉบับหนึ่งส่งถึงกระทรวงมหาดไทยที่กรุงเทพฯ แต่ด้วยความผิดพลาดทำให้โทรเลขฉบับที่สองส่งไปไม่ถึงกระทรวงมหาดไทยในคืนดังกล่าว⁵⁰⁵

ส่วนข้าราชการเมืองแพร่ที่หนีออกได้ก็กระจัดกระจายกันออกไป สันนิษฐานว่าส่วนใหญ่หนีไปทางเมืองต้าที่อยู่ระหว่างทางไปลำปาง พระยามนตรีพจนกิจ (ซุบ โอสถานนท์) ข้าหลวงลำปางได้ข่าวการจลาจลทางโทรศัพท์จากเมืองต้าตอนเช้าของวันที่ 27 กรกฎาคม หรือหลังจากเหตุการณ์ปล้นเมืองแพร่ผ่านไป 2 วันเต็มๆ⁵⁰⁶ จากนั้นเขาได้โทรเลขแจ้งให้พระยานริศรานุกิจ (สาย โชติกเสถียร) ข้าหลวงมณฑลพายัพให้ทราบ ทำให้โทรเลขฉบับแรกที่แจ้งข่าวเมืองแพร่ให้ราชสำนักได้ทราบจึงมาจากเมืองเชียงใหม่

“ได้ทราบข่าวจากลำปางเดี๋ยวนี้ว่า ผู้ร้ายปล้นเมืองแพร่ได้ ข้าหลวงและผู้พิพากษาหนีมาอยู่เมืองตา (Mueng Tar) โปรดส่งกำลังช่วยทางอุดรดิถีโดยเร็ว และสั่งมณฑลพิษณุโลกเกณฑ์คนช่วยด้วย”⁵⁰⁷

ไม่มีบันทึกว่าบรรยากาศในกระทรวงมหาดไทยเวลานั้นเป็นอย่างไร แต่ก็สันนิษฐานได้ไม่ยากว่าคงจะโกลาหลอยู่ไม่น้อย เพราะเสนาบดีมหาดไทยก็ตามเสด็จไปพระราชวังบางปะอิน พระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ปลัดกระทรวงก็ถูกส่งไปปฏิบัติราชการที่ยุโรป ผู้บังคับบัญชาสูงสุด

⁵⁰⁴ สรัสวดี ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2436-2476),” 196.

⁵⁰⁵ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 2), พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางทองดี นกแก้ว ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 22 พฤษภาคม 2505, 4-5, 15

⁵⁰⁶ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1), 82.

⁵⁰⁷ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 2), 2.

ในตอนนั้นจึงเป็นพระยาพิชัยโลก (เชย กัลยาณมิตร) ข้าหลวงมณฑลพิษณุโลกที่ถูกเรียกตัวมารักษาราชการแทนปลัดกระทรวงมหาดไทย โทรเลขฉบับดังกล่าวถูกส่งต่อไปสถานีพระราชวังบางปะอินโดยทันที เท่ากับว่าพระเจ้าอยู่หัวจะทรงทราบข่าวหลังจากเกิดจลาจลผ่านไปแล้ว 2 วัน⁵⁰⁸

28 กรกฎาคม ข้าราชการกรุงเทพฯ ที่หนีจากเมืองแพร่อีกกลุ่มหนึ่งเดินทางถึงเมืองลำปาง พวกเขาให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่าเจียวยังยึดครองเมืองแพร่ไว้อย่างหนาแน่นตลอด 2 วันที่ผ่านมา การตัดสายโทรเลขที่เมืองแพร่ทำให้ข้าหลวงลำปางไม่มีทางทราบได้ว่าสถานการณ์ที่เมืองน่านเป็นอย่างไร หรือเมืองน่านจะรู้ตัวหรือไม่ว่าเกิดอะไรขึ้นที่เมืองแพร่ พวกเขาทำได้เพียงจัดกำลังคอยตรวจสายโทรเลขระหว่างเมืองลำปางกับเมืองลำพูนเท่านั้น⁵⁰⁹ ส่วนการติดต่อกับเมืองด้าก็สิ้นสุดในวันที่ 28 กรกฎาคม ดังที่เจ้านครลำปาง (เจ้าบุญญาทวงศ์มานิต) กล่าวว่า “แลเวลานี้ออฟฟิศโทรศัพท์ที่เมืองด้าเรียกไม่ได้ถึงลำปาง จะเป็นด้วยเหตุสองประการ คือผู้ร้ายยกมาตัดเสียหรือพนักงานที่รักษามีความกลัวหลบหนี เกลาได้จัดคนขึ้นมาเร็วออกไปสอดแนมยังไม่กลับมา” ส่วนข่าวสารที่หลุดรอดมาจากเมืองแพร่ก็ดูกะปรองกะเปร่ง เพราะผู้รอดชีวิตส่วนใหญ่ออกหนีออกมาตั้งแต่เจียวเริ่มบุก ทำให้เมื่อสอบถามข้อมูลต่อจากนั้นจะไม่ได้ความ ทางเมืองลำปางจึงต้องทำเช่นเดียวกับเมืองพิชัยคือส่งม้าเร็วออกไปสืบข่าวกันเอง และในวันเดียวกันนั้น หนังสือของเจ้านครแพร่ (เจ้าพิริยเทพวงศ์) ก็ถูกส่งมาถึงเจ้านครลำปาง ในจดหมายระบุว่าเจียวตั้งใจแต่จะฆ่าแต่ข้าราชการกรุงเทพฯ และได้สั่งหารข้าหลวงแพร่กับข้าราชการไปแล้วหลายราย แต่ข่าวที่น่าประหลาดประหลาดก็คือ “แล[เจียว]คิดจะมาตีเมืองนครลำปางใน 2-3 วันนี้” ขาวดังกล่าวทำให้เกิดความโกลาหลขึ้นในเมืองลำปาง ข้าราชการและชาวเมืองแตกตื่นคิดจะอพยพหนีจากเมืองกันวุ่นวาย⁵¹⁰ ข้าหลวงลำปางเองหวาดกลัวมากจนต้องมีโทรเลขลงมาขอความช่วยเหลือจากราชสำนักว่า

“ขณะนี้เมืองลำปางกำลังอยู่ในระหว่างอันตราย ได้โปรดโทรเลขโดยด่วนสั่งเจ้าเมืองลำปางให้อยู่ช่วยเกล้าฯ จนถึงวาระสุดท้าย และโปรดแจ้งไปว่า ถ้าหากเมืองลำปางถูกโจมตีและคนของเจ้าเมืองช่วยให้ปลอดภัยไปได้ อันเป็นการป้องกันเมืองลำพูนและเมืองเชียงใหม่ไว้ เขาจะได้รับรางวัลอย่างสูง ขอให้ส่งกองทหารไปยังเมืองระแหงทันที”⁵¹¹

⁵⁰⁸ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ปราบเจียว ตอนที่ 1), 81-82.

⁵⁰⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ปราบเจียว ตอนที่ 1), 90-91.

⁵¹⁰ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78 (ปราบเจียว ตอนที่ 2), 16-17. และ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ปราบเจียว ตอนที่ 1), 127-128.

⁵¹¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ปราบเจียว ตอนที่ 1), 1.

29 กรกฎาคม หรือ 4 วันหลังเหตุการณ์เจ็ยวบุกปล้นเมืองแพร่ จดหมายแจ้งสถานการณ์จากเจ้านครแพร่ก็เดินทางมาถึงเมืองน่าน ในโทรเลขรายงานของข้าหลวงน่าน (แยม แสง-ชูโต) กล่าวว่าเมืองน่านก็เพิ่งจะรู้ข่าวการจลาจลเช่นกัน และเมื่อทราบข่าวแล้วก็ได้หารือกับเจ้านครน่าน (เจ้าสุริยวงศ์ผริตเดช) ว่าจะส่งเจ้านายออกไปป้องกันเมืองขึ้นโดยรอบ พร้อมกับจัดกำลังไว้อีก 300 คนเตรียมจะยกไปเมืองแพร่ในทันที ส่วนการรับข่าวสารจากกรุงเทพฯ จะแก้ปัญหาโดยการส่งคนเร็วไปคอยฟังข่าวโทรเลขที่อุตรดิตถ์ และในตอนท้ายของโทรเลขฉบับดังกล่าวเขายังได้ตั้งข้อสังเกตว่าเจ้านายเมืองแพร่อาจจะรู้เห็นกับเจ็ยวที่ก่อการจลาจลนี้ด้วย⁵¹²

ควรกล่าวไว้ด้วยว่า ตลอดวันที่ 27-28 กรกฎาคม กระทรวงมหาดไทยได้รับแจ้งข่าวการจลาจลเมืองแพร่อย่างไม่ขาดสาย สามารถแบ่งได้เป็นโทรเลขที่รายงานสถานการณ์ที่เกิดขึ้น และโทรเลขขอความช่วยเหลือหรือขอคำสั่งว่าจะให้ทำอย่างไร หลังจากการประมวลข้อมูลอยู่ 2 วัน พระยาพิชัยโลกก็มั่นใจแล้วว่าข้าหลวงแพร่ น่าจะเสียชีวิตไปแล้ว⁵¹³ ส่วนการออกคำสั่งไปสกัดเจ็ยวตามจุดต่างๆ จะต้องอาศัยผู้รู้ชัยภูมิหัวเมืองฝ่ายเหนือซึ่งในกระทรวงมหาดไทยเวลานั้นมีเพียง 2 คน คือกรมหลวงดำรงราชานุภาพที่เคยเสด็จไปถึงเมืองอุตรดิตถ์และเมืองแพร่กับพระยาพิชัยโลกที่เคยเป็นเจ้าเมืองพิชัยมาก่อน จึงสันนิษฐานได้ว่าหลายคำสั่งที่เกี่ยวกับการเคลื่อนกำลังทหารหัวเมืองเหนือน่าจะมาจากคำแนะนำของพระยาพิชัยโลกเป็นหลัก⁵¹⁴

พอถึงวันที่ 29 กรกฎาคม กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าการรับส่งโทรเลขระหว่างกรุงเทพฯ กับพระราชวังบางปะอินเป็นการอ้อมไปอ้อมมา จึงมีคำสั่งให้ส่งโทรเลข “เรื่องเกี่ยวกับพวกเจ็ยวกองโจร” มายังพระราชวังบางปะอินโดยตรง กรมโทรเลขได้เรียกตัวหลวงโทรเลขธรรการี (แยม แสง-ชูโต) จากมณฑลราชบุรีเข้ามาทำกับสถานีโทรเลขที่ 2 ซึ่งเป็นที่ทำการกลางของสายโทรเลขทั่วประเทศ⁵¹⁵ และมีคำสั่งให้เจ้าสนามหลวงเมืองลำปางจ่ายอาวุธให้เจ้าพนักงานโทรเลขที่จะออกไปซ่อมเสาสายระหว่างเมืองลำปางกับเมืองแพร่ด้วย⁵¹⁶ อย่างไรก็ตาม การซ่อมแซมก็ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเมืองลำปางกำลังยุ่งกับการเตรียมการป้องกันเมือง เพราะนอกจากจดหมาย

⁵¹² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78 (ปราบเจ็ยว ตอนที่ 2), 31-33.

⁵¹³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ปราบเจ็ยว ตอนที่ 1), 124.

⁵¹⁴ พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่มที่ 2 ภาคที่ 3, (กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย, 2513), 279. และ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78 (ปราบเจ็ยว ตอนที่ 2), 11-12, 16.

⁵¹⁵ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78 (ปราบเจ็ยว ตอนที่ 2), 16. และ “ประวัติ,” พระพุทธศาสนากับการบำรุงความสุขแห่งร่างกายและวิทยุกระจายเสียง, พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกตรี พระยานุฑทูตวาที (แยม แสง-ชูโต) ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส วันที่ 5 พฤษภาคม 2483, ญ-ญ.

⁵¹⁶ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78 (ปราบเจ็ยว ตอนที่ 2), 17.

เดือนของเจ้านครแพร่แล้ว ข้าราชการศาลเมืองแพร่ที่หนีมาได้ก็ให้การตรงกันว่าเงี้ยวตั้งใจจะบุกเมืองลำปาง เชียงใหม่ ลำพูน พะเยา และเชียงใหม่ด้วย⁵¹⁷

เมื่อข้าหลวงลำปางฟังคำให้การนี้ก็ยิ่งหวาดกลัวเข้าไปอีก เพราะเงี้ยวมุ่งสังหารคนสยามเท่านั้น เขารับร้อนมีโทรเลขมาขอความช่วยเหลือจากกระทรวงมหาดไทยอีกครั้ง โดยคราวนี้ขอให้โยกกองกำลังเมืองพิษณุและสวรรคโลกไปสกัดเงี้ยวที่เมืองแพร่เพื่อไม่ให้บุกลำปาง⁵¹⁸ แต่ดูเหมือนว่าสถานการณ์จะคับขันมากจนข้าหลวงไม่อาจจะรอให้กำลังเสริมได้ เขาจึงตัดสินใจทิ้งเมืองลำปางหนีไปทางเมืองตาก⁵¹⁹ จากหลักฐานพบว่าเขาติดต่อกับกรุงเทพฯ ครึ่งสุดท้ายคือวันที่ 1 สิงหาคม หรือก่อนที่เงี้ยวจะบุกเมืองลำปาง 2 วัน⁵²⁰ กระนั้นก็ตาม การบุกเมืองลำปางครั้งนี้ก็ไม่ใช่ประสบความสำเร็จเพราะมีการเตรียมการป้องกันไว้ล่วงหน้าแล้ว เช่นเดียวกับเมืองพิษณุที่สามารถตอบโต้ให้เงี้ยวถอยกลับไปเมืองแพร่ไปได้ พอถึงวันที่ 14 สิงหาคม พระยาพิษณุก็สามารถยึดเมืองแพร่กลับคืนมาได้⁵²¹

19 สิงหาคมหรือ 1 วันก่อนที่กองทัพจากกรุงเทพฯ จะยกเข้าเมืองแพร่ สารวัดไพบรณีย์โทรเลขมณฑลพายัพแจ้งว่าได้ติดตั้งโทรศัพท์ที่เมืองแพร่เรียบร้อยแล้ว หากนับตั้งแต่วันที่เกิดจลาจลเป็นต้นมาก็เท่ากับว่าโทรเลขสายนี้หยุดทำการไป 25 วัน เมื่อการสอบสวนของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) แม่ทัพใหญ่เริ่มต้นขึ้น ราชสำนักก็ได้รับรายงานขนาดยาวที่เป็นผลการสอบสวนในทุกๆ วันทางโทรเลข⁵²² ผลการสอบสวนเบื้องต้นพบว่ามีผู้เสียชีวิต 33 ราย เกือบทั้งหมดเป็นข้าราชการกรุงเทพฯ ส่วนเจ้านายเมืองแพร่ถูกตั้งข้อหาว่ามีส่วนพัวพันในการจลาจล ทำให้เจ้านครแพร่ตัดสินใจหลบหนีไปอยู่เมืองหลวงพระบาง จึงมีพระราชโองการให้ถอดยศลงเป็นไพร่ ยกเลิก

⁵¹⁷ จิระนันท์ พิตรปรีชา, *ลูกผู้ชายชื่อนายหลุยส์*, (กรุงเทพฯ: สยามบันทึก, 2552), 195.

⁵¹⁸ *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1)*, 2.

⁵¹⁹ มีรายงานด้วยว่าเจ้าพนักงานโทรเลขเมืองลำปางหนีไปกับข้าหลวงอยู่ที่เมืองตาก ดู หจช. ร.5 ค 19/153 เรื่องบำเหน็จรางวัลพนักงานโทรเลขทำการเมืองคราวจลาจลในมณฑลพายัพ ร.ศ.121 (3 ส.ค. 121 - 19 ธ.ค. 122).

⁵²⁰ *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1)*, 5. และจิระนันท์ พิตรปรีชา, *ลูกผู้ชายชื่อนายหลุยส์*, 195.

⁵²¹ สรัสวดี ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2436-2476),” 199-200.

⁵²² เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีบอกคำโทรเลขลงมายาวมากในทุกๆ วันจนทำให้โทรเลขสายเหนือไม่ค่อยว่าง แม้แต่ข้าหลวงมณฑลพายัพก็ติดต่อกับกรุงเทพฯ ไม่ได้ ดู *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.121-122 ตอน 2*, 257-258.

สถานะเมืองประเทศราชลงเป็นหัวเมืองธรรมดา และแต่งตั้งพระยาพิชัยเป็นข้าหลวงแพ่งคอยควบคุมสถานการณ์ต่อไป⁵²³

ควรกล่าวไว้ด้วยว่า ในช่วง 10 วันก่อนที่พระยาพิชัยจะยึดเมืองแพร่กลับคืนมาได้ พระเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งกับเสนาบดีโยธาธิการว่า “พนักงานโทรเลขที่บางปิ่นแลที่ปากน้ำโพแผ่นดินได้ความเห็นเห็น้อยมาก ขอให้คิดอ่านให้บำเหนจรางวัลอย่างใด มีความสงสารอยู่”⁵²⁴ ทำให้หลังจากเมืองแพร่เข้าสู่ภาวะปกติแล้ว กระทรวงโยธาธิการจึงได้ยื่นรายชื่อเจ้าพนักงานโทรเลขจำนวน 48 นายที่สมควรได้รับการปูนบำเหนจ แบ่งเป็นได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และ เงินรางวัล ความน่าสนใจของเอกสารชิ้นคือจดหมายเหตุแนบท้ายรายชื่อต่างๆ ทำให้ได้เห็นบทบาทของเจ้าพนักงานโทรเลขในช่วงเวลาคับขัน บุคคลแรกที่ควรกล่าวถึงคือนายเอี่ยม สารวัตไพรชนียโทรเลขมณฑลพายัพ เขาเป็นคนแรกในเมืองเชียงใหม่ที่รู้ข่าวการจลาจลจากข้าหลวงลำปางและได้ส่งโทรเลขรายงานให้กระทรวงโยธาธิการได้ทราบในทันที⁵²⁵ ความดีความชอบของนายเอี่ยมคือการเฝ้าระวังรักษาเสาสายโทรเลขระหว่างเถินกับแพร่ในระหว่างจลาจล แม้แต่ตัวนายเอี่ยมก็ลงมาประจำการที่สถานีลำปาง “ซึ่งเปนต้นทางร่วมแพร่แลปากน้ำโพ” ดูแลการสื่อสารระหว่างมณฑลพายัพกับกรุงเทพฯ ไม่ให้ขาดการติดต่อ อีกคนหนึ่งคือนายฮวด สารวัตไพรชนียโทรเลขมณฑลพิษณุโลกที่ติดตามกองทัพเมืองพิชัย ทำให้พระยาพิชัยติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้โดยตลอด เมื่อพระยาพิชัยยึดเมืองแพร่ได้แล้วนายฮวดก็ไปประจำการที่สถานีโทรเลขเมืองแพร่ กระทรวงโยธาธิการจึงขอให้นายเอี่ยมและนายฮวดได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นขุน⁵²⁶

เจ้าพนักงานระดับปฏิบัติการก็มีบทบาทสำคัญหลายคน อาทิ เจ้าพนักงานโทรเลขเมืองเชียงใหม่ 4 นายที่ “ไม่เอาโลยต่อชีวิต” ด้วยไม่ยอมละทิ้งสถานีโทรเลขที่ตั้งอยู่นอกเมือง เจ้าพนักงานโทรเลขเมืองลำปางที่หนีไปเชียงใหม่ในช่วงที่เงี้ยวบุกเมือง เมื่อได้รับคำสั่งให้กลับมาประจำที่เมืองลำปางอีกครั้งก็ไม่ขัดข้อง ส่วนบางคนที่หนีไปเมืองตากพร้อมข้าหลวงลำปางก็ทำหน้าที่ดูแลเสาสาย

⁵²³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 2), 73. และ พระธรรมวิมลโมลี และเกรียงศักดิ์ ชัยดรุณ เรียบเรียง, *ครบรอบ 100 ปี เหตุการณ์เงี้ยวก่อการจลาจลในมณฑลพายัพ พ.ศ.2445*, พิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบวันเกิด 85 ปี พระธรรมวิมลโมลี 11 กรกฎาคม 2545, 144-145.

⁵²⁴ หจข. ร.5 ค 19/153 เรื่องบำเหนจรางวัลพนักงานโทรเลขทำการเมืองคราวจลาจลในมณฑลพายัพ ร.ศ.121 (3 ส.ค. 121 - 19 ธ.ค. 122).

⁵²⁵ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 2), 1.

⁵²⁶ หจข. ร.5 ค 19/153 เรื่องบำเหนจรางวัลพนักงานโทรเลขทำการเมืองคราวจลาจลในมณฑลพายัพ ร.ศ.121 (3 ส.ค. 121 - 19 ธ.ค. 122).

โทรเลขระหว่างตากกับเลนไม่ได้รับอันตรายเพราะโทรเลขสายนี้ต่อตรงมาจากมณฑลพายัพถึงปากน้ำโพ ยังมีกรณีนายเลื่อน อดีตเจ้าพนักงานโทรเลขเมืองลำปางที่เพิ่งถูกไล่ออกจากราชการ แต่เมื่อทราบว่า เจ้าพนักงานโทรเลขเมืองลำปางกระจัดกระจายไปคนละทิศละทาง นายเลื่อน “ผู้สละร่างกายเข้ารับราชการแต่ผู้เดียวในเมืองลำปาง” ทำให้การส่งโทรเลขจากเมืองลำปางยังคงดำเนินต่อไปได้ จากความดีความชอบของพวกเขาเหล่านี้ กระทรวงโยธาธิการจึงเสนอให้ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเงินบำเหน็จรางวัลเป็นการตอบแทน⁵²⁷

ในกองทัพของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ก็มีขุนบริจิตรหัตถกรรมเป็นเจ้าพนักงานโทรเลขติดตามขึ้นไป จดหมายเหตุระบุว่า “ประจำไปในกองทัพ ตรวจซ่อมเสาสายที่ผู้ร้ายลักตัดตามรายทาง กองทัพหยุดตำบลใดใช้เครื่องได้แห่งนั้นตลอดถึงแพร์ กับจัดการอยู่ที่แพร์จนเรียบร้อยได้รับรักษาราชการดี เอาใจใส่ตรวจตรามาก” กระทรวงโยธาธิการจึงขอให้เลื่อนจากขุนขึ้นเป็นหลวงในราชทินนามเดิม⁵²⁸ แต่ในกองทัพของพระยาอนุชิตชาญไชย (สาย สิงหเสนี) ที่ยกขึ้นมาทางเมืองลำปางไม่ได้ระบุว่ามิเจ้าพนักงานโทรเลขตามขึ้นมาด้วยคงเพราะตลอดระยะทางดังกล่าวเสาสายโทรเลขยังอยู่ในสภาพดีใช้งานได้ตามปกติ

นอกเหนือจากเจ้าพนักงานโทรเลขแล้ว ราชสำนักยังได้ปูนบำเหน็จบรรดาเจ้าเมืองที่ให้ความร่วมมือด้วยเช่นกัน เริ่มจากเจ้านครน่านได้เลื่อนขึ้นเป็นพระเจ้าน่าน (พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช) เพราะพระองค์ให้การสนับสนุนข้าหลวงเมืองน่านในการวางการกำลังปราบปรามเงี้ยวอย่างเต็มกำลัง⁵²⁹ พระยาพิชัยโลก (เชย กลยานมิตร) ย้ายจากมณฑลพิษณุโลกไปว่าราชการมณฑลพายัพแทนพระยานริศรราชกิจ (สาย โชติกเสถียร) ที่ถูกเรียกกลับกรุงเทพฯ เพราะพระเจ้าอยู่หัวเห็นว่า “ไม่ทำอไร เปนแต่บอกส่ง”⁵³⁰ พระยาพิจิตร (อิม เทพานนท์) ที่รักษาการข้าหลวงมณฑลพิษณุโลกในช่วงเกิดจลาจลได้อย่างดีได้เลื่อนเป็นเจ้าเมืองพิชัย⁵³¹ ส่วนพระยาพิชัย (โพธิ์ เนติโพธิ์)

⁵²⁷ หจข. ร.5 ค 19/153 เรื่องบำเหน็จรางวัลพนักงานโทรเลขทำการเมืองคราวจลาจลในมณฑลพายัพ ร.ศ.121 (3 ส.ค. 121 - 19 ธ.ค. 122).

⁵²⁸ หจข. ร.5 ค 19/153 เรื่องบำเหน็จรางวัลพนักงานโทรเลขทำการเมืองคราวจลาจลในมณฑลพายัพ ร.ศ.121 (3 ส.ค. 121 - 19 ธ.ค. 122).

⁵²⁹ “ประกาศตั้งพระเจ้านครน่าน,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 20, 610-611.

⁵³⁰ พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่มที่ 2, (กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย, 2513), 84. และ “แจ้งความกระทรวงมหาดไทย,” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19, 872.

⁵³¹ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.121-122 ตอน 1, 171.

ที่มีผลงานสำคัญในการยึดเมืองแพร่กลับคืนมาได้ ก็โปรดเกล้าฯ ให้เป็นข้าหลวงมณฑลพิษณุโลก⁵³² นอกจากนี้ยังมีข้าราชการที่ได้รับโทษหลายคน แต่ที่โดนหนักมากที่สุดคือพระมนตรีพจนกิจ (ซุบ โอสถานนท์) ข้าหลวงลำปางที่ทั้งเมืองจึงถูกให้ออกจากราชการ⁵³³

7.3 สรุป

ตั้งแต่ปลายปี 2444 ไปถึงกลางปี 2445 เป็นเวลาเกือบ 6 เดือนติดต่อกันที่เกิดขบวนการต่อต้านการรวมศูนย์อำนาจในทุกภูมิภาค แต่มีเพียงกบฏพระยาแชก 7 หัวเมืองเท่านั้นที่กรุงเทพฯ ระวังเหตุการณ์ไว้ได้ก่อน ส่วนกบฏผีบุญและกบฏเงี้ยวต้องใช้เวลาถึงเข้าปราบปรามอย่างรุนแรง ซึ่งนอกเหนือการใช้กำลังทางทหารแล้ว สิ่งที่โดดเด่นอีกประการคือความเร็วของการสื่อสารทำให้ราชสำนักติดตามสถานการณ์ได้อย่างใกล้ชิดและยังสามารถบัญชาการรบได้โดยไม่ต้องไปถึงแนวหน้า ดังจะเห็นได้จากกรณียุทธนาธิการที่ใช้โทรเลขสั่งการให้ทหารมณฑลนครราชสีมาแยกย้ายไปช่วยมณฑลอีสานปราบผีบุญในจุดต่างๆ เช่นเดียวกับกระทรวงมหาดไทยที่ใช้โทรเลขสั่งให้ทหารหัวเมืองฝ่ายเหนือไปสกัดเงี้ยวไม่ให้บุกลำปางได้ ส่วนเครือข่ายการสื่อสารที่เชื่อมต่อกันทำให้สามารถออกคำสั่งจากที่ไหนก็ได้ ดังจะเห็นได้จากคำสั่งให้โอนสายโทรเลขที่เกี่ยวกับการปราบเงี้ยวทั้งหมดไปยังพระราชวังบางปะอินที่พระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่โดยไม่ต้องผ่านกรุงเทพฯ

จากการศึกษายังพบอีกว่า การก่อกบฏของหัวเมืองได้ทำให้กรุงเทพฯ ตระหนักถึงปัญหาอย่างน้อย 3 ประการ

⁵³² พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.121-122 ตอน 2, 455.

⁵³³ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.121-122 ตอน 1, 335. แต่หลังจากพระมนตรีพจนกิจรับโทษไป 1 ปี กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้ขอพระราชทานอภัยโทษให้กลับมารับราชการใหม่ คราวนี้พระองค์เสนอให้ไปเป็นปลัดมณฑลภูเก็ตซึ่งในเวลานั้นพระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล เหตุผลที่พระองค์ยังสนับสนุนพระมนตรีพจนกิจต่อไปเพราะเขาเคยเป็นนักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบที่ทรงบัญชาการมาก่อน ต่อจากนั้นได้ไปศึกษาต่อต่างประเทศด้วยทุนของตัวเองแล้วกลับมารับราชการในกรมไปรษณีย์ เมื่อพระองค์ทราบว่าเขาทำงานกรมไปรษณีย์ก็ไปขอให้ลาออกแล้วย้ายมาทำงานให้กระทรวงมหาดไทยโดยให้เหตุผลว่า “เป็นลูกหมูของฉันท” จากความสัมพันธ์อันยาวนานนี้ทำให้พระยามนตรีพจนกิจจึงได้กลับเข้ารับราชการอีกครั้ง และให้ย้ายไปทำงานในมณฑลที่ข้าหลวงมณฑลเป็นคนในตระกูล ณ ระนอง ซึ่งมีความสัมพันธ์อันดีกับกรมหลวงดำรงราชานุภาพอีกเช่นกัน ดู ประวัติของมหาอำมาตย์ตรี พระยาประชาภิจักรจักร (ซุบ โอสถานนท์), พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาประชาภิจักรจักร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2499, 20.

ประการแรกคือข้อจำกัดในการสื่อสารในมณฑลอีสาน เพราะภูมิภาคที่กว้างใหญ่นี้กลับมีโทรเลขสายหลักเพียง 2 สายคือโทรเลขสายหนองคายและโทรเลขสายอุบลราชธานี ส่วนบริเวณตอนกลางของภูมิภาคที่เป็นศูนย์กลางของการจลาจลกลับไม่มีเครือข่ายโทรเลข ทำให้ไม่มีข่าวเรื่องการโดนผีบุญตัดสายโทรเลขเกิดขึ้นเหมือนที่เจ็วทำในมณฑลพายัพ และถ้าไม่มีเหตุการณ์กบฏผีบุญ กระทั่งมณฑลไทยก็คงจะยังไม่ขออนุมัติโครงการโทรเลขสายอีสานขึ้นมาอย่างเร่งรีบ

ประการที่สองคือข้อจำกัดการในการเคลื่อนย้ายกำลังทหารขึ้นไปมณฑลพายัพ เพราะกว่าที่กองทัพอจากกรุงเทพฯ จะเตรียมตัวและเดินทางไปถึงเมืองแพร่ต้องใช้เวลาร่วมเดือน ทำให้ต้องอาศัยการเกณฑ์ไพร่เข้าเป็นกองทัพอเมืองอย่างเก่าเป็นกำลังหลักในการปราบกบฏไปก่อน⁵³⁴ แต่ในการปราบเจ็วจะพบว่าไม่มีปัญหาเรื่องการสื่อสารเพราะมีเครือข่ายที่เชื่อมโยงกันอย่างหนาแน่น ความไม่สมดุลระหว่างการสื่อสารและการเดินทางจึงทำให้ราชสำนักตัดสินใจที่จะสร้างทางรถไฟขึ้นไปถึงอุดรดิตถ์⁵³⁵ และแก้ปัญหาเฉพาะหน้าด้วยการรวบรวมกองทัพอฝ่ายเหนือจัดตั้งเป็นกองทัพอประจำการที่มณฑลพิษณุโลก ทำให้ต้องเพิ่มงบประมาณทางการทหารเป็น 3.74 ล้านบาท ในขณะที่ราชสำนักมีรายได้ประมาณ 35-40 ล้านบาทเท่านั้น⁵³⁶

ประการสุดท้ายคือความอ่อนแอของข้าหลวงในหัวเมือง พระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าข้าหลวงที่เป็นฝ่ายพลเรือน “ซี้ซลาดตาขาวกระโดดจากหน้าที่ถาจนกรโดด” จึงทำให้สถานการณ์ที่แนวหน้ายุ่งเหยิงและบานปลาย วิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้าคือต้องไม่แยกทหารกับพลเรือนออกจากกัน ข้าหลวงทุกคนต้องพร้อมเป็นทหารได้ตลอดเวลา เหมือนกับพระยาพิชัยที่เป็นเจ้าเมืองอย่างเก่าจึงนำกำลังเข้าปราบปรามเจ็วและยึดเมืองแพร่ได้อย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม พระเจ้าอยู่หัวยังทรงเห็นว่าความตื่นกลัวต่อเหตุการณ์กบฏหัวเมืองนับเป็น “ข่าวดี” เพราะทำให้สังคมหันกลับมาให้ความสำคัญกับทหารมากขึ้น และยังทำให้ฝ่ายที่ไม่ต้องการให้มีทหาร “ปากเปนนอยเปนนุไปหมด”⁵³⁷

⁵³⁴ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอก ม.ร.ว.ถวัลย์มงคล โสณกุล ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 20 กันยายน 2533, 31

⁵³⁵ Brown, Ian, *The creation of the modern Ministry of Finance in Siam, 1885-1910*, 74.

⁵³⁶ ชัยพงษ์ สำเนียง, *ประวัติศาสตร์เมืองแพร่: รัฐจารีตสู่การสร้างอาณานิคมภายในภายใต้วาทกรรม “รัฐชาติ”*, (พิษณุโลก: มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2564), 112.

⁵³⁷ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต, 32

บทที่ 8

ร่นระยะเวลาการสื่อสารจากกรุงเทพฯ

“The royal authority has been further consolidated during the present reign by the wide extension of the electric telegraph ... whereby the outlying provinces and their governors are placed in direct and immediate communication with the capital.”

Lord George Curzon (Fortnightly Review, April 1893)⁵³⁸

ราว 2 เดือนหลังจากการจับแผนการก่อกบฏของพระยาแชก 7 หัวเมืองได้สำเร็จ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีโยธาธิการ ได้เสด็จตรวจราชการ 3 มณฑลทางใต้เป็นครั้งแรก ในรายงานของพระองค์ระบุว่า เส้นทางโทรเลขของมณฑลภูเก็ตที่ค้างคาอยู่ได้ถูกสร้างจากพังงาไปถึงตะกั่วทุ่งแล้ว แต่ตลอดเส้นทางดังกล่าวจะพบขดลวดและลูกถ้วยลูกทิ้งไว้เป็นจำนวนมาก เมื่อเสด็จไปถึงภูเก็ตก็พบว่าที่ทำการไปรษณีย์ถูกฝากไว้กับที่ว่าอำเภอเมือง เจ้าพนักงานไม่มีเงินเดือน และตั้งแต่ต้นปี 2445 ก็ยังไม่ได้รับฝากหนังสือแม้แต่ฉบับเดียว เสาสายโทรเลขในเขตเมืองก็อยู่ในสภาพทรุดโทรม “ชวนเซแลขาด ต้นไม้ปักเพราะไม่รักษา...สายลวดตกทิ้งเพ่นพ่านอยู่” ส่วนเส้นทางโทรเลขที่จะพาดข้ามแผ่นดินจากหลังสวนมายังระนองปักเสาไปได้แล้ว 300 ต้น⁵³⁹

จากรายงานจะเห็นได้ว่า สภาพโครงการโทรเลขสายภูเก็ตแทบจะไม่ต่างไปจากที่เจ้ากรมราชโลหกิจเคยเห็นเมื่อ 5 ปีก่อน อาจจะมีเพียงการปักเสาโทรเลขออกจากระนองไปหลังสวน 300 ต้นที่นับเป็นความคืบหน้าได้ คงด้วยเหตุนี้ กระทรวงมหาดไทยจึงสั่งให้ย้ายแนวสายโทรเลขข้ามแผ่นดินอีกครั้ง โดยในคราวนี้ให้ย้ายมาอยู่ระหว่างนครศรีธรรมราชกับตรัง เพื่อที่จะให้มณฑลนครศรีธรรมราชเข้ามารับผิดชอบแทนมณฑลชุมพร ต้นปี 2447 มณฑลนครศรีธรรมราชก็รายงานว่า

⁵³⁸ Henry Norman, “The Future of Siam,” The Contemporary Review 64 (July-December 1893): 8. อ้างจาก Jintrawet, Pran, “On His Majesty’s Foreign Service: The “Royal” Ministry of Foreign Affairs and Legitimacy of the Siamese Absolutist State (1885-1919)” (Dissertation, Waseda University, 2021), 232.

⁵³⁹ นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยา, จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121, 7, 12-13, 112.

เปิดใช้โทรเลขไปถึงตรังได้แล้ว⁵⁴⁰ พอปลายปี 2448 ก็เปิดใช้โทรเลขได้ก็ภูเก็หลังจากกรอคอยมายาวนานกว่า 27 ปี⁵⁴¹

แต่ถ้าดูจากภาพที่ 8.1 จะพบว่า การติดต่อกันระหว่างภูเก็ตกับปีนังยังต้องอ้อมมณฑลนครศรีธรรมราชทุกครั้ง กระทรวงโยธาธิการจึงขออนุมัติงบประมาณ 10,000 บาทจากเสนาบดีสภาเพื่อวางสายโทรเลขจากตรังไปเชื่อมต่อกับสถานีสตูลของมณฑลไทรบุรี (ซึ่งเปิดใช้มาตั้งแต่ปี 2445) เพราะถ้าเปิดใช้เส้นทางระหว่างตรังกับสตูลได้สำเร็จจะช่วยร่นระยะเวลาสื่อสารลงได้อีกมาก และยังเป็นการเพิ่มวงจรการสื่อสารในระหว่าง 3 มณฑลดังกล่าว หากสายใดสายหนึ่งเกิดเสียขึ้นมาก็จะเลี่ยงไปใช้อีกเส้นทางได้เสมอ⁵⁴² เมื่อกระทรวงมหาดไทยเห็นด้วยแล้วจึงได้เริ่มการก่อสร้างในปี 2449 และจะเปิดใช้งานได้ในอีก 2 ปีต่อมา⁵⁴³

ส่วนมณฑลเพชรบูรณ์ที่เพิ่งก่อตั้งในปี 2442 ได้ถูกยุบไปรวมกับมณฑลพิษณุโลกในปี 2446 เพราะกระทรวงมหาดไทยสรรหาข้าหลวงไปแทนพระยาเพชรบูรณ์ (เพื่อง) ที่ถึงแก่กรรมไม่ได้ ในรายงานตรวจราชการของกรมหลวงดำรงราชานุภาพปี 2447 ระบุว่า พระยาเพชรบูรณ์ได้สร้างทางโทรเลขสายเพชรบูรณ์ไว้อย่างกว้างขวางมาก แม้แต่ช้างก็เดินได้อย่างสบาย⁵⁴⁴ แต่หลังจากไปรวมกับมณฑลพิษณุโลกแล้วก็ไม่มีการก่อสร้างต่อไปอีกเพราะราชการในมณฑลพิษณุโลกก็ยุ่งเหยิงหลังจากย้ายพระยาพิษณุโลก (เชย) ไปมณฑลพายัพ⁵⁴⁵ ส่วนมณฑลจันทบุรีและมณฑลปัตตานีที่จัดตั้งขึ้นในปี 2449 จะไม่มีปัญหาเรื่องโทรเลขเพราะจันทบุรีเปิดใช้โทรเลขได้ตั้งแต่ปี 2428 และเพิ่งซ่อมบำรุงครั้งใหญ่ไปเมื่อปี 2438⁵⁴⁶ ส่วนมณฑลปัตตานีที่แยก 7 หัวเมืองแยกออกมาจากมณฑลนครศรีธรรมราชก็เปิดใช้โทรเลขได้ตั้งแต่ปี 2443 จึงกล่าวได้ว่าปี 2449 เป็นปีที่กรุงเทพฯ จัดตั้ง 18 มณฑลได้เต็มพระราชอาณาเขตและยังเป็นปีที่เปิดใช้โทรเลขได้ครบทุกมณฑลเป็นครั้งแรก

⁵⁴⁰ หจข. ร.5 ยธ 3.3/20 สายโทรเลขแหลมมลายูทางตะวันตก (27 มี.ค. 120 - 19 มี.ค. 127), 46.

⁵⁴¹ “ประกาศกรมไปรษณีย์โทรเลข พแนกโทรเลข,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 22*, 1093-1094. ทั้งนี้บนย้อนกลับไปถึงปี 2421 ที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เสนอให้วางสายโทรเลขไปยังเมืองภูเก็ต

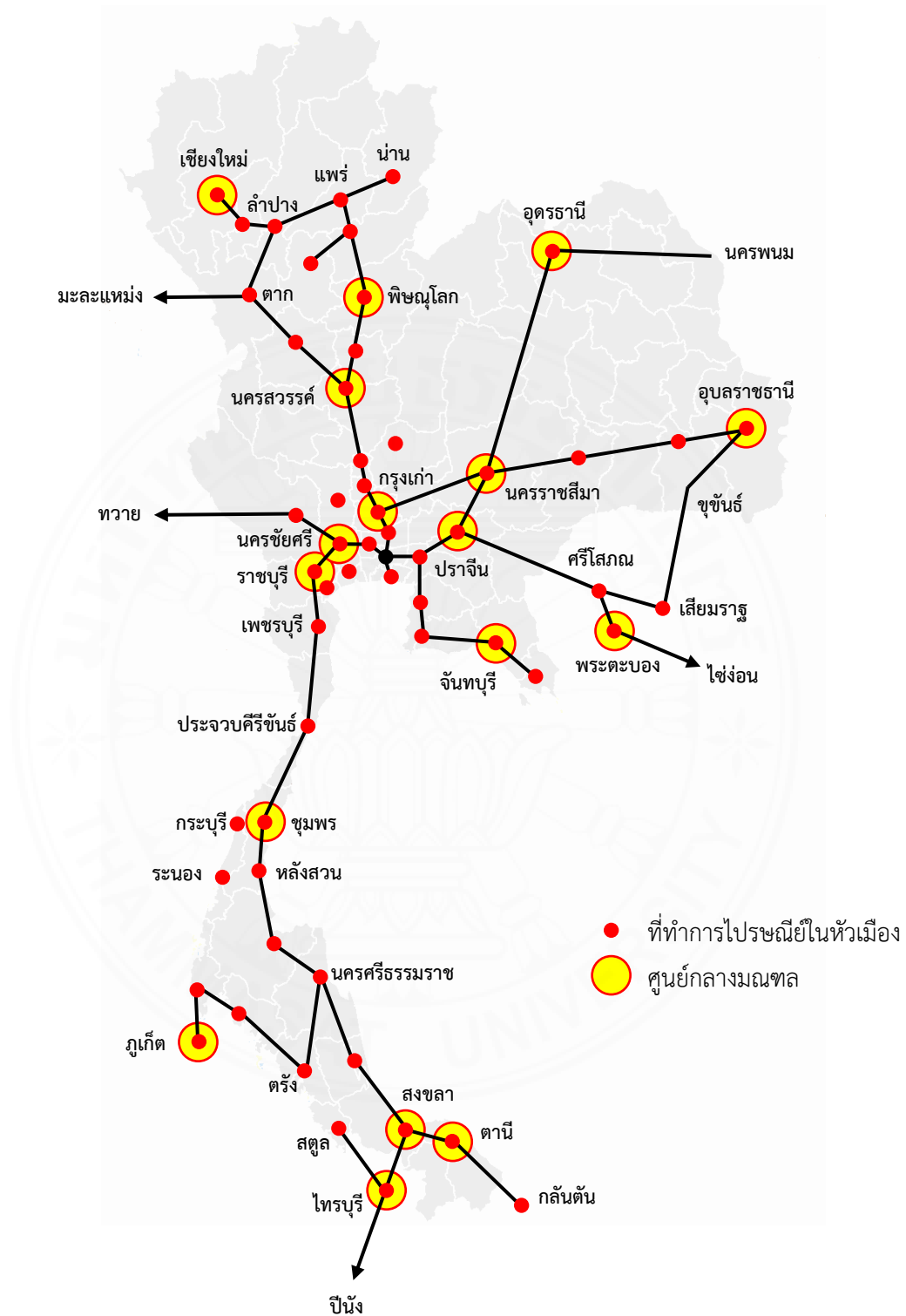
⁵⁴² หจข. ร.5 ยธ 3.3/20 สายโทรเลขแหลมมลายูทางตะวันตก (27 มี.ค. 120 - 19 มี.ค. 127), 30, 39, 59-60.

⁵⁴³ “ประกาศกระทรวงโยธาธิการ พแนกไปรษณีย์โทรเลข,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 25*, 310.

⁵⁴⁴ กิระติกาญจน์ ชื่อตรง, “สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน พ.ศ.2442-2458,” 77.

⁵⁴⁵ *การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ*, 468..

⁵⁴⁶ หจข. ร.5 ยธ 3.3/24 เรื่องสายโทรเลขทางจันทบุรี (5 มิ.ย. - 9 ก.พ. 114), 1.

ภาพที่ 8.1 เส้นทางโทรเลขและที่ทำการไปรษณีย์หัวเมืองในปี 2449

ในบทนี้จะแสดงให้เห็นว่า การที่กรุงเทพฯ เชื่อมต่อการสื่อสารกับศูนย์กลางของทุกมณฑลจะทำให้ระยะเวลาการสื่อสารเปลี่ยนแปลงไปจากช่วงต้นรัชกาลอย่างไร โดยการนำเสนอจะแบ่งเป็น 3 หัวข้อ เริ่มจากอธิบายเส้นทางโทรเลขภายในพระราชอาณาเขตเป็นหัวข้อแรก เพราะรูปร่างของอาณาเขตอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบันจะเริ่มลงตัวในช่วงปีท้ายๆ ของรัชกาลที่ 5 การสละอำนาจของสยามเหนือเมืองประเทศราชหลายเมืองยังทำให้ต้องสละโครงสร้างพื้นฐานโทรเลขหลายเส้นทางตามไปด้วย ในหัวข้อนี้นสรุปให้เห็นว่าเมื่อสิ้นสุดรัชกาลที่ 5 จะเหลือเส้นทางโทรเลขอยู่ที่เส้นทางและมีหัวเมืองเข้าถึงโทรเลขได้กี่เมือง หัวข้อที่สองจะกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงของระยะเวลาการสื่อสาร (Time-Communication) จากใบบอกมาเป็นโทรเลข สารสำคัญอยู่ที่ผลคำนวณการร่นระยะเวลาสื่อสารจากใบบอกว่าคิดเป็นร้อยละเท่าใด จากนั้นผู้เขียนจะใช้ข้อมูลดังกล่าวไปคำนวณพื้นที่เชิงเวลาที่จะถูกร่นเข้าสู่ศูนย์กลางในหัวข้อที่สุดท้าย ซึ่งจะแสดงให้เห็นว่าการร่นพื้นที่เชิงเวลาที่เกิดขึ้นไม่พร้อมกันในแต่ละภูมิภาคได้ส่งผลต่อการเมืองการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ไปอย่างไร

8.1 เส้นทางโทรเลขภายในพระราชอาณาเขต

เมื่อเข้าสู่ครึ่งหลังของปี 2449 เกิดพระโรคเบียดเบียนพระเจ้าอยู่หัว คณะแพทย์จึงถวายความเห็นว่าจะเสด็จประพาสยุโรปเพื่อเข้ารับการรักษาโดยแพทย์เฉพาะทาง จึงมีพระบรมราชโองการให้ประกาศว่า พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสยุโรป (ครั้งที่ 2) ตั้งแต่ปลายเดือนมีนาคม 2449 ไปจนถึงเดือนพฤศจิกายน 2450 โดยในระหว่าง 7 เดือนนี้ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แต่ถ้าหากมีเรื่องสำคัญเร่งด่วนที่จำเป็นต้องขอพระบรมราชวินิจฉัยก็โปรดฯ ให้มีโทรเลขไปกราบบังคมทูลได้ตลอดเวลา

“แม้ว่าเมื่อนานาประเทศที่จะประทับอยู่ย่อมเปนหนทางห่างไกลจากกรุงสยามมากก็ดี แต่ว่ามีโทรเลขติดต่อกันกับกรุงเทพฯ อยู่ หากมีเหตุการณ์สำคัญอันใดอันหนึ่งซึ่งเปนพระราชกิจ ถ้าที่จำเป็นจะต้องเปนพระราชธุระเกิดขึ้นแล้ว ก็เคยได้กราบบังคมทูลพระกรุณา และได้รับพระราชทานกระแสพระบรมราชโองการตลอดทุกเวลาในไม่ช้านัก ดังเช่นเคยเปนมาในเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งก่อนแล้ว”⁵⁴⁷

⁵⁴⁷ “ประกาศการรักษาพระนคร,” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 23, 1282-1283.

ถ้าอธิบายตามข้อเสนอของ Peter J. Hugill (1999) ที่แบ่งยุคของการสื่อสารระหว่างประเทศตามคุณภาพของสายเคเบิลเป็น 5 ช่วงเวลาคือ (1) ช่วงของการทดลอง ค.ศ.1857-1858/ปี 2400-2401 (2) ช่วงเวลาของความสำเร็ที่อายุสั้น ค.ศ.1865-1869/ปี 2408-2413 (3) ช่วงเวลาของการสื่อสารด้วยความเร็วต่ำ ค.ศ.1873-1882/ปี 2416-2425 (4) ช่วงเวลาของการสื่อสารด้วยความเร็วสูง ค.ศ.1894-1910/ปี 2437-2453 และ (5) ช่วงเวลาของการสื่อสารด้วยความเร็วสูงมาก ค.ศ.1923-1928/ปี 2466-2471 จะพบว่า ช่วงที่ (1) อยู่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ส่วนช่วงที่ (2)-(4) อยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนช่วงที่ (5) อยู่ในสมัยรัชกาลที่ 6-7⁵⁴⁸ สำหรับการเสด็จประพาสยุโรปทั้ง 2 ครั้งคือ ในปี 2440 (ค.ศ.1897) และปี 2450 (ค.ศ.1907) จะอยู่ในช่วงที่ (4) ที่เทคโนโลยีสายเคเบิลทำให้การสื่อสารระหว่างประเทศเกิดขึ้นด้วยความเร็วสูง (high-speed) แล้ว

เพื่อแสดงให้เห็นว่าทำไมถึงโปรดเกล้าฯ ให้มีโทรเลขไปกราบบังคมทูลได้ตลอดเวลา ผู้เขียนจะใช้ใบบอกพระราชหัตถเลขาในคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 เมื่อปี 2440 เป็นหลักฐานในการศึกษา เพราะหลักฐานชุดนี้มีใบบอกถึง 56 ฉบับที่ลงเวลาในการส่งและรับไว้อย่างครบถ้วน⁵⁴⁹ ทำให้หาระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ระหว่างกรุงเทพฯ กับหลายประเทศในยุโรปได้ แต่ก็ต้องกล่าวไว้ด้วยว่า การหาระยะเวลาการสื่อสารระหว่างประเทศจะแตกต่างจากภายในประเทศตรงที่ต้องปรับเทียบเวลาของประเทศต่างๆ ให้เป็นไปตามมาตรฐานกรีนิช (Greenwich Mean Time) เป็นอันดับแรก⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Hugill, Peter J., *Global Communications since 1844: Geopolitics and Technology*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999), 29-35.

⁵⁴⁹ *การเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.116 เล่ม 1 - 2*, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542)

⁵⁵⁰ ในเดือนตุลาคม ค.ศ.1884 (ปี 2427) มีการประชุมที่สหรัฐอเมริกาเพื่อกำหนดเส้นเมริเดียนหลักของโลกให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน ผลสรุปว่าให้เส้นเมริเดียนกรีนิชในกรุงลอนดอนเป็นเส้นปฐมของโลก จึงเกิดเป็นที่มาของเวลามาตรฐานกรีนิช (Greenwich Mean Time) ที่หลายๆ ประเทศใช้ปรับเวลาเข้าหากันอย่างเป็นทางการ อนึ่ง ในการประชุมครั้งนั้น สหรัฐอเมริกาก็ได้มีหนังสือแจ้งมายังราชสำนักสยามให้ส่งตัวแทนเข้าร่วมประชุมตั้งแต่ปี 2425 โดยมีความตอนหนึ่งว่า “คอเวอนแมนต์ยูนิเตดเคตคิดกำหนดจะตั้งเมริเดียนเบนกลาง กำหนดเวลาที่จะใช้ทั่วไปในโลก” แต่ราชสำนักสยามก็ไม่ได้ส่งผู้แทนเข้าร่วมประชุมในครั้งแรก อย่างไรก็ตามก็รู้จักเส้นเมริเดียนกรีนิชและนำเข้ามาใช้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แล้ว โดยเข้ามากับศาสตร์การเดินทางเรือและดาราศาสตร์สมัยใหม่ นอกจากนี้ การขยายเส้นทางโทรเลขของอังกฤษไปทั่วโลกก็มีส่วนที่ทำให้การปรับใช้เวลาของกรีนิชมีความแพร่หลายยิ่งขึ้น จึงไม่น่าแปลกใจว่าทำไมเส้นเมริเดียนของกรีนิชจึงถูกกำหนดให้เป็นเส้นเมริเดียนปฐมของโลก โดยเวลาปรับเทียบกับสยามคือ +7 ชั่วโมง (เร็วกว่าลอนดอน 7 ชั่วโมง) ดู หจข. ร.5 พศ 8/44 สหรัฐอเมริกาขอประชุมการใช้เวลาสากลทั่วโลก จ.ศ.1244.; วิภัส เลิศรัตนรังษี, “ก่อนจะเกิดสรรพคราสหว่ากอ: เส้นสมมติทางภูมิศาสตร์กับ

หลังจากเปรียบเทียบแล้วผู้เขียนได้จำแนกข้อมูลออกเป็นของเมืองต่างๆ หากเมืองใดมีข้อมูลมากกว่า 1 ฉบับจะเลือกจากระยะเวลาสื่อสารที่น้อยที่สุด (TC_{min}) มาแสดง แต่ถ้าเมืองใดมีโทรเลขฉบับเดียวจะถือว่าเป็นข้อมูลที่น้อยที่สุดโดยปริยาย เมื่อดำเนินการตามขั้นตอนทั้งหมดที่กล่าวไปแล้ว จะได้เป็นระยะเวลาการสื่อสารระหว่างประเทศดังตารางที่ 8.1 ต่อไปนี้

ตารางที่ 8.1 แสดงระยะเวลาสื่อสารด้วยโทรเลขจากยุโรปมายังกรุงเทพฯ ในปี 2440

ประเทศ	เมือง	ระยะเวลาสื่อสาร (ชั่วโมง)
สวิตเซอร์แลนด์	เจนีวา	15
อิตาลี	ตูริน	17
	ฟลอเรนซ์	5
	โรม	12
	โมเดนา	17
รัสเซีย	เซนต์ปีเตอส์เบิร์ก	18
	มอสโก	12
อียิปต์	อเล็กซานเดรีย	19
เดนมาร์ก	โคเปนเฮเกน	13
เยอรมัน	เดรสเดิน	6
	พ็อทสดัม	4
เบลเยียม	บรัสเซลส์	15
สเปน	มาดริด	13
สวีเดน	สต็อกโฮล์ม	4
อังกฤษ	ลอนดอน	5
ออสเตรีย	เวียนนา	17
ฝรั่งเศส	ปารีส	16

การทำนายอุปราคาของพระจอมเกล้าฯ”, *ศิลปวัฒนธรรม* 39, 12(2561): 108-135. และ Morus, Iwan Rhys, “‘The Nervous System of Britain’: Space, Time and the Electric Telegraph in the Victorian Age,” *The British Journal for the History of Science* 33, 4(2000): 455-475.

จะเห็นได้ว่าการสื่อสารระหว่างยุโรปกับกรุงเทพฯ ในปี 2440 ใช้เวลาน้อยที่สุดคือ 4-19 ชั่วโมงเท่านั้น แม้จะไม่มีหลักฐานเพียงพอจะสร้างฐานข้อมูลของการสื่อสารในปี 2450 ก็ตาม แต่ถ้าอนุมานว่าใช้เวลาเท่ากับปี 2440 ก็ช่วยให้เข้าใจได้ว่าทำไมถึงมีประกาศว่าสามารถส่งโทรเลขไปขอรับพระบรมราชวินิจฉัยจากยุโรปได้ตลอดเวลา และในทุกครั้งที่พระเจ้าอยู่หัวได้อ่านหนังสือราชการที่ส่งมาจากกรุงเทพฯ ไม่ว่าจะเป็นรายงานประชุมเสนาบดีสภาหรือรายงานประชุมเทศาภิบาลก็ตาม พระองค์จะให้ส่งโทรเลขกลับมาทุกครั้งว่าได้อ่านโดยตลอดแล้ว แต่ถ้าเรื่องใดที่ทรงเห็นว่าจัดการไม่เรียบร้อยก็มีโทรเลขไปสั่งการในทันที ดังที่ทรงเล่าไว้ในพระราชหัตถเลขาถึงพระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ว่า “ได้มีโทรเลขไป ได้โทรเลขกรมตำรวจว่าอยู่ในมือแล้วก็ค่อยเบาใจ”⁵⁵¹

ปลายเดือนพฤศจิกายน 2450 ก็เสด็จนิวัติพระนคร แต่หลังจากนี้พระเจ้าอยู่หัวต้องลดพระราชกิจลงตามคำแนะนำของแพทย์ กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลว่างานราชการในเวลานี้ก็ไม่มีอะไรน่าเป็นห่วงเพราะ “เป็นรูปอยู่แล้วทุกอย่าง”⁵⁵² โดยเฉพาะการใช้อำนาจเหนือดินแดนก็มีแบบแผนแน่นอนขึ้นเป็นลำดับ ตั้งแต่การยกเลิกการแบ่งอำนาจปกครองตามพื้นที่ในปี 2437 การบังคับใช้พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ.116 (ปี 2440) และการบังคับใช้ข้อบังคับการปกครองหัวเมือง ร.ศ.117 (ปี 2441) ซึ่งกฎหมายเหล่านี้จะทำให้ราชสำนักจัดการปกครองหัวเมืองตั้งแต่ระดับล่างสุดไปจนถึงสูงสุดเป็นแบบแผนเดียวกันทั้งหมด ส่วนพระราชอาณาเขตจะเริ่มอยู่ตัวตั้งแต่ปี 2453 เพราะหลังจากสละอำนาจเหนือหลวงพระบางให้ฝรั่งเศสในวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 (ปี 2436) แล้ว ปี 2448 สยามต้องสละอำนาจเหนือจำปาสักให้ฝรั่งเศสเพื่อแลกกับจันทบุรี ปี 2450 ต้องสละอำนาจเหนือมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศสเพื่อแลกกับตราด และปี 2452 ต้องสละอำนาจเหนือมณฑลไทรบุรี กลันตัน และตรังกานูให้อังกฤษเพื่อแลกกับเงินกู้สร้างทางรถไฟและยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขต⁵⁵³ ทำให้ตั้งแต่ปี 2453 จึงไม่มีการปกครองแบบประเทศราชอีกต่อไป⁵⁵⁴

⁵⁵¹ กจข.อ) 5/8 พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ถึงพระยาศรีสหเทพ 3 ฉบับ (12 ต.ค. – 27 ต.ค. 2450).

⁵⁵² พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ.หญิง, *สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น*, 297.

⁵⁵³ ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ปี 2450 จึงไม่ได้มีแค่การรักษาพระวรกายเท่านั้น แต่ยังมีการเมืองที่สำคัญคือเสด็จไปฝรั่งเศสเพื่อลงพระนามเป็นสัตยาบันในสนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศสปี 2450 แลกเปลี่ยนดินแดนตราดกับมณฑลบูรพา จากนั้นเสด็จไปอังกฤษเพื่อเจรจาเรื่องเงินกู้ในการก่อสร้างทางรถไฟสายใต้ ดู จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ไกลบ้าน*, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2561), (12)-(14), 149. และ เพ็ญศรี ด้ก, *การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม)*, (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2554), บทที่ 3.

ผลกระทบจากการสละอำนาจเหนือเมืองประเทศในระหว่างปี 2447-2453 ยังทำให้หลายเส้นทางโทรเลขพ้นจากความรับผิดชอบของกรมโทรเลขไปด้วย เริ่มจากโทรเลขสายจำปาสักในมณฑลบุรพา โทรเลขสายไทรบุรีในมณฑลไทรบุรี โทรเลขสายไซ่ง่อนจะไปสิ้นสุดที่ปราจีนบุรี โทรเลขสายภูเก็ตไปสิ้นสุดที่สตูล และโทรเลขสายปัตตานีจะไปสิ้นสุดที่บางนรา (นราธิวาส) ประกอบกับไม่มีความคืบหน้าของการเปิดใช้โทรเลขหลังจากปี 2449 แม้ว่าจะมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาอีกครั้งในปี 2450 ก็ตาม แต่กว่าจะฟื้นโครงการโทรเลขสายเพชรบูรณ์ขึ้นมาอีกก็ปลายปี 2452 ทำให้เปิดใช้งานไม่ทันในรัชกาลที่ 5⁵⁵⁵ ส่วนโทรเลขสายอีสานที่เกิดขึ้นหลังการปราบกบฏฝิ่นในปี 2445 ก็มีความคืบหน้าในระยะทางจากหมากแข้งไปถึงนครพนมในปี 2448 เท่านั้น⁵⁵⁶ ทำให้ในปี 2453 ที่พระราชอาณาเขตเริ่มลงตัวอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน จึงมีมณฑลเพชรบูรณ์แห่งเดียวที่เปิดใช้โทรเลขไม่ได้ หากดูตารางที่ 8.2 จะพบว่า เมื่อสิ้นสุดรัชกาลที่ 5 จะเหลือเส้นทางโทรเลขเพียง 15 เส้นทาง คิดเป็นระยะทางสะสม 5,355 กิโลเมตร สามารถเชื่อมต่อกรุงเทพฯ เข้ากับ 57 เมืองหรือร้อยละ 62 ของหัวเมืองทั้งหมดในเวลานั้น⁵⁵⁷

ตารางที่ 8.2 โครงการโทรเลขที่เปิดใช้งานได้ในปี 2453

โครงการโทรเลข	เส้นทาง	การก่อสร้าง (ปี)		ระยะทาง (กิโลเมตร)	เมืองที่มีโทรเลข
		เริ่ม	เสร็จ		
ปากน้ำ	กทม. – ปากน้ำ	2420	2420	30	นครเขื่อนขันธ์สมุทรปราการ
กรุงเก่า	กทม. – บางปะอิน	2420	2421	60	กรุงเก่า นนทบุรี ปทุมธานี
	บางปะอิน – กรุงเก่า	2426	2426	15	
ไซ่ง่อน	กทม. – ปราจีน	2424	2426	250	ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี นครนายก

⁵⁵⁴ “พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 ทรงในที่ประชุมเสนาบดีเรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ.128,” *ศิลปากร*, 20, 3(2519): 70.

⁵⁵⁵ “ประกาศตั้งมณฑลเพชรบูรณ์,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 24*, 1203-1204.

⁵⁵⁶ “ประกาศกรมไปรษณีย์โทรเลข,” *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 22*, 675.

⁵⁵⁷ ในระหว่างปี 2447-2453 กรุงเทพฯ ต้องสละอำนาจเหนือเมืองประเทศราชไป 11 เมืองคือศรีโสภณ พระตะบอง เสียมราฐ พนมศก (มณฑลบุรพา) บริเวณจำปาสัก 3 เมือง (มณฑลอีสาน) กลันตัน ตรังกานู (มณฑลปัตตานี) ไทรบุรี และปะลิส (มณฑลไทรบุรี) ทำให้เหลือหัวเมืองในพระราชอาณาเขต 93 เมือง (ไม่รวมกรุงเทพฯ)

ตารางที่ 8.2 โครงการโทรเลขที่เปิดใช้งานได้ในปี 2453 (ต่อ)

โครงการ โทรเลข	เส้นทาง	การก่อสร้าง (ปี)		ระยะทาง (กิโลเมตร)	เมืองที่มีโทรเลข
		เริ่ม	เสร็จ		
ทวาย	กทม. - กาญจนบุรี	2424	2426	180	นครชัยศรี สุพรรณบุรี กาญจนบุรี ราชบุรี
เชียงใหม่	กรุงเทพฯ - นครสวรรค์ นครสวรรค์ - ตาก	2426	2428	350	อ่างทอง สิงห์บุรี ลพบุรี ชัยนาท อุทัยธานี นครสวรรค์ ตาก
	ตาก - ลำปาง ลำปาง - เชียงใหม่	2441	2442	270	กำแพงเพชร ลำพูน ลำปาง เชียงใหม่ แพร่ น่าน เถิน
จันทบุรี	ฉะเชิงเทรา - จันทบุรี	2427	2428	300	ชลบุรี ระยอง จันทบุรี
นครราชสีมา	กบินทร์บุรี - นครราชสีมา	2427	2436	160	สระบุรี นครราชสีมา
	กรุงเทพฯ - นครราชสีมา	2437	2440	200	
มะละแหม่ง	ตาก - จุดต่อแดน	2427	2429	70	-
หนองคาย	นครราชสีมา - หนองคาย	2429	2434	370	อุดรธานี ขอนแก่น
สงขลา	ราชบุรี - ชุมพร	2429	2433	390	สมุทรสงคราม เพชรบุรี ชุมพร ไซยา หลังสวน
	ชุมพร - สงขลา	2429	2442	520	นครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา
น่าน	นครสวรรค์ - แพร่ แพร่ - ลำปาง แพร่ - น่าน	2436	2441	600	พิจิตร พิษณุโลก พิชัย สวรรคโลก สุโขทัย
	พิชัย - สุโขทัย	2439	2441		
	พิจิตร - เพชรบูรณ์	2442	-		
อุบลราชธานี	ขอนแก่น - อุบลราชธานี	2434	2436	120	สุรินทร์ ขุขันธ์ อุบลราชธานี
	นครราชสีมา-อุบลราชธานี	2436	2436	380	
ปัตตานี	สงขลา - ตากใบ	2439	2444	270	ตานี รามันห์ สายบุรี ระแงะ
ภูเก็ต	ภูเก็ต - สตูล	2441	2449	420	ตรัง สตูล ภูเก็ต
	ตรัง - นครศรีธรรมราช	2445	2447	150	

ตารางที่ 8.2 โครงการโทรเลขที่เปิดใช้งานได้ในปี 2453 (ต่อ)

โครงการ โทรเลข	เส้นทาง	การก่อสร้าง (ปี)		ระยะทาง (กิโลเมตร)	เมืองที่มีโทรเลข
		เริ่ม	เสร็จ		
อีสาน	อุบลราชธานี - ราษีไศล อำนาจเจริญ - เขมราฐ ร้อยเอ็ด - กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด - ชนบท กาฬสินธุ์ - ท่าอุเทน บ้านหมากแข้ง - นครพนม	2445	-	250	นครพนม
รวม 15 เส้นทาง				5,355*	57**

หมายเหตุ: * ระยะทางที่ได้จาก google map, ** ไม่นับรวมกรุงเทพฯ

แต่ถ้าจำแนกข้อมูลเป็นภูมิภาคและรายมณฑลจะพบว่า ตลอด 3 ทศวรรษของการขยายเส้นทางโทรเลข ภาคกลางและตะวันตกเปิดใช้โทรเลขในหัวเมืองได้มากที่สุดคือร้อยละ 94 รองลงมาคือภาคเหนือร้อยละ 89 ภาคตะวันออกร้อยละ 86 ภาคใต้ร้อยละ 59 น้อยที่สุดคือภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ร้อยละ 23 และในจำนวน 17 มณฑลทั่วประเทศ ยังมีถึง 8 มณฑลที่เปิดใช้โทรเลขได้ครบทุกเมือง ได้แก่ มณฑลพายัพ มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์ มณฑลราชบุรี มณฑลกรุงเก่า มณฑลกรุงเทพ มณฑลปราจีน และมณฑลนครศรีธรรมราช ส่วนมณฑลที่เปิดใช้โทรเลขในหัวเมืองได้น้อยกว่าครึ่งหนึ่งของหัวเมืองทั้งหมดจะอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 3 มณฑลคือ มณฑลอีสาน มณฑลอุดร และมณฑลนครราชสีมา กับภาคใต้ 2 มณฑลคือ มณฑลภูเก็ต และมณฑลปัตตานี ดังตารางที่ 8.3 ต่อไปนี้

ตารางที่ 8.3 แสดงการเปิดใช้โทรเลขของแต่ละมณฑลในปี 2453

ภูมิภาค (จำนวนเมืองในปีที่ จัดตั้งมณฑล)	มณฑล (ปีที่จัดตั้งมณฑล)	เมือง (ในปีที่จัดตั้งมณฑล)	แสดงปีเปิดที่ทำการโทรเลข	
			ในปีที่จัดตั้ง มณฑล	ในปี 2453
เหนือ (18 เมือง)	ลาวเฉียง/พายัพ (2436)	เชียงใหม่*	2428	2428
		ลำพูน	2428	2428
		ลำปาง	2430	2430
		น่าน	X	2441
		แพร่	X	2441
		เถิน	X	2442
	พิษณุโลก (2437)	พิษณุโลก*	X	2439
		พิจิตร	X	2439
		พิจัย	X	2439
		สวรรคโลก	X	2441
		สุโขทัย	X	2441
	นครสวรรค์ (2438)	นครสวรรค์*	2428	2428
		กำแพงเพชร	2428	2428
		ตาก	2428	2428
		ชัยนาท	2428	2428
		อุทัยธานี	X	2443
	เพชรบูรณ์ (2450)	เพชรบูรณ์*	X	X
		หล่มสักดี	X	X
กลางและตะวันตก (17 เมือง)	ราชบุรี (2437)	ราชบุรี*	2426	2426
		กาญจนบุรี	2426	2426
		เพชรบุรี	2433	2433
		สมุทรสงคราม	X	2442
	กรุงเก่า (2438)	กรุงเก่า*	2426	2426
		ลพบุรี	2428	2428
		สระบุรี	X	2439
		สิงห์บุรี	X	2443
		อ่างทอง	X	2443

ตารางที่ 8.3 แสดงการเปิดใช้โทรเลขของแต่ละมณฑลในปี 2453 (ต่อ)

ภูมิภาค (จำนวนเมืองในปีที่ จัดตั้งมณฑล)	มณฑล (ปีที่จัดตั้งมณฑล)	เมือง (ในปีที่จัดตั้งมณฑล)	แสดงปีเปิดที่ทำการโทรเลข	
			ในปีที่จัดตั้ง มณฑล	ในปี 2453
กลางและตะวันตก (ต่อ)	นครชัยศรี (2438)	นครชัยศรี*	2426	2426
		สมุทรสาคร	X	X
		สุพรรณบุรี	X	2449
	กรุงเทพฯ** (2440)	กรุงเทพฯ*	2420	2420
		นนทบุรี	X	2444
ปทุมธานี		X	2442	
นครเขื่อนขันธ์		X	2444	
		สมุทรปราการ	2420	2420
ตะวันออกเฉียงเหนือ (30 เมือง)	ลาวกา/อีสาน*** (2436)	บริเวณอุบลราชธานี*	2436	2436
		บริเวณขุขันธ์	2434	2434
		บริเวณสุรินทร์	X	2449
		บริเวณร้อยเอ็ด	X	X
	สละให้ฝรั่งเศส	บริเวณจำปาสัก	2434	-
	ลาวพวน/อุดร*** (2436)	บริเวณหมากแข้ง*	2434	2434
		บริเวณนครพนม	X	2448
		บริเวณสกลนคร	X	X
		บริเวณภาษี(ขอนแก่น)	X	2443
		บริเวณน้ำเหือง (เลย)	X	X
นครราชสีมา (2437)	นครราชสีมา*	2434	2436	
	วิเชียรบุรี	X	X	
	ภูเขียว	X	X	
ตะวันออก (7 เมือง)	ปราจีน (2437)	ปราจีนบุรี*	2426	2426
		ฉะเชิงเทรา	2426	2426
		นครนายก	X	2442
		ชลบุรี	2428	2428
	จันทบุรี (2449)	จันทบุรี	2428	2428
		ระยอง	2428	2428
	ตราด	X	X	

ตารางที่ 8.3 แสดงการเปิดใช้โทรเลขของแต่ละมณฑลในปี 2453 (ต่อ)

ภูมิภาค (จำนวนเมืองในปีที่ จัดตั้งมณฑล)	มณฑล (ปีที่จัดตั้งมณฑล)	เมือง (ในปีที่จัดตั้งมณฑล)	แสดงปีเปิดที่ทำการโทรเลข	
			ในปีที่จัดตั้ง มณฑล	ในปี 2453
ตะวันออกเฉียง (ต่อ)	สละให้ฝรั่งเศส	ศรีโสภณ*	2426	2426
		พระตะบอง	2426	2426
		เสียมราฐ	2430	2430
		พนมศก	X	X
ใต้ (22 เมือง)	ภูเก็ต (2436)	ภูเก็ต*	X	2448
		ตะกั่วป่า	X	X
		ระนอง	X	X
		ตะกั่วทุ่ง	X	X
		พังงา	X	X
		ตรัง	X	2447
		กระบี่บุรี	X	X
		สตูล	X	2446
	ชุมพร (2439)	ชุมพร*	2437	2437
		ไชยา	2439	2439
		หลังสวน	2439	2439
		กาญจนดิษฐ์	X	X
	นครศรีธรรมราช (2439)	นครศรีธรรมราช	2439	2439
		สงขลา*	X	2442
		พัทลุง	X	2449
	ปัตตานี (2449)	ตานี	X	2443
		ยะหริ่ง	X	X
		รามันห์	X	2444
		สายบุรี	X	2443
		ระแงะ	X	2444
		ยะลา	X	X
		หนองจิก	X	X

ตารางที่ 8.3 แสดงการเปิดใช้โทรเลขของแต่ละมณฑลในปี 2453 (ต่อ)

ภูมิภาค (จำนวนเมืองในปีที่ จัดตั้งมณฑล)	มณฑล (ปีที่จัดตั้งมณฑล)	เมือง (ในปีที่จัดตั้งมณฑล)	แสดงปีเปิดที่ทำการโทรเลข	
			ในปีที่จัดตั้ง มณฑล	ในปี 2453
ใต้ (ต่อ)	สละให้อังกฤษ	กลันตัน	X	2444
		ตรังกานู	X	X
		ไทรบุรี	X	2443
		ปะลิส	X	2445
รวม	17 มณฑล	94 เมือง****		58

หมายเหตุ:

* หมายถึง เมืองเอกของมณฑล

** มณฑลกรุงเทพฯ จัดตั้งขึ้นในปี 2440 สังกัดกระทรวงนครบาล

*** เนื่องจากหัวเมืองในมณฑลอีสานและอุดรมีจำนวนมาก จึงมีการรวมหัวเมืองขนาดเล็กเข้าด้วยกัน เรียกว่า “บริเวณ” แล้วค่อยรวมหลายๆ บริเวณเข้าเป็นมณฑล

**** ไม่นับหัวเมืองประเทศราชที่กลายเป็นของอังกฤษและฝรั่งเศสในระหว่างปี 2447-2452

8.2 ร่นระยะเวลาการสื่อสารด้วยโทรเลข

การเปิดใช้โทรเลขเข้าถึงทุกภูมิภาคย่อมทำให้ทำให้การสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองเกิดความเปลี่ยนแปลงไปด้วย เพื่อแสดงให้เห็นว่าโทรเลขเข้าไปร่นระยะเวลาสื่อสารจากเดิมลงไปเท่าใด ผู้เขียนจะใช้ใบโทรเลขด่วนของปี 2464 และปี 2476 เป็นหลักฐานในการศึกษา เหตุผลที่ไม่ได้ใช้หลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 เพราะเป็นสำเนาที่ไม่ลงเวลาส่งและรับเอาไว้ ทำให้หาระยะเวลาการสื่อสาร (TC) ไม่ได้ ส่วนโทรเลขที่ลงข้อมูลไว้ครบถ้วนก็มีจำนวนน้อยมาก ส่วนใหญ่ก็ไม่เป็นหัวข้อเดียวกัน และการกระจายตัวของหลักฐานก็ค่อนข้างต่ำ ผู้เขียนจึงต้องแก้ปัญหาด้วยการใช้หลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 6 คือใบโทรเลขด่วนจำนวน 100 ฉบับจาก 38 เมืองแจ้งข่าวการเกิดโรคระบาดในสัตว์ตลอดทั้งปี 2464 กับหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 7 คือใบโทรเลขด่วนจำนวน 124 ฉบับจาก 43 เมืองแจ้งในช่วงเกิดกบฏบวรเดชระหว่างเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน 2476 มาทำการศึกษาแทน

ต้องกล่าวไว้ด้วยว่า หลักฐานชุดดังกล่าวยังมีคุณสมบัติที่โดดเด่นเพราะเกิดจากเจตนาของผู้ส่งในเรื่องเดียวกัน เกิดขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน มีการกระจายตัวอย่างกว้างขวาง

นอกจากนี้ การเป็นโทรเลขด่วนจะทำให้เจ้าพนักงานต้องตีโทรเลขส่งให้ในทันที⁵⁵⁸ จึงอนุมานได้ว่าโทรเลขด่วนทุกฉบับจะไม่หยุดนิ่งที่สถานีโทรเลขต้นทาง (Time-Pause: TP₁) เหมือนกับการส่งโทรเลขธรรมดา และเมื่อพิจารณาจากสัญญาณของเครือข่ายโทรเลขในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 จะพบว่าไม่แตกต่างจากสมัยรัชกาลที่ 5 อย่างมีนัยยะสำคัญ ทำให้การจราจรของการสื่อสารที่จะทำให้เกิดตัวแปร TP_{2-x} จึงไม่น่าจะแตกต่างกันมาก⁵⁵⁹

ส่วนตัวแปรฤดูกาลจะกำหนดให้ไม่ส่งผลกระทบต่อการทำงานของกระแสไฟฟ้าในสายลวด จึงไม่จำเป็นต้องแยกเป็นข้อมูลของฤดูฝนกับฤดูแล้งเหมือนกับการสื่อสารด้วยใบบอก (ตารางที่ 2.3) หากจะมีข้อควรระวังก็คือบริบท เพราะโทรเลขด่วนในสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นการแจ้งข่าวด่วนในช่วงสถานการณ์ปกติ ทำให้เห็นได้ว่าการสื่อสารด้วยความเร็วสูงสุดในเวลาปกติเป็นอย่างไร แต่สำหรับโทรเลขด่วนในสมัยรัชกาลที่ 7 จะเกิดขึ้นในระหว่างสงครามกลางเมืองที่มีการตัดสายโทรเลขในหลายพื้นที่⁵⁶⁰ ทำให้ระยะเวลาสื่อสารของโทรเลขด่วนในสมัยรัชกาลที่ 7 จึงมากกว่าโทรเลขด่วนในสมัยรัชกาลที่ 6 ผู้เขียนจึงกำหนดให้หลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 7 เป็นตัวแทนของการใช้โทรเลขด่วนในสถานการณ์ที่ไม่เป็นปกติ

เมื่อคัดเลือกหลักฐานที่มีคุณสมบัติตามที่กำหนดได้แล้ว ผู้เขียนจะคัดแยกออกเป็นเมืองต่างๆ แล้วเลือกจากระยะเวลาสื่อสารที่น้อยที่สุด (TC_{min}) ของแต่ละเมืองมาแสดง แต่ถ้าเมืองใดมีโทรเลขฉบับเดียวจะถือว่าเป็นข้อมูลที่น้อยที่สุดโดยปริยาย เมื่อทำการจำแนกได้ตามที่กล่าวไป ก็จะได้ผลลัพธ์ออกมาเป็นตารางที่ 8.4 ต่อไปนี้

⁵⁵⁸ กรมไปรษณีย์โทรเลข, *สมุดคู่มือโทรเลข = Telegraph guide*, (พระนคร: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, 2459), 81. ทั้งนี้ก็วิธีที่ทำให้แทรกคิวส่งโทรเลขด่วนได้ก่อนจะต้องแลกมาด้วยค่าบริการที่สูงถึง 3 เท่าของโทรเลขธรรมดาในจำนวนค่าและระยะทางที่เท่ากัน

⁵⁵⁹ หจข. กค 0301.1.38H/1 Post and Telegraph Department Administration Report 1928-29 (พ.ศ.2471).

⁵⁶⁰ ญัฐพล ใจจริง, *กบฏบวรเดช: เบื้องแรกปฏิวัติสยาม 2475*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2559), 138.

ตารางที่ 8.4 ระยะเวลาการสื่อสารด้วยโทรเลขด่วนในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 โดยเปรียบเทียบกับไบบอกในสมัยรัชกาลที่ 5

ภูมิภาค (เมือง)	มณฑล (ปีที่จัดตั้ง)	เมือง	ไบบอก** (TC _{min} : วัน)		โทรเลข*** (TC _{min} : นาที)		เปิดใช้ โทรเลข (ปี)
			ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ปี2464	ปี2476	
เหนือ (18)	พายัพ (2436)	เชียงใหม่*	-	-	30	>1 วัน	2428
		ลำพูน	49	-	>1 วัน	190	2428
		ลำปาง	-	-	40	280	2430
		น่าน	52	-	-	400	2441
		แพร่	43	-	30	140	2441
		เถิน	-	-	-	-	2442
	พิษณุโลก (2437)	พิษณุโลก*	12	43	30	165	2439
		พิจิตร	-	-	-	-	2439
		พิจัย	39	72	60	90	2439
		สวรรคโลก	-	26	-	-	2441
		สุโขทัย	16	32	-	-	2441
	นครสวรรค์ (2438)	นครสวรรค์*	38	16	30	-	2428
		กำแพงเพชร	-	15	80	-	2428
		ตาก	-	18	80	-	2428
		ชัยนาท	13	-	-	-	2428
		อุทัยธานี	7	19	-	>1วัน	2443
	เพชรบูรณ์ (2450)	เพชรบูรณ์	81	-	-	-	-
		หล่มสักดี	-	-	-	-	-
กลางและ ตะวันตก (17)	ราชบุรี (2437)	ราชบุรี*	6	4	20	180	2426
		กาญจนบุรี	6	24	180	80	2426
		เพชรบุรี	6	4	15	70	2433
		สมุทรสงคราม	-	-	-	60	2442
	กรุงเก่า (2438)	กรุงเก่า*	2	2	60	90	2426
		ลพบุรี	3	13	40	-	2428
		สระบุรี	3	5	240	90	2439
		สิงห์บุรี	7	5	60	-	2443
		อ่างทอง	-	-	30	-	2443

ตารางที่ 8.4 ระยะเวลาการสื่อสารด้วยโทรเลขด่วนในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 โดยเปรียบเทียบกับใบบอกในสมัยรัชกาลที่ 5 (ต่อ)

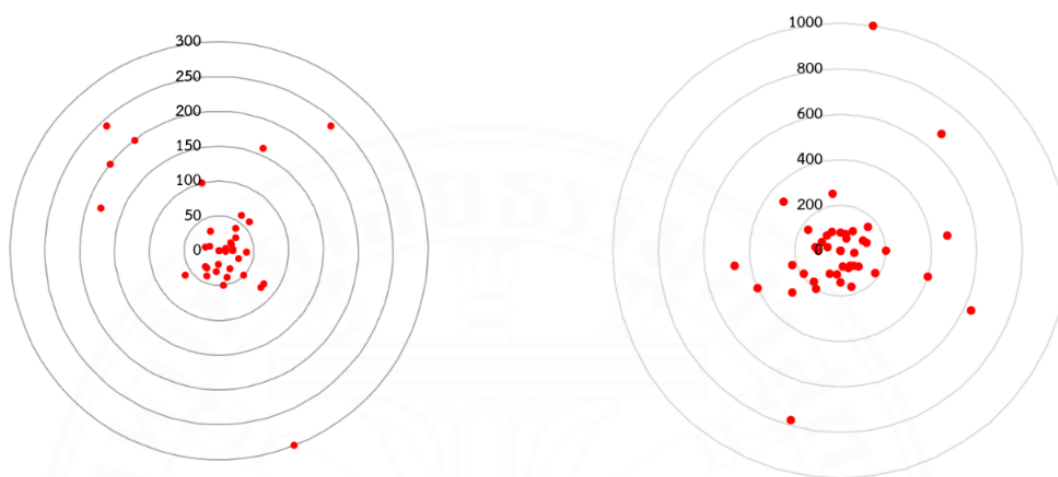
ภูมิภาค (เมือง)	มณฑล (ปีที่จัดตั้ง)	เมือง	ใบบอก** (TC _{min} : วัน)		โทรเลข*** (TC _{min} : นาที)		เปิดใช้ โทรเลข (ปี)
			ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ปี2464	ปี2476	
กลางและ ตะวันตก (ต่อ)	นครชัยศรี (2438)	นครชัยศรี*	2	4	20	120	2426
		สมุทรสาคร	4	7	40	-	-
		สุพรรณบุรี	8	24	20	-	2449
	กรุงเทพ (2440)	กรุงเทพฯ*	0	0	0	0	2420
		นนทบุรี	1	1	-	60	2444
		ปทุมธานี	-	3	-	180	2442
		นครเขื่อนขันธ์	2	1	-	-	2444
		สมุทรปราการ	4	4	-	-	2420
ตะวันออก เฉียงเหนือ (30)	อีสาน (2436)	บริเวณอุบลราชธานี*	-	-	200	252	2436
		บริเวณอุบลราชธานี*	-	41	-	220	2434
		บริเวณสุรินทร์	-	-	240	170	2449
		บริเวณร้อยเอ็ด	-	-	200	200	-
	อุดร (2436)	บริเวณหมากแข้ง*	-	-	30	330	2434
		บริเวณนครพนม	-	52	>1วัน	475	2448
		บริเวณสกลนคร	-	100	-	470	-
		บริเวณกาฬสินธุ์ (ขอนแก่น)	-	38	100	-	2443
		บริเวณน้ำเหือง (เลย)	-	-	>1วัน	400	-
	นครราชสีมา (2437)	นครราชสีมา*	-	21	10	1000	2436
		วิเชียรบุรี	56	61	-	-	-
		ภูเขียว	-	-	-	-	-
ตะวันออก (7)	ปราจีน (2437)	ปราจีนบุรี*	22	-	-	90	2426
		ฉะเชิงเทรา	6	4	40	60	2426
		นครนายก	4	4	50	110	2442
		ชลบุรี	3	4	-	100	2428
	จันทบุรี (2449)	จันทบุรี*	10	5	20	75	2428
		ระยอง	-	13	20	-	2428
		ตราด	29	-	-	-	-

ตารางที่ 8.4 ระยะเวลาการสื่อสารด้วยโทรเลขด่วนในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 โดยเปรียบเทียบกับใบบอกในสมัยรัชกาลที่ 5 (ต่อ)

ภูมิภาค (เมือง)	มณฑล (ปีที่จัดตั้ง)	เมือง	ใบบอก** (TC _{min} : วัน)		โทรเลข*** (TC _{min} : นาที)		เปิดใช้ โทรเลข (ปี)
			ฤดูฝน	ฤดูแล้ง	ปี2464	ปี2476	
ใต้ (22)	ภูเก็ต (2436)	ภูเก็ต*	-	78	>1วัน	105	2448
		ตะกั่วป่า	-	-	-	-	-
		ระนอง	-	-	-	-	-
		ตะกั่วทุ่ง	-	-	-	-	-
		พังงา	65	-	-	85	-
		ตรัง	-	36	-	-	2447
		กระบี่	-	-	-	-	-
		สตูล	-	-	-	110	2446
	ชุมพร (2439)	ชุมพร*	10	25	-	-	2437
		ไชยา	-	-	10	105	2439
		หลังสวน	-	-	-	-	2439
		กาญจนดิษฐ์	-	-	-	-	-
	นครศรีธรรมราช (2439)	นครศรีธรรมราช*	23	15	-	200	2439
		สงขลา	19	-	50	98	2442
		พัทลุง	72	28	-	-	2449
	ปัตตานี (2449)	ตานี*	-	-	30	80	2443
		ยะหริ่ง	-	-	-	-	-
		รามันท์	-	-	-	-	2444
		สายบุรี	-	-	-	-	2443
		ระแงะ	-	-	-	-	2444
		ยะลา	-	-	-	110	-
		หนองจิก	-	-	-	-	-
รวม	17 มณฑล	94 เมือง					58 เมือง

หมายเหตุ: * หมายถึง ศูนย์กลางของมณฑล, ** ข้อมูลมาจากตารางที่ 2.3 ในบทที่ 2, *** ข้อมูลโทรเลขปี 2476 จะมากกว่าปี 2464 เพราะอยู่ในสถานการณ์สงครามกลางเมือง มีการทำลายสายโทรเลขหลายแห่งทำให้การส่งโทรเลขด่วนต้องใช้เวลามากกว่าปกติ

หากนำข้อมูลจากตารางที่ 8.4 ไปสร้างเป็นแผนภาพโดยให้จุดศูนย์กลางของรูปคือ กรุงเทพฯ จะพบว่า การส่งโทรเลขด่วนจากหัวเมืองเข้าไปกรุงเทพฯ ในเวลาปกติจะใช้เวลาเฉลี่ยไม่เกิน 1 ชั่วโมง แต่ถ้าเป็นช่วงเกิดสงครามกลางเมืองที่โครงสร้างพื้นฐานถูกทำลายและการจราจรของการสื่อสารค่อนข้างหนาแน่น จะทำให้ต้องใช้เวลามากกว่าปกติราว 3-4 เท่า

ปี 2464 (รัชกาลที่ 6)

ปี 2476 (สมัยรัชกาลที่ 7)

ภาพที่ 8.2 ระยะเวลาการสื่อสารด้วยโทรเลขด่วนสมัยรัชกาลที่ 6 กับรัชกาลที่ 7 (หน่วย: นาที)

หมายเหตุ: จุดศูนย์กลางหมายถึงกรุงเทพฯ

ในส่วนของการเปลี่ยนแปลงจะพบว่า การสื่อสารด้วยไปบอที่เคยใช้เวลาหลายวันหลายสัปดาห์ หรือหลายเดือน ถูกร่นระยะเวลาลงมาเหลือเพียงหลายนาทีก่อนหรือหลายชั่วโมงเท่านั้น เช่น เมืองขอนแก่นที่เคยใช้เวลาส่งไปบอ 38 วัน แต่ส่งโทรเลขด่วนใช้เวลาแค่ 100 นาที เท่ากับ ร่นระยะเวลาสื่อสารลงไปร้อยละ 99.8 เมืองแพร่ที่เคยใช้เวลาในการส่งไปบอ 43 วันก็ลดลงเหลือแค่ 30 นาที เท่ากับ ร่นระยะเวลาลงไปร้อยละ 99.95 เมืองราชบุรีเคยใช้เวลาส่งไปบอ 6 วันก็ลดลงเหลือ 20 นาที เท่ากับ ร่นระยะเวลาลงไปร้อยละ 99.8 ภูเก็ตที่เคยใช้เวลาส่งไปบอ 78 วันก็ลดลงเหลือ 105 นาที เท่ากับ ร่นระยะเวลาลงไปร้อยละ 99.9 ส่วนนครศรีธรรมราชที่เคยส่งไปบอ 15 วันก็ลดลงเหลือ 200 นาที เท่ากับ ร่นระยะเวลาลงไปร้อยละ 99.9 ฯลฯ จากข้อค้นพบนี้จึงสรุปได้ว่า โทรเลขด่วนสามารถร่นระยะเวลาสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองลงไปได้ถึงร้อยละ 99 จากระยะเวลาการสื่อสารด้วยไปบอ

หากเปรียบเทียบกับการใช้ “คนเร็ว” (messenger) ที่กล่าวไว้ในบทที่ 2 ขีดจำกัดของคนเร็วอยู่ที่ระยะทางภูมิศาสตร์และการทำความเร็วได้ไม่เกินกำลังม้า แต่การใช้กระแสไฟฟ้าเป็นพาหนะในการสื่อสารจะก้าวข้ามขีดจำกัดทุกอย่าง ซึ่งจะทำให้ระยะเวลาการเดินทาง (Time-Distance) ที่เกิดจากระยะทางภูมิศาสตร์หมดความหมายในทันที ในมุมมองของ Roland Wenzlhuemer (2015) จึงเห็นว่าการมาถึงของโทรเลขไฟฟ้าเป็นการปลดปล่อยข้อมูลข่าวสารจากข้อจำกัดทางกายภาพตามกฎการเคลื่อนที่ของนิวตัน เพราะถ้าหากเราละเลยมวลที่น้อยมากๆ ของอิเล็กตรอนที่วิ่งไปตามสายโทรเลขก็หมายความว่า การเคลื่อนย้ายข้อมูลข่าวสารไม่ต้องการมวล ($m = 0$) ทำให้ไม่เข้ากับกฎการเคลื่อนที่ที่วัดด้วยแรงเฉื่อย⁵⁶¹ แต่ในความเห็นของผู้เขียน คำอธิบายโดยนัยของ Wenzlhuemer ก็ไม่แตกต่างจากที่ Anthony Giddens (1985) และ James Carey (1989) นักสังคมวิทยาและนักวิชาการด้านการสื่อสารเคยกล่าวเอาไว้ว่า หน้าที่ของโทรเลขคือการแยกการสื่อสารออกจากการเดินทาง⁵⁶²

อย่างไรก็ดี แม้ราชสำนักสยามจะไม่ได้แสดงท่าทีชัดเจนถึงการเข้ามาของโทรเลขไฟฟ้าด้วยข้ออ้างที่ยากจะพิสูจน์เหมือนกับจีนหรือออตโตมันก็ตาม⁵⁶³ แต่พลังงานไฟฟ้าก็น่าจะเป็นสิ่งที่ท้าทายความรู้ความเข้าใจอยู่มากหากเทียบกับพลังงานไอน้ำที่เข้ามาก่อน มิฉะนั้นแล้ว กรมโทรเลขของกรุงเทพฯ คงจะไม่ยื่นข้อเสนอให้ฝรั่งเศสมาตั้งสถานีโทรเลขคู่กันที่จุดต่อแดนของโทรเลขสายไซ่ง่อน จนทำให้อธิบดีกรมโทรเลขไซ่ง่อนต้องมีหนังสือชี้แจงว่า การตั้งสถานีโทรเลขคู่กันที่

⁵⁶¹ Wenzlhuemer, Roland, *Connecting the Nineteenth-Century World: The Telegraph and Globalization*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 35-37. ความพลงไหลในพลังงานของกระแสไฟฟ้ายังทำให้นักคิดและนักปรัชญาร่วมสมัยตั้งคำถามด้วยซ้ำว่าการเดินทางของกระแสไฟฟ้ามีเวลาและความเร็วหรือไม่ ดู Sprenger, Florian, “Between the Ends of a Wire: Electricity, Instantaneity and the World of Telegraphy,” *Global Communication Electric: Business, News and Politics in the World of Telegraphy*, (Frankfurt: Campus, 2013), 355 – 381.

⁵⁶² Giddens, Anthony, *The Nation-State and Violence*, (Cambridge: Polity, 1985), 185. และ Carey, James, *Communication as culture: Essays on media and society*, (Boston: Unwin Hyman, 1989), 157.

⁵⁶³ มีตัวอย่างว่าขุนนางหัวอนุรักษ์นิยมในสมัยราชวงศ์ชิงอ้างเรื่องฮวงจุ้ย กลุ่มคนที่เคร่งศาสนาในออตโตมันก็กล่าวว่าโทรเลขเป็นเครื่องมือของปีศาจ หรือแม้แต่ชาวอเมริกันเองก็หวาดกลัวว่ากระแสไฟฟ้าจะแล่นผ่านพื้นดินแล้วทำอันตราย ดู Yongming, Zhou, *Historicizing online politics : telegraphy, the Internet, and political participation in China*, (California: Stanford University Press, 2006), 26-32; Bektas, Yakup, “The Sultan’s Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847 – 1880,” *Technology and Culture* 41, 4(2000): 669-696. และ ฟิลบิน, ทอม, *100 สิ่งประดิษฐ์เปลี่ยนโลก*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก, 2548), 44.

พรมแดนไม่มีความจำเป็นและไม่มีความสำคัญเท่ากันเพราะ “ไฟฟ้าไม่ได้อยู่ในร่มทงเมืองหนึ่งเมืองใด ไม่เป็นสัพเพกเมืองหนึ่งเมืองใดเลย ซึ่งจะให้เที่ยวไปเที่ยวมาข้ามเขตแดนนั้นไม่เป็นเหตุเลย ไม่ควรจะให้อยู่ที่เขตแดน ประโยชน์มีแต่จะให้หลุดไปโดยเร็ว”⁵⁶⁴

แต่ถ้ามองในฐานะที่เป็นผู้ใช้งาน (user) ราชสำนักสยามน่าจะบรรลุวัตถุประสงค์ของการใช้งานโทรเลขอยู่ไม่น้อย เพราะการที่หัวเมืองติดต่อสื่อสารกับกรุงเทพฯ ด้วยความเร็วในหลัก ชั่วโมงแทนที่จะเป็นหลักสัปดาห์หรือเดือนก็เป็นการเพิ่มประสิทธิภาพให้กับกลไกของรัฐอย่างชัดเจน ดังที่ผู้แทนกระทรวงโยธาธิการได้กล่าวไว้ในที่ประชุมเทศาภิบาลปี 2449 ว่า “ใน 100 ฉบับ มีโทรเลขของมหาชนแต่ 40 ฉบับ อีก 60 ฉบับเป็นโทรเลขประเภทที่ 1 และที่ 2 ทั้งนั้น” สำหรับโทรเลขประเภทที่ 1 คือโทรเลขของกรมไปรษณีย์โทรเลข โทรเลขประเภทนี้ไม่คิดค่าค่า ส่วนโทรเลขประเภทที่สองคือโทรเลขในราชการของกระทรวงต่างๆ ต้องเสียเงินค่าตามที่กำหนด แต่เป็นเงินหลวง⁵⁶⁵ ในที่นี้เห็นว่าสัดส่วนดังกล่าวน่าจะเกิดมาเป็นเวลานานแล้วเพราะในรายงานตรวจราชการของเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ปี 2445 ก็ระบุว่า ผลประโยชน์ของสถานีโทรเลขเมืองชุมพรมาจากหน่วยงานราชการ (โทรเลขประเภทที่ 2) ถึงร้อยละ 50⁵⁶⁶ แต่ถ้าหากเปรียบเทียบกับรายได้ระหว่างกรมโทรเลขกับกรมไปรษณีย์ที่อยู่ในสังกัดเดียวกันจะพบว่า รายได้จากกรมโทรเลขคิดเป็นครึ่งหนึ่งของรายได้กรมไปรษณีย์โทรเลขมาตั้งแต่เกิดวิกฤติการณ์ ร.ศ.112 (ปี 2436) และได้ระดับสูงสุดถึงร้อยละ 82 เมื่อเกิดกบฏหัวเมืองในปี 2445 แต่โดยเฉลี่ยแล้ว ตั้งแต่กระทรวงมหาดไทยเริ่มกระบวนการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางในทศวรรษ 2440 รายได้เฉลี่ยของกรมโทรเลขก็คิดเป็นสัดส่วนถึงร้อยละ 75 ของกรมไปรษณีย์โทรเลขไปจนถึงสิ้นสุดรัชกาลที่ 5⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ หจข. ร.5 นก. 19/339 หนังสือกรมโปศตแลตลิกกราฟเมืองญวนเมืองเขมร กระทรวงวิชาแลตั้งสายขึ้น หองอธิบดี ว่าด้วยเรื่องสายโทรเลขถึงกรุงเทพฯ จ.ศ.1244.

⁵⁶⁵ *เทศาภิบาล เล่ม 2 แผ่นที่ 12 วันที่ 1 มีนาคม ร.ศ.125, 165.*

⁵⁶⁶ นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยา, *จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121, 1-2.*

⁵⁶⁷ หจข. ร.5 กค 0301.138A/1-17 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กรมสารบาณชี งบประมาณรัตนโกสินทรศก 116-130.

8.3 ความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เชิงเวลา

แม้ว่าผลการคำนวณจะแสดงให้เห็นว่าโทรเลขสามารถร่นระยะเวลาสื่อสารจากใบบอกที่ส่งมาจากทุกภูมิภาคได้ร้อยละ 99 ก็ตาม แต่การร่นระยะเวลาดังกล่าวก็ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันทั้งพระราชอาณาเขต หากแต่จะทยอยเกิดขึ้นตามการเปิดใช้โทรเลขแต่ละเส้นทาง เพื่อแสดงให้เห็นว่าเกิดความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เชิงเวลาไปอย่างไร ผู้เขียนจะใช้แบบจำลองการสื่อสารในภาพที่ 2.5 เป็นตัวแทนของพื้นที่เชิงเวลาก่อนการปรับปรุงการสื่อสาร ต่อจากนั้นจะแสดงให้เห็นการร่นพื้นที่เชิงเวลาตามการเปิดใช้โทรเลขเข้าไปในแต่ละภูมิภาค โดยกำหนดให้พื้นที่เชิงเวลาที่ลดลงหมายถึงการติดต่อสื่อสารที่ใกล้ชิดกันระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองในภูมิภาคดังกล่าว

สำหรับข้อมูลที่จะถูกนำไปคำนวณพื้นที่เชิงเวลาจะมาจากตารางที่ 8.5 ซึ่งผู้เขียนนำข้อมูลส่วนนี้มาจากตารางที่ 8.3 แต่เปลี่ยนวิธีการนำเสนอมาเป็นการแสดงผลรวมของหัวเมืองที่เปิดใช้โทรเลขได้ตาม “พื้นที่” และ “เวลา” โดยแบ่งพื้นที่เป็น 5 ภูมิภาคคือ ภาคกลางกับตะวันตก (C) ภาคเหนือ (N) ภาคตะวันออก (E) ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (NE) และภาคใต้ (S) ส่วนเวลาจะแบ่งเป็น 5 ช่วงคือ ปี 2426 คือปีที่จัดตั้งกรมไปรษณีย์และโทรเลข ปี 2434 คือปีก่อนการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน ปี 2444 คือปีก่อนเกิดกบฏหัวเมือง ปี 2449 คือปีที่เปิดใช้โทรเลขได้ครบทุกมณฑล และปี 2453 คือปีที่สิ้นสุดรัชกาลที่ 5

ตารางที่ 8.5 แสดงจำนวนหัวเมืองที่เปิดใช้งานโทรเลขได้ในแต่ละช่วงเวลาในสมัยรัชกาลที่ 5

ภูมิภาค (เมือง)	มณฑล	เมือง	จำนวนหัวเมืองที่มีโทรเลข				
			2426	2434	2444	2449*	2453
เหนือ (N)	พายัพ	18	0	7	16	16	16
	พิษณุโลก						
	นครสวรรค์						
	เพชรบูรณ์						
กลางและ ตะวันตก (C)	ราชบุรี	17	6	8	15	16	16
	กรุงเก่า						
	นครชัยศรี						
	กรุงเทพ						
ตะวันออก เฉียงเหนือ (NE)	อีสาน	33/30 ^ก	0	5	6	7 ^ก	7 ^ก
	อุดร						
	นครราชสีมา						
ตะวันออก (E)	บูรพา	11/7 ^ข	4	6	7	9	6 ^ข
	ปราจีน						
	จันทบุรี						
ใต้ (S)	ภูเก็ต	26/22 ^ค	0	0	11	16	13 ^ค
	ชุมพร						
	นครศรีธรรมราช						
	ไทรบุรี						
	ปัตตานี						
รวม	19	105	10	26	55	64 ^ง	58 ^ฉ

หมายเหตุ:

* ในตารางนี้ใส่ข้อมูลปี 2449 เข้าไปด้วยเพราะเป็นปีที่เปิดใช้โทรเลขได้กว้างขวางที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 5

ก = กรุงเทพฯ สละบริเวณจำปาสักให้ฝรั่งเศสในปี 2447 ทำให้ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเหลือ 30 หัวเมือง

ข = กรุงเทพฯ สละมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศสในปี 2449 ทำให้ภาคตะวันออกเหลือแค่ 7 หัวเมือง

ค = กรุงเทพฯ สละมณฑลไทรบุรี (ยกเว้นสตูล) กลันตัน และตรังกานูให้อังกฤษในระหว่างปี 2449-2452 ทำให้ภาคใต้เหลือ 22 หัวเมืองในปี 2453

ง = หัวเมืองทั้งหมดในปี 2449 คือ 102 หัวเมือง

ฉ = หัวเมืองทั้งหมดในปี 2453 คือ 94 หัวเมือง

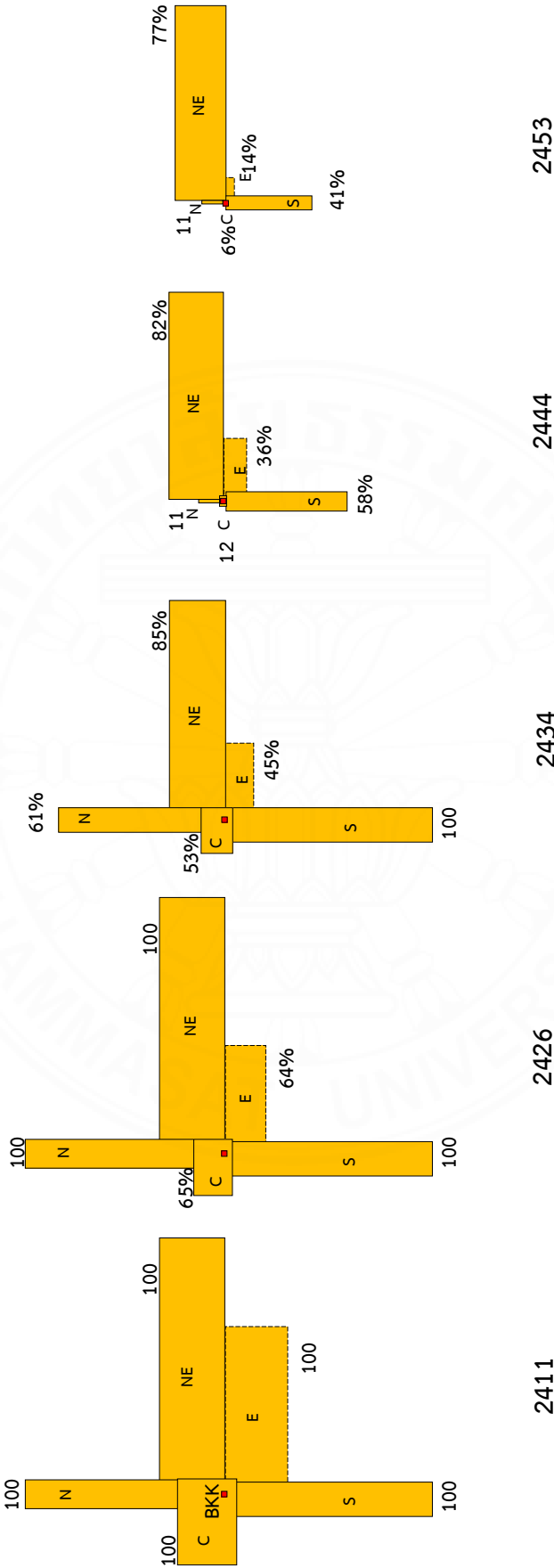
หลังจากนั้นจะกำหนดให้พื้นที่เชิงเวลาของแต่ละภูมิภาคก่อนการเปิดใช้โทรเลข เท่ากับ 100% หากภูมิภาคใดเริ่มเปิดใช้โทรเลขได้แล้ว สัดส่วนของหัวเมืองที่เปิดใช้โทรเลขได้ต่อ จำนวนหัวเมืองทั้งหมดในภูมิภาคจะเท่ากับพื้นที่เชิงเวลาที่ถูกร่นเข้าไปใกล้ชิดกรุงเทพฯ ในทันที (เพราะการร่นระยะเวลาสื่อสารลงไปได้ร้อยละ 99) ทำให้พื้นที่เชิงเวลาที่เหลืออยู่จึงหมายถึง จำนวนหัวเมืองในภูมิภาคที่ยังเปิดใช้โทรเลขไม่ได้ เป็นต้นว่าภาคเหนือ (N) ในปี 2426 ยังเปิดใช้ โทรเลขไม่ได้ พื้นที่เชิงเวลาจึงเท่ากับ 100% เพราะยังไม่มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น แต่ในปี 2434 ที่เปิดใช้โทรเลขได้แล้ว 7 เมืองหรือ 39% ของทั้งภูมิภาค สัดส่วนดังกล่าวหมายถึงการสื่อสารของ หัวเมืองที่ถูกดึงเข้าไปใกล้ชิดกรุงเทพฯ ทำให้พื้นที่เชิงเวลาของภาคเหนือลดลงมาเหลือ 61% ใน ระหว่างปี 2444-2453 ที่ภาคเหนือเปิดใช้โทรเลขได้แล้ว 16 เมืองหรือคิดเป็น 89% ของทั้ง ภูมิภาค พื้นที่เชิงเวลาจึงลดลงเหลือ 11%

จากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจึงมีความหมายว่า เมื่อสิ้นสุทธรัชกาลที่ 5 กรุงเทพฯ ได้ใช้สายโทรเลขถึงหัวเมืองในภาคเหนือเข้ามาใกล้ชิดได้เกือบทั้งหมดแล้ว คงเหลือหัวเมืองแค่ 11% เท่านั้นที่ยังเปิดใช้โทรเลขไม่ได้ เมื่อผู้เขียนทำการคำนวณแบบนี้กับในทุกพื้นที่และเวลาก็จะ ได้เป็นตารางที่ 8.6 และภาพที่ 8.3 ต่อไปนี้

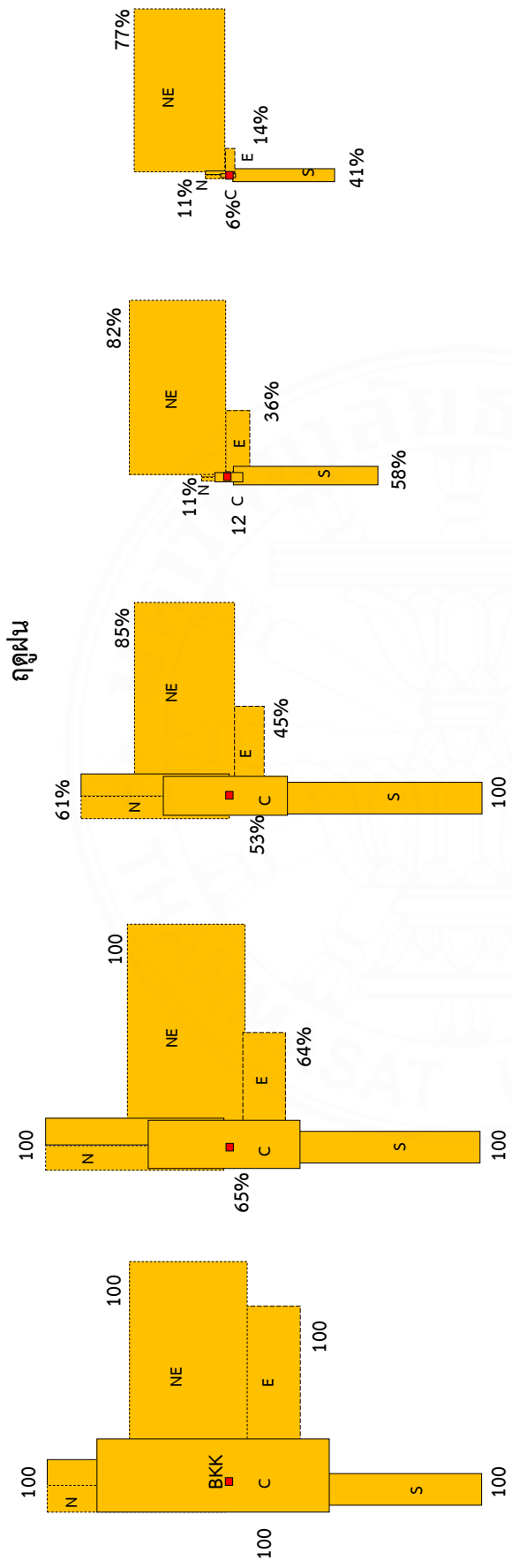
ตารางที่ 8.6 แสดงพื้นที่เชิงเวลาการสื่อสารในสมัยรัชกาลที่ 5

ภูมิภาค	มณฑล	พื้นที่เชิงเวลา (%)				
		2411	2426	2434	2444	2453
เหนือ (N)	พายัพ	100	100	61	11	11
	พิษณุโลก					
	นครสวรรค์					
	เพชรบูรณ์					
กลางและ ตะวันตก (C)	ราชบุรี	100	65	53	12	6
	กรุงเก่า					
	นครชัยศรี					
	กรุงเทพ					
ตะวันออก เฉียงเหนือ (NE)	อีสาน	100	100	85	82	77
	อุดร					
	นครราชสีมา					
ตะวันออก (E)	บูรพา	100	64	45	36	14
	ปราจีน					
	จันทบุรี					
ใต้ (S)	ภูเก็ต	100	100	100	58	41
	ชุมพร					
	นครศรีธรรมราช					
	ไทรบุรี					
	ปัตตานี					

ฤดูแล้ง

ภาพที่ 8.3 แบบจำลองแสดงการรบกวนพื้นที่เชิงเวลาของการสื่อสารในสมัยรัชกาลที่ 5

ข้อมูล	2411	2426	2434	2444	2453
โครงการโทรเลข ที่เปิดใช้งานได้ (สะสม)	-	สายปากน้ำ (2420) สายกรุงเก่า (2421) สายไผ่ล้อม (2426) สายทวาย (2426)	สายเชียงใหม่ (2428) สายจันทบุรี (2428) สายมะละแหม่ง (2428) สายจำปาสัก (2434) สายหนองคาย (2434)	สายอุบลราชธานี (2436) สายนครราชสีมา (2436) สายน่าน (2441) สายสงขลา (2442) สายโทรบุรี (2443) สายปัตตานี (2444)	สายภูเก็ต (2448) สายอีสาน (2453)
พื้นที่เชิงเวลา (%)	C	100	53	12	6
	N	100	61	11	11
	NE	100	85	82	77
	E	100	45	36	14
	S	100	100	58	41

ภาพที่ 8.3 แบบจำลองแสดงการร่นพื้นที่เชิงเวลาของการสื่อสารในสมัยรัชกาลที่ 5 (ต่อ)

หากดูจากภาพที่ 8.3 จะพบว่า พื้นที่เชิงเวลาของภาคกลางกับภาคตะวันตก (C) และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (E) ถูกร่นเข้าสู่ศูนย์กลางตั้งแต่ทศวรรษ 2420 เพราะมีการเปิดใช้โทรเลข 4 ทิศทางรอบกรุงเทพฯ เริ่มจากด้านเหนือคือโทรเลขสายกรุงเทพฯ (2421) ด้านใต้คือโทรเลขสายปากน้ำ (2420) ด้านตะวันออกคือโทรเลขสายไชน่ (2426) และด้านตะวันตกคือโทรเลขสายทวาย (2426) ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นคือการติดต่อกับโลกภายนอกผ่านโทรเลขทวายและไชน่ที่เป็นเส้นทางระหว่างประเทศ ส่วนการเปิดที่ทำการโทรเลขไว้ที่พระราชวังบางปะอินตั้งแต่ปี 2420 ก็ทำให้พระเจ้าอยู่หัวออกคำสั่งจากพระราชวังบางปะอินได้สะดวกเหมือนประทับอยู่ที่กรุงเทพฯ ดังมีตัวอย่างว่าทรงมีโทรเลขจากบางปะอินไปยังปากน้ำช่วงปลายเดือนสิงหาคม 2428 รับสั่งให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ (วังหน้า) ที่ประจวบฯ หนังก้อยที่ปากน้ำเสด็จกลับขึ้นมากรุงเทพฯ ให้ได้เพราะ “ถ้าไปเป็นเหตุลงที่ปากน้ำจะเป็นการเสียพระเกียรติยศมาก”⁵⁶⁸

แต่หลังจากปี 2426 ได้เกิดกระแสอาณานิคมขึ้นสูงรอบๆ สยาม โครงการโทรเลขหลายเส้นทางจึงเกิดขึ้นมาเพื่อสร้างการติดต่อกับข้าหลวงใหญ่ที่ส่งไปรับมือสถานการณ์ดังกล่าวในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมไปถึงการส่งข้าหลวงใหญ่ไปแก้ปัญหาแบบเหมาเมืองในภาคใต้ ทำให้ก่อนการปฏิรูปในปี 2435 จึงมีโทรเลขที่เปิดใช้งานได้เพิ่มอีก 5 เส้นทางคือ โทรเลขสายเชียงใหม่ (2428) สายจันทบุรี (2428) สายมะละแหม่ง (2429) สายจำปาสัก (2434) และสายหนองคาย (2434) ซึ่งการเปิดใช้โทรเลขถึงเชียงใหม่ จำปาสัก และหนองคายจะทำให้พื้นที่เชิงเวลาของภาคเหนือ (N) และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (NE) เริ่มถูกร่นเข้าสู่ศูนย์กลางในทศวรรษ 2430 ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือการทำให้อำนาจสั่งการจริงๆ ย้ายไปตามที่ประทับของพระเจ้าอยู่หัวได้ไกลกว่าพระราชวังในหัวเมือง ดังที่โปรดฯ ให้ลากสายโทรเลขชั่วคราวไปถึงพลับพลาที่ประทับในไทรโยคในปี 2431 และประกาศให้ข้าราชการทราบว่าจะต้องกราบบังคมทูลเรื่องใดก็ให้มีโทรเลขไปถึงไทรโยคได้ตลอดเวลา “และจะได้รับพระบรมราชโองการตอบในวันเดิวนั้นตลอดทุกเวลาเหมือนกันกับเสด็จพระราชดำเนินไปประทับอยู่พระราชวังบางปะอิน”⁵⁶⁹

ส่วนการเปิดใช้โทรเลขไปหาข้าหลวงใหญ่ก็จะทำให้พระเจ้าอยู่หัวทรงควบคุมและสั่งการได้อย่างใกล้ชิดกว่าเดิม ตัวอย่างที่นำมาเปรียบเทียบกันก็คือข้าหลวงใหญ่เชียงใหม่กับข้าหลวงใหญ่จำปาสัก เพราะหลังจากเปิดใช้โทรเลขได้ถึงเชียงใหม่ ราชสำนักก็ส่งพระยาเพชรพิไชย (ทองจันจารจินดา) ขึ้นไปประจำการ แต่หลังจากนั้นเพียงไม่นานก็เริ่มมีข่าวไม่ชอบมาพากลรายงานลงมาว่า

⁵⁶⁸ หจข. สบ 17 บันทึกรายวันของกรมพระสมมติฯ จ.ศ.1247/1, 239.

⁵⁶⁹ วิมลพรรณ ปิตธวัชชัย, *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม 2*, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (1984) จำกัด, 2547), 462. และหจข. ร.5 ยธ 3.3/42 เรื่องไต่ถามไต่ถามโทรเลขระหว่างเมืองสมุทสงครามแลราชบุรี (5 ธ.ค. 114 - 7 พ.ค. 118).

เกิดความแตกแยกในคณะทำงานของข้าหลวง สาเหตุหลักมาจากนโยบายของพระยาเพชรพิไชยที่โน้มเอียงไปตามคำขอของพระเจ้าเชียงใหม่เรื่องการยกเลิกระบบเสนา 6 กรมและยกเลิกการเก็บภาษีแบบใหม่⁵⁷⁰ สิ่งที่ต้องย้ายมาชื่อนี้คือโทรเลขกราบบังคมทูลของพระยาเพชรพิไชยในเรื่องนี้ แต่ก็มีรับสั่งให้คงตามแนวทางเดิมไว้ก่อน⁵⁷¹

พอถึงเดือนพฤศจิกายน 2431 พระยาเพชรพิไชยกลับขัดรับสั่งด้วยการประกาศยกเลิกการเก็บภาษีแบบใหม่ตามคำขอของพระเจ้าเชียงใหม่ และมีโทรเลขรายงานลงไปหลังจากประกาศไปแล้ว 7 วัน ชำนาญจึงทำให้พระเจ้าอยู่หัวพิโรธเป็นอย่างมาก โปรดฯ ให้มีโทรเลขคำสั่งไปปลดพระยาเพชรพิไชยจากตำแหน่งโดยทันที⁵⁷² ด้วยเหตุนี้ พระยาเพชรพิไชยจึงเป็นข้าหลวงใหญ่คนแรกที่ถูกปลดทางโทรเลข ความผิดของเขาคือการไม่เข้าไปควบคุมหรือแทรกแซงกิจการภายในของเมืองประเทศราช แต่กลับไปเข้าข้างเจ้าประเทศราชเสียเอง⁵⁷³

สถานการณ์ที่เชียงใหม่จึงแตกต่างไปจากที่จำปาสัก เพราะในระหว่างปี 2427-2433 ที่จำปาสักยังเปิดใช้โทรเลขไม่ได้นั้น แม้ราชสำนักจะได้ยินข่าวลือมาว่าพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) มีเรื่อง “อามิส” คือเรียกรับผลประโยชน์จำนวนมากถึงขนาดที่พระเจ้านั่งยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณมีรับสั่งในที่ประชุมเสนาบดีว่า “พยามหาอำมาตย์เปนขุนนางที่ข้างจีนเรียกว่ากังฉิน” แต่ด้วยความไกลหูไกลตาทำให้ตรวจสอบข้อเท็จจริงได้ยาก ราชสำนักจึงต้องปล่อยให้พระยามหาอำมาตยาธิบดีทำงานต่อไปโดยให้เหตุผลว่ากระบวนการราชการของเขาดีมากจึงต้องมองข้ามข้อเสียบางอย่าง⁵⁷⁴

คงด้วยเหตุนี้ เมื่อกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมและกรมหลวงพิชิตปรีชากรถูกส่งไปเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ที่หนองคายและอุบลราชธานีในปี 2434 ทั้งสองพระองค์จึงต้องเร่งเปิดใช้โทรเลขเพื่อสร้างการติดต่อกับกรุงเทพฯ เป็นภารกิจแรก เพราะนอกจากจะแก้ปัญหาเรื่องความ

⁵⁷⁰ รัตนพร เศรษฐกุล, “ศาลต่างประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2412-2480),” 135. และ ธเนศวร์ เจริญเมือง, *คนเมือง: ประวัติศาสตร์ล้านนาสมัยใหม่ (พ.ศ.2317-2552)*, (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552), 28.

⁵⁷¹ สรัสวดี ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2436-2476),” 103.

⁵⁷² หจข. ร.5 รล-มท 36/70 โปรดเกล้าฯ ให้ขุนแผนลงสท้าน เป็นข้าหลวงเชิญตราขึ้นไปถอดพระยาเพชรพิไชยออกจากตำแหน่งที่ข้าหลวง ๕ หัวเมือง จ.ศ.1250.

⁵⁷³ ดวงดาว ยังสามารถ, *บัลลังก์พระปิยะ: บทวิเคราะห์พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์*, (กรุงเทพฯ: คบไฟ, 2537), 88-89. และ *รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.111 (เล่ม 2)*, (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2550), 741.

⁵⁷⁴ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, *พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ผู้ถวายชีวิตรักษาแผ่นดินอีสาน*, 103.

ไกลหูไกลตาของข้าหลวงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในปีรุ่งขึ้น (ปี 2435) จะนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงสำคัญหลายอย่างซึ่งเป็นธรรมดาที่ข้อราชการใหม่ๆ ไม่เคยมีแบบแผนมาก่อนก็ย่อมมีโอกาสผิดพลาดและบานปลายได้ง่าย⁵⁷⁵ การมีสายโทรเลขติดต่อกับราชสำนักได้ตลอดเวลาทำให้ข้าหลวงไม่ต้องผลิผลามตัดสินใจเรื่องต่างๆ ด้วยตัวเอง หรือกล่าวอีกอย่างก็คือไม่ต้องรับผิดชอบหากตัดสินใจผิดพลาดขึ้นมา นั่นจึงเป็นเหตุผลว่าทำไมตลอดเวลาที่เกิดการปะทะกับทหารฝรั่งเศสที่แม่น้ำโขง ข้าหลวงต่างพระองค์ที่หนองคายและอุบลราชธานีจึงต้องมีโทรเลขมาถามว่าจะโปรดให้ทำอย่างไรไปเสียทุกเรื่อง ส่วนหัวเมืองอื่นๆ ที่ได้ผลกระทบทางอ้อมจากวิกฤตการณ์ดังกล่าวก็มีโทรเลขเข้ามาถามเช่นกันว่าจะให้จัดการปัญหาอย่างไร ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพตรัสเล่าให้พระธิดาฟังว่า “เดี๋ยวก็ได้รับโทรเลขจากเมืองนั้นที่เมืองนี้” แม้แต่เรื่องชาวต่างชาติไม่ยอมจ่ายเงินค่าห้องเช่าในมณฑลปราจีน พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงมณฑลก็ยังคงมีโทรเลขมาถามกระทรวงมหาดไทยว่าจะให้จัดการอย่างไรเช่นกัน⁵⁷⁶

แต่ถ้ามองในทางกลับกัน การมีสายโทรเลขก็ช่วยให้ราชสำนักคลี่คลายสถานการณ์หรือปัญหาต่างๆ ได้ก่อนที่จะบานปลาย เช่น การแต่งตั้งเจ้าเมืองพระตะบองคนใหม่ไปทางโทรเลขทำให้ไม่เกิดปัญหาแย่งชิงตำแหน่งผู้สืบทอด เป็นต้น กระทรวงมหาดไทยก็ยังให้ความสำคัญกับโครงการโทรเลขเป็นลำดับต้นๆ หลังจากเข้ามาจัดตั้งมณฑลทั่วประเทศในปี 2437 ซึ่งถ้ามองจากพื้นที่เชิงเวลาที่จะกล่าวได้ว่า พื้นที่เชิงเวลาที่เคยแยกย้ายอยู่ในความรับผิดชอบของ 3 กระทรวงที่ปกครองหัวเมืองได้ถูกโอนมาให้กระทรวงมหาดไทยรับผิดชอบทั้งหมดแล้ว แม้ในเชิงกายภาพจะเห็นได้ว่าพื้นที่ที่รับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทยกว้างขวางมากขึ้นก็ตาม⁵⁷⁷ แต่ถ้ามองเป็นพื้นที่

⁵⁷⁵ ในความพยายามจะปฏิรูปการเมืองการปกครองสมัยรัชกาลที่ 4 หลายๆ ครั้งที่มีการตัดสินใจผิดพลาดหรือไปดำเนินการผิดพลาดก็จะต้องกลับมาตั้งหลักกันใหม่ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเคยกราบบังคมทูลพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ว่า “เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้สั่งให้นำทำผิดพระกระแสไปแล้ว ก็ต้องถอยกลับมาตั้งกระบวนกันใหม่ เปนดังนี้เนื่องๆ ครั้งนี้จะตั้งกระบวนไปใหม่ไม่ได้ฤา” ดู หจข. ร.5 รล-พศ 20/75 ลาวทรงดำเมืองเพชรบุรีถวายฎีกากล่าวโทษพระยาเพชรบุรีและกรมการเมืองว่ากดขี่ได้รับความเดือนร้อน จ.ศ.1242.

⁵⁷⁶ พูนพิศสมัย ดิศกุล, ม.จ.หญิง, *สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น*, 216-217.

⁵⁷⁷ แม้ว่าการหาหรือเรื่องการจัดตั้งมณฑลตอนปลายปี 2436 จะนำไปสู่ข้อเสนอที่ไม่คาดคิดคือการยกเลิกการแบ่งอำนาจปกครองตามพื้นที่ก็ตาม แต่ถ้าดูแนวโน้มจากการปฏิรูปตั้งแต่ปี 2435 ก็ให้เห็นแนวโน้มของการยกเลิกดังกล่าว ปัจจัยสำคัญคือการห้ามไม่ให้เสนาบดีรับผลประโยชน์ที่เกิดจากการปกครองหัวเมืองอีกต่อไป เงินส่วย ภาษี แรงงาน หรือแม้แต่ค่านาถูกแยกย้ายไปขึ้นกับกระทรวงที่มีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงทั้งหมด เสนาบดีกระทรวงที่ปกครองหัวเมืองจึงต้องรับเงินเดือนเดือนละ 1000 บาทเท่ากับเสนาบดีกระทรวงอื่นๆ จึงไม่น่าแปลกใจถ้าหากเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศและกระทรวงนครบาลจะไม่ต้องการปกครองหัวเมืองอีก แต่สำหรับผู้ที่ยู่

เชิงเวลาจะพบว่าหลังจากปี 2437 ที่รับโอนหัวเมืองทั้งหมดมาปกครองแล้ว พื้นที่เชิงเวลาของกระทรวงมหาดไทยจะเริ่มเล็กลงเรื่อยๆ ตามการเปิดใช้งานโทรเลข เพราะในระหว่างปี 2435-2444 ราชสำนักสามารถเปิดใช้เส้นทางโทรเลขได้ถึง 7 เส้นทางครอบคลุมทุกภูมิภาค กล่าวคือ โทรเลขสายอุบลราชธานี (2436) สายนครราชสีมา (2436) สายน่าน (2441) สายสงขลา (2442) สายไทรบุรี (2443) และสายปัตตานี (2444) จะเห็นได้ว่าในทศวรรษ 2440 นี้จะสามารถร่นพื้นที่เชิงเวลาของภาคใต้ (S) เข้าสู่ศูนย์กลางได้เป็นครั้งแรก

แต่ถ้าไปดูความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เชิงเวลาเป็นรายภูมิภาคจะพบว่า ในระหว่างปี 2434-2444 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความเปลี่ยนแปลงเพียง 3% เท่านั้น ส่วนภาคเหนือเปลี่ยนแปลงถึง 50% และภาคใต้อีก 42% ความเบาบางของเครือข่ายโทรเลขในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะทำให้เข้าใจได้ว่า ทำไมกระทรวงมหาดไทยถึงต้องเร่งวางสายโทรเลขเข้าไปหลังจากเกิดกบฏผีบุญในปี 2445 และยังเข้าใจได้ว่าทำไมถึงไม่มีรายงานข่าวการทำลายเสาสายโทรเลขในระหว่างเกิดจลาจล แตกต่างจากในภาคเหนือที่เงี้ยวตั้งใจจะทำลายเสาสายโทรเลขเป็นแห่งแรกๆ เพราะถ้าดูจากตารางที่ 8.6 จะพบว่าในปี 2444 เครือข่ายโทรเลขในภาคเหนือหนาแน่นและใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ ยิ่งกว่าภาคกลางกับตะวันตก ทำให้ตลอดที่เกิดวิกฤติการณ์ในภาคเหนือ โทรเลขจึงมีส่วนสำคัญในการปราบกบฏไม่ต่างไปจาก “อาวุธล่องหน” ดังจะเห็นได้จากเจ้าพนักงานโทรเลขในสายเชียงใหม่และสายน่านที่ได้รับการปูนบำเหน็จไม่ต่างจากทหารที่ถูกส่งไปปราบเงี้ยวที่แนวหน้า

หลังจากเหตุการณ์กบฏหัวเมืองผ่านจุดสูงสุดในปี 2445 ไปแล้ว กระทรวงมหาดไทยก็เปิดใช้โทรเลขเพิ่มเติมได้อีก 2 เส้นทางคือ โทรเลขสายอีสาน (บางส่วน) กับโทรเลขสายภูเก็ต แต่เพราะกรุงเทพฯ ได้สละอำนาจเหนือเมืองประเทศราชให้อังกฤษและฝรั่งเศสในระหว่างปี 2447-2452 ไปถึง 11 เมือง จึงมีการสละโครงสร้างพื้นฐานโทรเลขที่อยู่ในหัวเมืองเหล่านั้นไปด้วย ทำให้ในปี 2453 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงมีพื้นที่เชิงเวลาถึง 77% ภาคใต้ 44% ภาคตะวันออก

นอกของราชสำนักไปแล้วอาจตามไม่ทันความเปลี่ยนแปลงนี้ ดังเช่นเจ้าพระยารัตนบดินทร์ (รอด กัลยาณมิตร) สมุหนายกที่ไม่มั่นใจว่าเสนาบดีอายุ 32 พรรษาจะจัดการปกครองหัวเมืองทั้งพระราชอาณาเขตได้ ท่านรีบมาเข้าเฝ้ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพเพื่อกราบทูลเตือนว่า “ข้าพระพุทธเจ้าวิตกนัก เพียงภาคเดียวยังปกครองยากอยู่แล้ว เมื่อรวมหมดเช่นนี้จะทรงรับผิดชอบไหวละหรือ” แตกต่างไปจากกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการที่ได้ปลดปล่อยภาระการปกครองหัวเมืองออกไป หลังการประชุมเสร็จสิ้น พระองค์ก็เดินมาขอบพระทัยที่รับหัวเมืองขึ้นไปดูแลแทน ส่วนคนภายนอกที่ไม่รู้การภายในย่อมจะไม่เข้าใจในสิ่งที่เกิดขึ้น จึงพากันเข้าใจกันอย่างธรรมเนียมเดิมว่า “คราวนี้ร้ายตาย เพียงภาคเดียวเขายังรัยกันพอ นี่รวมหมดไม่รัยอย่างใด” ดู พูนพิศสมัย ดิศกุล, ม.จ., *สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น*, 205.

14% ภาคเหนือ 11% ภาคกลางกับตะวันตก 6% ที่ยังเข้าไม่ถึงโทรเลข ซึ่งเมื่อรวมกันทั้งประเทศแล้ว พื้นที่เชิงเวลาทั้งหมดได้ลดลงมาเหลือเพียง 1 ใน 3 จากตอนต้นรัชกาลเท่านั้น

8.4 สรุป

การใช้กระแสไฟฟ้าเป็นพาหนะในการสื่อสารแทนการใช้มนุษย์ทำให้ระยะเวลาการเดินทาง (Time-Distance) ที่เคยเป็นขีดจำกัดของการสื่อสารมาอย่างยาวนานหมดความสำคัญอย่างรวดเร็ว จากการศึกษาพบว่า การสื่อสารด้วยโทรเลขไฟฟ้าสามารถร่นระยะเวลาการสื่อสาร (Time-Communication) จากใบบอกได้ถึงร้อยละ 99 คือทำให้การสื่อสารระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองที่เคยใช้เวลาหลายวัน หลายสัปดาห์ หรือหลายเดือน จะถูกร่นลงมาเหลือเพียงหลายนาทีกี่หรือหลายชั่วโมงเท่านั้น และเมื่อถึงปีสุดท้ายของรัชกาลที่ 5 กรุงเทพฯ ก็สามารถร่นระยะเวลาสื่อสารในสัดส่วนดังกล่าวได้กับ 57 หัวเมืองหรือคิดเป็นจำนวนร้อยละ 62 ของทั้งประเทศได้แล้ว ส่วนความเร็วและเครือข่ายโทรเลขกว่า 5,355 กิโลเมตรที่เข้าไปในภูมิภาคต่างๆ จะทำให้พื้นที่เชิงเวลาของทั้งประเทศลดลงมาเหลือเพียง 1 ใน 3 ส่วนจากตอนต้นรัชกาล

แต่ถ้าพิจารณาความเปลี่ยนแปลงเป็นรายภูมิภาคจะพบว่า ด้วยลักษณะเส้นทางโทรเลขที่ขยายจากกรุงเทพฯ ออกไปทุกทิศทางทำให้ภาคกลาง ตะวันตก และตะวันออกเข้าถึงโทรเลขได้ก่อน แต่กรณีภาคตะวันออกจะหยุดขยายเส้นทางไปหลายปีหลังจากพื้นที่ดังกล่าวถูกฝรั่งเศสยึดครอง ส่วนภาคเหนือจะถูกดึงให้เข้ามาใกล้ชิดกรุงเทพฯ อย่างรวดเร็วและทำได้มากที่สุด เพราะอังกฤษเข้าถึงภูมิภาคนี้ตั้งแต่ต้นรัชกาลและยังมีผลประโยชน์เข้าไปเกี่ยวข้องในภูมิภาคอีกมหาศาล ภาคใต้ที่แม้จะร่นระยะเวลาสื่อสารเข้ามาช้าที่สุดก็ตาม แต่เพราะมีเรือเมล์ที่ขึ้นล่องเป็นประจำจึงทำให้ไม่ต้องเร่งรีบวางสายโทรเลขลงไปก็ได้ ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่แม้จะถูกร่นพื้นที่เชิงเวลามาก่อนภาคใต้ร่วมทศวรรษ แต่เมื่อสิ้นสุทธรัชกาลที่ 5 กลับมีพื้นที่เชิงเวลาเหลือมากที่สุดเพราะยังมีหัวเมืองถึง 77% ที่ยังเข้าไม่ถึงโทรเลข ทั้งนี้เพราะสายโทรเลขได้เข้าถึงจุดยุทธศาสตร์ที่สามารถควบคุมทั้งภูมิภาคได้แล้วคือ นครราชสีมา อุบลราชธานี และหนองคาย คงเหลือแต่ตอนกลางของภูมิภาคที่ยังไม่มีความจำเป็นจะต้องวางสายโทรเลขเข้าไปจนกระทั่งเกิดกบฏผีบุญขึ้นมาในบริเวณดังกล่าว

บทที่ 9

สรุป

หากนับตั้งแต่ปี 2420 ไปจนถึงสิ้นสุดรัชกาลที่ 5 ราชสำนักได้ทุ่มเททรัพยากร แรงงาน งบประมาณ และเวลาตลอด 3 ทศวรรษนี้ไปกับการแก้ไขปัญหาคือการสื่อสารจนเกิดเป็น โครงการโทรเลขทั้งสิ้น 17 เส้นทาง คิดเป็นระยะทาง 7.5 พันกิโลเมตร คาดว่าใช้สายลวดทองแดง ประมาณ 1.1 หมื่นกิโลเมตร และตัดไม้ทำเสาโทรเลขอีกไม่น้อยกว่า 1.1 แสนต้น⁵⁷⁸ ผลลัพธ์ที่ได้ คือการทำให้หัวเมืองจำนวนถึง 2 ใน 3 ของทั้งพระราชอาณาจักรนาระยะเวลาการสื่อสารกับ ราชสำนักลงมาได้เกือบจะร่วมเวลาจริง ด้วยเหตุนี้ ในปี 2443 ราชสำนักจึงมีคำสั่งให้ทุกหัวเมือง ต้องรายงานความผิดปกติที่เกิดขึ้นในพื้นที่เข้ามาให้ทราบภายใน 24-48 ชั่วโมง และในปี 2449 ที่ เปิดใช้โทรเลขได้ครบทุกมณฑลแล้ว ก็ได้มอบหมายให้ข้าหลวงทุกมณฑลไปวางสายโทรศัพท์จาก ศาลากลางแต่ละเมืองไปยังที่ว่าการอำเภอทั้ง 400 แห่งทั่วประเทศเป็นโครงการต่อไป⁵⁷⁹

เมื่อทั้งพระราชอาณาจักรถูกร้อยรัดกันด้วยสายโทรเลขเช่นนี้ พื้นที่เชิงเวลาที่เคย กว้างใหญ่ก็ถูกร่นลงมาเหลือเพียง 1 ใน 3 จากตอนต้นรัชกาลเท่านั้น ความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ ชัดคือเหตุการณ์สวรรคตของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ในวันที่ 23 ตุลาคม 2453 เพราะนอกจาก ราชสำนักจะประกาศการปลัดแผ่นดินได้ภายใน 5-6 ชั่วโมงหลังการสวรรคตแล้ว อีกเหตุการณ์ที่ ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนคือการที่หัวเมืองทั้งหมดน่าจะได้ทราบข่าวการสวรรคตภายใน 7 วันด้วย ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพตรัสเล่าให้พระธิดาฟังว่า “เป็นการประหลาดที่รายงานใน

⁵⁷⁸ ผู้เขียนคำนวณระยะทางโทรเลขในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยอ้างอิงข้อมูลจากบัญชีเสาและสายโทรเลขในปี 2459 หากระยะทางใดที่ไม่มีจะวัดระยะทางจาก google map ในรายการคำนวณของปี 2459 ยังทำให้ทราบว่า จำนวนสายลวดทองแดงที่ใช้มีความยาวมากกว่าระยะทางโทรเลขที่ 1.5 เท่า เพราะบางระยะทางพาดสายมากกว่า 1 เส้น ผู้เขียนจึงใช้ตัวคูณนี้ในการคำนวณระยะสายลวดที่ต้องใช้ ส่วนการคำนวณเสาโทรเลขคิดระยะห่างตามที่กรม โทรเลขกำหนดไว้เป็นค่ากลางคือ 1 เส้น 13 วา หรือ 66 เมตร ดู หจช.กค 0301.1.38H 6/11 บัญชีเสาและสายโทร เลข พ.ศ.2459.; หจช. ร.5 นก 16/66 หม่อมราชวงศ์แดงกราบบังคมทูลเรื่องการวัดทางไปตั้งแต่ปากคลองบาง ขนากแขวงเมืองปาจิณบุรียี่ไปตามเมืองตลอดถึงเมืองพระดบอง จ.ศ.1243, 152-155; หจช. ร.5 ยธ 3.3/14 เรื่อง สายโทรเลขทางแหลมมลายู (8 มี.ค. 113 - 2 พ.ย. 119), 9-10, 35-36. และ หจช. ร.5 ยธ 3.3/15 เรื่องสร้างทาง โทรเลขแหลมมลายูต่อจากชุมพรไปภูเก็ต (22 มี.ค. 113 - 6 เม.ย. 114).

⁵⁷⁹ เทศาภิบาล เล่ม 2 แผ่นที่ 7 วันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ.125, 10.

7 วันแรกไม่มีอะไรเลย แม้แต่ขโมยเล็กขโมยน้อยทั้งนอกกรุงและในกรุงเทพฯ นี่เอง เป็นอันว่าพวกขโมยก็หยุดตกใจหรือร้องไห้ด้วย”⁵⁸⁰

หากว่ากันตามรับสั่งในข้างต้น การที่หัวขโมยทั้งนอกกรุงและในกรุงเทพฯ ก็ยังหยุดตกใจหรือร้องไห้ ก็หมายความว่าข่าวการสวรรคตจะต้องถูกรับรู้เป็นวงกว้างซึ่งไม่ใช่แค่ในระดับข้าราชการตามหัวเมืองอย่างที่กล่าวไว้ในบทที่ 1 เท่านั้น แต่ราษฎรส่วนใหญ่ก็น่าจะได้ทราบข่าวไปพร้อมกันด้วย จนอาจกล่าวได้ว่า การประกาศข่าวการสวรรคตของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าสยามไม่ได้เหมือนเดิมอีกต่อไปแล้ว หากเปรียบเทียบกับหลายรัชกาลก่อนหน้านี้ ราชสำนักอาจต้องใช้เวลา 10-12 วันกว่าจะได้ประกาศข่าวการพลัดแผ่นดินออกไป และไม่มีทางรู้ได้เลยว่าหัวเมืองทั้งหมดจะทราบข่าวเมื่อใด แต่เหตุการณ์ในเดือนตุลาคม 2453 ที่นอกจากการเปลี่ยนผ่านรัชสมัยจะเกิดขึ้นอย่างราบรื่นและรวดเร็วแล้ว เครือข่ายการสื่อสารที่ครอบคลุมไปทั่วพระราชอาณาจักรก็ทำให้หัวเมืองทั้งหมดได้ทราบข่าวนี้ภายใน 7 วัน

แต่อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างมหิพารนี้กลับถูกกล่าวถึงน้อยมาก ดังที่ชี้ให้เห็นในบทที่ 1 ไปว่างานวิจัยจำนวนมากยังให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์การสื่อสารน้อยเกินไป ไม่ว่าจะเป็นแง่ของเทคโนโลยีหรือโครงสร้างพื้นฐานก็ตาม ปัญหาจึงส่งผลต่อการรับรู้ความสำคัญของโทรเลขในประวัติศาสตร์ไทย ทั้งๆ ที่โครงการโทรเลขก็เป็นการลงทุนในโครงสร้างพื้นฐานสมัยใหม่โครงการแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 เสียด้วยซ้ำ

ฉะนั้น เพื่อที่จะหาคำตอบว่าการเข้ามาของโทรเลขได้สร้างความเปลี่ยนแปลงให้กับการเมืองการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ไปอย่างไร ผู้เขียนจึงกำหนดเป้าหมายของการศึกษาให้ครอบคลุมตั้งแต่จุดประสงค์ อุปสรรค และผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากโครงการโทรเลข โดยคาดหวังว่าผลลัพธ์ที่ได้จะให้ทั้งข้อมูลพื้นฐานและสามารถอธิบายความเปลี่ยนแปลงของการสื่อสารที่เกิดขึ้นตลอดทั้งรัชกาลที่ 5 และถ้ามองในแง่ของประวัติศาสตร์นิพนธ์ ผู้เขียนต้องการออกจากขนบการเขียนประวัติศาสตร์การสื่อสารแบบองค์กรไปเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์การสื่อสารในฐานะที่เป็นกิจกรรมของการเคลื่อนย้ายข้อมูลข่าวสาร เพื่อที่จะใช้ข้อค้นพบดังกล่าวไปอธิบายกระบวนการรวมศูนย์อำนาจที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 จากแง่มุมของ “วิธีการ” ได้อย่างทัดเทียมกับการอธิบายจาก “แรงจูงใจ”

เมื่อทำการศึกษาตามเป้าหมายและวิธีการที่ได้กำหนดไว้แล้ว ผู้เขียนก็ได้ข้อค้นพบ 3 ประการที่แสดงให้เห็นว่า โทรเลขเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องในกระบวนการรวมศูนย์อำนาจของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังต่อไปนี้

⁵⁸⁰ พจนพิศสมัย ดิศกุล, ม.จ.หญิง, *สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น*, 308.

ประการแรก โครงการโทรเลขเกิดขึ้นเพราะชนชั้นนำสยาม “ร่วมมือ” และ “รับมือ” กับเจ้าอาณานิคมที่อยู่รอบข้าง

จากการศึกษาพบว่า การสื่อสารด้วยใบบอกท้องตรามีปัญหาค่อนข้างมากและส่งผลกระทบต่อการเมืองการปกครองมาตั้งแต่ก่อนรัชกาลที่ 5 เน้นนานแล้ว แต่ถึงปัจจัยภายในจะมีส่วนสำคัญมากก็ตาม เราก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าปัจจัยที่ชี้ขาดหรือทำให้ราชสำนักตัดสินใจนำโทรเลขเข้ามาใช้มาจากภายนอก นั่นคือการเข้ามาของเจ้าอาณานิคมอย่างอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งการเข้ามามีส่งผลให้เกิดทั้ง “ความร่วมมือ” และ “การรับมือ” ไปพร้อมๆ กัน ดังจะเห็นได้ว่า โครงการโทรเลขสายทวายและสายไซ่ง่อนจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยถ้าหากชนชั้นนำสยามไม่ร่วมมือกับเจ้าอาณานิคมรอบข้าง แม้ภายใต้สถานการณ์นั้น สยามต้องร่วมมือกับฝรั่งเศสอย่างหวาดระแวงจนไปขอให้ตั้งสถานีโทรเลขคู่กันตรงชายแดนเขมร ส่วนอังกฤษต้องยอมร่วมมือด้วยเพราะเป็นผลพวงจากคตินพระปรีชากลการก็ตาม แต่ปฏิเสธไม่ได้ว่า การเกิดขึ้นของโครงการโทรเลขระหว่างประเทศตอบโจทย์ความต้องการของทุกฝ่ายได้พร้อมๆ กัน และโดยเฉพาะกับพระเจ้าอยู่หัวนั้น การที่อังกฤษเข้ามาชี้ขาดว่าจะสนับสนุนโครงการโทรเลขของพระองค์แทนที่จะเป็นของสมเด็จพระยาฯ ยังส่งผลให้เสนาบดีตระกูลขุนนาที่เคยมีส่วนได้ส่วนเสียในการกำหนดเส้นทางโทรเลขมาตั้งแต่ต้นรัชกาลต้องยุติบทบาทในส่วนนี้ไปด้วย

ส่วนโครงการโทรเลขภายในประเทศจะเกิดขึ้นมาเพื่อรับมือกับคนอื่นๆ ซึ่งในเวลานั้นมีทั้งเจ้าอาณานิคมในหัวเมืองประเทศราชและเจ้าเมืองในระบบเหมามาเมืองทางฝั่งอันดามัน แต่จะเห็นได้ชัดว่าราชสำนักทุ่มเทให้กับเจ้าอาณานิคมมากกว่า เพราะนอกจากจะส่งข้าหลวงใหญ่ไปประจำในหลายหัวเมืองประเทศราชอย่างเร่งรีบแล้ว ราชสำนักยังใช้วิธีการของเจ้าอาณานิคมไปรับมือกับเจ้าอาณานิคม เพราะการวางสายโทรเลขเข้าไปยังเมืองประเทศราชเป็นวิธีการเดียวกับที่อังกฤษใช้กับเมืองอาณานิคมในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 พอดี

หากเปรียบเทียบให้เห็นภาพ สยามจัดวางตัวเองไม่ต่างไปจากจักรวรรดิอังกฤษ โดยมีราชสำนักกรุงเทพฯ คือลอนดอน ส่วนเมืองประเทศราชคืออาณานิคมของอังกฤษ แต่อย่างไรก็ดี แม้จะใช้วิธีการเดียวกันแต่เป้าหมายกลับต่างกันออกไป เพราะสยามไม่ได้ต้องการใช้โทรเลขไปรวบอำนาจจากบรรดาข้าหลวงใหญ่เหมือนอย่างที่เกิดขึ้นในจักรวรรดิอังกฤษหลังการยุบบริษัทอินเดียตะวันออก แต่ที่วางสายโทรเลขออกไปก็เพื่อสนับสนุนภารกิจของข้าหลวงใหญ่ในการรับมืออังกฤษและฝรั่งเศส พร้อมๆ กับสอดส่องและแทรกแซงการปกครองของเจ้าประเทศราช กล่าวอีกอย่างก็คือ ราชสำนักสยามใช้เหตุผลเรื่องการรับมือเจ้าอาณานิคมเพื่อขยายอำนาจเข้าสู่ประเทศราชเสียมากกว่า

ประการที่สอง ปัญหาที่เกิดขึ้นในโครงการโทรเลขเป็นเรื่องทางการเมืองการปกครองมากกว่าปัญหาทางเทคนิคหรือทางเทคโนโลยี

แม้โทรเลขจะเป็นเทคโนโลยีไฟฟ้าซึ่งไม่เป็นที่คุ้นเคยสำหรับชนชั้นนำสยามเท่ากับเทคโนโลยีไอน้ำก็ตาม แต่จากการศึกษาก็พบว่า ปัญหาทางเทคนิคหรือทางเทคโนโลยีไม่ได้เป็นอุปสรรคที่หน่วงเหนี่ยวความก้าวหน้าของโครงการโทรเลขแต่อย่างใด ในทางกลับกัน ความล่าช้าของการก่อสร้างที่เกิดขึ้นกลับมาจากการเมืองในราชสำนักที่ส่งให้การกำหนดเส้นทางโทรเลขไม่เป็นเอกภาพ ตลอดจนปัญหาเชิงโครงสร้างที่เกิดจากความขัดกันระหว่าง “อำนาจตามหน้าที่” กับ “อำนาจตามพื้นที่” ของสมุหพระกลาโหมในฐานะผู้บัญชาการกรมโทรเลข ทำให้การโยกย้ายกรมโทรเลขไปขึ้นตรงกับพระเจ้าอยู่หัวในปี 2424 จึงไม่ใช่แค่เรื่องการเมืองเพียงอย่างเดียว แต่เป็นการแก้ไขปัญหาในทางปกครองอีกด้วย

แต่การแก้ไขปัญหานี้ก็อาจนำไปสู่อีกปัญหาหนึ่งได้เช่นกัน เพราะกรมโทรเลขถูกออกแบบมาให้เป็นหน่วยราชการสมัยใหม่ที่ไม่ต้องมีไพร่สังกัดกรมแม้แต่คนเดียว ทำให้แรงงานที่จะใช้ในการสร้างทางโทรเลขจึงต้องมาจากการเกณฑ์ซึ่งต้องผ่านความเห็นชอบจากเสนาบดีที่ปกครองหัวเมืองและต้องได้รับความร่วมมือจากขุนนางหัวเมืองที่อยู่ตามแนวสายโทรเลข เราจึงได้เห็นพระเจ้าอยู่หัวต้องเจรจาทอรองกับอัครมหาเสนาบดีอยู่เป็นประจำ ตามหัวเมืองก็มีปัญหาเพราะเจ้าเมืองไม่สนใจคำสั่งของกรมโทรเลข หลายๆ ครั้งกรมการเมืองก็ยกยอกแรงงานไปใช้ส่วนตัวจนส่งมอบให้ผู้คุมงานได้ไม่ครบ แม้แต่ข้าหลวงโทรเลขที่ส่งไปทำงานก็ไปสร้างปัญหาหรือข้อขัดแย้งกับขุนนางหัวเมืองจนทำให้การก่อสร้างต้องหยุดเป็นระยะ

เมื่อราชสำนักเห็นว่าปัญหาส่วนใหญ่เป็นเรื่องทางการเมืองการปกครอง จึงใช้วิธีการคาดโทษ ไล่ออก หรือไม่ก็เขียนบรรดาเจ้าเมืองกรมการเมืองเพื่อแก้ไขปัญหา การตัดสินใจแก้ไขปัญหานี้อย่างเด็ดขาดจึงทำให้การรุกรืบของสายโทรเลขเป็นการทำให้อำนาจที่ไม่สม่ำเสมอกันในหัวเมืองศักดินาและประเทศราชต้องถูกทำลายล้างหรือศิโรราบต่อราชสำนักไปพร้อมกันด้วย

จนกระทั่งการปฏิรูปในปี 2435 เริ่มต้นขึ้น ราชสำนักได้ทบทวนปัญหาแล้วพบว่า โครงสร้างพื้นฐานสมัยใหม่ก็ต้องได้รับการบริหารจัดการอย่างใหม่ด้วย จากแนวคิดนี้ทำให้การกำหนดเส้นทางโทรเลขที่เคยแย่งกันไปตามความเห็นของเสนาบดีที่ปกครองพื้นที่ จึงถูกมอบหมายให้กระทรวงมหาดไทยเข้ามารับผิดชอบทั้งหมด ปัญหาที่เกิดจากการส่งข้าหลวงโทรเลขไปจากกรุงเทพฯ ก็แก้ไขด้วยการมอบหมายให้ข้าหลวงมณฑลรับผิดชอบแทน ปัญหาเรื่องแรงงานที่เกิดจากการบังคับให้ทำงานด้วยกฎหมายหรือการเกณฑ์ไพร่ ก็ให้เปลี่ยนมาเป็นการจ้าง ส่วนงบประมาณที่ต้องใช้ก็ให้เบิกจ่ายจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องโดยตรง จากความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ทำให้การวางสายโทรเลข

ดำเนินการได้เร็วกว่าช่วงก่อนการปฏิรูปถึง 1.5 เท่า และใช้เวลาเพียง 10 ปีก็เปิดทำการโทรเลขในหัวเมืองได้เพิ่มขึ้นอีกเท่าตัว

ประการสุดท้าย ความเร็วและการเชื่อมต่อการสื่อสารเป็นมูลฐานของการรวมศูนย์อำนาจในสมัยรัชกาลที่ 5

หากนับตั้งแต่ปี 2420 ที่กรุงเทพฯ เริ่มวางสายโทรเลขออกไป ปลายทศวรรษ 2430 ราชสำนักก็ติดต่อกับหัวเมืองศักดินาในภาคกลาง ภาคตะวันตก ภาคตะวันออก จนถึงเมืองประเทศราชในภาคเหนือได้แล้ว กลางทศวรรษ 2440 ปลายสายโทรเลขก็เข้าถึงทุกภูมิภาคและเชื่อมต่อกับเมืองประเทศราชได้ทั้งหมด พอถึงต้นทศวรรษ 2450 ก็มีหัวเมืองจำนวนไม่น้อยกว่า 2 ใน 3 ที่ติดต่อกับราชสำนักจนเกือบจะร่วมเวลาจริงได้แล้ว จึงนับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่พระเจ้าอยู่หัวจะทรงใช้อำนาจได้อย่างกว้างขวางตลอดทั้งดินแดน เพราะความเร็วและการเชื่อมต่อจะทำให้พระองค์ออกคำสั่งจากที่ใดเวลาใดก็ได้ หากเกิดวิกฤติการณ์ที่ชายแดนก็ทรงบัญชาการรบไปจนถึงแนวหน้า ทำให้ข้าหลวงในพื้นที่ไม่ต้องรับมือโดยลำพังอีกต่อไป

แต่นอกจากพระราชอำนาจที่ขยายขยายออกไปแล้ว การรวมศูนย์อำนาจของราชสำนักก็ยังเกิดขึ้นในเวลาเดียวกันด้วย เพราะนับตั้งแต่ทศวรรษ 2440 ที่ปลายสายโทรเลขเชื่อมต่อกับข้าหลวงได้เกือบจะครบทุกมณฑลนั้น ราชสำนักก็ตัดสินใจเดินหน้าในการปฏิรูปการปกครองหัวเมือง โดยมีคำสั่งให้แต่ละมณฑลบังคับใช้กฎหมายที่จะแบ่งเขตการปกครองและอำนาจหน้าที่ของข้าราชการให้เป็นแบบแผนเดียวกัน ส่งผลให้สถานะเมืองศักดินาและเมืองประเทศราชถูกยกเลิก ดินแดนที่เคยเป็นของเมืองประเทศราชก็ถูกผนวกให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสยาม หากหัวเมืองใดต่อต้านก็จะถูกรวบปรามอย่างรุนแรงและเด็ดขาด

แม้จะกล่าวได้ว่า ราชสำนักใช้เวลาเพียง 3 ทศวรรษก็จัดการปกครองภายในพระ-ราชอาณาจักรให้เป็นแบบแผนเดียวกันได้ก็ตาม แต่ไม่นานหลังจากนั้นจะพบว่า ยิ่งราชสำนักขยายอำนาจออกไปเร็วมากเท่าใดก็จะยิ่งเกิดการรวมศูนย์อำนาจตัดสินใจมากขึ้นไปเท่านั้น เพราะบรรดาข้าหลวงที่ถูกคาดหวังว่าจะช่วยแบ่งเบาภาระในการตัดสินใจจากเสนาบดีกลับไม่สามารถทำหน้าที่ได้อย่างที่ราชสำนักต้องการ เนื่องจากการปฏิรูปทำให้ข้าหลวงต้องเผชิญกับเรื่องใหม่ๆ และปัญหาใหม่ๆ ที่ไม่เคยมีแบบแผนปฏิบัติมาก่อน เมื่อพวกเขาไม่กล้าผลิผลามตัดสินใจเรื่องสำคัญเหล่านี้ด้วยตัวเองจึงได้แก้ปัญหาด้วยการส่งโทรเลขมาขอรับนโยบายจากเสนาบดีไปปฏิบัติแทน

จะเห็นได้ว่า ระบบราชการที่ดูเหมือนจะเป็นสมัยใหม่นั้น แท้จริงแล้วก็ทำหน้าที่ไม่ต่างไปจากเดิม ข้าหลวงทำได้เพียงแต่ส่งไปบอกมารายงานต่อราชสำนักไม่ต่างจากขุนนางหัวเมืองในอดีต เพียงแต่ไปบอกในเวลานี้ไม่ได้ถูกเขียนและฝากส่งลงมาตามระยะทาง หากแต่เป็น “ไปบอก

อิเล็กทรอนิกส์” (E-BaiBok) ที่ส่งมาทางโทรเลข ราชสำนักจึงได้รับโทรเลขไปบอกที่ส่งมาจากทุกมณฑล ในทุกเรื่อง และทุกวัน ทำให้ขอบเขตการตัดสินใจของราชสำนักจึงขยายไปตามเครือข่ายการสื่อสารที่กว้างขวางออกไปเรื่อยๆ

จากข้อค้นพบทั้งหมดที่กล่าวไป ไม่เพียงแต่แสดงให้เห็นว่าโทรเลขเข้าไปเกี่ยวข้องกับโดยตรงกับกระบวนการรวมศูนย์อำนาจอย่างไรเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นว่ารัฐสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ไม่ต่างไปจากรัฐอื่นๆ ที่ต้องใช้โครงสร้างพื้นฐานเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ของตัวเอง เพียงแต่สถานการณ์และประสบการณ์ที่ชนชั้นนำสยามต้องเผชิญ คือภายนอกมีเจ้าอาณานิคมล้อมรอบอยู่ทุกทิศทาง ภายในราชสำนักก็มีเสนาบดีคนสำคัญคอยคานอำนาจของพระเจ้าอยู่หัว การปกครองหัวเมืองก็ยิ่งเข้าไปแทรกแซงโดยตรงไม่ได้ และระบบไพร่ที่เป็นกำลังสำคัญก็อยู่ในช่วงระส่ำระสายพอดี ทำให้การเกิดขึ้นของโครงการโทรเลขจึงมีลักษณะเฉพาะตรงที่สยามต้องร่วมมือและรับมือกับเจ้าอาณานิคมไปพร้อมๆ กัน แตกต่างจากโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่หลังจากนั้นที่จะถูกสร้างออกไปเพื่อรับมือเจ้าอาณานิคมเพียงอย่างเดียว

แต่ถ้าพิจารณาจากสถานการณ์ที่เกิดขึ้น เราจะพบว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในจุดที่ได้ประโยชน์จากทุกทาง เพราะการร่วมมือจะทำให้พระองค์รวอำนาจการนำในราชสำนักได้สำเร็จ ส่วนการรับมือจะทำให้ราชสำนักสยามยังคงรักษาสถานภาพเดิมของตัวเองที่มีอยู่เหนือเมืองประเทศราชต่อไปได้ หากจะมีส่วนที่ติดขัดไปบ้างคือความพยายามที่จะใช้โครงสร้างพื้นฐานไปสร้างความเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ เพราะถึงที่สุดแล้วก็จะมีสิ่งอื่นซึ่งโบราณกว่าหรือใหญ่โตกว่ามาเหนี่ยวรั้งเอาไว้ ดังจะเห็นได้จากปัญหาที่เกิดขึ้นตลอดการวางสายโทรเลขที่เป็นเรื่องทางการเมืองการปกครองของประเทศมากกว่าจะเป็นปัญหาทางเทคนิคหรือทางเทคโนโลยี

ในแง่ของผลกระทบต่อการเมืองการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 การเข้ามาของโทรเลขจะทำให้เราตั้งคำถามกับชนชั้นนำสยามมากขึ้น เพราะถึงแม้ว่าความสามารถหรือวิสัยทัศน์จะเป็นคุณสมบัติอันพึงประสงค์ของผู้นำก็ตาม แต่เราต้องพิจารณาไปที่เครื่องมือ (tools) ที่พวกเขาใช้งานด้วยว่าเปิดโอกาสให้ได้แสดงความสามารถหรือแปรเปลี่ยนความทะเยอทะยานให้กลายเป็นรูปธรรมได้ก่อนคนกลุ่มอื่นๆ ของสังคมอย่างไรด้วย

เพราะฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า การกระทำทั้งหลายทั้งปวงเพื่อแก้ไขปัญหาการสื่อสารในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงเป็นสิ่งที่แยกไม่ออกจากการรักษาอำนาจ รักษาสถานะเดิม ตลอดจนรักษามลประโยชน์ของชนชั้นนำสยามในขณะนั้น และการที่ทั้งสองเรื่องนี้เป็นเรื่องเดียวกันแต่ถูกนำเสนอเพียงด้านเดียวว่าเป็นการนำความทันสมัยหรือความเจริญเข้าสู่สังคมสยาม จึงทำให้มองไม่เห็นอีกด้านหนึ่งว่า การสร้างรัฐรวมศูนย์อำนาจขึ้นมาจากสายลวดทองแดงชุบสังกะสีเส้นเล็กๆ นี้จะก่อให้เกิดมรดกมากมายที่จะกลายมาเป็นปัญหาในปัจจุบันได้อย่างไร

รายการอ้างอิง

เอกสารสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ (หจช.)

เอกสารกระทรวงการคลัง (กค)
 เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ (กต)
 เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ (กส)
 เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (ค)
 เอกสารกระทรวงมหาดไทย (ม)
 เอกสารกระทรวงโยธาธิการ (ยธ)
 เอกสารกองจดหมายเหตุรวบรวมนจากแหล่งต่างๆ (กจช.อ))
 เอกสารเบ็ดเตล็ด (บ)
 เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม (รล-กห)
 เอกสารเย็บเล่มชุดกรมมหาดไทย (รล-มท)
 เอกสารเย็บเล่มชุดกระทรวงการต่างประเทศ (กต(ล))
 เอกสารเย็บเล่มตราน้อย (รล-ตราน้อย)
 เอกสารเย็บเล่มสารตรา (รล-สต)
 เอกสารส่วนบุคคล (สบ)
 เอกสารสารบัญสมุดพิเศษ (พศ)
 เอกสารหนังสือกราบบังคมทูล (นก)

เอกสารสำนักหอสมุดแห่งชาติ (หช.)

เอกสารมัตจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 (จมห. ร.4)
 เอกสารมัตจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 (จมห. ร.5)

สิ่งพิมพ์ของรัฐบาล

ราชกิจจานุเบกษา
 เทศาภิบาล

หนังสือและบทความในหนังสือ

“ประวัติ,” พระพุทธศาสนากับการบำรุงความสุขแห่งร่างกายและวิฤกระบายเสียง. พิมพ์แจกในงาน

พระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกตรี พระยาอนุทูตวาที (เข็ม แสง-ชูโต)

ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส วันที่ 5 พฤษภาคม 2483.

100 ปี กรมไปรษณีย์โทรเลข. กรุงเทพฯ: กรมไปรษณีย์โทรเลข, 2526.

เดช บุณนา. การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458. กรุงเทพฯ:

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548.

เดช บุณนา. ขบถ ร.ศ.121. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2551.

เต็ม วิภาคย์พนจกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559.

เปรมมา สัตยาวิมลพงศ์. เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ภาพสะท้อนสังคม

ท้องถิ่นในสมัยรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2563.

เพ็ญศรี ตึก. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงสิ้นสมัย

จอมพล ป. พิบูลสงคราม). กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2554.

เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.อ.. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17 กฎหมาย ร.ศ.118-119.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เดลิแมร์, 2477.

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, 2555.

เอนก นาวิกมูล. แรมมีในสยาม ภาค 1. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2559.

เฮล์, วิลมา พรทิพพอร์ด. แชมมวล มอร์ส ผู้คิดโทรเลข. พระนคร: ก้าวหน้า, 2512.

แซน ปัจจุสานนท์, พล.ร.ต.. ประวัติการทหารเรือไทย. กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, 2541.

แซนด์เลอร์. เดวิด. ประวัติศาสตร์กัมพูชา. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2546.

แมคเนล, เจ. อาร์. ประวัติศาสตร์มนุษยชนย่อ The Human Web. กรุงเทพฯ: มติชน, 2552.

แอนเดอร์สัน, เบเนดิกต์. ศิษย์รัฐไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2558.

โคลงลิลิตสุภาพมหาราชคุณานุสรณ์. กรุงเทพฯ: วัดบวรนิเวศวิหาร, 2556.

ไกรฤกษ์ นานา. ไขปริศนาประเด็นอำนาจในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, 2558.

ไชยันต์ รัชชกุล. อาณานิคมสมบูรณาญาสิทธิราชย์: การก่อรัฐไทยสมัยใหม่จากคักดินาสู่ทุนนิยม

รอบนอก. กรุงเทพฯ: อ่าน, 2560.

ไรอัน, เอน. เจ. การสร้างชาติมาเลเซียและสิงคโปร์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ

มนุษยศาสตร์, 2526.

ไวเลอร์, ลูอิส. กำเนิดการรถไฟในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2556.

กรมไปรษณีย์โทรเลข. สมุดคู่มือโทรเลข = *Telegraph guide*. พระนคร: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, 2459.

กรมศิลปากร. การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2521.

กระทรวงธรรมการ. ปฏิทินสำหรับคัมภีร์วันเดือนจันทรคติกับสุริยคติ (ตั้งแต่ ร.ศ.1 – 151).

พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2474.

การเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.116 เล่ม 1 – 2.

กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542.

กำหนดการทำบุญ ณะ วังบูรพาภิรมย์ กรุงเทพฯ ปีจออัฐศก จุลศักราช 1248 แล พระอะภินเษ
ประวัติของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ กับ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษี
สว่างวงษ์ กรมพระภาณุพันธุวงษ์วรเดช. กรุงเทพฯ: กรมไปรษณีย์โทรเลข, จ.ศ.1248.

กุลลดา เกษบุญชู มีด. ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน,
2562.

คากิซากิ, อิจิโร. การพัฒนาเส้นทางคมนาคมในประเทศไทย ค.ศ.1897-1941: การย่นระยะเวลาจาก
กรุงเทพฯ. ญี่ปุ่น: มหาวิทยาลัยนครโยโกฮามา, 2542.

คากิซากิ, อิจิโร. ย้อนรอยรถไฟไทย: สืบสานและต่อยอด. กรุงเทพฯ: สถาบันการขนส่ง จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2562.

จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก
แลเสด็จประพาสอินเดีย. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468.

จดหมายเหตุพระราชกิจราชนวภาค 5 และภาค 6 พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอกเพลิน ศรีสาคร และนางกัณหา
ศรีสาคร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 21 ธันวาคม 2514.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จุลศักราช 1171-1174. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2564.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2530.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2563.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2548.

จิระนันท์ พิตรปรีชา. ลูกผู้ชายชื่อนายหลุยส์. กรุงเทพฯ: สยามบันเทิง, 2552.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ไกลบ้าน, นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2561.

ฉลอง สุนทรวาณิชย์. “รัชกาลที่ 5 กับลัทธิอาณานิคมและสยาม.” ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับ
อุษาคเนย์และชมพูทวีป. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2546.

ชัย เรื่องศิลป์. ยอดคน. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2542.

ชัยพงษ์ สำเนียง. ประวัติศาสตร์เมืองแพร่: รัฐจาริตสู่การสร้างอาณาจักรในภายใต้วาทกรรม
“รัฐชาติ”. พิษณุโลก: มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2564.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. 100 ปี แห่งการปฏิรูประบบราชการ: วัฒนาการของอำนาจรัฐและอำนาจ
การเมือง. กรุงเทพฯ: สถาบันนโยบายศึกษา, 2554.

ชาณุวิทย์ เกษตรศิริ. “คำนำเสนอ.” ใน สัจจิทานันท์ สหาย. ยุวกษัตริย์ รัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย.
กรุงเทพฯ: มติชน, 2559.

ชาณุวิทย์ เกษตรศิริ. “รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จ อินเดีย พ.ศ.2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูป
แห่งรัชสมัย” ใน รัชกาลที่ 5: สยามกับอนุชาคนและชมพูทวีป. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการ
ตำราฯ, 2546.

ชาณุวิทย์ เกษตรศิริ. พม่า: ประวัติศาสตร์และการเมือง. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2552.

ชุมพล รักงาม. สยามประเทศในมุมมองของฝรั่งเศส. กรุงเทพฯ: บิ๊กไดมอนด์, 2555.

ณรงค์วิจิต (เลื่อน ณ นคร), พระ. จดหมายเหตุ ร.ศ.112. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช,
2554.

ณัฐพล ใจจริง. กบฏบวรเดช: เบื้องแรกปฏิวัติสยาม 2475. กรุงเทพฯ: มติชน, 2559.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เจ้าคุณกรมท่า.
กรุงเทพฯ: เซ็นทรัลเอนกเพรส, 2522.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ผู้ถวายชีวิตรักษาแผ่นดิน
อีสาน. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2561.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์
(ภาคปลาย) พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 2. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา,
2516.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์
(ภาคปลาย) พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 4. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา,
2516.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์
(ภาคปลาย) พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 5. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา,
2516.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์
(ภาคปลาย) พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 7. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา,
2516.

- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระนางเรือล่ม. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2551.
- ครุโณวาท. เล่มที่ 2 นาเบอร์ 67 วันอังคารแรม 12 ค่ำ เดือน 6 ปีภุญสัปปตศก 1237.
- ดวงดาว ยังสามารถ. บัลลังก์พระปิยะ: บทวิเคราะห์พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์. กรุงเทพฯ: คบไฟ, 2537.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2555.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก (เล่ม 4). กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, 2549.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. ทำเนียบหัวเมือง ป.๓๔๗ เอกสารรายชื่อเมืองในพระราชอาณาจักรสยาม. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- ทักษิ, แพทริค. หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม: ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความเป็นเอกราชของสยาม ปี ค.ศ.1858-1907. กรุงเทพฯ: วิทยาลัยเสนาธิการทหาร, 2548.
- ทำเนียบนามภาค 1 – 4 และทำเนียบข้าราชการวังหลัง. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, 2563.
- ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค). กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, 2555.
- ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยามนตรีสุริยวงศ์ (วิเชียร บุนนาค). ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 1 ธันวาคม 2483.
- ธเนศวร์ เจริญเมือง. คนเมือง: ประวัติศาสตร์ล้านนาสมัยใหม่ (พ.ศ.2317-2552). กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552.
- ธงชัย วินิจจะกุล. กำเนิดสยามจากแผนที่ ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ. กรุงเทพฯ: อ่าน, 2556.
- นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยา. จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2517.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2555.
- บรรพต กำเนิดศิริ. ประวัติศาสตร์การทูตยุโรป ตั้งแต่สมัยราชาธิปไตยจนถึงปัจจุบัน: พัฒนาการด้านการทูต. กรุงเทพฯ: คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2561.
- บุหลง ศรีกนก. แนวพระราชดำริในการเสด็จประพาสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2552.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 74 เรื่อง กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมนวม ทองใหญ่ ท.จ. ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 8 สิงหาคม 2502.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1). พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเอื้องทองใหญ่ ณ อยุธยา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 14 ธันวาคม 2502.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 2). พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางทองดี นกแก้ว ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 22 พฤษภาคม 2505.พระราช

ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. ประวัติศาสตร์ประพาสต้นของพระพุทธเจ้าหลวง (ฉบับสมบูรณ์). กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552.

ประวัติของมหาอำมาตย์ตรี พระยาประชาภิจักรจักร (ซุบ โอสถานนท์). พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาประชาภิจักรจักร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2499.

ประวัติศาสตร์การแพทย์และสาธารณสุขไทย. กรุงเทพฯ: แพทยสภา, 2563.

ปฤษฎางค์, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. ประวัติย่อนายพันเอกพิเศษ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ แต่ประสูติ พ.ศ.2392 ถึง 2472 เล่ม 1. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.นารถ ชุมสาย ณ เมรุวัดธาตุทอง 28 ตุลาคม 2513.

ปิยนาค บุนนาค และคณะ. พระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ, 2553.

ปิยนาค บุนนาค. การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. ระบบไฟในสังคมไทย พ.ศ.2411-2453. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2526.

พระธรรมวิมลโมลี และเกรียงศักดิ์ ชัยดรุณ เรียบเรียง. ครบรอบ 100 ปี เหตุการณ์เงี้ยวก่อการจลาจลในมณฑลพายัพ พ.ศ.2445. พิมพ์เนื่องในโอกาส ครบรอบวันเกิด 85 ปี พระธรรมวิมลโมลี 11 กรกฎาคม 2545.

พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 มีนาคม 2507.

พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูรวม 4 คราว ร.ศ.108, 109, 117, 120. กรุงเทพฯ: สมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเล
ตะวันออก. พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพนางเฮียะ มารดาขุนสิทธิสุวรรณพงศ์ ณ เมรุวัดธาตุทอง
วันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2516.

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.121-122 ตอน 1. กรุงเทพฯ:
คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2546.

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พันเอก ม.ร.ว.ถวัลย์มิ่งคล โสณกุล ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 20 กันยายน 2533.

พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับการกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่มที่ 2. กรุงเทพฯ:
กระทรวงมหาดไทย, 2513.

พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับการกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่มที่ 2 ภาคที่ 3. กรุงเทพฯ:
กระทรวงมหาดไทย, 2513.

พินาน แจ่มจรัส. สงครามในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2560.

พิษณุ จันทรวีทัน. ล้านนาไทยในแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2555.

พูนพิสมัย ดิศกุล, ม.จ.. พระราชวงศ์จักรี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 (สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น
สมัยรัชกาลที่ 6). กรุงเทพฯ: มติชน, 2561.

พูนพิสมัย ดิศกุล, ม.จ.. สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น. กรุงเทพฯ: คลังสมอง, 2534.

ปัญญาพันธ์ พจนะลาวัฒน์. สยามมานิคมมณฑลพายัพ: ปฏิบัติการสำรวจและผลิตพื้นที่เมือง ชนบท
ป่าเขา กับการสร้างความศิวิไลซ์. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2565.

มหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), พระยา. การปกครองฝ่ายพลเรือน. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิง
ศพพระภักดีศรีสุพรรณภูมิ (สุด สุนทรสารทูล) ณ เมรุวัดกมัญญกษัตริยาราม
วันที่ 19 พฤศจิกายน 2505.

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล. ชุมนางอยุธยา. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547.

มานิจ ชุมสาย, ม.ล.. เรื่องยวน-ไทย กับ เขมรและลาว (รวบรวมจากเอกสารกระทรวงการ
ต่างประเทศของรัฐบาลฝรั่งเศส). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญผล, 2522.

มานิจ ชุมสาย, ม.ล.. เอกสารประวัติศาสตร์เรื่องไทยปราบฮ่อ (จากใต้ถุนสถานเอกอัครราชทูตไทย
ณ กรุงปารีส). กรุงเทพฯ: เฉลิมนิจ, 2527.

มาร์กซ, คาร์ล. การก่อรูปของเศรษฐกิจก่อนระบบทุนนิยม. กรุงเทพฯ: สมมติ, 2561.

ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1-2. กรุงเทพฯ: กระทรวงการต่างประเทศ, 2549.

ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 4. กรุงเทพฯ: กระทรวงการต่างประเทศ, 2549.

- ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 5. กรุงเทพฯ: กระทรวงการต่างประเทศ, 2549.
- ราม วชิราวุธ. ประวัติต้นรัชกาลที่ 6. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555.
- รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.111 (เล่ม 2). กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2550.
- รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.111 (เล่ม 3). กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2550.
- รายงานการประชุมเสนาบดีสภารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2
รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.112 ตอน 1. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547.
- รายงานการประชุมเสนาบดีสภารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 2
รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ.112 ตอน 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547.
- ลาอุแบร์, ซิมอน เดอ. จดหมายเหตุลาอุแบร์ ราชอาณาจักรสยาม. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2557.
- วิชิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร์. ราชทูตแห่งกรุงสยาม: ประสบการณ์ของอดีตนักการทูตไทยในยุคบุกเบิก
พ.ศ.2424 – 2429. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2547.
- วิมลพรรณ ปัตถวิชัย. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม 2.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (1984) จำกัด, 2547.
- วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชค อ่องสกุล บรรณาธิการ. มณฑลเทศาภิบาล: วิเคราะห์เปรียบเทียบ.
กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. “วิกฤตการณ์วังหน้ากับผลกระทบต่อการปฏิรูปการปกครองในต้นรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2417 – 2428).” ใน สายธารแห่งความคิด
3. กรุงเทพฯ: กองทุนเพื่อวิชาการ วรณยูพา สนธิวงศ์ ณ อยุธยา, 2552.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการวางรากฐานประชาธิปไตย.
กรุงเทพฯ: 2020 เวิลด์ มีเดีย, 2542.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ.
กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, 2557.
- ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. อยู่อย่างไพร่: ระบบพื้นฐานในสังคมไทยสมัยจารีต. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์,
2543.
- สมเกียรติ วันทะนะ. “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก,” ใน
เมื่อใดจึงเป็นชาติไทย. กรุงเทพฯ: อิลลูมินเอนซ์ เอ็ดดิชั่นส์, 2564.
- สมเกียรติ วันทะนะ. การสร้างระบอบประชาธิปไตยของอังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมนี. กรุงเทพฯ:
สมาคมรัฐศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2562.
- สมเกียรติ วันทะนะ. ทฤษฎีอำนาจ. กรุงเทพฯ: สมาคมรัฐศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,
2557.

- สมเกียรติ วันทะนะ. *โลกที่อำนาจเป็นใหญ่ (วโล อีสริยัง โลเก): ความคิดทางการเมืองไทยจากพระเจ้าเอกทัศถึงรัชกาลที่ 4*. กรุงเทพฯ: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2563.
- สวัสดี จันทน์, น.อ.. *นิทานชาวไร่ 1*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์, 2560.
- สหาย, สัจจิทานันท์. *ยุวกษัตริย์ รัชกาลที่ 5 เสด็จอินเดีย*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2559.
- สังธรรม. *อาทิตย์อุทัย The Rising Prince เลี้ยวหนึ่งของพระชนม์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ*. กรุงเทพฯ: ดีเอ็มจี, 2551.
- สาวตรี เจริญพงศ์. *ยุวกษัตริย์พระปิยมหาราชประพาสอินเดีย*. กรุงเทพฯ: ศูนย์อินเดียศึกษาแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2565.
- สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 8 - รัชกาลที่ 14. นนทบุรี: ต้นฉบับ, 2563.
- สุนทรนุรักษ์ (กระจ่าง วรรณโกวิท), หลวง. *มหาดเล็กรายงาน: เส้นทางชีวิตหลวงสุนทรนุรักษ์ (กระจ่าง วรรณโกวิท)*. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, 2553.
- สุรชาติ บำรุงสุข. *สงครามจากยุคบุพกาลสู่ศตวรรษที่ 21*. กรุงเทพฯ: โครงการวิจิตรศิลป์, 2541.
- สุรศักดิ์มนตรี (เจิม), จอมพล มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา. *ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค 1*. ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2466.
- สุรศักดิ์มนตรี (เจิม). *จอมพล มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา. ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค 2*. ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2476.
- สุวิทย์ อธิราช. *จักรวรรดินิยมเหนือแม่น้ำโขง*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2552.
- สุวิทย์ อธิราช. *ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488 เล่มที่ 2*. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2557.
- หนังสือจดหมายเหตุ = *The Bangkok Recorder*. กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2537.
- หม่อมทินอ่อง. *ประวัติศาสตร์พม่า*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราฯ, 2556.
- หม่อมราชวงศ์. *นิราศลอนดอนและจดหมายเหตุเรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ*. กรุงเทพฯ: ศยาม, 2553.
- ห้าปีในสยาม เล่ม 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2559.
- อภินิทราบรรพบุรุษและปฐมวงศ์. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.
- อโยธยาศรีรามเทพนครบรรพตวราวดี *มรดกความทรงจำแห่งสยามประเทศ เล่มที่ 1*. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยอิสระประวัติศาสตร์ไทย, 2559.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555.

- ออยเลนบวร์ก, กราฟ ฟรีดริช ชู. สยาม จดหมายบันทึกจากปี ค.ศ.1862 ของกราฟ ฟรีดริช ชู ออยเลนบวร์ก ราชทูตเยอรมันคนแรกที่มาเยือนสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. อำภา โอตระกูล แปล. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2562.
- อัญชลี สุสายัณห์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่องสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552.
- อาคิน รพีพัฒน์. พระมหากษัตริย์-ขุนนาง: นาย-ไพร่ ในโครงสร้างสังคมไทยยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: คบไฟ, 2560.
- อัมทิพย์ ปัตตะโชติ ชูฮาร์โต. ตามรอย “รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสเกาะชาวสามครา”. กรุงเทพฯ: บัวสรวง, 2555.
- อุดมสมบัติ (จัน), หลวง. จดหมายหลวงอุดมสมบัติ ฉบับปรับปรุง. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2545.
- ฮอลล์, ดี.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้: สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิสดาร เล่ม 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2549.

วิทยานิพนธ์

- กิริติกาญ์ ช่อตรง. “สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน พ.ศ.2442-2458.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.
- งามตา ลิ้มตระกูล. “กิจการไปรษณีย์โทรเลขในประเทศไทย พ.ศ. 2426-2466.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.
- จินตนา พิศนาคะ. “ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ศึกษากรณีคดีพระยอดเมืองขวาง.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.
- จิราภรณ์ สถาปนะวรรณะ. “วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112: การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง.” วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต, วิทยาลัยวิชาการศึกษา, 2516.
- ชวลีย์ ณ ถลาง. “การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้กับรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.
- นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองภาคอีสาน พ.ศ.2325-2445.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. “การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ.2431,” วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2509.
- เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว. “รัฐสยามกับล้านนา พ.ศ.2417-2476.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎี
บัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553.
- ปราณี ขวางกูร. “คดีพระปรีชากลการ (พ.ศ.2421-2422) กับการเมืองภายในของไทย.” วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.
- พรรณงาม เก้าธรรมสาร. “การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2519.
- ไพฑูรย์ มีกุล. “การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวง
สรรพสิทธิ ประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ.2436-2453),” วิทยานิพนธ์
การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา, 2515.
- ลัดดา สมมณี. “การจัดการปกครองมณฑลนครสวรรค์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พ.ศ.2438-2453.” สารนิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต,
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2549.
- สมเกียรติ ตุงคะเสรีรักษ์. “การปกครองมณฑลนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ.2436-2476.” ปริญญา
นิพนธ์หลักสูตรการศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2536.
- สมใจ ไพโรจน์ธีระรัตน์. “บทบาทของเทศมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศ
ไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.
- สมโชติ อ๋องสกุล. “การปฏิรูปการปกครองมณฑลปัตตานี (พ.ศ.2449-2474).” วิทยานิพนธ์การศึกษา
มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2521.
- สร้อยดี ประยูรเสถียร. “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ.2436-2476).” วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523.
- สารูป ฤทธิ์ชู. “การเมืองการปกครองของมณฑลชุมพร พ.ศ.2439-2468.” วิทยานิพนธ์
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.
- สุกัญญา บำรุงสุข. “อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์,”
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

- สุนทร หิรัญวงษ์. “สภาพการณ์ในช่วงสมัยการปฏิรูปการปกครองมณฑลที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ.2434-2453.” วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518.
- สุภาพรณ์ จรัสพัฒน์. “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ.2367-2468,” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- สุวรรณ วิวัฒน์. “การไปรษณีย์โทรเลขในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต, มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2534.
- เสาวภา ภาระพฤติ. “ปัญหาการปกครองของไทยในพระราชนิพนธ์พระบางและหัวเมืองลาวระหว่างปี พ.ศ.2431-2446.” วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2522.
- อาวุธ ชีระเอก. “การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐบาลสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2557.
- อิทธิกร ทองแกมแก้ว. “การตรวจราชการหัวเมืองของกระทรวงมหาดไทยในสมัยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ.2435-2458.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2562.
- อุดม ฮุนตระกูล. “การขยายการไปรษณีย์สู่ชนบทประเทศไทย.” วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2505.
- อุรลักษ์ สิริบุตร. “มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.
- อุษณีย์ ฉวีกุลรัตน์. “ระบบเหมืองแร่ในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก พ.ศ.2393-2436.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.

บทความในวารสาร

- “พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 ทรงในที่ประชุมเสนาบดีเรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ.128,” ศิลปากร 20, 3(2519): 67-70.
- “รายงานพระยาพระรามและขุนเพชรอินทรานำ มร.แมกกาตี ขึ้นไปทำแผนที่ตรวจทางสายโทรเลข ตั้งแต่กรุงเก่าถึงเมืองตากและจากเมืองตากถึงพรมแดนไทยต่อกับอังกฤษ (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2425),” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ 32, (2553): 323-367.

คากิซากิ, อิจิโร, “รถไฟกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2,”

วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ 29, (2550): 1-45.

ปราน จินตะเวช, “จากขุนนางศักดินาสู่ข้าราชการ “ศักดินา”: กรณีกำเนิดกระทรวงการต่างประเทศ

ปี 2369-2475,” *ฟ้าเดียวกัน* 18, 1(2563): 37-74.

วิภัส เลิศรัตนรังษี, “ก่อนจะเกิดสรรพเคราะห์หว่ากอ: เส้นสมมติทางภูมิศาสตร์กับการทำนายอุปราคา

ของพระจอมเกล้าฯ”, *ศิลปวัฒนธรรม* 39, 12(2561): 108-135.

วิภัส เลิศรัตนรังษี, “รัฐกับความเร็ว: การคมนาคมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม,”

ศิลปวัฒนธรรม 37, 10(2559): 128-145.

วิภัส เลิศรัตนรังษี, “อวสานสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค),” *ศิลปวัฒนธรรม*

42, 3(2564): 70-94.

วีระศักร จันทร์สงแสง, “120 ปี ร.ศ.121 ที่ได้มีการกตขี่...กบฏผู้บุญ,” *สารคดี* 451, (2565):51.

สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435 – 2475,” *วารสารสังคมศาสตร์และ*

มนุษยศาสตร์ 17, 1(2533): 23-44

สุพจน์ แจ้งเร็ว, “พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ “กระดุกสันหลัง” ของสมเด็จพระปิยมหาราช,”

ศิลปวัฒนธรรม 14, 12(2536): 154-159.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

กรมศิลปากร. “จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว ภาควิ 15.” สืบค้นเมื่อวันที่ 1 กันยายน 2563.

<http://164.115.27.97/digital/items/show/6318>,

ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, “กรณีเจ้าแชกเจ็ด หัวเมือง การเริ่มต้นความจริงเกี่ยวกับปัตตานีด้วย

ประวัติศาสตร์แห่งการลง,” *ศิลปวัฒนธรรม* (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน

2565. www.silpa-mag.com/history/article_7276

ปรเมศวร์ กุมารบุญ, “หน่วยงานโทรเลขคมนาคมแรกแห่งสยามที่คนไทยไม่มีใครเคยรู้จักมาก่อน

“กรมสายตลคราฟ.” สืบค้นเมื่อวันที่ 24 ธันวาคม 2564. <https://www.gotoknow.org>

วชิรญาณ. “จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว ภาควิ 11.” สืบค้นเมื่อวันที่ 13 ธันวาคม 2563. <https://vajirayana.org/>

วชิรญาณ. “จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว ภาควิ 13.” สืบค้นเมื่อวันที่ 13 ธันวาคม 2563. <https://vajirayana.org/>

- วชิรญาณ. “จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ภาค 14.” สืบค้นเมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2564. <https://vajirayana.org/>
- วชิรญาณ. “จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ภาค 20.” สืบค้นเมื่อวันที่ 7 ตุลาคม 2563. <https://vajirayana.org/>
- วชิรญาณ. “จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ภาค 21.” สืบค้นเมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2564. <https://vajirayana.org/>
- วชิรญาณ. “จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ภาค 22.” สืบค้นเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2563. <https://vajirayana.org/>
- วชิรญาณ. “จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช
1257-1260 (ร.ศ.114-117).” สืบค้นเมื่อวันที่ 13 พฤษภาคม 2564.
<https://vajirayana.org/>

Books and Book Articles

- Ahvenainen, Jorma. *The Far Eastern Telegraphs: The History of Telegraphic Communications Between the Far East, Europe, and America Before the First World War*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1981.
- Baark, Erick, “Wires, Codes and People: The Great Northern Telegraph Company in China 1870–90,” *China and Denmark: Relations Since 1674*, Copenhagen: NIAS, 2000.
- Beauchamp, Ken. *History of Telegraphy*. London: The Institution of Engineering and Technology, 2008.
- Bluma, Lars. “Progress by Technology? The Utopian Linkage of Telegraphy and the World Fairs, 1851-1880” in *Global Communication Electric: Business, News and Politics in the World of Telegraphy*. Frankfurt: Campus, 2013.
- Boff, Richard B. du. “The Telegraph in Nineteenth-Century America: Technology and Monopoly,” *Comparative Studies in Society and History* 26, 4(1984): 571-586.
- Brown, Ian. *The Creation of the Modern Ministry of Finance in Siam 1885-1910*. Houndmills: Macmillan, 1992.

- Burns, Russell W.. *Communications: An international history of the formative years*. London: The Institution of Engineering and Technology, 2004.
- Carey, James W.. *Communication as culture: essays on media and society*. New York: Routledge, 2009.
- Choudhury, Deep Kanta Lahiri. *Telegraphic Imperialism: Crisis and Panic in the Indian Empire. c. 1830 – 1920*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Dommen, Arthur J.. *The Indochinese Experience of the French and the Americans: Nationalism and Communism in Cambodia. Laos. and Vietnam*. Bloomington: Indiana University Press, 2002.
- Ewing, Thomas E.. "A Most Powerful Instrument for a Despot: The Telegraph as a Trans-national Instrument of Imperial Control and Political Mobilization in the Middle East." In *The Nation State and Beyond: Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. New York: Springer, 2013.
- Fari, Simone. *The Formative Years of the Telegraph Union*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Fari, Simone. *Victorian Telegraphy Before Nationalization*. London: Palgrave Macmillan, 2015.
- Flichy, Patrice. *Dynamics of modern communication: the shaping and impact of new communication technologies*. London: Sage Publications, 1995.
- Giddens, Anthony. *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity, 1985.
- Headrick, Daniel R.. *Power over Peoples: Technology. Environments. and Western Imperialism. 1400 to the Present*. Princeton. N.J.: Princeton University Press, 2012.
- Headrick, Daniel R.. *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics. 1851-1945*. New York: Oxford University Press, 1991.
- Headrick, Daniel R.. *The tentacles of progress: technology transfer in the age of imperialism. 1850-1940*. New York: Oxford University Press, 1988.
- Headrick, Daniel R.. *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*. New York: Oxford University Press, 1981.

- Hochfelder, David. *The Telegraph in America, 1832–1920*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2012.
- Hugill, Peter J.. *Global Communications since 1844: Geopolitics and Technology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999).
- Huurdeeman, Anton A.. *The Worldwide history of telecommunications*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2003.
- John, Richard R.. *Network Nation: Inventing America Telecommunication*. Cambridge, MA: The Belknap Press, 2010.
- Kakizaki, Ichiro. *Laying the Tracks: The Thai Economy and its Railways 1885-1935*. Kyoto. Japan: Kyoto University Press, 2015.
- Marsden, Ben and Smith, Crosbie. “The most gigantic electrical experiment: The Trial of Telegraphy.” in *Engineering Empires: A Cultural History of Technology in Nineteenth-Century Britain*. Basingstoke [England]: Palgrave Macmillan, 2005.
- Nickles, David Paull. *Under the Wire: How the Telegraph changed Diplomacy*. Cambridge: Harvard University Press, 2003.
- Pohl, Simone Muller. “Working the Nation State: Submarine Cable Actors, Cable Transnationalism and the Governance of the Global Media System, 1858–1914,” *The Nation State and Beyond: Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. New York: Springer, 2013.
- Railway Imperialism*. WestPoint, C.T.: Praeger, 1991.
- Sprenger, Florian, “Between the Ends of a Wire: Electricity, Instantaneity and the World of Telegraphy,” *Global Communication Electric: Business, News and Politics in the World of Telegraphy*. Frankfurt: Campus, 2013.
- Thant Myint-U. *The Making of Modern Burma*. Cambridge. U.K.: Cambridge University Press, 2001.
- Tips, Walter E.J.. *Siam's Struggle for Survival: The Gunboat Incident at Paknam and the Franco-Siamese Treaty of October 1893*. Bangkok: White Lotus Press, 1996.

- Wenzlhuemer, Roland. *Connecting the Nineteenth-Century World: The Telegraph and Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Winseck, Dwayne R. and Pike, Robert M.. *Communication and Empire: Media, Markets, and Globalization, 1860-1930*. USA: Duke University Press, 2007.
- Yang, Daqing. *Technology of Empire: Telecommunication and Japanese Expansion in Asia, 1883– 1845*. Harvard: Harvard University Asia Center, 2011.
- Yongming, Zhou. *Historicizing online politics: telegraphy, the Internet, and political participation in China*. California: Stanford University Press, 2006.
- Weiß, Norman. “Institutionalized Co-operation on International Communication: The International Administrative Unions as a Means of Governing Globalization Processes,” *The Nation State and Beyond: Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. New York: Springer, 2013.

Articles

- Barton, Roger Neil. “Brief Lives: Three British Telegraph Companies 1850-56,” *The International Journal for the History of Engineering & Technology* 80, 2(2013): 183-198,
- Barton, Roger Neil. “New Media: The Birth of Telegraphic News in Britain 1847-68,” *Media History* 16, 4(2010): 379-406.
- Behringer, Wolfgang. “Communications Revolutions: A Historiographical Concept,” *German History* 24, 3(2006): 333-374.
- Bektas, Yakub. “The Crimean War as a technological enterprise.” *Notes Rec* 71, (2017): 233–262.
- Bektas, Yakup. “Displaying the American Genius: The Electromagnetic Telegraph in the Wider World,” *The British Journal for the History of Science* 34, 2(2001): 199-232.
- Bektas, Yakup. “The Sultan’s Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy. 1847 – 1880.” *Technology and Culture* 41, 4(2000): 669–696.

- Bonea, Amelia. "The Medium and Its Message: Reporting the Austro-Prussian War in the 'Times of India'," *Historical Social Research* 35, 1(2010): 167-187.
- Fletcher, Paul. "The Uses and Limitations of Telegrams in Official Correspondence between Ceylon's Governor General and the Secretary of State for the Colonies. circa 1870-1900." *Historical Social Research* 35, 1(2010): 90-107.
- Gorman, Mel. "Sir William O'Shaughnessy, Lord Dalhousie, and the Establishment of the Telegraph System in India." *Technology and Culture* 12, 4(1971): 581-601.
- Harris, Christiana Phelps. "The Persian Gulf Submarine Telegraph of 1864." *The Geographical journal* 135, 2(1969): 169-190.
- Kennedy, P.M.. "Imperial Cable Communications and Strategy. 1870-1914." *The English Historical Review* 86, 341(1971): 728- 752.
- Knuesel, Ariane. "British Diplomacy and the Telegraph in Nineteenth-Century China." *Diplomacy and Statecraft* 18, 3(2007): 517-537.
- Kuitenbrouwer, Vincent. "Radio as a Tool of Empire: Intercontinental Broadcasting from the Netherlands to the Dutch East Indies in the 1920s and 1930s." *Itinerario* 40, 1(2016): 83-103.
- Morus, Iwan Rhys. "'The Nervous System of Britain': Space, Time and the Electric Telegraph in the Victorian Age," *The British Journal for the History of Science* 33, 4(2000); 455-475.
- Morus, Iwan Rhys. "'The Nervous System of Britain': Space, Time and the Electric Telegraph in the Victorian Age." *The British Journal for the History of Science* 33, 4(2000): 455-475.
- Muller, Simone M. and Tworek, Heidi J.S.. "The telegraph and the bank: on the interdependence of global communications and capitalism. 1866 – 1917." *Journal of Global History*, 10(2015): 259-283.
- Tully, John. "A Victorian Ecological Disaster: Imperialism. the Telegraph. and Gatta-Percha." *Journal of World History* 20, 4(2009): 559-579.

Dissertation

Jintrawet, Pran. “On His Majesty’s Foreign Service: The “Royal” Ministry Affairs and Legitimacy of the Siamese Absolutist State (1885-1919).” Dissertation, Waseda University, 2021.

Electronic Media

“1871 Singapore - Hong Kong Cable.” History of the Atlantic Cable & Undersea Communications from the first submarine cable of 1850 to the worldwide fiber optic network. Accessed December 23, 2021. atlantic-cable.com

“Eastern Extension Telegraph Company Singapore Cable Offices – 1895.” History of the Atlantic Cable & Undersea Communications from the first submarine cable of 1850 to the worldwide fiber optic network. Accessed August 11, 2022. atlantic-cable.com

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ

วิภาส เลิศรัตนรังษี

วุฒิการศึกษา

ปีการศึกษา 2554: วิศวกรรมศาสตรบัณฑิต (วิศวกรรมโยธา)

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ปีการศึกษา 2558: ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (รัฐศาสตร์)

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

